

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 13

**ПРИСВЯЧЕНИЙ 75-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА Л. В. БАЖЕНОВА**

Кам'янець-Подільський
2020

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 20172–9972 ПР від 05.07.2013 р.; наказ МОН України про реєстрацію № 1328 від 21.12.2015 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 12 від 24 грудня 2020 р.).

Вісник індексується наукометричною базою **Google Scholar**

Рецензенти:

- В. П. Ляхоцький** – доктор історичних наук, професор (Київ);
М. П. Олійник – доктор історичних наук, професор (Хмельницький);
С. І. Світленко – доктор історичних наук, професор (Дніпро).

Редакційна колегія:

- А. Г. Філінюк**, академік НАНВОУ, доктор історичних наук, професор
(*відповідальний редактор*);
С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(*заступник відповідального редактора*);
С. В. Олійник, кандидат історичних наук, доцент
(*заступник відповідального редактора*);
В. В. Газін, доктор історичних наук, доцент
(*відповідальний секретар*);
А. В. Баженов, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
Б. Гедимінас, доктор історичних наук, професор (Литва);
В. М. Даниленко, член-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор;
О. М. Завальнюк, академік НАНВОУ, доктор історичних наук, професор;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент;
В. С. Лозовий, доктор історичних наук, професор;
П.-Р. Магочій, доктор історичних наук, професор (Канада);
Г. М. Мендікулова, доктор історичних наук, професор (Казахстан);
В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;
В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор;
О. М. Федьков, доктор історичних наук, доцент.

Вісник Кам'янець-Подільського національного університету В53 імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 13: Присвячений 75-річчю від дня народження професора А. В. Баженова. 348 с.

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63

Адреса редакційної колегії: кафедра історії України, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

VISNYK
OF KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIENKO
UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

Issue 13

DEDICATED TO PROFESSOR L.V. BAZHENOV'S
75th ANNIVERSARY

Kamianets-Podilskyi
2020

Scientific-metric database **Google Scholar**

Reviewers:

- V. P. Liakhotskyi** – Doctor of historical sciences, professor (Kyiv);
M. P. Oliinyk – Doctor of historical sciences, professor (Khmelnitskyi);
S. I. Svitlenko – Doctor of historical sciences, professor (Dnipro).

Editorial college:

- A. G. Filiniuk** – Academician NASHEU, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
S. A. Kopilov – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);
S. V. Oliinyk – Candidate of historical sciences, associate professor (*deputy editor-in-chief*);
V. V. Gazin – Doctor of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);
L. V. Bazhenov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
V. M. Danulenko – Corresponding member NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Fed'kov – Doctor of historical sciences, associate professor;
B. Gediminas – Doctor of historical sciences, professor (Lithuania);
V. S. Lozovuy – Doctor of historical sciences, professor;
P-R. Magochiy – Doctor of historical sciences, professor (Canada);
G. M. Mendikulova – Doctor of Historical Sciences, professor, (Kazakhstan);
V. V. Nechitailo – Doctor of historical sciences, professor;
V. S. Stepankov – Academician UAHS, Doctor of historical sciences, professor;
O. M. Zaval'niuk – Academician NASHEU, Doctor of historical sciences, professor;
A. B. Zadorozhniuk – Candidate of historical sciences, associate professor.

Visnyk of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. Historical sciences / [edit. col. A. G. Filiniuk (editor-in-chief) and others]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2020. Issue 13: Dedicated to Professor L. V. Bazhenov's 75th Anniversary. 348 p.

UDC 378.4(477.43)(082):94

Address of editorial college: the department of history of Ukraine, historical faculty, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilskyi, 32301.

Філінюк А. Г. Освітні, наукові, краєзнавчі, громадські горизонти академіка Лева Баженова (до 75-річчя від дня народження)	9
---	---

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Кабанець Р. Ю. Омельчук В. В.</i> Охорона вищих посадових осіб і державних установ у системі безпеки ранньомодерної української держави за гетьманування К. Розумовського: ступінь розробки та основні підходи.....	23
<i>Сидорук С. А., Сидорук Л. В.</i> Архівний фонд Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка як джерело до вивчення його історії	32
<i>Сінченко І. В.</i> Інформаційний потенціал офіційних веб-сайтів медичних закладів освіти України щодо вивчення історії медичної освіти середини 1940-х – першої половини 1960-х рр.....	40
<i>Трубчанінов С. В.</i> Історико-географічні погляди професорів вітчизняної історії Харківського університету першої половини XIX ст.....	55
<i>Філінюк А. Г., Григор'єв Р. В.</i> Розвиток художнього театру на Поділлі в 1864–1921 рр.: історіографія проблеми	66

ДАВНЯ І НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Vazhenova S., Bazhenov L.</i> Palaces-residences of the polish national minority in the Podillya region of Ukraine in the 19 th – early 20 th centuries as centers of culture and enlightenment	86
<i>Газін В. В.</i> Концепт Лещинського як варіант вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст.....	94
<i>Заводовський А. А.</i> Засвоюючи логіку націоналізму: становлення національної ідеології на Закарпатті у «довгому XIX ст.»	104
<i>Задорожнюк А. Б., Гриськова Н. Р.</i> Місце та роль ікони у житті православного населення Поділля кінця XVIII – початку XX століття	113
<i>Ребрик О. В.</i> До питання про суспільно-політичні, соціально-економічні передумови та правові засади розвитку шляхів сполучення і комунікацій зв'язку в Правобережній Україні наприкінці XVIII – 60-х рр. XX ст.	129

<i>Скрипник А. Ю., Бучаста С. І.</i> Кодифікація нормативно-правових актів військових поселень в Російській імперії у першій половині XIX ст.	142
<i>Стецюк В. Б.</i> Формування військових музеїв у Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): етапи та особливості розвитку	152
<i>Федьков О. М.</i> «Місто Гомель просить керувати ним». Гомельська організація РСДРП у складі Української соціал-демократичної спілки: організаційний статус і діяльність.....	160

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Адамовський В. І., Лінник Н. В.</i> Правовий статус дитини: історико-правовий аспект.....	172
<i>Блажевич Ю. І.</i> Подільські добротинці доби голодомору 1932–1933 років: милосердя і співчуття мешканців краю	178
<i>Кліщинський П. В.</i> Аграрний сектор економіки Хмельницької області в період незалежності України: історико-правовий і статистичний аналіз.....	186
<i>Комарницький О. Б.</i> Діяльність громадських організацій та органів самоврядування студентів ЗВО УСРР у 20-ті – на початку 30-х рр. XX ст.: на матеріалах журналу «Студент революції»	197
<i>Маркова С. В., Шугальова І. М.</i> Руйнація традиційної української родини та соціальне сирітство в 1920-х – 1930-х рр.	211
<i>Михайлик А. О.</i> Гуманітарна інтелігенція України 20–30-х рр. XX ст. в радянській історіографії того часу	227
<i>Олійник С. В.</i> Фінансове забезпечення Української Галицької Армії на Правобережжі влітку – восени 1919 року.....	239
<i>Сидорук С. А., Олійник Д. С.</i> Еволюція житлово-господарського комплексу подільського села середини XIX – другої половини XX століття	244

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Ігнатєва Т. В.</i> Неоімперські геопроєкти як чинник трансформації сучасної міжнародної системи.....	252
<i>Лозовий В. С.</i> Історія Другої світової війни як інструмент геополітики Росії.....	262

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Баженов О. Л., Остапов А. В.</i> Становище і розвиток Державного архіву Хмельницької області у 50-х рр. ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)	272
<i>Боднар А. М.</i> Характерні зміни в спрямованості навчання та виховання дітей Подільської губернії наприкінці ХVIII – в першій половині ХІХ ст.	283
<i>Nawryliuk O. A.</i> Językowe ślady przeszłości w dziewiętnastowiecznych inskrypcjach nagrobnych z cmentarzy Podola	295
<i>Завальнюк О. М.</i> Кам'янець-Подільський у січні – середині квітня 1919 року: політичні і культурні процеси в контексті українського національного відродження.....	306

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ, ОГЛЯДИ

<i>Soufflet Gérard.</i> Les ukrainiens Dans les Mouvements de Resistance Européens: Introduction	325
<i>Кундельський В. В.</i> Рецензія на монографію Сергія Ткача та Дмитра Решетченка «Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія: у 2 книгах / [за наук. ред. до-ра іст. наук О. М. Федькова]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. 368 с.»	327
<i>Прокопчук В. С.</i> Рецензія на книгу: «На полях битв Другої світової війни: вихідці з України в європейському Русі Опору: наук.-док. вид. / упоряд. А. Г. Філінюк (голова редкол.), В. Г. Байдич (відп. ред.), Ю. А. Клімчук (відп. секр.); вст. ст.: А. Г. Філінюк, Ю. А. Клімчук. Хмельницький: Мельник А.А., 2019. 296 с.»	329

ЮВІЛЯРИ

<i>Трембіцький А. М.</i> Історик, педагог, краєзнавець, подолянин Бондаренко Геннадій Васильович – визначна постать історико-регіональних досліджень (до 75-річчя з дня народження)	335
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	344
-----------------------------	-----

Лев Васильович Баженов,
доктор історичних наук, професор, академік УІАН

**ОСВІТНІ, НАУКОВІ, КРАЄЗНАВЧІ, ГРОМАДСЬКІ ГОРИЗОНТИ
АКАДЕМІКА ЛЕВА БАЖЕНОВА
(ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Стаття присвячена узагальненню освітньої, наукової, краєзнавчої і громадської діяльності Лева Баженова, у зв'язку з 75-річчям від дня його народження. Простежено трудовий шлях ювіляра від асистента до доктора історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії і директора центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Наголошено на глибокій професійній підготовці, високій працездатності, цілеспрямованості, організаторських здібностях Лева Васильовича, що стали основою та запорукою його викладацького поступу, успіхів й досягнень у науково-педагогічній, дослідницькій, організаційно-управлінській і краєзнавчій діяльності. Відзначено внесок Л. Баженова в удосконалення підготовки істориків, підвищення авторитету історичного факультету, розбудову центру дослідження історії Поділля, організаційну трансформацію обласної організації НСКУ. Охарактеризовано наукове зростання, основні віхи понад 50-літньої наукової діяльності і найважливіші досягнення в дослідженні актуальних питань вітчизняної історії та історичного краєзнавства.

Ключові слова: Баженов Лев Васильович, ювілей, освітня, наукова, краєзнавча, організаційна діяльність, успіхи, досягнення.

У перший день 2021 року виповнюється 75 років від дня народження Лева Васильовича Баженова, чие життя, навчально-методична, науково-дослідна, організаційно-управлінська та громадсько-виховна діяльність і доля ось уже понад 50 років органічно пов'язані з одним єдиним колективом – історичним факультетом і всім Кам'янець-подільським національним університетом імені Івана Огієнка. Л. Баженов по праву належить до плеяди сучасних найбільш колоритних професійних дослідників і краєзнавців Кам'янець-Подільського, Хмельниччини та всієї України. Про це свідчать його наукові ступені і вчені звання. Він – доктор історичних наук (1996 р.), професор (1997 р.), багатолітній декан історичного факультету (1974–1993 рр.), відомий учений, талановитий фахівець нової і новітньої історії та історіографії історії України, знаний історик-славіст, невтомний дослідник-регіоналіст, подвижник історичного краєзнавства, історичної географії і бібліографії, визнаний академік УІАН, засновник (1995 р.) і керівник наукової школи «Історичне краєзнавство та регіональні проблеми історії Правобережної України кінця XVIII – початку XXI ст.» [13, с.27; 14, с.73], фундатор і незмінний (з 1995 р.) керів-

ник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член правління Національної спілки краєзнавців України (з 2008 р.) та голова Хмельницької обласної організації НСКУ (з 2008 р.) [17, с.10].

Лев Баженов – корінний крайнин. Народився в м. Старокосятинів у родині педагога і письменника, дитячі роки провів у с. Новоселиця однойменного району. З переїздом родини до обласного центру закінчив Хмельницький кооперативний технікум і вечірню школу № 3. Навчаючись на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту в 1964–1968 рр., захопився вивченням як великої, так і малої історії. На другому курсі здійснив першу публікацію й тим самим визначив на все життя свої наукові інтереси. Захоплення дивовижним чином переросло в справу всього життя й цілком закономірно трансформувалося у цілеспрямовану, систематичну професійну діяльність на ниві дослідження вітчизняного минулого національного та регіонального масштабів [29, с.487-488], яка продовжується безперервно ось уже понад п'ятдесят п'ять років.

Лев Васильович увійшов у національну скарбницю величчя вітчизняної вищої освіти, історичної науки та національного історичного краєзнавства. Далеко не кожному таланить, щоб його ім'я увійшло до відомих енциклопедичних видань: «Славяноведение в СССР: Изучение южных и западных славян: библиографический Словарь» (Нью-Йорк) [2, с.64], «Историки слависты СССР: Библиографический словарь-справочник» (Москва) [3, с.45], «Енциклопедія сучасної України» (Київ) [20], «Краєзнавці України» (Київ) [23, с.13-14], «Енциклопедія освіти Хмельниччини» (Хмельницький) [27, с.22], «Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський) [1, с.79-93]. Про Л. Баженова написані книги «Лідер наукової школи. (До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці професора Л. В. Баженова)» [15] та кілька десятків статей і науково-популярних нарисів, авторами яких виступили Ю. Блажевич, С. Гальчак, О. Григоренко, В. Дубінський, О. Завальнюк, С. Копилов, А. Михайлик, В. Прокопчук, О. Реснт, В. Степанков, А. Трембіцький, А. Філінюк. Кореспонденції засвідчують, що Лев Васильович – багатогранна, знакова постать у вищій освіті України, вітчизняній історичній науці та національному історичному краєзнавстві, чие подвижництво і самовіддане служіння є безперечним зразком для нинішніх і наступних поколінь.

Народна мудрість говорить: людина працею славиться. Саме праця – невтомна, самовіддана на благо суспільства, народу облагороджує, підносить людину до вершин слави та визнання, приносить справжнє щастя [18, с.3]. Його як кращого випускника історичного факультету 1968 р. після одного року вчителювання на Житомирщині ректорат рідного вишу запросив на викладацьку

роботу в 1969 р. у Кам'янець-Подільський пединститут (нині національний університет імені Івана Огієнка). За цей час він пройшов шлях від асистента до старшого викладача (1972 р.), доцента (1977 р.), до професора кафедри всесвітньої історії (1997 р.). В 1975 р. перспективного молодого викладача обрали на посаду декана історичного факультету, яку обіймав рівно 18 років – до 1993 р. За цей час багато зробив для розбудови колективу та піднесення його до статусу найкращих у закладі і серед педагогічних інститутів України. Щоб охарактеризувати такий великий період роботи, потрібно написати не одну статтю, а то й книгу.

В межах статті зазначимо кілька важливих штрихів про цю каденцію, що стала винятково важливою віхою в історії історичного факультету. По-перше, очолений ним колектив вирізнявся потужним кількісним і якісним зростанням викладацького складу. Спочатку його поповнили досвідчений педагог В. Газін, який невдовзі успішно захистив кандидатську дисертацію, а з роками став доктором історичних наук, професором, провідним германістом в Україні. В 1976 р. доцент П. Лаптін здобув професорське звання, що стало справжньою подією, оскільки в тодішньому Радянському Союзі було, скоріше, винятком, аніж правилом присвоювати таке вчене звання без захисту докторської дисертації. Далі один за одним докторські дисертації захистили доценти П. Щербина (1977 р.), І. Винокур (1978 р.), Ю. Тарасов (1981 р.) й стали також поважними професорами. Свій докторський проєкт у 1987 р. успішно зреалізував доцент М. Кукурудзяк. Ступінь кандидата історичних наук здобув в 1980 р. В. Степанков і О. Завальнюк, а у 1982 р. – А. Опря. Після закінчення аспірантури в колектив влились А. Гуменюк, М. Петров, С. Трубчанінов, О. Федьков, С. Копилов, Ю. Хогтяр, які один за одним захистили кандидатські дисертації. По-друге, в 1979 р. на факультеті було запроваджено додаткову спеціальність «Держава і право», а навчання студентів переведено на п'ятирічний термін. По-третє, щорічний прийом на перший курс було збільшено з 75 до 90 осіб. У зв'язку з цим, крім доктора юридичних наук, професора П. Щербини, на факультеті стали працювати викладачами правовики В. Зінчук, М. Зенюк, В. Кулінський, І. Мозолевський, С. Почапінський, В. Талько, І. Філімонов. Водночас когорту викладачів-істориків поповнили кандидати історичних наук І. Рибак, О. Шур, В. Якубовський [19, с.23-24]. По-четверте, особливою віхою в роботі декана і колективу історичного факультету стала перевірка в жовтні 1982 р. якості підготовки учителів історії комісією Міністерства освіти СРСР. Не хоч жодної інформації про неї не було і тому до неї спеціально не готувались, за її результатами комісія на всесоюзному рівні констатувала: інститут забезпечує хорошу підготовку учителів історії і права та визнала високі ділові та людські риси декана факультету Л. Баженова як енергійного, кваліфікованого керівника і професорів І. Винокура, А. Коваленка – як прекрасних фахівців із великим науковим і практичним досвідом.

Схвалений комісіями Міносвіти СРСР та Міносвіти УРСР досвід роботи факультету був підтверджений учасниками проведеної на базі вишу Всесоюзної наради-семінару завідувачів кафедрами історичних факультетів вищих педагогічних навчальних закладів у вересні 1987 р., в якій взяли участь майже 200 осіб країни. По-п'яте, високий рівень науково-дослідної роботи викладачів і студентів стали підставою для проведення на базі факультету у вересні 1986 р. засідання координаційної ради історичної науки Інституту історії АН України на чолі з директором Ю. Кондуфором, на якій обговорили нові підходи до історичних досліджень [30, с.710, 711].

Особливо наголосимо, що Лев Баженов виступив безпосереднім ініціатором і фундатором кафедри історії України, яка постанала в жовтні 1990 р. як важлива структура історичного факультету і в цілому педагогічного інституту. В науковій літературі доволі переконливо доведено об'єктивну детермінованість її появи та інституційного оформлення розвитком демократичних процесів, зростанням потреби і підвищенні національної самосвідомості майбутніх професійних учителів, насамперед істориків, дедалі більшим занепокоєнням тим, що історію України вивчали студенти тільки історичного факультету, та й то в невеличкому навчальному курсі [30, с.705-706]. За всім цим стояли значні зусилля очільника щодо організації дискусії, обговорення на засіданні факультетської вченої ради, доповідна записка на ім'я ректора з обґрунтуванням необхідності її створення та переконливий виступ на засіданні вченої ради інституту. Відразу ж після її позитивного рішення і підписання наказу ректора досвідчений декан разом із авторитетним менеджером вищої школи, ректором А. Копиловим і завідувачем кафедри СРСР і УРСР, професором І. Винокуром було визначено ядро, основу та персональний склад колективу нової кафедри [31, с.521-522].

У народі кажуть: людина, котра ставить щоразу перед собою чіткі цілі й досягає мети, є справжнім борцем і переможцем. Саме вміння ставити конкретні цілі та багатогранна науково-педагогічна праця і плідні результати зробили ім'я талановитого фахівця в сферах історії та історіографії історії України, регіональної історії й історичного краєзнавства, історичної географії, бібліографії, що сформував власну наукову школу «Історичне краєзнавство та регіональні проблеми історії Правобережної України кінця XVIII – початку XXI ст.», знаним істориком-славістом як в Україні, так і далеко за її межами та провідним вітчизняним регіоно- та краєзнавцем.

Щоб викладати на високому науково-теоретичному і методичному рівні, Лев Васильович докладав чимало зусиль для глибокого опанування доручених навчальних дисциплін, зокрема надзвичайно складного лекційного курсу з історії стародавнього світу. Багато читав наукової і навчальної літератури, працював з історичними джерелами, вивчав передовий досвід, відвідував за-

няття своїх старших колег. Водночас наполегливо розширював свій кругозір, систематично й послідовно вдосконалював свою викладацьку майстерність. У кількох своїх розвідках автор цієї статті зауважував про студентів, які вчилися у Л. Баженова і з власного досвіду знає, як під діапазоном його глибоких знань та потужного інтелекту студенти студіювали історію стародавнього світу й робили перші кроки в опануванні професією вчителя історії та суспільствознавства. З часу, як він обійняв посаду декана, дедалі більш помітним ставало його вміння поєднувати професіоналізм, людяність, організаторський хист і управлінську майстерність. Тому закономірно, що невдовзі історичний факультет міцно посідав лідируючі позиції у виші, а згодом і серед педагогічних інститутів України. З перспективи нинішніх днів пам'ятається захоплення та інтерес, з якими майбутні історики сприймали кожну лекцію викладача. Вражали глибина знань, вміння на яскравих фактах доступно і переконливо доносити до майбутніх фахівців історичну давнину [29, с.488]. Сьогоднішні студенти, як випускники історичного факультету, з приємністю відгукуються про навчальні заняття Лева Васильовича, які вирізнялися чіткістю, образністю, системністю, доступністю, вмінням зосередити увагу на головному, акцентуванням на важливих питаннях, яскравих сюжетах давнього минулого. Повагу викликали його ерудиція, начитаність, інтелегентність і вихованість.

Як професійний талановитий історик і невтомний подвижник краєзнавчого руху на Поділлі і в усій Україні Л. Баженов поза всяким сумнівом належить до сучасного світу, і його праці з особливим відчуттям минулого відповідають на тривоги, які переживають сучасники. Все своє наукове життя академік не замикається у власних цінностях, а прагне пізнати багатогранність минулого, зрозуміти те, що виходило за рамки культури кінця 60-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., його часу і його середовища. Його все життя і всі праці проникнуті ідеями людини, малої і великої історії України.

Велич людини полягає в її здатності до дії та правильному застосуванні сил до того, що потрібно зробити. Самий найкращий спосіб змінити життя – це щоденно змінювати думки, відчуття, слова і поступки. Щоденна праця над собою приносить свої плоди, дає свої результати. І це дійсно так, адже визначення цілей, завдань і способів їх досягнення завжди допомагає вести цікаве, корисне та плідне наукове життя. Кожне, навіть зовні незначне зусилля в цій сфері може наблизити нас до завершення більш масштабного почину. Іншими словами, маленькі спроби приводять нас до великих досягнень. У випадку з Левом Васильовичем якраз так і складалося в житті. Бо його органічною рисою є здатність і вміння робити вибір, складати план і цілеспрямовано та послідовно працювати задля їх виконання.

Перу вченого належить близько 900 праць. Як фахово зрілий історик Л. Баженов заявив про себе такими працями, як: «Поділля

в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали» (1993 р.) [6], «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія» (1995 р.) [5], а головне успішним захистом докторської дисертації «Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.» (1996 р.)» [7]. З-поміж творчого доробку вченого варто назвати монографію «Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть)» (2005 р.) [4].

У 2009 р. в співавторстві з В. Логвіною (Задорожнюк) Лев Васильович опублікував монографію «Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність творчість в ім'я України» [9], друге доповнене видання якої «Володимир Січинський і Україна» [8] побачило світ у 2017 р. Цим самим дослідники, з одного боку, остаточно повернули в Україну ім'я видатного митця, вченого і громадського діяча; з іншого – самобутнім зрізом і широким діапазоном фактичного матеріалу поставили нові питання для наукових зацікавлень з очікуванням на нові розвідки у цій царині як від авторів праць, так і від інших дослідників й краєзнавців. Серед фундаментальних праць, до створення яких разом із великою групою подільських учених долучився академік А. Баженов, помітно виділяється книга «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область» [10], котра побачила світ у 2010 р. в Київському видавництві «Знання України».

Багатовекторність і тематичний діапазон наукових інтересів вченого з успіхом зреалізовано в таких колективних дослідницьких проєктах, як: два видання колективної монографії «Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку» (2015, 2019 рр.) [32; 33], «Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр.» (2016 р., у співавторстві з А. Михайликом) [24], «Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині» (2017 р.) [16], «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2018). До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної» (2018 р.) [21]. Справді знаковою подією для всієї України стало видання в 2014 та 2015 рр. у Харківському видавництві «Фоліо» потужного наукового видання книг «Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси» [25; 26], підготовлених в співавторстві із О. Реентом, С. Баженовою, С. Гальчаком та ін. Участь Лева Васильовича в підготовці книги стала його вагомим внеском у відзначення 200-ліття від дня народження великого Кобзаря. Колективна праця виявилась своєрідним узагальненням вшанування пам'яті видатного українського мислителя в різних регіонах України через призму комплексного краєзнавчого аспекту шевченківської тематики.

Новою сторінкою колективних наукових студій Л. Баженова в 2020 р. стало опублікування в Берліні разом із групою авторів монографії «Етапи формування, становлення і розвитку української еміграції за тисячу років функціонування» (2020 р.) [12].

Винятково цінним видається участь історика в творчому колективі зі створення підручника для студентів закладів вищої освіти «Основи краєзнавства» [22], що став історіографічним фактом передусім завдяки сучасним науково-теоретичній, методологічній і практичній розробці основних питань краєзнавства з урахуванням найновіших вітчизняних досліджень і значному навчально-методичному і хрестоматійному матеріалу.

Л. Баженов опублікував сотні ґрунтовних статей надзвичайно багатогранного та різнобічного діапазону в різних наукових виданнях України і зарубіжжя. Зокрема, професор опублікував статті про видатного дослідника історії Волині останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. М. Теодоровича, Я. Потоцького, Д. Севернюка, М. Підкуймухи) про академіків П. Тронька, І. Винокура, О. Барановича, професорів М. Кравця, А. Філінука та ін.

У народі кажуть, що в будь-якій людині можуть розквітнути сотні неочікуваних талантів і здібностей, якщо їй створити для цього можливості. Такі умови підтримує і систематично розвиває Л. Баженов, який сам сформувався в авторитетного ученого-лідера, до якого потягнулася талановита молодь. Серед цілої плеяди дослідників, котрі належать до цеху наукового керівника й опираються на його знання, науковий досвід, а також розділяють його філософські погляди, методологічні та історіографічні підходи й працюють над проблемами, об'єднаними спільною тематикою і внутрішньою мотивацією в рамках наукової школи «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України», слід назвати О. Вітюка, С. Єсюніна, О. Кошеля, Е. Зваричука, Ж. Касап, Б. Кузіну, Г. Кучерова, А. Михайлика, В. Петренка, Н. Стрельбицьку, А. Трембицького, С. Оліпер, А. Орловського. Всі вони стали кандидатами історичних наук завдяки невтомній праці професора. Сформована й очолена Левом Васильовичем наукова школа є чудовим зразком подвижництва і самовідданого служіння українській історичній науці та історичному краєзнавству. Як повнокровний соціальний організм вона перебуває в динаміці, на підйомі, а результати реалізуються у захистах докторських і кандидатських дисертацій, написанні й опублікованні численних монографій, книг, статей, проведенні низки наукових форумів.

Професору Л. Баженову, завдяки феноменальним організаторським здібностям і високому науковому авторитету, судилося відіграти ключову роль не тільки в багаторічному функціонуванні історичного факультету, а й утвердженні, розбудові, розвитку та багатогранній діяльності створеного в травні 1995 р. Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені

Івана Огієнка [28, с.39]. Лев Баженов є справжньою пасіонарною особистістю з глибоким професіоналізмом, високими особистими якостями (креативною енергетикою, невичерпним потенціалом, працьовитістю, невтомністю, вродженою здатністю абсорбувати енергію на злагоджену й цілеспрямовану роботу, активністю та жертвовністю) націленими на утвердження Центру як головного, визначального осередку позитивних інновацій історичного краєзнавства на Поділлі. Це дозволило започаткувати, виступити рушієм і налагодити багатогранну діяльність, визначити вектори, соціально значущі пріоритети діяльності свого дітища, шукати й знаходити однодумців і послідовників для дослідження та популяризації історичної і духовно-культурної спадщини краян, долати численні труднощі та перешкоди на шляху його поступу і розквіту [28, с.41-42].

Зусиллями керівника не тільки було крок за кроком розбудовано його архітектуру і дедалі більш змістовне та масштабне функціонування. Водночас відбувалося неухильне особисте фахове зростання керівника, завоювання поваги та авторитету серед краєзнавців і професійних істориків Хмельниччини, Вінниччини і всієї незалежної України. Особисто науковець по праву став належати до плеяди сучасних найбільш колоритних професійних дослідників і краєзнавців Кам'янець-Подільського, Хмельниччини та всієї України [28, с.41]. Зі створенням Центру співпраця історичного факультету з Інститутом історії України НАН України піднялася на вищий щабель свого розвитку, а історико-краєзнавча діяльність набула справді системного, багатоаспектного характеру. Власне, Центр став науково-організаційним началом наукової школи ученого. Як керівник цієї громадської наукової інституції Л. Баженов зумів згуртувати навколо неї широке коло науковців, краєзнавців, освітян: 7 штатних, 13 позаштатних, 24 почесних і понад 100 дійсних членів, всього близько 150 осіб. Це, з одного боку, дозволило організувати дві філії Центру – Хмельницьку і Вінницьку; з другого – обумовило необхідність удосконалення координації їх роботи.

Вагомим у діяльності Центру стало налагодження тісних зв'язків зі всіма галузевими академічними установами, більшістю ЗВО України, ученими Канади, Польщі, Росії, США, Франції, Японії та інших країн. Завдяки зусиллям професора було проведено інституційну трансформацію обласної організації Всеукраїнського краєзнавчого товариства в провідну обласну організацію Національної спілки краєзнавців України.

Велике з'являється завдяки напруженій, систематичній і послідовній праці. До свого ювілею Центр і його незмінний керівник підійшли зі значними досягненнями. Загалом, упродовж 1995–2020 рр. під грифом, за рекомендаціями або на основі рецензування Центру, його почесними і дійсними членами, штатними і позаштатними науковими співробітниками опубліковано близько 530 окремих видань, у тому числі 82 монографії, більше 232 наукових і науково-популярних книги, брошури, альбоми,

довідники, покажчики й путівники на злободенні питання минувшини, культури та духовності українського народу та наших країн, майже 150 наукових збірників праць і матеріалів конференцій, конгресів, симпозіумів, круглих столів, тематичних семінарів, 29 збірників документів і матеріалів, 22 книги перевидань раритетної краєзнавчої літератури, 26 підручників і навчальних посібників для вищої і загальноосвітньої школи, котрі потужно працюють на творення й популяризацію знань з вітчизняної історії, регіоналістики та поділезнавства, відродження і розвитку освіти, культури та духовності України. З ініціативи директора та за участю спільноти Центру проведено 206 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань, дійсними членами Центру захищено 10 докторських і 22 кандидатських дисертацій, пов'язаних із регіональною історією України [28, с.44].

Винятково важливою складовою науково-краєзнавчої біографії Лева Васильовича стала його велика та багатогранна діяльність з підготовки й проведення щонайменше 200 історико-краєзнавчих конференцій. Як керівник Центру і голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України з феноменальними організаторськими здібностями і високим науковим авторитетом Л. Баженов став організатором 12–16 Подільських історико-краєзнавчих конференцій, в яких, за підрахунками О. Завальнюка, до складу доповідачів було введено 535 осіб, котрі виступили з доповідями на пленарних і секційних засіданнях. У наукових збірниках за їх підсумками вміщено понад півтисячі статей.

Загалом Центр на чолі з Л. Баженовим постав як реакція на виклики часу щодо розвитку й інтеграції науки, освіти та історичного краєзнавства, виявився не лише затребуваним для актуалізації та артикуляції практик історичної пам'яті подолян, а й витримав випробування часом, засвідчивши це численним успіхами та досягненнями і відкриваючи нові горизонти історико-регіональних досліджень краю. Завдяки глибокому професіоналізму, блискучим лідерським і менеджерським здібностям, невтомній та самовідданій праці очільника Центр не тільки став важливою ланкою і засобом інтеграції академічної та університетської науки, а й чинником освітньо-наукового життя університету та історичного краєзнавства на Поділлі й в Україні.

Як професійний талановитий історик, справжній сучасний менеджер і невтомний подвижник краєзнавчого руху на Поділлі і в усій Україні Лев Васильович поза усяким сумнівом належить до сучасного світу, і його численні праці з особливим відчуттям минулого відповідають на тривоги, які переживають сучасники. Свідченням цього є той факт, що він систематично співпрацює з неймовірно широким колом вітчизняних і закордонних істориків і краєзнавців. Зокрема, розвиває тісне співробітництво з директором Інституту історії України НАН України академіком В. Смолієм, його заступни-

ком, членом-кореспондентом НАН України О. Ресентом, завідувачами відділами – членом-кореспондентом НАН України В. Даниленком і професорами Я. Верменич та О. Лисенком, науковими співробітниками цього Інституту О. Галенком, О. Гуржієм, Р. Поджуром, Т. Водотикою, Є. Чернухіним; багатьма істориками та краєзнавцями з різних регіонів України – О. Білецькою (Одеса), С. Гаврилюк (Луцьк), П. Гай-Нижником (Київ), С. Гальчаком (Вінниця), О. Григоренком (Хмельницький), О. Добржанським (Чернівці), Ю. Земським (Хмельницький), Ю. Зінченком (Вінниця), М. Кабачинським (Хмельницький), А. Криськовим (Тернопіль), С. Марковою (Київ), О. Нестулею (Полтава), М. Олексівцем (Тернопіль), М. Олійником (Хмельницький), І. Пашуком (Рівне), С. Посоховим (Харків), В. Рекрутом (Вінниця), Г. Савченком (Київ), Ю. Телячим (Київ), А. Трембіцьким (Хмельницький), Ф. Турченком (Запоріжжя) тощо.

У народі кажуть: яка людина – таке її життя. Формуючи словесний портрет багатого внутрішнім світлом ювіляра, то в загальних рисах його можна виразити таким чином. Лев Васильович, як людина – вирізняється таким якостями, як потужний інтелект, висока порядність, інтелегентність, вихованість, скромність, відкритість, чесність, душевна врівноваженість, висока порядність, життєрадісність та оптимізм. Для нього характерні почуття власної гідності, міри та гумору, а також риси тонкого цінителя прекрасного. Ювіляр володіє такими рисами, як виняткова працьовитість, добросовісність, дисциплінованість, відповідальність, організованість, конструктивність, вимогливість, енергійність, наполегливість, цілеспрямованість, принциповість, ініціативність, самокритичність, подвижництво, готовність допомогти і вміння підставити своє плече й доводити справу до логічного завершення. Про нього як фахівця красномовно свідчать яскрава самосвідомість, висока професійність, серйозність, далекоглядність, об'єктивність, аналітичний склад розуму, майстерні ораторські здібності, блискучий дар переконання і велика життєва мудрість. Вчений наділений широким світоглядом, справді енциклопедичними знаннями, теоретичним мисленням, світлим розумом, активним дослідницьким інтересом, багатовекторністю наукових напрямків, вмінням бачити та вирішувати проблему, здатністю творчого пошуку, природним талантом, вмінням дивовижно плідно і фундаментально самовдосконалюватись й творчо самостверджуватись. Лев Васильович – чудовий сім'яник, люблячий і вірний чоловік, турботливий, терпеливий, добрий і справедливий батько, душевний і щедрий дідусь. Його система координат як громадянина і ревного поборника національної самобутності і державної незалежності України об'єднує чітку україно- та націєцентричну позицію та демократичні переконання. Але чи не найважливіше полягає в тому, що академік А. Баженов талановита людина, яка має щедрю душу і гаряче серце. Ювіляру абсолютно не характерні егоїстичність, пихатість, гордовитість, жадібність, чванство, заздрість і самозако-

ханість. Лев Васильович гарантовано заслужив, щоб його вважали совістю історичного факультету та університету.

Як відомо, без постійної праці немає великого. Невтомна, самовіддана праця на благо суспільства, народу облагороджує, підносить людину до вершин слави та визнання. І це природно, адже кожен із нас відомий передусім тим, що зробив хорошого та корисного для свого народу. За вагомий внесок у розбудову національної освіти, історичної науки та історичного краєзнавства і популяризацію минулого України Л. Баженов удостоєний почесного звання заслуженого працівника освіти України, нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України «За вагомий особистий внесок у збереження історичної пам'яті та духовності української нації», нагрудним знаком «Відмінник освіти України» і відзначений всеукраїнськими преміями ім. Д. Яворницького та імені академіка П. Тронька Національної спілки краєзнавців України, обласною премією ім. Ю. Сіцинського, Кам'янець-Подільською міською відзнакою «Честь і шана», нагороджений численними грамотами [1, с.93] тощо. Сподіваємося, що академік буде мати ще більше визнання своїх заслуг за вивчення, збереження та передачу наступним поколінням історичних скарбів України.

Найвищою нагородою за зроблене є можливість виконувати наступне. Таким правилом керується видатний український історик, невтомний подвижник історико-краєзнавчого руху на Поділлі і в Україні загалом професор Лев Баженов. Міра людини визначається не демонстрацією фізичної сили чи силою голосу, а високою духовністю, щирістю життєвих цілей і готовністю та твердим наміром виконувати заплановане, прокладати шлях до поставленої мети. Саме це стимулює та надихає авторитетного ученого на нові результати й успіхи в царині підготовки національних фахівців, дослідження, осмислення історичного феномену українства і популяризації минулого українського народу.

Тож напередодні пам'ятної для ювіляра події віншуємо Л. Баженова як Людину з великої літери, відомого педагога, авторитетного професора, талановитого професійного історика та організатора історико-краєзнавчого руху, який своєю невтомною працею вніс значний і оригінальний внесок у підготовку фахівців-істориків, відродження й розвиток національного історичного краєзнавства, формування сучасного інтелектуального обличчя історичної культури та пантеону видатних істориків і краєзнавців Кам'янець-Подільського, Хмельниччини, Поділля і всієї України!

Список використаних джерел і літератури:

1. Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії // *Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довідково-бібліограф. вид. / [уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук]. Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2013. С. 79-93.*

2. Баженов Лев Васильевич // *Славяноведение в СССР: Изучение южных и западных славян*: биобиблиограф. словарь. New York: Noeman Ross Publishing Inc., 1993. С. 64.
3. Баженов Лев Васильевич // *Историки слависты СССР*: Биобиблиографический словарь-справочник / [редкол.: В.А. Дьяков (отв. ред.), А.Н. Горяинов, В.Г. Карасев и др.]. Москва: Наука, 1981. С. 45.
4. Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть): наук. вид. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.
5. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Кам'янець-Подільський. іст. музей-заповідник. Хмельницький: Доля, 1995. 256 с.
6. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: історіографія, біобібліографія, матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
7. Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 1996. 36 с.
8. Баженов Л.В. Задорожнюк В.А. Володимир Січинський і Україна: моногр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 352 с.
9. Баженов Л.В. Логвіна В.А. Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність творчість в ім'я України: моногр. / [Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. 236 с.
10. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / [ред. рада: В.Г. Кремень (гол.) та ін.; ред. тому: О.М. Завальнюк (гол.) та ін.]. Київ: Знання України, 2010. 447 с.
11. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довід.-бібліогр. вид. / [Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка; уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук]. Кам'янець-Подільський: Вид-во Абетка-Світ, 2013. 512 с.: іл.
12. Етапи формування, становлення і розвитку української еміграції за тисячу років функціонування // *Monografia pokonferencijna. Science, research, development*. № 25. Berlin 30.01.2020 – 31.01.2020. Zbiór artykułów naukowych recenzowanych. Berlin, 2020. S. 40-48 (співавт. С.Е. Баженова).
13. Завальнюк О.М. Баженов Лев Васильович // *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 1. С. 27-40.
14. Завальнюк О.М. Баженов Лев Васильович // *Завальнюк О. М. Подільські науковці і освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 73-91.
15. Завальнюк О.М., Прокопчук В.С. Лідер наукової школи. До 65-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної праці професора Л.В. Баженова. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 180 с.
16. Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині: кол. моногр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 170 с.
17. Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): біобібліографічний покажчик / [укл.: І.М. Ко-

- нет, В.С. Прокопчук, Л.А. Онуфрієва та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 12. 204 с.
18. Кам'янчани – заслужені працівники України. Розповіді про кам'янчан, які працюю, трудовими досягненнями уславили місто над Смотричем, Подільський край / [В.Т. Грубляк, Н.М. Мартинюк, Н.К. Підскоцька та ін.]. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2011. 251 с.
 19. Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
 20. Костриця М.Ю., Філінюк А.Г. Баженов Лев Васильович // *Енциклопедія сучасної України*: електронна версія / [гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ]. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=38818
 21. Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2018). До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної / [Нац. спілка краєзн. України; за заг. ред. О.П. Реєнт; кол. авт.: Л.В. Баженов, С.Е. Баженова, Г.В. Бондаренко та ін. Київ: НСКУ, 2018. 500 с.
 22. Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [МОН України, Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, Нац. спілка краєзнавців України; за ред. О.П. Реєнта; авт. кол.: Баженов Л.В., Бондаренко Г.В., Прокопчук В.С. та ін.]. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. 276 с.
 23. Савчук В., Сушко О. Баженов Лев Васильович // *Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю). Довідник* / [редкол.: П.Т. Тронько (гол. ред.), О.Г. Бажан, В.В. Врублевська та ін.]. Київ-Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 1. С. 13-14.
 24. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр.: моногр. / [Л.В. Баженов, А.О. Мишляк]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. 286 с.
 25. Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси / [кол. авт.: Л.В. Баженов, Г.В. Бондаренко, С.Д. Гальчак та ін.; ред. рада: Л.М. Новохатько (голова), О.П. Реєнт (гол. ред.); упоряд.: Р.В. Маньковська; М-во культури України, Нац. спілка краєзн. України]. Харків: ФОЛІО, 2014. 575 с.
 26. Україна Тараса Шевченка: науково-популяр. вид. 2-е вид. / [кол. авт.: Л.В. Баженов, Г.В. Бондаренко, С.Д. Гальчак та ін.; ред. рада: Л.М. Новохатько (голова), О.П. Реєнт (гол. ред.); упоряд.: Р.В. Маньковська; М-во культури України, Нац. спілка краєзн. України]. Харків: ФОЛІО, 2015. 575 с.
 27. Філінюк А. Баженов Лев Васильович // *Енциклопедія освіти Хмельниччини*. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2017. С. 212.
 28. Філінюк А.Г. Лев Баженов – фундатор і керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України // *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції* [присв. 55-річчю проведення першої подільської історико-краєзнавчої конференції, 25-річчю діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ ім. І. Огієнка] / [ред. кол.: Копилов С.А. (співголова), Реєнт О.П. (співголова), Баженов Л.В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 39-45.
 29. Філінюк А.Г. Невтомний подвижник історичної науки та корифей історичного краєзнавства на Поділлі й в Україні // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька. С. 486-498.

30. Філінюк А.Г., Опрія І.А. Декан Л.В. Баженов: здобутки і об'єктивні проблеми в розвитку історичного факультету // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. Т. 25: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 698-718.
31. Філінюк А.Г., Олійник С.В., Сидорук С.А. Кафедра історії України – провідний базовий підрозділ історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. Т. 25: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 520-539.
32. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: кол. моногр. / [автори: С.Е. Баженова, Л.В. Баженов, В.В. Буторіна та ін.; гол. ред. С.А. Копилов, наук. ред. С.Е. Баженова]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. 192 с.
33. Хмельниччина туристична: історико-культурні, природно-географічні та економічні аспекти розвитку: кол. моногр. / [кол. авт.: Баженова С.Е., Баженов Л.В., Веселовська Т.Є. та ін.; за ред.: С.А. Копилова (гол. ред.), С.Е. Баженової (наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. 228 с.

A. G. Filinyuk

Educational, scientific, local history, social horizons of Academician Lev Bazhenov (to the 75th anniversary of his birth)

The article is devoted to the generalization of educational, scientific, local history and public activities of Lev Bazhenov, in connection with the 75th anniversary of his birth. The career path of the jubilee from assistant to doctor of historical sciences, professor of world history department and director of the center of Podillia history research of the Institute of History of Ukraine (the National Academy of Sciences of Ukraine) at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University is traced. Emphasis is placed on deep professional training, high efficiency, purposefulness, organizational skills of Lev Vasyliovych, which became the basis and guarantee of his teaching progress, successes and achievements in scientific and pedagogical, research, organizational and managerial and local history activities. L. Bazhenov's contribution to the improvement of historians' training, increase of the authority of the historical faculty, development of the center of Podillia history research, organizational transformation of the regional organization of National Union of Local Historians of Ukraine is noted. Scientific growth, the main milestones of more than 50 years of scientific activity and the most important achievements in the study of current issues of national and local history are described.

Key words: *Bazhenov Lev Vasyliovych, anniversary, educational, scientific, local history, organizational activity, successes, achievements.*

Отримано: 01.12.2020

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477.4)«1750-1764»:323.15
DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.23-32

Р. Ю. Кабанець

(м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9125-9493>,

В. В. Омельчук

(м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1302-5840>

ОХОРОНА ВИЩИХ ПОСАДОВИХ ОСІБ І ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ У СИСТЕМІ БЕЗПЕКИ РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ К. РОЗУМОВСЬКОГО: СТУПІНЬ РОЗРОБКИ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Постановка проблеми. Витворена за гетьманування Б. Хмельницького система державної безпеки була одним зі стрижневих чинників розбудови Українського Гетьманату. Козацька верхівка активно використовувала досвід охоронної діяльності у роботі своїх спецслужб. Завдяки цьому було налагоджено систему протидії чисельним замахам на життя Гетьмана та його родину. Згодом старшина, намагаючись закріпити свої позиції, створювала систему охорони як важливу складову української спеціальної діяльності, використовуючи її навіть після поразки Національної революції середини XVII ст. Завданням даної статті є визначення головних підходів до вивчення системи державної охорони вищих посадових осіб та організацій у системі спеціальної діяльності Української ранньомодерної держави.

Водночас, автори окреслюють формування витоків самого концепту спеціальної охоронної діяльності починаючи з Стародавнього Сходу. Зауважимо, що самі підходи до визначення спеціальної охоронної діяльності у структурі дослідження національних спецслужб загалом лише формуються. Це зумовлено як специфікою джерельної бази, так і розвитком дослідженням у цій сфері.

Аналіз джерел та останні дослідження. Зауважимо насамперед наукові праці В. Степанкова, В. Смоля, О. Апанович, О. Сокирка [37–39], І. Синяка [31–34], Є. Славутича. Також авторами одноосібно [24; 25] опубліковано монографічні дослідження та статті, в яких прослідковано деякі аспекти обраної проблематики. Основний комплекс джерел з окресленої тематики зберіга-

ється у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Незважаючи на потужний масив джерел та численну наукову літературу, означена проблема комплексно не вивчалася.

Мета дослідження. Спираючись на доробок попередників показати основні підходи до спеціальної охоронної діяльності у системі безпеки Української ранньомодерної держави за гетьманування Кирила Розумовського.

Методологія дослідження спирається на принципи конкретно-історичного підходу, неупередженості, різнобічності і цілісності, системності, аналізу та синтезу, історико-генетичного, історикопорівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного.

Ключові слова: Кирило Розумовський, Український Гетьманат, спеціальна охоронна діяльність.

Після придушення козацького державницького руху І. Мазепа разом з соратниками змушений був полишити Гетьманат. При цьому ми знаємо про чисельні спроби організації ліквідації мазепинців в еміграції, яким гетьманська влада в екзилі успішно протидіяла. З ліквідацією інституту Гетьмана у 1734 р. уряд Росії почав масований наступ на соціально-економічні, політичні і духовні здобутки лівобережного Гетьманату. Верхівка українського козацтва активно протидіяла спробам обмеження прерогатив Гетьманату. Знаряддям цього прихованого опору наступу імперії стало відстоювання повсякденного функціонування витворених у Національній революції середини XVII ст. безпекових інституцій. Українська старшина прагнула зберегти їх як інструмент державності, так і задія посилення внутрішнього становища, захисту безпеки власної та родини, з іншого. Це стосувалося і таких підрозділів як компанійці та жолдаки. На XVIII ст. припадає активний наступ російських інституцій на повноваження козацьких органів влади у безпековій сфері, зокрема розміщення регулярних частин у гетьманській столиці Глухові, яким поступово передоручали охорону не лише російських резидентів, а й адміністративних органів Гетьманату.

Становище почало змінюватися з відновленням інституту Гетьмана з обранням на цю посаду Кирила Розумовського у 1750 р. За його гетьманування козацькій старшині вдалося запровадити ряд істотних інновацій у мілітарній сфері та спеціальній діяльності зокрема. Вищі органи влади Гетьманату послідовно поглиблюють свою самостійність в управлінні українськими землями, попри постійний нагляд імперської влади. Це стосується, насамперед, охорони новообраного Гетьмана Кирила Розумовського, як репрезентанта української державності.

Основне завдання таких формувань полягало у збереженні життя й здоров'я Гетьмана, забезпеченні режиму секретності місць його перебування, діловодної документації, забезпечення охорони Військового скарбу тощо.

Для охорони Гетьмана використовувалася окрема військова одиниця – Надвірна компанійська корогва. Це підтверджують

архівні джерела, які цікаві також з точки зору особового складу й поіменного зарахування козаків до цього військового формування [42-43].

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми згадаємо праці В. Степанкова, який достатньо чітко простежує формування головних напрямів безпекової діяльності після утворення козацької держави. Він наголосив, що завдяки системно структурованій спеціальній діяльності Богдану Хмельницькому вдалося виявити і знешкодити кілька підготовлених таємними підрозділами Речі Посполитої замахів. Проводилося також виявлення внутрішньої опозиції з метою її нейтралізації Охорона Гетьмана здійснювалася як під час перебування у резиденції у Суботіві, так і під час виконання ним своїх функцій у тогочасній столиці Чигирині [40]. О. Апанович розглядала розвідувальні дії українських козацьких формувань у ході російсько-турецької війни 1736–1739 рр. [3]. В. Омельчук звернув увагу як на засади протидії підривної діяльності у Гетьманаті, так і проведенні політичного розшуку серед старшини та духовенства, а також ролі Церкви в забезпеченні безпеки на українських землях Російської імперії [25]. Праці Івана Синяка дають можливість виокремити специфіку збору розвідувальної діяльності саме запорозьким козацтвом доби Нової Січі [31-34]. Згодом вона активно використовувалася чиновниками гетьманської інформації при організації діяльності козацького зверхника. Я. Антоняк окреслив особливості організації розвідувальної діяльності Гетьманату за правління К. Розумовського [2]. На важливий інститут доносу у житті Гетьманату звернув увагу А. Бовгиря. Він виокремив збір інформації (шляхом збору доносів) щодо можливого замаху на життя Гетьмана чи правителів Російської імперії загалом. Причому ці заходи проводилися як на території українських земель, так і поза ними [4].

Системно після відновлення української державності у 1991 р. до витоків охорони вищих посадових осіб та державних органів влади у контексті державної безпеки та спеціальної діяльності торкалися і українські вчені, зокрема дослідник українських спецслужб В. Омельчук [25; 26, с.182-224]. Зауважимо, що вчений видав цілу низку наукових робіт, присвячених історії національних та зарубіжних таємних відомств, розвитку їхньої діяльності, різноманітним аспектам взаємовпливів. Зокрема, дослідник наголосив на формування підрозділів тілоохоронців вже у державах Межиріччя, царську гвардію у стародавньому Ізраїлі та роль у ній іноземних найманців, охорону доньки хетського правителя Хатуссільса III під час її подорожі до фараона Рамзеса II підрозділом хетських колісниць («колісничим військом»), загони тілоохоронців курубті ша шепе у правителів Ассирії, царську гвардію (безсмертних, амтрака) у персів тощо [26, с.184, 186, 194, 197, 207]. На охорону правителів та найвищих сановників держав Стародавнього Сходу звертали увагу також Д. Агафонов [1, с.45-

49], А. Вігасін [7]. Nino Luraghi зауважила чисельні практики застосування грецьких найманців у якості тілоохоронців правителями держав Сходу [46, р.21-47]. Залучення грецьких найманців до охорони правителів Єгипту зазначив і В. Кондратьєв [16, с.643-650]. А. Сланов порівняв традиції охорони правителя Стародавнього Ірану і античних держав Греції [36, с.73-77]. Про охорону правителів при здійсненні операцій військових операцій зауважується у низці статей, монографій, довідників західних авторів про історію давніх цивілізацій [45]. Окрема увага приділяється охороні перських царів та їхніх резиденцій, зокрема Персеполісу Briant P., Henkelman W.F.M., Stolper M. [44]. Окреслено Р. Кабанцем і особливості державної охорони у Візантійській імперії [13, с.191-201; 14, с.14-21; 15, с.867-872]. Це дозволяє проаналізувати глобальну динаміку охоронної діяльності у системі державної безпеки окремих країн на різних етапах їхнього історичного розвитку.

Чимало уваги приділялося і охороні гетьманської влади в українській науковій літературі. Зауважимо, що за правління Кирила Розумовського активно продовжувала діяти маєпинська опозиція. Її головні центри знаходилися у Франції, Швеції, володіннях Османської імперії. Дії українських емігрантів у контексті спеціальної діяльності іноземних служб, насамперед, Франції, Туреччини та Порту, розглядаються у працях Ілька Борщака [5; 6, с.79-136], Бориса Крупницького [19; 20, с.42-45], Ореста Субтельного [41], Є. Луняка [21, с.90-93; 22, с.197-202], Є. Мельникова [23, с.271-274]. О. Пономарьов звернув увагу на збирання козаками інформації розвідувального характеру про характер взаємин Криму з Пруссією [28, с.263, 266-276; 29, с.254, 256]. Висвітлюється і хід структурування спеціальних військових формувань Гетьманату. Так, Олексій Сокирко у контексті розгляду військових реформ К. Розумовського зазначає зміни у системі охорони особи Гетьмана [37, с.359-384]. Євген Славутич зауважив низку кроків щодо обмундирування підрозділів гетьманської охорони. Йдеться про діяльність охотного (найманого) війська й військових служителів: Надвірну компанійську корогву, жолдацьку сторожу, фузилерну роту, військову та полкову музику. Фузилерна рота була професійним військовим загоном для особистої охорони вищих посадових осіб козацької держави. Хоча хронологічно її створення бере свій початок із 1765 р., однак, засади формування підрозділу лежать у діяльності Жолдацької вартової сторожі, або ж гвардійської гетьманської сторожі при гетьманському палаці [35, с.110].

За слушним спостереженням В. Панащенко, охорона Гетьмана була покладена на Надвірну козацьку корогву й жолдацькі підрозділи. Охоронні функції виконували запорізькі та городові козаки. Варто зауважити, що ці військові підрозділи мали різні функції, тому навіть за час гетьманування Кирила Розумовського вони набули окремих специфічних рис військових організацій,

коли не лише зовнішній вигляд вирізняв їх з-поміж інших утворень, а й спеціалізація в їхньому середовищі [27, с.117].

У системі охорони Гетьмана Олексій Сокирко виокремлює окремі незвичні елементи у тій частині війська, яка супроводжує Гетьмана під час його вояжів (бали, полювання, прийоми), так звана лейб-гвардія й більша частина війська, яке займалося охороною його маєтностей, резиденцій. Для охорони Гетьмана в структурі його лейб-гвардії наприкінці 1751 – початку 1752 рр. починає формуватися запорозька команда. Причиною її виникнення вважають прагнення Гетьмана мати екзотично вбраний супровід, який підкреслював особливість самого К. Розумовського як носія гетьманської влади [39, с.5].

Тому, як зазначають низка вчених, зокрема О. Дзюба [12, с.234], В. Кривошея, О. Кривошея, І. Кривошея [17, с.9; 18, с.344], в період правління Гетьмана Кирила Розумовського продовжували поглиблювати підвалини функціонування військової варті. Олексій Сокирко, аналізуючи статус та повсякденну діяльність жодаків, зауважив специфіку їхньої служби та відмінності, порівняно зі звичайним реєстровим козацтвом. Так він пише, що вже у лютому 1752 р. Генеральна скарбова канцелярія звертала до Генеральної військової канцелярії з проханням не приставляти на службу козаків Глухівської сотні через їхню непризвичаєність до такої служби [38, с.68]. Він також провівши аналіз витрат на жодацькі формування, виявив, що якщо в 1731 р. вони становили 535,9 руб., то в 1765 р. ця сума сягала 2368,0 руб. Звісно, кошти використовували не лише на жодацьке жалування, а й придбання обмундирування, амуніції, зброї, боєприпасів та інші витрати. Окрім грошового утримання, жодаки отримували продуктові набори, однак їх згодом замінили на грошові «*поруцій*» [38, с.70]. О. Путро наголосив, що такий стан справ закономірно спровокував зловживання в середовищі адміністрації жодацьких рот, коли на вакантні місця звільнених солдатів вписувалися діти й підлітки, котрі не з'являлися на службу. Уже під час ревізії осавулів у 1752 р. в одній із жодацьких рот половиною були «*мертвими душами*», а в караулах реально стояли солдати Глухівського гарнізонного полку [30, с.169].

Відомий дослідник соціальної історії гетьманату В. Горобець вказує на суттєву зміну статусу жодацької частини за гетьманування К. Розумовського [8, с.179; 9, с.346; 10, с.258; 11, с.432].

В. Омельчук окремо звертав увагу на замах на честь та гідність Гетьмана, а також кроки гетьманської влади щодо виявлення та знешкодження таких загроз. Разом з тим, дослідник насамперед йшлося про такі зневажливі кроки щодо гетьманської честі з боку духовенства (особливо лаврського).

Проте, аналіз основних історичних праць, що стосуються цієї проблематики, дає підстави стверджувати про фрагментарність висвітлення цієї важливої ділянки української військової історії ранньомодерної доби.

Поза основним колом наукових пошуків опинилися такі аспекти розглядуваного явища, як самостійні операції щодо захисту посади Гетьмана, порядок проведення заходів щодо виявлення та знешкодження загроз Гетьманові та його родині, протидія агітаційно-підривній діяльності, виявлення політичної опозиції, порядок проведення цензурування у Гетьманаті, дії гетьманської адміністрації щодо забезпечення охорони посадових осіб та державних установ XVIII ст.

Тому виникла нагальна потреба комплексного дослідження на основі узагальнення і критичного переосмислення доступних джерел (як архівних документів, так і опублікованих матеріалів), наукових праць попередників) спеціальної діяльності у Гетьманаті, насамперед щодо охорони. Це дасть можливість поглибити розуміння еволюції української безпекової сфери козацької доби, започаткованої фундаментальним дослідженням В. Степанкова.

Розв'язання поставленої мети допоможе з'ясувати особливості розвитку мілітарної культури українців на різних етапах збройної боротьби за незалежність.

Принциповим є визначення характерних особливостей регламентування спеціальної діяльності з боку гетьманської адміністрації як важливий прояв державотворчого потенціалу українців. Увагу колективу дослідників привернули найяскравіші та найхарактерніші епізоди безпекового повсякдення у тогочасній Україні.

Відтворюючи на основі уривчастих свідчень минулого цілісну, максимально повну картину цих процесів у Гетьманаті, автори намагалися простежити у них віддзеркалення загальноєвропейських процесів. При цьому, вже сам аналіз документів, пов'язаних з спеціальною охоронною діяльністю, поряд розвідкою, контррозвідкою, політичним розшуком, дозволяє охарактеризувати атмосферу державного життя Гетьманату в добу його останнього злету, та прояви державотворення на Правобережній Україні у складі Речі Посполитої.

Підсумовуючи головні підходи до проблеми спеціальної охоронної діяльності тематики у Гетьманаті середини XVIII ст. зауважимо потребу у працях, спрямованих на як визначеннях засад та головних особливостей охорони Гетьмана, як під час повсякденної діяльності у Гетьманаті, так і у ході здійснення ним візитів державного характеру до Москви та Санкт-Петербургу. Особливої уваги потребує комплекс заходів щодо охорони інших найвищих державних чиновників тогочасного Гетьманату, зокрема генеральної старшини, а також Генеральної військової канцелярії, Похідної канцелярії Гетьмана, членів його родини. За сучасних умов трансформаційного розвитку Української Держави та нових завдань, що постають перед нею у сфері державної безпеки, дослідження формування безпекового середовища нашої країни, різноманітних чинників, які впливали на відповідний сегмент

безпеки в минулому, досвіду протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам, становить неабиякий науковий інтерес.

Вивчення охорони посадових осіб та державних установ Гетьманату часів К. Розумовського є актуальним завданням українських міждисциплінарних наукових студій, так як дозволить підтвердити поступальність розвитку національних форм безпечового сегменту української державності, навіть у ході її форсованого демонтажу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Агафонов Д.В. История создания частных охранных организаций в России // *Наука 2020: сетевое издание*. № 1 (37): материалы IX Международной научно-практической конференции «Физическая культура, спорт, туризм: инновационные проекты и передовые практики». 2020. С. 45-49.
2. Антоняк Я.Ю. До питання про організацію розвідувальної діяльності у Гетьманаті за правління Кирила Розумовського // *Проблеми модернізації України: науковий часопис*. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Правова держава та демократичне суспільство: фактори розвитку та взаємодії», Київ, МАУП, 16 квітня 2016 р. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2016. С. 267-269.
3. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1969. 223 с.
4. Бовгира А.М. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII – XVIII ст. // *Укр. іст. журн.* 2013. № 1. С. 67-79.
5. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742–1759). Львів, 1932. 206 с.
6. Борщак І. Гетьман П. Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // *Записки НТШ*. 1924. Т. 134-135. С. 79-136.
7. Вигасин А.А. Индия в ведийский период // *От ранних государственных образований до древних империй* / [под ред. А. В. Седова]. Москва: Изд. фирма «Восточная литература», 2004.
8. Горобець В. Влада та соціум гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 179.
9. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 464 с.
10. Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережжі України початку 60-х рр. XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2004. № 4. С. 258.
11. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 432.
12. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ, 2012. С. 234.
13. Кабанець Р.Ю. Ідеологічні передумови охорони імператора у Візантійській імперії // *Болховітнівський щорічник*. 2013/2014/. 2015. С. 191-201.
14. Кабанець Р.Ю. Організація охорони вищих посадових осіб у Візантійській імперії під час військових походів // *Военно-історичний віс-*

- ник: збірник наукових праць Національного університету оборони України. Київ: ЦП «Компринт», 2014. Вип. 4 (14). С. 14-21.
15. Кабанець Р.Ю. Формування системи охорони вищих посадових осіб у Візантійській імперії // *Гілея*. 2013. Вип. 71 (№ 4). С. 867-872.
 16. Кондратьев В.С. К вопросу о контактах ионийцев и египтян в VIII – VI веках до нашей эры // *Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология*. 2018. Т. 28. Вып. 4. С. 643-650.
 17. Кривошея В.В. Козацька старшина як еліта Гетьманщини // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 9.
 18. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стикос, 2009. 432 с.
 19. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. 80 с.
 20. Крупницький Б.Д. Пилип Орлик і Сава Чалий // *Праці Українського Історично-філологічного товариства у Празі*. Т. 2 (на пошану Д. Антоновича). Прага, 1939. С. 42-45.
 21. Луняк Є.М. Політичні, економічні та військові взаємини між Кримом і Запоріжжям у 1750-1760-х рр. (за свідченнями французьких сучасників) // *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 228. С. 90-93.
 22. Луняк Є.М. Українсько-кримські взаємини у 1750-1760-х роках (за свідченнями французьких сучасників) // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 197-202.
 23. Мельников Є.О. Французькі політичні інтриги та діяльність Гетьмана Кирила Розумовського у наукових дослідженнях Іллі Борщака // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXIV. С. 271-274.
 24. На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини XVIII ст. [передмова В.С. Грицака; авт. кол.: В.В. Омельчук (керівник), Р. Кабанець та ін.; ред. група: Ю.В. Бондар (спец. ред.), І.М. Мищак (наук. ред.)]. Київ: Прометей, 2016. 350 с. Серія: Світові традиції державного управління. Вип. VI.
 25. Омельчук В.В. Києво-Печерська лавра в політико-правовій моделі Гетьманату за правління Кирила Розумовського / [передмова І.М. Мищака]. Київ: Золоті ворота, 2016. 456 с. Серія: Світові традиції державного управління. Вип. V.
 26. Омельчук В.В. Управління сектором безпеки у державах Стародавнього Сходу // *Державне управління у країнах Стародавнього Сходу*. Омельчук В. (кер. авт. кол.). Київ: Золоті ворота, 2015. С. 182-224.
 27. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII століть). Київ, 1995. 221 с.
 28. Пономарьов О. Пруссія у зовнішній політиці Крим-Гірея в 1761 – 1762 роках (за даними запорозької розвідки) // *Україна в Центральній Східній Європі*. 2015. Вип. 15. С. 263-276.
 29. Пономарьов О.М. «Сказка» запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-пруських відносин 1762 року) // *Архіви України*. 2014. № 3. С. 254, 256.
 30. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Монографія: в 2-х ч. Київ: ДАККІМ, 2008. Ч. II. С. 169.
 31. Сняк І.Л. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // *Український археографічний щорічник*. Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 73-89.

32. Синяк І.А. Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело // *Український історичний збірник*. Київ, 2015. Вип. 18. С. 315-336.
33. Синяк І.А. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством // *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 94-100.
34. Синяк І.А. Похідна Військова канцелярія Коша Нової Січі // *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 298-308.
35. Саавутіч Є. Фузілерна рота – урядова військова варта в Гетьманщині: історія, організація, однострій (1765–1781) // *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ, 2004. Ч. 7. С. 110.
36. Сланов А. К. Элитные подразделения и царские телохранители в иранской и эллинской военных культурах // *Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени К.Л. Хетагурова*. 2012. № 2. С. 73-77.
37. Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // *Українська козацька держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура* [відп. ред. В. Смолій]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 359-384.
38. Сокирко О.Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // *Укр. іст. журн.* 2006. № 4. С. 68.
39. Сокирко О.Г. «Січовики» останнього гетьмана: запорозький курінь Кирила Розумовського 1751–1764 рр. // *Гілея*. 2011. Вип. 52. С. 5.
40. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.). 3-е вид., перероб. та розш. Кам'янець-Подільський, 2008. 264 с.
41. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 239 с.
42. ЦДІАК України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 833. 6 арк.; Спр. 5733. 7 арк.
43. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12237. 3 арк.
44. Briant P., Henkelman W.F.M., Stolper M. (eds.). *L'archive des fortifications de Persépolis. État des questions et perspectives de recherches*, 2008.
45. Ellermeier F. Studt M. *Sumerisches Glossar*. Bd. 3 /T. 5: Die Monumentalinschrift des Gudea von Lagash. Lautwertlisten: L, Z und K.; Göttingen. 2001. 107 s.
46. Luraghi Nino. *Traders, Pirates, Warriors: The Proto-History of Greek Mercenary Soldiers in the Eastern Mediterranean Phoenix*. 2006. Vol. 60. No. 1/2 (Spring – Summer). P. 21-47.

R. Kabanets, W. Omelchuk

Protection of senior officials and government agencies in the security system of the early modern Ukrainian state under the hetmanship of Kirill Rozumovsky: measure of development and basic approaches

The system of state security created during the hetmanship of B. Khmelnytsky was one of the core factors in the development of the Ukrainian Hetmanate. The Cossack elite actively used the experience of security activities in the work of their special services. Due to this, a system of counteraction to numerous attempts on the life of the Hetman and his family was established. Later, the sergeant, trying to consolidate his position, created a system of protection as an important component of Ukrainian special activities, using it even after the defeat of the National Revolution in the mid-seventeenth century. The task of this article is to determine the main approaches to the study of the system of state protection of senior officials and organizations in the system of special activities of the Ukrainian early modern state.

At the same time, the authors outline the formation of the origins of the very concept of special security activities from the Ancient East. Note that the very approaches to the definition of special security activities in the structure of the study of national intelligence services in general are just being formed. This is due to both the specifics of the source base and the development of research in this area.

First of all, let us note the scientific works of V. Stepankov, V. Smoliiy, O. Apanovych, V. Omelchuk, O. Sokyрко, I. Sinyak, and E. Slavutych. The main set of sources on the outlined subject is stored in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

The aim of the study. Based on the work of predecessors to show the main approaches to special security activities in the security system of the Ukrainian early modern state under the hetmanship of Kirill Rozumovsky. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach, impartiality, versatility and integrity, systematization, analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological.

Conclusions. In the current conditions of transformational development of the Ukrainian state and new tasks facing it in the field of state security, the study of the formation of the security environment of our country, various factors that influenced the security segment in the past, the experience of resisting external and internal threats is of great scientific interest.

Thus, the study of the protection of officials and state institutions of the Hetmanate under K. Rozumovsky is an urgent task of Ukrainian interdisciplinary research, as it will confirm the progress of national forms of security segment of Ukrainian statehood, even during its forced dismantling.

Key words: *Kyrylo Rozumovsky, Ukrainian Hetmanate, special security activity.*

Отримано: 01.12.2020

УДК 930.253:378.4(477.43-21)КПНУ
DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.32-40

**С. А. Сидорук,
Л. В. Сидорук**
(м. Кам'янець-Подільський)

АРХІВНИЙ ФОНД КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ІСТОРІЇ

У статті здійснено аналіз документів архівного фонду Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, наголошено на особливостях його формування. Зокрема, для зручності роботи з документами архівних фондів університету, їх поділено на кілька структурованих груп. З'ясовано які структурні підрозділи університету сформували документальну базу кожного з фондів. Пояснено принципи анування документів у описах справ фондів. Назви фондів не відображають основні напрямки діяльності закладу вищої освіти, оскільки сформовані

відповідно до етапів його розвитку по календарних роках, за хронологічним принципом. Документи кожного фонду анотовані в декількох описах відповідно до напрямку діяльності різних структурних підрозділів, органів управління та самоврядування університету. Зазначено також, які з документів архівного фонду висвітлюють історію структурних змін в університеті.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, комплектування, архівний фонд, описи справ, документи, історія.

Формування національного архівного фонду є вагомим складовою архівної справи, яка відіграє важливу роль для історичної науки, зокрема, дослідження регіональної історії. Уже більше ста років культурно-освітній розвиток подільського краю органічно пов'язаний із закладом вищої освіти який постав у місті над Смотричем у 1918 р.

За столітню історію Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка пройшов у своєму розвитку різні функціонування, яким відповідали певні форми юридичної організації. Відповідно до законодавства про формування національного архівного фонду України значна частина документів закладу вищої освіти уже знаходиться на зберіганні в Кам'янець-Подільському міському архіві та Державному архіві Хмельницької області.

Відповідно до правил фондування фонд Р-302 Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського був закритий. Документи фонду № Р-302 за 1920–1997 рр. передано на постійне зберігання у плановому порядку до Державного Архіву Хмельницької області. Однак чільна частина документів, а це більше десяти тисяч одиниць зберігання, знаходиться у відомчому архіві Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і є важливим джерелом до вивчення його історії.

До проблеми формування архівної спадщини України, ролі архівів у розвитку історичної науки, історії розвитку архівознавства звертались у своїх дослідженнях сучасні українські вчені Г. Боряк, І. Матяш, А. Санцевич. Регіональний аспект нашої проблематики звертає увагу дослідників передусім на праці з історії університету місцевих істориків О. Завальнюка, А. Баженова, С. Копилова, О. Комарницького, А. Філінюка. Безпосередньо історії формування архівного фонду університету присвячено кілька статей автора цієї розвідки.

Надходження документів на державне зберігання університету з вересня 2000 року здійснюються за новим Фондом – № 10 Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Назва фонду зберігалася незмінною з часу його започаткування.

Документи фонду № 10 за 1997–2011 рр. у плановому порядку передано на постійне зберігання в Кам'янець-Подільський міський архів. На тимчасовому зберіганні в архівному фонді універси-

тету залишилися документи за 2000 – серпень 2012 р. (2011 календарний рік та 2011–2012 навчальний рік): накази з основної діяльності університету, протоколи спеціалізованої вченої ради, сертифікати про акредитацію, ліцензії на освітню діяльність.

В архівному фонді Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на зберіганні знаходиться 105278 справ за 1944–2018 рр. [1].

На тимчасовому зберіганні знаходяться також документи університету, віднесені до Національного архівного фонду, за 2012 – серпень 2018 р. (2017 календарний рік та 2017–2018 навчальний рік) рр. [2–15].

Вказаний фонд містить документи, що відображають різні напрямки діяльності закладу вищої освіти. Тому умовно їх можна розподілити на кілька різних за інформаційною наповненістю груп.

Перша така група представлена документами, що відклались у результаті діяльності основних структурних підрозділів з організації і забезпечення освітнього процесу, і базових структурних підрозділів, що проводять освітню, методичну та наукову діяльність. Це протоколи засідань кафедр, протоколи засідань наукових/методичних, науково-методичних семінарів кафедр, річні звіти про роботу кафедр і факультетів, освітньо-професійні програми підготовки фахівців, освітньо-кваліфікаційні характеристики бакалавра/магістра, засоби діагностики рівня вищої освіти освітнього ступеня бакалавра/магістра, навчальні і робочі навчальні плани підготовки фахівців за напрямками/спеціальностями, протоколи засідань екзаменаційних комісій та звіти голів екзаменаційних комісій про наслідки атестації здобувачів вищої освіти, річні звіти про наукову роботу кафедр і факультетів.

Друга група – це документи, що відклались в результаті діяльності структурних підрозділів для сприяння освітньої, наукової, науково-технічної, мистецької та міжнародної діяльності. Її сформував значно більший масив ділових документів закладу освіти. До їх переліку входять: статут університету, паспорт університету, технічні паспорти університету, сертифікати про акредитацію з напрямів підготовки (спеціальностей), ліцензії про надання освітніх послуг, пов'язаних з одержанням вищої освіти на рівні кваліфікаційних вимог до бакалавра спеціаліста, магістра, відомості щодо здійснення освітньої діяльності у сфері вищої освіти (додаток до ліцензії Міністерства освіти і науки України), витяг з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, акти прийому готовності університету до навчального року. Їх доповнюють статистичні звіти «Звіт вищого навчального закладу на початок навчального року» за формою № 2–3 нк, протоколи засідань бібліотечної ради, річні звіти про роботу структурних підрозділів, зокрема факультетів і кафедр, звіти про виконання критеріїв надання та підтвердження статусу національного, навчальні плани

підготовки до вступу в заклади вищої освіти громадян України, навчальні плани підвищення кваліфікації педагогічних працівників та керівників закладів освіти, протоколи засідань стипендіальної комісії (зокрема про відбір кандидатур претендентів на призначення іменних академічних стипендій). Сюди входить також інформація про наукову і науково-технічну діяльність університету, річні статистичні звіти (ф. № 3-наука) про здійснення наукових досліджень і розробок, акти виконаних робіт з держбюджетних науково-дослідних тем, річні статистичні звіти про роботу аспірантури та докторантури (ф. № 1-нк), рейтинг роботи професорсько-викладацького складу (штатних працівників) кафедр у 2014–2016 рр. Окремо можна виділити програми Всеукраїнських наукових конференцій, програми наукових конференцій викладачів, докторантів і аспірантів, молодих вчених, студентів і магістрантів університету, двосторонні і багатосторонні міжнародні договори (угоди) щодо розвитку та зміцнення взаємовигідного міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти, програми міжнародних науково-практичних конференцій, симпозіумів, конгресів та інших заходів.

І останню, третю групу, складають документи, що відклались в результаті діяльності структурних підрозділів для здійснення фінансової, господарської, юридичної та іншої діяльності. Це протоколи засідань лічильних комісій вчених рад факультетів про обрання на посади та лічильної комісії вченої ради університету із заміщення вакантних посад, обрання на посади, протоколи засідань конкурсної/кадрової комісії, протоколи атестаційної комісії з питань атестації робочих місць з несприятливими умовами праці, штатні розписи університету, річні кошториси університету, кошториси витрат на навчання студентів, аспірантів та докторантів за рахунок коштів замовників, річні фінансові звіти університету, накази ректора з основної діяльності університету, листування з Міністерством освіти і науки України, з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими юридичними особами з питань науки, фінансування, розвитку університету.

До цієї ж групи можна віднести документи на технічну документацію [16; 17], зокрема матеріали технічної інвентаризації (інвентарні справи на домоволодіння, технічні паспорти на приміщення), державні акти на право користування земельними ділянками, свідоцтва про право власності на нерухоме майно.

До окремої категорії відносяться документи колегіальних органів управління університету (протоколи засідань вченої ради університету), документи колегіальних органів управління факультетів (протоколи засідань вчених рад факультетів), документи дорадчих органів університету (протоколи засідань науково-методичної ради університету, протоколи засідань науково-методичної ради факультетів), документи робочих органів уні-

верситету (протоколи засідань ректорату). Сюди ж входять документи, сформовані за результатами діяльності приймальної комісії: правила прийому до університету, обсяги державного замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти, акти передачі особових справ студентів, які вступили/поновилися на навчання за освітньо-професійною програмою підготовки бакалавра, спеціаліста, магістра, програми вступних випробовувань/співбесід для вступу на навчання для здобуття ступеня «бакалавр», «магістр», освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст».

Крім того, фонд № 10 представлений документами органів громадського самоврядування університету (протоколи зборів трудового колективу університету, протоколи зборів трудового колективу факультетів, протоколи зборів трудового колективу інших структурних підрозділів), документами органів студентського самоврядування університету (протоколи зборів студентського сенату), документами первинної профспілкової організації працівників та первинної профспілкової організації студентів, аспірантів та докторантів (колективний договір між адміністрацією та профспілковим комітетом працівників університету; протоколи засідань профкому працівників, протоколи профспілкового комітету студентів, аспірантів та докторантів, протоколи президії профспілкового комітету студентів, аспірантів та докторантів, річні фінансові звіти, річні статистичні звіти (ф. 1), річні кошториси).

З моменту функціонування спеціалізованої вченої ради на архівне зберігання надійшли протоколи засідань спеціалізованої вченої ради, дисертації здобувачів наукового ступеня кандидата історичних наук, доктора історичних наук.

В архівних фондах університету знаходяться також документи тривалого (понад 10 років) зберігання 97 справ за 2008–2018 рр., що не входять до переліку документів НАФ. Їх складають [18–34]: протоколи засідань комісії по прийому кандидатських іспитів; атестаційні справи здобувачів наукового ступеня кандидата/доктора історичних наук, акти ревізій фінансово-господарської діяльності університету.

В архівному фонді університету відклались 101582 документи з особового складу (кадрових питань) за 1944–2018 рр. [1]: Кам'янець-Подільського державного учительського інституту (1944–1950 рр.), [35–38]: Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського (1948–1997 рр.) [39; 40], Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (1997–2003 рр.) [41], Кам'янець-Подільського державного університету (2003–2007 рр.) [42], Кам'янець-Подільського національного університету (лютий – серпень 2008 р.) [42], Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2008–2018 рр.) [43].

Документи з кадрових питань (особового складу) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за

2008–2018 рр. [43] складають розпорядчі документи: накази з особового складу працівників, студентів, магістрантів і докторантів, слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників та керівників закладів освіти, слухачів підготовчих курсів, накази і розпорядження ректора адміністративно-господарських питань та журнали їх реєстрації.

Видача документів про освіту зафіксована в журналах реєстрації виданих дипломів, журнали реєстрації видачі дублікатів дипломів, журнали реєстрації видачі додатків до дипломів про вищу освіту європейського зразка, журналах реєстрації видачі свідоцтв слухачам курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників та керівників закладів освіти, журналах реєстрації виданих свідоцтв кафедри військової підготовки офіцерів запасу, журналах реєстрації виданих свідоцтв про закінчення підготовчих курсів, книгах обліку видачі свідоцтв слухачам курсів іноземних мов.

Фонд містить також особові справи та особові картки (ф. № П-2) звільнених працівників, особові справи студентів, аспірантів і докторантів, які завершили навчання/відрахованих до завершення навчання; списки (штатно-обліковий склад) науково-педагогічних працівників, плани-програми стажування і звіти про їх виконання, особові рахунки науково-педагогічних працівників, адміністративно-управлінського складу; навчально-допоміжного і обслуговуючого персоналу, аспірантів та докторантів, трудові договори, цивільно-правові договори підряду та договори підряду з громадянами, що замінюють накази з кадрових питань (особового складу) та розрахунково-платіжні відомості до них, розпорядження та особові рахунки штатних працівників первинної профспілкової організації працівників та первинної профспілкової організації студентів, аспірантів та докторантів.

Відособлено систематизовано і включено в окремі описи значний масив документів з особового складу студентів (випускників і відрахованих студентів) та звільнених працівників) 99715 од. зб. за 1944–2018 рр. [1].

Отже архівний фонд Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка сформований на основі наповнення документами кількох окремих фондів, що й складає його специфіку, а, відтак, і потребу її врахування у дослідницькій роботі. Назви фондів не відображають основні напрями діяльності закладу вищої освіти, оскільки сформовані відповідно до етапів його історичного поступу за хронологічним принципом. Натомість документи кожного з фондів анотовані в декількох описах відповідно до напрямку діяльності різних структурних підрозділів, органів управління та самоврядування університету. Саме їх зміст відкриває досліднику всі сфери функціонування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Список використаних джерел і літератури:

1. Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Відомчий архів К-ПНУ). Книга обліку надходження та вибуття документів архіву.
2. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Описи справ постійного зберігання за 2012 рік (ліцензії про надання освітніх послуг).
3. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Описи справ постійного зберігання за 2012 рік (ліцензії про надання освітніх послуг).
4. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Опис справ постійного зберігання за 2013 – серпень 2014 рр. та додатково за 1997–2012 рр.
5. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Опис справ постійного зберігання за 2013 рік (ліцензії про надання освітніх послуг).
6. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Описи справ постійного зберігання за 2014 – серпень 2015 рр. та додатково за 1994–1996, 2001–2013 рр.
7. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Описи справ постійного зберігання за 2014 рік (ліцензії про надання освітніх послуг).
8. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Описи справ постійного зберігання за 2014–2016 рр. та додатково за 2013–2014 рр.
9. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Описи справ постійного зберігання за 2015 рік (ліцензії про надання освітніх послуг).
10. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Опис постійного зберігання за 2016–2017 рр. та додатково за 1989–2015 рр.
11. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. описи справ постійного зберігання за 2016 рік (ліцензії про надання освітніх послуг).
12. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Опис постійного зберігання за 2017–2018 рр. та додатково за 1989–2016 рр.
13. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. опис справ постійного зберігання за 2017 рік (додаток до ліцензії Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2016 р. на освітню діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за 2017 р.).
14. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Опис справ постійного зберігання за 2018 рік та додатково за 2013–2017 рр.
15. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 2. Опис справ постійного зберігання за 2018 рік (додаток до ліцензії Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2016 р. на освітню діяльність Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за 2018 рік).
16. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ постійного зберігання на технічну документацію за 1960–2011 рр.
17. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ постійного зберігання на технічну документацію за 2013 рік та додатково за 2003–2011 рр.
18. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 1986–2000 рр.
19. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання 2000–2003 рр.
20. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2000–2003 рр.
21. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2004 р.
22. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2005–2006 рр.
23. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2007 р .

24. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. п. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2008 р.
25. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого за 2009 рік.
26. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2010 рік та додатково за 1993–1996 рр.
27. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2011 р.
28. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2012 р.
29. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2013 рік.
30. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання а за 2014–2016 рр.
31. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2015 рік.
32. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2016 р.
33. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2017 рік та додатково за 2009–2016 рр.
34. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 1. Опис справ тривалого зберігання за 2018 р.
35. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. Р-3202. Оп. 1. Накази дирекції учительського інституту за 1944–1945 рр.
36. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. Р-3202. Оп. 1. Накази дирекції учительського інституту за 1946 р.
37. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. Р-3202. Оп. 1. Накази дирекції учительського інституту за 1947 р.
38. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. Р-3202. Оп. 1. Накази дирекції учительського інституту за 1948 р.
39. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. Р-302. Оп. 1. Опис справ з особового складу, 1948–1985 рр.
40. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. Р-302. Оп. 2. Опис справ з особового складу, 1985–1997 рр.
41. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 3. Опис справ з особового складу, 1997–2003 рр.
42. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 3. Опис справ з особового складу, 2003–2008 рр.
43. Відомчий архів К-ПНУ. Ф. 10. Оп. 3. Опис справ з особового складу, 2009–2018 рр.

S. Sydoruk, L. Sydoruk

Archival fund of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University as a source for the study of its history

The article analyzes the documents of the archival fund of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, notes the features of its formation. In particular, for the convenience of working with the documents of the archival funds of the university, they are divided into several structured groups. The structural divisions of the university have been identified, which formed the documentary base of each of the funds. The principles of annotating documents in the inventories of the funds are explained. The names of the funds do not reflect the main directions of the activity of the institution of higher education, since they are formed in accordance with the stages of its development by cal-

endar years, according to the chronological principle. The documents of each fund are annotated in several inventories in accordance with the direction of activity of various structural divisions, governing bodies and self-government of the university. It is also indicated which of the documents of the archival fund cover the history of structural changes at the university.

Key words: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, completing, archive fund, descriptions of cases, documents, history.

Отримано: 18.10.2000

УДК 37:61|(477)°194/196°:004.738.1www
DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.40-54

І. В. Сінченко
(м. Київ)

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОФІЦІЙНИХ ВЕБ-САЙТІВ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ УКРАЇНИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ СЕРЕДИНИ 1940-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х рр.

У статті, на основі аналізу історичних відомостей, вміщених на веб-сайтах медичних закладів освіти західного регіону України, здійснена спроба визначення інформаційного потенціалу фіксації їх поступу у середині 1940-х – першій половині 1960-х рр. Зауважено, що найширше діяльність з дослідження та популяризації власної минувшини поставлена в Буковинському державному університеті та Чернівецькому медичному коледжі. Зазначено, що всі інші заклади демонструють обмежені уривки повідомлень, що переважно містять у собі лише дати заснування, прізвища перших очільників, незадовільне матеріально-технічне постачання, недостатність коштів, меблів, устаткування клінічних баз тощо. Авторка наводить уточнену нею кількість функціонуючих у першій повоєнній роки на західноукраїнських землях медичних закладів освіти. Звернена увага на те, що, у зазначених закладах, час від часу відбувалися структурні зміни, пов'язані із запитами практичної медицини, необхідністю надання населенню профілактичної та спеціалізованої професійної медичної допомоги, вимогами поліпшення санітарно-гігієнічного обслуговування. Підкреслено, що ключовими напрямками їх роботи стало формування контингенту студентів, віковий склад яких, у результаті колосальних людських втрат у Другій світовій війні, був надзвичайно неоднорідним та строкатим, розгортання роботи з практичного оволодіння ним навичок лікувальної справи, організація ефективної виробничої практики, вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням кваліфікованими викладацькими кадрами, а відтак, високої якості освіти, підвищення їхнього фахового рівня. Зауважено про існування кричущої негативної тенденції висвітлення на сайтах науково-дослідної діяльності через наведення поодиноких фактів її організації. При цьому, наголошено на значно більшій кількості да-

них, яку користувач інформації отримує про нестатки обладнання та медичних інструментів, навчальних засобів – підручників, посібників, дидактичних матеріалів, реактивів тощо. Йдеться про скруту із навчальними аудиторіями, лабораторіями, робочими приміщеннями, місцями у студентських гуртожитках, житловими площами для викладачів та допоміжного персоналу.

Ключові слова: сайт, університет, школа, приміщення, викладацькі кадри, студенти, науково-дослідна діяльність, якість освіти, матеріально-технічне забезпечення.

Сьогодні в Україні активно відбувається процес реформування освітньої сфери в цілому, в т.ч., модернізації сучасної системи безперервної медичної освіти. Для її інтеграції у світовий освітній простір доцільно не лише осучаснити модель вітчизняних закладів освіти, а й урахувати досвід підготовки медичних кадрів, накопичений ними у минулому. Стосовно цього 22 березня 2017 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему «Медична освіта в Україні: погляд у майбутнє», під час яких її учасники обговорили проблемні питання та окреслили шляхи їх вирішення [18]. Ними, зокрема, було наголошено й на нагальну потребу, при реформуванні освітньої галузі, врахування історичного досвіду, набутого попередніми поколіннями світочів національної освіти і науки. Значною мірою це стосується і драматичних перших десятиліть по закінченню протистояння у Другій світовій війні, в які за короткий проміжок часу, титанічними зусиллями українського народу вдалося відновити роботу медичних закладів освіти УРСР. Неабияке зацікавлення дослідників викликає перебіг створення та відновлення діяльності закладів медичної освіти на західноукраїнських землях, які увійшли до складу радянської України у 1939-1940 рр., однак сам процес приведення до «спільного знаменника» західних і підрадянських українців припадає вже на другу половину 1940–1950-х рр. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали у своїх працях Б. Криштопа [8], І. Шапіро [20], А. Яворська [21], С. Якушевський [21]. У пропонованій читачеві статті ми публікуємо результати попереднього аналізу інформаційного потенціалу веб-сайтів сучасних медичних закладів освіти.

У перші повоєнні роки підготовку кадрів для медичних закладів західноукраїнських земель проводили Львівський, Станіславський, Чернівецький, а згодом і Тернопільський, медичні інститути; Чернівецька, Львівська, Станіславська, Луцька, Кременецька, Стрийська, Рівненська, Ужгородська фельдшерсько-акушерські школи; Сторожинецька, Золочівська, Станіславська, Ковельська, Чортківська, Бориславська, Дубенська, Береговська, Мукачівська школи медсестер; Львівська зуболікарська і Станіславська фармацевтична школи.

Значна частина матеріалів, вміщених на офіційних веб-сайтах медичних закладів освіти, висвітлює події, пов'язані із відновленням їх роботи чи створення. Так, Львівський медичний

інститут поновив свою діяльність відповідно до постанови РНК УРСР від 19 серпня 1944 р. [16].

Того ж року було закладено і Чернівецький інститут. На сайті Буковинського державного медичного університету детально описані перипетії, пов'язані із його виникненням. Ідея його створення, повідомляє інформація, належить Наркомату охорони здоров'я України, який у серпні 1944 р. запропонував Раді Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки відновити роботу 2-го Київського медінституту, але передислокувати його до м. Чернівці, яке не зазнало значних руйнувань під час щойно завершеної війни та мало належні умови для розміщення й забезпечення новозакладеного вищого навчального закладу. Пропозиція знайшла підтримку як Чернівецького обласного виконавчого комітету робітничих та селянських депутатів, так і обкому КП(б)У. Їх керівники зуміли переконати уряд у доцільності розміщення закладу в м. Чернівці. Свою рішучість у реалізації задуму вони скріпили спільною постановою 11 вересня 1944 р. за № 404. Відповідно рішення місцевого партійного комітету та органу влади області, РНК України 20 жовтня 1944 р. ухвалила постанову № 1360 про поновлення діяльності 2-го Київського медінституту, у складі якого був лише один лікувальний факультет та передислокацію його до м. Чернівці. Цим документом виконком Чернівецької обласної ради депутатів зобов'язувався «... виділити і закріпити за Чернівецьким медичним інститутом: 1) будинки на Театральній площі № 5-6 (колишня торговельно-промислова палата Буковини та Єврейський дім); 2) будинки за № 1 на вулиці Неагой Бесараб (теперішній вул. М. Штерна, 1), навчально-адміністративного корпусу Чернівецького державного фінансово-економічного інституту та колишнього теологічного факультету Чернівецького університету». Останній розміщувався в одному із навчальних корпусів резиденції буковинських митрополитів (нині там знаходиться корпус філософсько-теологічного факультету і факультету іноземних мов Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича). Крім того, місцеві органи влади міста так області зобов'язувалися надати необхідну допомогу в розміщенні й організації роботи закладу. Проте, у постанові не зазначалося, як іменувати 2-й Київський медінститут після його передислокації до Чернівців. У наказі № 1 від 21 жовтня 1944 р., т.в.о. директора інституту, кандидата медичних наук, доцента Євгена Кефелі зафіксовано первинну назву, під якою він перебував на стадії початкового періоду його перебування на новому місці: «2-й Київський медичний інститут у місті Чернівці». Від 20 жовтня 1944 р., згідно уточнення РНК УРСР, новостворений вищий медичний навчальний заклад отримав власну назву: Чернівецький медичний інститут [4].

17 липня 1945 р. постановою РНК УРСР № 114 у м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ) також було засновано медичний за-

клад вищої освіти [14]. За два дні, 19 липня, ЦК Компартії Закарпатської України та Народна Рада Закарпатської України, в свою чергу, задекларували намір про створення в місті Ужгороді Закарпатсько-українського університету з чотирьох факультетів, у т.ч. медичного. Цей факт став підставою для ухвалення 18 жовтня 1945 р. постанови РНК УРСР № 1709 про створення Ужгородського державного університету. Саме ця дата визнана офіційним днем заснування тепер широко відомого в Україні та далеко за її межами Ужгородського національного університету, а відтак і медичного факультету [12].

Враховуючи гостру потребу комплектування кадрами відновлених лікувальних установ, місцеві органи влади за підтримки партійних органів поновили або створили в регіоні низку фельдшерсько-акушерських шкіл (далі ФАШ). Зокрема, 10 серпня 1944 р. рішенням Чернівецького обласного виконавчого комітету було поновлено роботу ФАШ у Чернівцях [17]. Протягом вересня було відновлено Львівську [10], Кременецьку [7] ФАШ, а 17 серпня створено Станіславську ФАШ [2]. 5 вересня 1944 р. в Луцьку, згідно постанови виконкому Волинської обласної ради, було відкрито першу на її теренах трирічну фельдшерсько-акушерських школу. Сайт Луцького базового фахового медичного коледжу повідомляє кореспонденцією, запозиченою у газети «Радянська Волинь» від 17 вересня 1944 р. Крім того, 12 вересня в Луцьку відкрились курси медичних сестер, на навчання в яких прибули дівчата з усіх районів Волині. Того ж року на курсах пройшли підготовку 35 медичних сестер» [9]. Тобто припускаємо, що в цей час, в практику впроваджувалася й інша форма підготовки медичних кадрів, яка ніякого відношення до ФАШ не мала. З іншого боку, подібна форма підготовки для місцевих медичних закладів спеціалістів середнього медичного складу могла існувати і при фельдшерсько-акушерській школі. Додамо, що на виконання розпорядження Наркома охорони здоров'я УРСР від 28 травня 1945 р. № 23318 з'явилася фельдшерсько-акушерська школа в м. Рівно [13].

Характерним для зазначеного періоду стало запровадження в системі підготовки молодшого медичного персоналу ще однієї форми – шкіл медсестер. Зокрема, в 1946 р. вони були створені у містах Ковель (наказ Волинського облздоровідділу від 17 квітня 1946 р.) [5], Дубно (рішення РНК УРСР від 28 травня 1946 р. та наказ № 234 Рівненського обласного відділу охорони здоров'я від 16 червня 1946 р.) [15], Борислав (постанова № 1924 Ради Міністрів України від 14 листопада 1946 р.) [1], Берегово [3], Чортків [19], у 1947 р. – у Коломиї (наказ № 612-К Станіславського обласного відділу охорони здоров'я від 27 серпня 1947 р.) [6].

Чимало закладів зазнали структурної реорганізації. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР 29 вересня 1947 р. № 1763, на базі Березівської школи медсестер було створено фельдшерсько-акушерську школу. А 1948 р. до неї приєднано

Ужгородську ФАШ [3]. 1952 р. Ковельську школу медсестер перетворено у фельдшерську [5]. Найвідчутніші еволюційні переформатування в системі середньої медичної освіти відбулися 1954 р. Міністерство охорони здоров'я УРСР, наказом 24 червня № 404, всі середні навчальні заклади медичного профілю реорганізувало у медичні училища. Чернівецьку ФАШ – в медучилище № 1 (профіль підготовки – фельдшерський і акушерський), Чернівецьку школу медсестер – у медучилище № 2; Сторожинецьку школу медсестер – у медучилище і т. п. Згодом, 1955 р., Чернівецьке медучилище № 2 переміщено до м. Новоселиця [17]. З'явилися нові. Медучилища постали у Бориславі [1], Ковелі [5], Коломиї [6], Кременці [7], Луцьку [9], Рівному [13], Станіславі [2], Ужгороді [3], Чорткові [19]. Оновлені заклади на фельдшерських, акушерських і медсестринських відділеннях готували спеціалістів із середньою спеціальною освітою [7]. Для них було встановлено термін навчання – 3 роки для осіб, що мали 8-річну освіту та 2 роки, для осіб (груп) зі скороченим терміном навчання [17].

Час від часу в закладах медичної освіти відбувалися структурні зміни, пов'язані із викликами часу та запитами практичної медицини, приміром, необхідністю надання населенню спеціалізованої професійної медичної допомоги та поліпшенням якості санітарно-гігієнічного обслуговування. Так, з 1957 р. на замовлення обласного військкомату Чернівецьке медучилище започаткувало підготовку спеціальних груп військових фельдшерів, випускники яких виконували свій громадянський обов'язок у різних куточках СРСР, насамперед рятували здоров'я і життя людей під час військових конфліктів. У цьому ж закладі, у низці інших, здійснювалася підготовка зубних лікарів середньої ланки. Загалом, у 60-х рр. у Чернівецькому медучилищі функціонувало п'ять відділень – акушерське, фельдшерське, фармацевтичне, зуботехнічне і медсестринське [17]. В Івано-Франківському медучилищі у 1957–1960 рр. діяли однорічні курси підготовки медичних сестер для дошкільних закладів [2]. У Рівненському медучилищі 1962 р. заснували фармацевтичне відділення, наступного року – санітарно-фельдшерське [13].

Деяким закладам надавались імена видатних діячів. Наприклад, у 1956 р. Коломийському медучилищу було присвоєно ім'я великого українського генія Івана Франка [6].

Чимало зусиль та енергії у справу підготовки висококваліфікованих лікарів внесли керівники медичних закладів освіти. Сайти, зокрема свідчать, що Чернівецький медінститут очолювали Є. Кефелі (1944–1945 рр.), Д. Ловля (1945–1951 рр.), М. Маньковський (1951–1954 рр.), М. Ковальов (1954–1962 рр.), О. Юхимець (1962–1974 рр.) [4]; Кременецьку ФАШ – К. Ларькіна, Є. Попенко, Є. Пінчук, К. Литвинович, А. Озеров, Г. Войтко (1953–1980 рр.) [7]; Львівську – Айкуя Дубашидзе (1945–1967 рр.) [10]; Рівненську – В. Магарко (1945–1949 рр.), В. Притула (1949–

1959 рр.), В. Забродський (1959–1961 рр.), С. Якушевський (1961–1969 рр.) [13]; Станіславську – М. Володкіна-Петрушевська, З. Скоч, О. Полотнюк, Є. Басклеїн, Л. Керман, Г. Грекова, В. Канничкіна [2]; Чернівецьку – Б. Кімелъблат (1944–1949 рр.), А. Петрова (1949–1951 рр.), К. Кантоніста (1951–1953 рр.), Л. Старушенко (1953–1958 рр.), Л. Нестерова, (1958–1960 рр.), І. Садікова (1960–1973 рр.) [17]; Береговську школу медсестер – В. Лисенко (1946–1947 рр.), М. Вогін (1947–1948 рр.), М. Янохін (1948–1952 рр.), К. Немченко (1952–1975 рр.) [3]; Коломийську – М. Трофімов [6]; Чортківську – М. Вигінний (1946–1950 рр.), Ф. Кружкова (1950–1951 рр.), Ю. Шварцбург (1951–1957 рр.), Ю. Кленус (1957–1959 рр.), Т. Павлоцька (1960–1974 рр.) [19]. Першим деканом медичного факультету Ужгородського державного університету випало бути І. Роголю, другим П. Євдокімов. Далі, упродовж ряду місяців ним керувала Н. Краснопольська. У подальших роках очільниками факультету були І. Кудієнко (1947–1949 рр.), В. Кушко (1949–1951 рр.), В. Хенкін (1951–1953 рр.), О. Мещиков (1953–1956 рр.), М. Бакшеев (1956–1959 рр.), Н. Левкова (1959–1961 рр.), О. Кишко (1961–1965 рр.; 1971–1974 рр.; 1980–1984 рр.) [12].

Одним із ключових напрямків роботи закладів медичної освіти було формування контингенту студентів. Наприклад, перший післявоєнний набір молоді до Чернівецького медінституту становив 250 осіб. Вступну кампанію для Чернівецького медінституту проводив у Києві 1-й Київський медінститут. Ще 50 осіб набрали із місцевого населення та поранених, які лікувалися у військових шпиталях, що знаходилися на той час у Чернівцях. Контингенти II–IV курсів вищу комплектувалися упродовж першого семестру 1944–1945 н. р. (умовно до березня 1945 р.) через переведення студентів із різних медінститутів СРСР [4]. Перший набір студентів на медичний факультет Ужгородського державного університету відбувся взимку 1946 р. всупереч усім канонам початку навчання в українських закладах освіти. Наступний набір було здійснено традиційно – влітку, і 1 вересня 1946 р. за навчальні столи сіли 50 «новоспечених» студентів [12].

До Чернівецької ФАШ 1944 р. зарахували 120 студентів. За віковим показником їхній склад коливався від 15 до 35 років. Взнаки давалися демографічні втрати, нанесені населенню України лихоліттям війни. Того року абітурієнти складали іспити з російської та української мов, математики та Конституції СРСР. У 1958–1959 навчальному році кількість першокурсників дорівнювала 166 осіб. І курс склали переважно випускники сільських шкіл, а також ті, хто повернувся з війська та працювали у різних галузях промислового виробництва, вихователями дитячих будинків [17]. Першими учнями Коломийської школи медсестер стали 68 дівчат [6]. У Ковельській школі 1946 р. студіювали знання лише 37 осіб [5]. У Чернівецькій ФАШ, наприкінці 50-х рр. – 347 учнів [17].

Наведемо окремі дані і щодо кількісного складу студентів, на жаль, поки що лише Чернівецького медичного інституту, в якому 4 листопада 1944 р. навчалося 252 студента [4].

Запорука надання ефективної медичної освіти – високий професіоналізм викладацьких кадрів, дефіцит яких відчували всі, без виключення заклади медичної освіти. Не став виключенням і Чернівецький медичний інститут. 1944 р., при відновленні роботи 2-го Київського медінституту, переведеного у Чернівці, частина викладачів цього закладу відмовилася переїжджати на нове місце праці. Основна причина цього – страх перед так званими «бандерівцями» (у цей час у навколишніх лісах продовжували бойові дії загони УПА, а також переодягнені в їхню форму численні підрозділи НКВС). До того ж, тим, котрі залишилися в Києві, запропонували посади на кафедрах 1-го Київського медінституту (тепер Національний медичний університет імені О.О. Богомольця), а за деякий час – у поновленому Київському інституті удосконалення лікарів [4].

Складності із забезпеченням необхідними кадрами медичного факультету повстали і в Ужгородському державному університеті, який потребував спеціалістів з різних галузей медицини. Спочатку, переважно, він комплектувався за рахунок кадрів, які погоджувалися на переїзд, за умови надання їм житла, різних вищих медичних закладів освіти України та Російської Федерації, інколи тих, хто приїздив у короткотермінові відрядження, щоб вичитати той, чи інший курс лекцій. Далі заклад, через аспірантуру була розпочата підготовка власних педагогічних працівників, яку поповнювали випускники факультету, що активно займалися науковою роботою [12].

Подібна проблема існувала й у середніх закладах медичної освіти, але ситуацію рятували викладачі місцевих медичних закладів вищої освіти. Так, у Чернівецькій ФАШ спеціальні дисципліни, наприклад, викладали кваліфіковані науково-педагогічні працівники медінституту, що, звісно, позитивно позначалося на підготовці майбутніх медпрацівників на Буковині. У 1946–1947 навчальному році педагогічний персонал школи складало 30 викладачів, у т.ч. 2 доценти, інші мали стаж роботи понад 10 років. У 1958–1959 н. р. у медучилищі вже працювали 18 штатних викладачів та 22 сумісники. Серед них, такі висококваліфіковані викладачі як П. Шойхет, В. Оніщенко, М. Архіпова, С. Тучинська, А. Шойхет, І. Тарасов, К. Кантоніста, Л. Пейсах, М. Рябова, Т. Єрмакова, В. Чайка, Н. Кордащук, Г. Волкова, Г. Антоненко, Д. Замковий та ін. [17]. У Рівненській ФАШ – відомі спеціалісти-медики – доктори медичних наук Є. Боровий та Б. Квашенко [13], у Ковельській школі медсестер – Г. Самарина, Г. Редькіна, Н. Решетко, Г. Бондаренко, Г. Вацак, О. Клінгер [5]. У Луцькому ФАШ перший викладацький контингент склали 13 викладачів, з яких штатними були лише двоє [9], у Коломийській школі медсестер – 12 [6], у Береговській – 8 [3].

Значна увага, в кожному вищезазначеному закладі освіти, приділялася неухильному поліпшенню якості освіти. З цією метою, 1947 р., в них було встановлено єдину форму навчальної роботи: теоретичні заняття чергувалися із практичними, забезпечувалося проведення виробничої практики, започатковувалася робота методичних циклових комісій із загальноосвітніх та загально-медичних дисциплін [13]. У Чернівецькому медучилищі наприкінці 1950-х рр., як правило, викладачі об'єднувалися у три циклові комісії: загальноосвітніх, загальномедичних та клінічних дисциплін. Їхню роботу чітко планували на півроку. Засідання проводилися не менш як два рази на місяць. На них обговорювали питання методичного та організаційного характеру. Вивчався передовий педагогічний досвід. Його впровадження обговорювалося на педагогічних радах. Викладачі практикували взаємовідвідування уроків і практичних занять, відкриті уроки з подальшим обговоренням їх на засіданнях циклових комісій. Більшість педагогів підвищували свій фаховий рівень, відвідуючи лекції професорів медінституту, брали участь у тематичних оглядах, здійснюваних професорами на клінічних базах, у роботі науково-практичних товариств, гуртків – терапевтичного, хірургічного, акушерсько-гінекологічного, педіатричного [17].

Значну увагу відводили трудовій дисципліні студентської та учнівської молоді. В усіх закладах освіти за пропуски і неуспішність, негативні ексклазивні життєві та навчальні ситуації, відбувалися відрахування. Із Чернівецької ФАШ повідомляли, наприклад, що одного із учнів школи 1947 р. відрахували за те, що він відмовився працювати у складі протиепідемічної групи, яка у вогнищі інфекції висипного тифу рятувала співгромадян [17].

В освітньому процесі, традиційно, на чільному місці перебувала організація та проведення практичних занять. Вони проводилися, насамперед із загальномедичних дисциплін. Вихованці Чернівецького медучилища її проходили у медпунктах фабрик і заводів, на санітарно-епідеміологічній станції, де опрацьовувалися питання, пов'язані із гігієною, епідеміологією, організацією охорони здоров'я, у кабінетах і лабораторіях освітнього закладу (анатомія, фізіологія і мікробіологія). Заняття з клінічних дисциплін часто відбувалося у лікарнях міста, пологових будинках, шпиталях інвалідів Другої світової війни, дитячих лікарнях, психоневрологічній клініці, залізничній лікарні, шкірно-венерологічному диспансері, фельдшерсько-акушерських пунктах, з фармакології – у фармакологічних кабінетах і аптеках міста. Практичні заняття зі студентами, які здобували стоматологічний фах, відбувалися у трьох добре оснащених кабінетах училища (наявними були зуболікувальні крісла, бормашини, необхідний інструментарій, муляжі, таблиці та інше наочне обладнання), у міських стоматологічних поліклініках (тут під контролем викладачів молодь самостійно проводила прийом хворих, надавала допомогу населенню) [17].

Завершувала цикл практичного навчання виробнича практика. Напередодні практики проводилася значна підготовча робота, визначалися її бази. За місяць до початку виробничої практики, завідувач практики і викладачі відправлялись у райони області для перевірки баз, проводили відповідний інструктаж зі студентами. Вона тривала упродовж навчального року на базах лікувально-профілактичних закладів міста [6; 17]. Наприклад, учні Чернівецької ФАШ у 1946–1947 навчальному році проходили практику в обласній лікарні та клініках медінституту, а в квітні 1949 р. за школою закріпили 2-й пологовий будинок, який став базою для виробничої практики учнів акушерського відділення. Зважаючи на те, що значна частина випускників, по закінченню школи, направлялася на самостійну працю у села, такі практичні заняття, як терапія, організація охорони здоров'я, акушерство, проводилися у сільських фельдшерсько-акушерських пунктах і колгоспних пологових будинках. Подібна форма підготовки кадрів була надзвичайно ефективною, приносила неабияку користь випускникам у подальшій практичній діяльності, адже не лише збагачувала знаннями студентів, але й наближала їх до реальних умов майбутньої праці у сільській місцевості [17].

Після закінчення закладів освіти студентство складало державні екзамени й отримувало дипломи. Перший випуск 1946 р. в Чернівецькому медінституті налічував 88-и лікарів, 8 з яких отримали дипломи з відзнакою [4]. Наступного року на самостійну працю проводжали перших випускників і Чернівецька ФАШ. Дипломи отримали 84 спеціалісти, у т.ч. 28 фельдшер-акушери, 56 – фельдшери. Найкращі студенти училища продовжували здобувати освіту у медінституті. 1959 р. дипломи отримали 150 випускників, у т.ч. 19 з відзнакою [17]. 1946 р. успішно склали державні іспити й отримали кваліфікації медика: юнаки – «фельдшер», дівчата – «акушерка», 58 студентів Рівненської ФАШ. 8 найкращих – отримали диплом із відзнакою. У різні роки Рівненське медучилище закінчили такі відомі в Україні фахівці своєї праці як доктор медичних наук, професор Р. Сабадишин, завідувач кафедри мікробіології Вінницького національного медичного університету, доктор медичних наук, професор Г. Палій, завідувач кафедри анатомії Тернопільської національного медичного університету, доктор медичних наук, професор Я. Федюк, доцент кафедри анатомії цього ж закладу В. Гомон та ін. [13].

Навчання у Ковельській школі медсестер у 1948 р. завершили 35 випускниць [5].

У медичних закладах вищої освіти західного регіону поступово набирала обертів й організація науково-дослідної роботи. На жаль, на сайтах про цей важливий напрямок їх діяльності інформація майже відсутня. Містяться лише поодинокі факти її проведення. Наприклад, у Чернівецькому медінституті працювали вчені, розробки яких отримали загальне визнання не лише в

Україні, але й далеко за її межами. Відомими стали дослідження проблем патології нервової системи, зокрема нейроінфекції (професор С. Савенко), психіатрії (професор Г. Маліс), гастроентерології (професори Н. Щупак, В. Тригер, О. Самсон), ендокринології (професори Я. Кіршенблат, Н. Шінкерман, М. Ковальов, доцент Б. Роднянський), ембріотопографії (професори М. Туркевич, В. Круцяк), офтальмології (професор Б. Радзіховський), синтезу нових антимікробних речовин (професори Г. Пісько, Г. Троян, Г. Палій, Ю. Волянський) [4].

Чернівецький медінститут незабаром став відомим як значний науково-методичний і лікувально-профілактичний центр Буковинського краю. Викладачі закладу, спільно з місцевими органами охорони здоров'я, брали участь у ліквідації на теренах Чернівецьчини епідемій висипного (1944 р.) та поворотного (1945 р.) тифів, запобігли епідемії черевного тифу (1945 р.), у знешкодженні високої захворюваності венеричними хворобами (1944–1948 рр.), туберкульозом (1944–1958 р.), ендемічним зобом (1946–1963 р.). На боротьбу з епідемією мобілізувалися студенти та викладачі і Чернівецької ФАШ. Наприклад, з 15 грудня 1947 по 15 лютого 1948 р. студентська молодь під керівництвом викладача інфекційних хвороб А. Шойхета брала участь знищенні епідемії висипного тифу. У цей час студентам заборонили виїжджати додому на вихідні [17]. Завдяки невтомній праці викладачі ЗВО упродовж 1944–1968 рр. у 15 разів зменшили дитячу смертність. Провідні вчені медінституту за сумісництвом працювали на посадах головних спеціалістів області. Головним хірургом регіону – Є. Цитрицький, терапевтом – В. Ельберг, акушером-гінекологом – М. Венцковський, невропатологом – С. Савенко, травматологом – О. Мангейм [4].

На жаль, у державних архівах України і на сайтах відкладів обмаль інформації про громадсько-політичне життя закладів освіти. Відомо лише, що у Чернівцях створювали загони студентів-медиків медінституту і медучилища, які самовіддано працювали на цілих землях Казахстану. За вагомий внесок в освоєння цілини їх неодноразово відзначали грамотами ЦК ЛКСМ Казахстану [17]. Це свідчить про те, що процес декомунізації, який майже 30 років відбувається в суспільстві, відсутність досвіду адекватного реагування на нього, відчутно впливає на висвітлення громадсько-політичного життя закладів медичної освіти, яке відбувалося у радянську добу. Наслідком чого, наразі, піддано забуттю десятки традиційних заходів, громадських рухів, спрямованих на виховання у майбутніх лікарів чуття безкорисливого виконання професійного обов'язку, рис співчуття, милосердя, готовності до самопожертви заради рятування життя пацієнта, потреби та необхідності системного самовдосконалення, дотримання норм деонтології.

Значно більше на сайтах розміщено матеріалів про матеріальне становище медичних закладів західноукраїнського регіону.

Так, постановою РНК УРСР 20 жовтня 1944 р. № 1360 місцева влада зобов'язувалася передати новоствореному Чернівецькому медінституту 5 приміщень. Однак, станом на 6 листопада, за свідченнями т.в.о. директора інституту Є. Кефелі, умови праці та навчання у закладі були надзвичайно незадовільними. Вищу передали лише будинок на Театральній площі, 6 та готель «Бристоль» на площі Дачія, 1 (тепер площа Філармонії), які потребували капітального ремонту. Водночас, три інші будинки на Театральній площі, 5 (тепер – Центральний палац культури), по вул. Неагой Бесараб (тепер – вул. М. Штерна, 1) та вул. Т. Масарика, 2 (тепер – вул. О. Богомольця, 2), на той час не були передані на баланс закладу. Такі труднощі змусили керівника закладу напряму звернутися до секретаря обкому КП(б)У та голови Чернівецького облвиконкому. Цей лист підписав також завідуючий обласним відділом охорони здоров'я В. Гордієнко. Звернення підтримали, і невдовзі виш отримав у своє розпорядження будинки торгово-промислової палати Буковини (Театральна площа, 2); гуртожитку учнів школи «Ion I Nistor» (вулиці Т. Масарика, 2; нині тут розміщений теоретичний корпус на вул. О. Богомольця, 2); будинок колишнього управління місцевої залізниці (тепер навчальний корпус по вул. О. Кобиланської, 42); будинок колишньої стоматологічної, а згодом очної лікарні по вул. Балмаша, 3 (тепер – морфологічний корпус на вул. Ризькій, 3) [4].

Нелегко вирішувалося питання забезпечення приміщеннями і в інших закладах медичної освіти. Так, Луцька ФАШ у 1944–1945 рр. вимушена була тіснитися у 5 аудиторіях орендованого приміщення обласної лікарні. У 1946 р. її перевели на вул. Спокійну, 8 (тепер – вул. В. Романюка) [9]. Кременецька ФАШ розмістилася у вересні 1944 р. у будинку на вул. М. Драгоманова, 4 [7], а Станіславська – у будинку на вул. Галицькій, 101 (тепер тут розташована Івано-Франківська музична школа № 3) [2], Чортківська школа медсестер – у 1946 р. – у приміщенні по вул. А. Міцкевича, 41, а у 1947 році – по вул. Зелена, 3 [19]. У Коломиї місцева влада дозволила школі медсестер облаштувати декілька кабінетів у міській ратуші [6].

Згодом низка закладів отримали нові, більш просторі приміщення. Наприклад, у січні 1949 р. облздороввідділ передав Львівському медучилищу приміщення (теперішня адреса – вул. П. Дорошенка, 70) [10]. 12 жовтня 1955 р. Луцька міська рада спеціальним рішенням перевела місцеве медучилище у триповерховий будинок на вул. Сталіна, 6 (тепер – Лесі Українки, 2) [9]. У 1956 р. Чернівецьке медучилище №1 отримало другий і третій поверхи нового приміщення по вул. Червоноармійській, 60 (тепер Героїв Майдану). На першому поверсі розміщувалася міська дезінфекційна станція. У новому приміщенні облаштовували 7 навчальних кімнат і 6 кабінетів, які задовольнили потреби організації освітнього процесу [17]. Кременецьке медучилище у 50-ті рр. отримало триповерховий навчальний корпус, у якому розмістили

6 класних кімнат і 6 кабінетів-лабораторій (анатоμο-фізіологічний, акушерсько-хірургічний, фармакологічний, фізичний, біологічний, військовий), бібліотеку з читальнею, комсомольську кімнату, актовий зал, учительську кімнату тощо [7]. Ковельському медучилищу у 1962 р. передали будівлю колишньої центральної лікарні по вул. Леніна, 182 (тепер Незалежності), для якої збудували нове приміщення [5]. У 1964 р. отримало нове приміщення і Чортківське медучилище, у якому воно розміщене до цього часу [19].

Завжди ускладнювала проблему формування викладацького складу відсутність житлового фонду. Так, із Чернівецького медінституту повідомляли, що викладачам, які прибули до міста, обіцяли 75 квартир, однак виділили лише 6, які до того ж знаходилися на околиці міста.

Важко було віднайти необхідні площі для забезпечення студентів гуртожитком. Молодь, що приїхала на навчання з багатьох регіонів України, а також Російської Федерації, вимушена була мешкати у приміщеннях теологічного корпусу. Більшість із них не мала ні ліжок, ні матраців, тому спала на підлозі, на шафах. Навчальні корпуси не опалювалися. Облаплан розпорядився видати 150 складометрів дров, але виникли проблеми із їх доставкою, оскільки заклад вищої освіти не мав власного транспорту. Крім того, надані у розпорядження медінституту початкові приміщення були не омешльовані, через що часто заняття велися на пошкоджених партах, орендованих у школах міста. Використовувалися інші випадкові, непередбачені меблі. Класних дошок, у багатьох навчальних аудиторіях не існувало, тому записи викладачі та студенти вимушені були здійснювати за допомогою дверей, на їх полотні. Через деякий час, після звернення т.в.о. ректора до місцевих партійних органів становище відчутно змінилося і під студентські гуртожитки виділили:

1) готель «Бристоль» на 100 місць, який у 1948–1950 рр. фундаментально відремонтували і реконструювали (тепер – гуртожиток № 1 на 480 місць по вул. М. Заньковецької, 11);

2) приміщення по вул. Червоноармійській, 7 (тепер Героїв Майдану) на 125 місць (тепер – навчальний корпус по вул. Червоноармійській, 3 (тепер Героїв Майдану));

3) приміщення по вул. Червоноармійській, 23 (тепер Героїв Майдану) на 50 місць;

4) 5-й поверх на 130 місць у будинку по вул. О. Кобилянської, 53 (тепер – Німецький дім).

Крім того, медінститут орендував для студентів і відповідно сплачував із власного бюджету ще 270 місць (т. зв. «кутків») у приватних квартирах мешканців міста.

У навчальному корпусі по вул. О. Богомольця, 2 працювали їдальня, пральня і духова, швейна майстерня, яка мала незначні потужності і за місця могла пошити 4 костюми або 4 пальто; майстерня із пошиття та ремонту взуття (щомісячно ремонтува-

ла у середньому 45 пар взуття і виготовляла 8 пар нового взуття). Владні органи для того, щоби послабити матеріальну скруту, як викладачів, так і студентів, виділяли 75 га орної землі у с. Чорновка (приміське село м. Чернівці), де було організовано допоміжне господарство, яке обслуговували власними силами [4].

У перші повенні роки важким було і матеріальне становище Чернівецького ФАШ. Не вистачало коштів на научні посібники, підручники із загальноосвітніх дисциплін, муляжі, фантоми, таблиці, мікроскопи, реактиви тощо. Освітній процес відбувався лише у 4 навчальних аудиторіях, через що заняття проводились у дві зміни. Заклад мав власну їдальню, але продуктами харчування її було забезпечити важко, тому використовувалась практика залучення студентів до заготівлі продуктів для шкільної їдальні. Крім того, студентська молодь заготовляла дрова для школи тощо [17].

Таким чином, аналіз інформації, розміщеної на веб-сайтах медичних закладів освіти, засвідчує, що найвдаліше, найповніше робота з вивчення їх історії, її популяризації налагоджена у Буковинському державному університеті та Чернівецькому медичному фаховому коледжі. Інші заклади розмістили на сайтах тільки коротенькі довідки, обмежившись інформацією про їх заснування, перших керівників, матеріальне становище. Кореспонденції деяких закладах, зокрема Львівського та Івано-Франківського національних медичних університетів, надзвичайно лаконічні. Найбільше інформації на діючих сайтах про відновлення роботи чи створення того чи іншого інституту чи школи. Нагадаємо, що у перші повенні роки на західноукраїнських землях працювали три медінститути, 8 фельдшерсько-акушерських шкіл, 9 шкіл медсестер, по одній зуболікарській і фармацевтичній школі. Наявність цих закладів відіграла непересічну роль у формуванні системи медичного обслуговування зокрема та соціально-економічного розвитку регіонів в цілому, становленню в них територіальних еліт, створення аури високої духовності, збереженні місцевого колориту спілкування, просвіті територіальних спільнот тощо. Проте їх діяльність, до нашої доби, вивчена і висвітлена поверхово, еkleктично, фрагментарно. Вона чекає на завзятих, енергійних, закоханих у свою справу дослідників.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бориславський медичний коледж: історія. URL: <http://bmc.bimcom.lviv.ua/istorija.html> (дата звернення: 15.10.2020 р.).
2. Івано-Франківський базовий медичний коледж: штрихи з історії. URL: <https://mc.if.ua/pro-nas/shtrykhy-z-istorii/ukrainskoiu-movoiu.html> (дата звернення: 05.10.2020 р.).
3. Історія Березівського медичного коледжу. URL: <http://bmk.uz.ua/holovna/istoriia-koledzhu.html> (дата звернення: 15.10.2020 р.).
4. Історія [Буковинського державного медичного] університету. URL: <https://www.bsmu.edu.ua/zagalni-vidomosti/pro-universitet/istoriya-universitetu/> (дата звернення: 19.09.2020 р.).

5. Ковельський фаховий медичний коледж. URL: <http://www.kmk-kovel.in.ua/історична-довідка/#wgarper> (дата звернення: 20.10.2020 р.).
6. Коломойський медичний коледж імені Івана Франка. URL: <http://frankcollege.info> (дата звернення: 22.10.2020 р.).
7. Кременецький медичний фаховий коледж: історія коледжу. URL: <http://www.kremed.te.ua/index.php?page=history> (дата звернення: 9.10.2020 р.).
8. Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР. Киев: Здоров'я, 1985. 320 с.
9. Луцький базовий фаховий медичний коледж. URL: <http://www.lbm.k.lutsk.ua/history/> (дата звернення: 15.10.2020 р.).
10. Львівська медична академія імені Андрія Крупинського. URL: <https://limilm.lviv.ua/pro-akademiyu/istoriya/> (дата звернення: 05.10.2020 р.).
11. Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького: про університет. URL: <https://new.meduniv.lviv.ua/pro-universytet/> (дата звернення: 07.10.2020 р.).
12. Медичний факультет Ужгородського національного університету. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/faculty-medical/history> (дата звернення: 15.10.2020 р.).
13. Рівненська медична академія: історія закладу. URL: <https://mcollege.rv.ua/page/istoriya-zakladu> (дата звернення: 04.10.2020 р.).
14. Статут Івано-Франківського національного медичного університету (29 травня 2018 р.). URL: https://ifnmu.edu.ua/images/zagalna_informacia/norm_dok/Statut_IFNMU_2019.pdf (дата звернення: 23.10.2020 р.).
15. Статут комунального закладу «Дубенський фаховий медичний коледж» Рівненської обласної ради. URL: <http://dmk.edu.ua/wp-content/uploads/2014/11/статут1.pdf> (дата звернення: 09.10.2020 р.).
16. Статут Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (23 листопада 2017 р.). URL: https://new.meduniv.lviv.ua/uploads/repository/dept/law_dept/01.Staryt/statut_2018.pdf (дата звернення: 18.10.2020 р.).
17. Сторінки історії Чернівецького медичного фахового коледжу. URL: <https://www.medkol.cv.ua/istoriia-koledzhu/> (дата звернення: 04.10.2020 р.).
18. У Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему: «Медична освіта в Україні: погляд у майбутнє». URL: <https://iportal.gada.gov.ua/fsview/141961.html> (дата звернення: 07.10.2020 р.).
19. Чортківський медичний фаховий коледж: історія коледжу. URL: <https://chdmc.org.ua/історія-коледжу/> (дата звернення: 15.10.2020 р.).
20. Шапиро И.Я. Развитие высшего медицинского образования и медицинской науки в западных областях Украины, на Буковине и в Закарпатье в XVI–XX вв. (1595–1965 гг.): автореф. дис. ... д-ра мед. наук: спец. 14.784 – Теория и организация здравоохранения. Киев, 1968. 38 с.
21. Яворская А.А. Развитие среднего медицинского образования на Украине за годы Советской власти: автореф. дис. ... канд. мед. наук: спец. 14.00.33 – Социальная гигиена и организация здравоохранения. Харьков, 1972. 25 с.
22. Якушевский С.И. Развитие среднего медицинского образования в западных областях Украины до и после воссоединения с СССР: автореф. дис. ... канд. мед. наук: спец. 14.784 – Теория и организация здравоохранения. Ленинград, 1972. 26 с.

Information potential of the official websites of medical education institutions of Ukraine for studying the history of medical education in the middle 1940s – the first half of the 1960s

The article, based on the analysis of historical information posted on the websites of medical institutions of the western region of Ukraine, attempts to determine the information potential of recording their progress mid 40s – first half of the 60s. It is noted that the widest activity on research and popularization of one's own past is in Bukovynian State University and Chernivtsi Medical College. It is noted that all other institutions show limited fragments of messages, which mostly contain only the dates of foundation, names of the first leaders, unsatisfactory logistics, lack of funds, furniture, equipment of clinical bases, etc. The author cites a specified number of medical educational institutions operating in the first postwar years in the western Ukrainian lands: medical institutes-3, medical and obstetric schools-8, schools of nurses-9, one dental and pharmaceutical school each. Attention is drawn to the fact that in these institutions, from time to time there were structural changes related to the demands of practical medicine, the need to provide preventive and specialized professional medical care, the requirements for improving sanitation. That the key areas of their work were the formation of a contingent of students whose age, as a result of colossal human losses in World War II, was extremely heterogeneous and diverse, the development of practical skills in medical practice, organization of effective practice, problem solving, associated with the provision of qualified teaching staff, and hence high quality education, improving their professional level. It is noted that there is a blatant negative trend of coverage on the sites of research activities by citing individual facts of its organization. At the same time, emphasis is placed on a much larger amount of data that the user receives information about the lack of equipment and medical instruments, teaching aids – textbooks, manuals, didactic materials, reagents, etc. About the difficulties with classrooms, laboratories, workplaces, places in student dormitories, living space for teachers and support staff.

Key words: site, university, school, premises, teaching staff, students, research activities, quality of education, logistics.

Отримано: 25.10.2020

С. В. Трубчанінов

(м. Кам'янець-Подільський)

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті проаналізовано історико-географічні погляди Г. Успенського та П. Гулака-Артемівського – професорів кафедри історії російської держави Харківського університету у першій половині ХІХ ст.

Викладання курсу вітчизняної історії у Харківському університеті розпочалося лише в 1807 р., коли на кафедрі історії, статистики і географії російської держави був запрошений Гавриїл Успенський (1765–1820). Він швидко йшов щаблями кар'єрного зростання та вже у 1813 р. став ординарним професором. Його навчальний посібник «Досвід розповіді про старожитності російські» не втрачав актуальності до кінця ХІХ ст.

У вступі до посібника автор виклав власні історико-географічні погляди на походження предків росіян – слов'ян та русів. Прабатьківщиною слов'ян Г. Успенський вважав Сирію та Фінікію. Звідти й почалося їхнє переселення – спершу в Малу Азію, а звідти до узбережжя Адріатичного моря та у більш віддалені землі на півночі Європи. У той же час Г. Успенський вважав, що руси походять із норманського племені тісагетів.

У 1820–1849 рр. лекції з російської історії читав Петро Гулак-Артемівський (1790–1865). Зазвичай вважається, що він здобув популярність як поет і байкар та не проявив себе як учений-історик. У 1841–1849 рр. П. Гулак-Артемівський обіймав посаду ректора університету.

Єдиним його оригінальним науковим дослідженням називають урочисту академічну промову, виголошену в університеті латиною 30 серпня 1827 р., що була присвячена «деяким заплутаним питанням слов'янської давнини». Добра обізнаність із вітчизняною і зарубіжною історіографією, а також критичний підхід до джерел, дозволили харківському професорові сформулювати твердження, що не втратили своєї актуальності і через два століття.

Ключові слова: історична географія, давні слов'яни, Г. Успенський, П. Гулак-Артемівський, М. Карамзін.

Вивчаючи якісні зміни в історичній науці та фаховій освіті у першій половині ХІХ ст., сучасні дослідники звертають увагу здебільшого на розширення джерельної бази праць університетської професури, їхній історіографічний компонент, розвиток методології, використання здобутків зарубіжної історичної науки. У нашому монографічному дослідженні вперше у вітчизняній історіографії висвітлено тісний взаємозв'язок між історією та географією в університетській освіті, а також проаналізовано історико-

географічні уявлення на сторінках посібників і наукових праць професорсько-викладацького складу [25].

Метою даної статті є аналіз історико-географічних поглядів Г. Успенського та П. Гулака-Артемівського – професорів кафедри історії російської держави Харківського університету, який був першим і тривалий час єдиним університетом Наддніпрянської України.

23 березня 1805 р. рада Харківського університету вирішила запропонувати М. Карамзину обійняти кафедру історії, статистики і географії російської держави (у 1804–1835 рр. названі дисципліни відносилися до однієї кафедри. – С. Т.). Але той ввічливо відмовив, оскільки посада офіційного історіографа вимагала його перебування у Москві, де розташовувалися головні архіви [12]. Викладання курсу російської історії у Харківському університеті розпочалося лише в 1807 р. Для цього, за ініціативою одного із організаторів Харківського університету професора І. Тимківського, був запрошений випускник Санкт-Петербурзької вчительської семінарії Гавриїл Успенський (1765–1820), який викладав у Воронежському головному народному училищі [2, с.525-530]. У 1808 р. він став ад'юнктом, у 1812 р. – екстраординарним професором, у 1813 р. – ординарним професором. У 1814 р. його обрали деканом відділення словесних наук. Д. Багалій вважав, що своїм кар'єрним зростанням Г. Успенський був цілком зобов'язаний власному працелюбству, знанням, а також науковим працям і таланту. Він був гордістю Харківського університету, незважаючи на те, що сам не закінчив університетського курсу [1, с.351-352, 354].

У своїй промові на урочистому зібранні Харківського університету 30 серпня 1809 р. Г. Успенський наголошував на необхідності кожному знати давній і сучасний стан своєї батьківщини та підкреслював, що не менш важливо ретельно вивчати її географічне становище та етнографічні особливості [27, с.43].

Книга Г. Успенського «Досвід розповіді про старожитності російські» стала одним із перших посібників для студентів, в якому розповідалося про звичаї росіян, державний устрій та інституції, історію права Росії, богослужіння і духовенство, торгівлю тощо. У 1811–1812 і 1818 рр. вийшло два прижиттєвих авторських видання. Про популярність книги свідчить те, що на друге, доповнене і розширене її видання підписалося понад 500 осіб з різних куточків імперії. Звичайно, що серед них було чимало студентів Харківського університету, які придбали 50 примірників [29, с. 789-815]. Своєї актуальності праця Г. Успенського не втрачала до кінця XIX ст. [3, с.675-676].

У вступі до посібника автор вказав на необхідність дослідження витоків російського народу та походження його назви, одразу зазначивши при цьому, що росіяни походили не від одного чи кількох, але «від незліченних племен». Проте він наголосив, що предками росіян головним чином є два народи – слов'яни та руси [29, с.1].

Далі Г. Успенський виклав власну історико-географічну візію, яка опиралася на досягнення тогочасної російської історіографії. Використані ним праці у своїй більшості вийшли друком у другій половині XVIII ст. Серед них: «Давня російська історія» академіка Михайла Ломоносова, критичні праці генерал-майора Івана Болтіна, «Історія Російська» Василя Татищева, роботи німецьких учених, співробітників Санкт-Петербурзької АН, – Г. Байєра, Г. Міллера, Ф. Струбе де Піермонта, А. Шлецера, І. Стріттера та ін. Виняток склали лише дві роботи католицького митрополита Станіслава Сестренцевича-Богуша, опубліковані на початку XIX ст. [29, прим. на с.5, 7-9, 11, 12, 16, 17]. Про популярність праць останнього свідчить витяг із його книги «Історичні дослідження про походження сарматів, склавинів та слов'ян» (1812), оприлюднений російською в працях Наукового товариства при Харківському університетові [23]. У тексті Г. Успенського згадані також деякі інші автори, знайомство з працями яких вірогідно було опосередкованим. Зокрема, він згадує скандинавських дослідників саг Е. Біорнера і Т. Торфея [29, с.13-14]. Відомо, що вчений секретар Шведської колегії старожитностей Ерік Юлій Біорнер (1696–1750) був особисто знайомим із В. Татишевим та робив для нього виписки з ісландських саг [16, с.22-23].

Як першоджерела, у вступі також згадуються твори античних (Тит Лівій, Страбон, Амміан Марцеллін, Прокопій Кесарійський) і середньовічних авторів (Бертинські аннали, Саксон Граматик), літопис Нестора та ін., але у підрядкових примітках вказується лише три джерела: Страбон, «Літопис Нестора» та «Детальний літопис від початку Росії до Полтавської баталії, ч. 1». Останнє джерело було знайдено у Спасо-Євфимієвому монастирі в Суздалі та опубліковано в 1798 р. за редакцією І. Болтіна та, як доведено сучасними дослідниками, укладено в 1740-х рр. чиновниками Колегії іноземних справ за ініціативи канцлера О. Бестужева-Рюміна [24, с.471-483].

Г. Успенський проаналізував етногенетичні легенди, відомі йому свідчення давніх авторів і гіпотези істориків про походження російського народу. Прабатьківщиною слов'ян, «за спільним всіх письменників свідченням», учений називає Сирію та Фінікію. Звідти слов'яни нібито переселилися в Малу Азію – у Пафлагонію та Каппадокію, де їх знали під іменем енетів. Вони прийшли на допомогу Трої, але під стінами легендарного міста загинув їхній цар Піламен. Далі енети (венети) вирушили морським шляхом під проводом Антенора та заволоділи землями між Адріатичним морем і Альпами. Інша частина слов'ян йшла суходолом та дісталася до Іллірії, Далмації, а також і до більш віддалених земель на півночі Європи [29, с.2-3, 7]. Г. Успенський зауважує, що пізніше під тиском римлян слов'яни з Подунав'я відійшли на північ до своїх одноплемінників. На його думку, новгородці зберегли не лише власне ім'я слов'ян, але і мову своїх одноплемінників, що мешкали

біля Дунаю та в Іллірії. Як підкреслював харківський професор, саме таким був початок слов'ян в межах сучасної Росії за свідченнями давніх письменників [29, с.4].

Порівнюючи цю розповідь про походження слов'ян із перекладеним російською фрагментом книги відомого польського письменника та історика Яна Потоцького (1761–1815), легко побачити у них чимало схожого, хоча жодних згадок про цю працю [18] в роботі Г. Успенського немає. Останній не міг її не знати, адже уривок із неї та дві його власних статті [26; 28] були опубліковані в одному й тому ж збірнику Наукового товариства при Харківському університеті. Зауважимо, що асесором (засідателем) цього товариства харківський учений був з 1813 р. [1, с.354].

Проаналізувавши гіпотези про походження власної назви слов'ян сербського архимандрита І. Раїча, І. Болтіна, С. Сестренцевича-Богуша та авторів «Детального літопису», харківський професор відкинув їх як необґрунтовані [29, с.4-7]. Натомість історик підтримав позицію «найбільшої частини письменників» про те, що назва слов'ян походить від терміну «слава» [29, с.7-8].

Розглянувши різні твердження стосовно походження назви народу і країни Русь, Г. Успенський за найбільш вірогідну визнав гіпотезу Ф. Струбе де Піермонта про те, що руси походять від норманів, а точніше – від одноплемінних зі свеонами тісагетів, які відрізнялися від роксоланів лише назвою. Назву народу той виводив із готських слів «рісар», (ріссен, рісс), що могло означати як жителя гір, так і високу людину, а країну, де він мешкав, називав Рісаандією [29, с.9-13]. Ця країна вірогідно розташовувалася північніше Новгородської землі та обіймала Карелію, Фінляндію, Інгрію й Естонію [29, с.13-14].

У 1820 р. розпочав читати лекції з російської історії, географії та статистики Петро Гулак-Артемівський (1790–1865), який ще не мав закінченої вищої освіти, оскільки лише у 1817 р. вступив до університету вільним слухачем, і в той же час викладав студентам польську мову. У 1821 р. він склав кандидатський і магістерський екзамен та захистив магістерську дисертацію. У січні 1823 р. П. Гулак-Артемівський став ад'юнктом кафедри російської історії, у 1825 р. – екстраординарним професором, у 1828 р. – ординарним професором. Тричі він обирався деканом факультету, а в 1841–1849 рр. обіймав посаду ректора університету. Як вважають дослідники історії Харківського університету та біографи П. Гулака-Артемівського, він здобув широку відомість своїми поетичними творами, але не проявив себе як учений-історик. В умовах застою у суспільному житті, жорсткої цензури, гонінь на університети він вважав за краще викладати вітчизняну історію за офіційно схваленими працями М. Карамзіна та М. Устрялова, відкидаючи при цьому все, що не вкладалося в прокрустове ложе створених ними концепцій. У нього завжди була повна аудиторія слухачів, більшість з яких захоплювалася

красномовством і справжнім ораторським мистецтвом лектора. У той же час чимало колишніх студентів у своїх спогадах писали про його «пусте риторство», що професор із нього був «поганий в усіх відношеннях», «непотрібний, і навіть шкідливий» [4, с.359-363; 8, с.9-13; 17, с.57-72].

На наш погляд, остання оцінка науково-педагогічної діяльності П. Гулака-Артемівського не є об'єктивною, зокрема й тому, що автори спогадів порівнювали його із ученими II пол. XIX ст. Так, сучасна харківська дослідниця Юлія Кісельова наголошує, що саме з П. Гулаком-Артемівським пов'язують становлення історіографічно-джерелознавчого вступу як обов'язкової частини загального курсу історії в Харківському університеті [9, с.58]. У той же час, на думку Ю. Кісельової, зміст курсів П. Гулака-Артемівського був сміливим новаторством у 1820-х рр., але у 1830–1840-х рр. він вже не задовольняв студентів. Професор аж занадто критично ставився до новинок історичної наукової літератури. Один із слухачів навіть згадував, як той не шкодував виразів, щоби предствити в усьому жаху зухвалість «якогось купця та паскуди», який наважився виступити проти «нашого безсмертного історіографа». Це й не дивно, адже П. Гулак-Артемівський був палким прихильником літературної традиції історіописання [9, с.63].

Важливим джерелом, яке дає змогу відтворити науково-педагогічну діяльність П. Гулака-Артемівського, є офіційна звітність. Так, зі звіту за 1834 р. відомо, що харківський професор перекладав «загальну історію Міллера» [7, с. 383]. В «Огляді викладання предметів» на 1839/40 навчальний рік вказується, що декан, ординарний професор П. Гулак-Артемівський викладатиме студентам 2-го курсу 1-го відділення філософського факультету та 1-го курсу юридичного факультету «Історію Російської держави» за планом Устрялова, але в ширшому обсязі, в 1-му півріччі до правління Бориса Годунова, а в другому – «до наших часів», по 6 годин на тиждень [13, с.5]. А вже в наступному навчальному році П. Гулак-Артемівський викладав курс російської історії «за власними записками, дотримуючись плану російської історії професора Устрялова» [14, с.11]. У звіті Харківського університету за 1842/43 навчальний рік вказується: «П.П. Гулак-Артемівський, член різних наукових товариств, після ранніх праць із Вігонченої Словесності та Слов'янської філології, присвячував свої заняття дослідженням Вітчизняної історії, зокрема саме Давньої, написав кілька «розмірковувань» на цю тему (De expediendis quibusdam antiquitatis Slavonicae podis) та нині знову опрацьовує детальний «Критичний перелік джерел і детальний Конспект Університетського викладання Історії Російської держави» [15, с.28-29].

Отже, єдиним оригінальним науковим дослідженням П. Гулака-Артемівського вважається урочиста академічна промова, виголошена ним в університеті латиною 30 серпня 1827 р., що була присвячена «деяким заплутаним питанням слов'янської

давнини». Ця промова одразу ж привернула увагу істориків, а Московське товариство історії і давнини російської навіть обрадо її автора своїм членом. Проте, на думку біографів П. Гулака-Артемовського, «зухвала критика» деяких положень М. Карамзіна у промові не завжди була науково обґрунтованою, тож викликала різкі заперечення з боку деяких тогочасних істориків [17, с.66].

У воєнно-літературному часописові «Слов'янин» 1829 року була оприлюднена критика промови харківського професора, з якою виступив Степан Руссов (1768–1842) – відставний чиновник, літератор, історик та палкий прихильник М. Карамзіна. Саме його рецензія на статтю З. Ходаковського (1820) стала першим серйозним виступом «захисників» М. Карамзіна [10, с.53, 90]. У цій рецензії С. Руссов так обґрунтував свою позицію як апологета російського історіографа: «... я пишу не для Карамзіна, якому зовсім не потрібна моя апологія; але для історії ... Неправильно робить той критик, який беручись за розбір будь-якого твору не передбачає можливих пояснень» [21, с.129-130]. У своїх рецензіях С. Руссов вдавався до жорсткої критики опонентів М. Карамзіна та переводив наукову дискусію в персональній звинувачення. Так, написану істориком М. Арцибашевим статтю він розцінив як «особисте озлоблення» [20, с.13].

С. Руссов звинуватив харківського професора у «жалюгідній критиці» чотирьох тез історіографа [19, с.64]. Свою рецензію апологет Карамзіна завершив гнівними словами: «Хай буде соромно п. професору Гулаку-Артемовському» [19, с.90]. Наскільки відомо, той не відповів рецензентові. Але чи була критика окремих положень М. Карамзіна науково не обґрунтованою? Спробуємо це з'ясувати.

По-перше, йшлося про твердження М. Карамзіна, що латиші походили від змішування слов'ян, готів та фінів. П. Гулак-Артемовський рішуче заперечував походження «Литовського покоління» (малися на увазі народи, які сучасна наука називає балтійськими. – С. Т.) від фінів, готів чи слов'ян [19, с.65-67]. С. Руссов навіть дорікнув йому, що історіограф розмірковує про латишів, а П. Гулак-Артемовський – про литовців. Рецензент наголосив, що латиші й литовці – «два доволі різні предмети: тобто латиші є рід, а литовці вид», після чого їдко зазначив: «Я вважаю, що якби п. Оратор написане ним прочитав би з належною увагою: то звичайно б сам викреслив все і без залишку» [19, с.74].

Необхідно вказати, що в першій третині XIX ст. ще не було усталеної та прийнятної усіма науковцями назви для балтійських народів. Так, один із основоположників слов'янознавства в Україні та Російській імперії Юрій Гуца-Венелін (1802–1839) підкреслював, що А. Шлецер невірно використав видову назву Letten, якою німці називали латишів, замість родової, а М. Карамзін взяв з нього приклад і російською вжив назву «латиські народи», тобто латиші. Сам Ю. Гуца-Венелін називав прусів, литовців і латишів летським племенем (летами) [6, с.9-10]. Також він

вважав, що мови балтійських народів близькі до слов'янських і латинської, і в той же час далекі від німецької [6, с.30, 33].

У 1835–1841 рр. з'явилася друком 9-томна «Стародавня історія литовського народу» самобутнього дослідника, відставного військового інженера російської армії Теодора Нарбута (1784–1864), який подав історію Литви із найдавніших часів до 1572 р. Історик рішуче заперечував проти зарахування окремими авторами литовців до якогось «фіно-слов'янського покоління» [39, с.279]. Він вважав литовців нащадками пеласгів, які оселилися в Скіфії, де вони були відомі як будини і гелони [39, с. 286]. На думку Т. Нарбута, однією із стародавніх литовських земель була Russya, яку він розміщував на березі Куршської затоки [39, с.311–315]. Історик вважав, що певну роль в історії литовського народу відіграли скандинави. Зокрема, ті з них, які оселилися в литовській Русі, нібито були відомі під назвою Russ-Warragow [39, с.321].

По-друге, М. Карамзін доводив, що слово «лата» литовською означає «розчищення», тому мешканців розчищених від лісів земель, які стали придатними для хліборобства, стали звати латишами. П. Гулак-Артемовський ставив цілком слушне запитання: хто їх так назвав? Також він допускав, що назва Литви пішла від слів «летува» або «летувіс», що означало «дощовий»; бог дощу, якому литовці приносили в жертву півня, звався «літваніс» [19, с.67–74].

У XIX – XX ст. були спроби пояснити балтійські етноніми та назву Литви за допомогою слів із різних мов. Багато мовознавців вважало, що етноніми можуть походити від гідронімів, тобто еволюціонувати за такою схемою: гідронім → топонім → етнонім. Так, відомий латвійський мовознавець Константінс Каруліс (1915–1997) стверджував, що етнонім «latvietis» походить від давньої власної назви якогось регіону чи річки. Він вказував, що в Литві є річки Latavā, Latuvā, Lātupis, назви яких пов'язують із коренем *lat-* протобалтійською або *lat-, let-, lot-* праїндоевропейською. Етимологія цих слів – «мокрый», «болото», «калюжа», «текти» [36, р.505–506].

У середині – другій половині XX ст. поширеною була гіпотеза, що слово Lietuva (Литва) походить від назви невеликої річечки Лієтава, яка є правою притокою Нярісу. Річечка тече в низині і легко переливається через береги, її назву виводять із слова lietis (розливатися). Існує також чимало схожих гідронімів, наприклад, Leitē – «глиниста річка». Таких поглядів дотримувалися відомі литовські мовознавці Казімірас Кузавініс (1927–2006) та Зігмас Зінкевічюс (1925–2018) [37; 41]. В наш час дану гіпотезу активно підтримує мовознавець Відас Гарлаускас [34].

Наприкінці XX ст. з'явилася нова теорія щодо походження назви Литви, яку розробляли відомий литовський мовознавець Сімас Каралюнас (1936–2015) та старший науковий співробітник Інституту історії Литви Артурас Дубоніс. Вони вважають, що Lietuva походить від слова leičiai (лейчай – соціальна група, на кшталт князівських дружинників, в період утворення Великого

князівства Литовського) [33; 35]. Ця теорія сьогодні має особливу підтримку у військовому відомстві Литви [38], хоча окремі історики і визнають необхідність обґрунтування певних положень [30].

Також зазначимо, що П. Гулак-Артемовський поділяв існуючу в його час гіпотезу про зв'язок литовців із герулами, навіть можливе їхнє походження від останніх [19, с. 80-82]. Варто вказати, що автор перших праць з історії Литви, написаних литовською мовою, письменник-просвітник, збирач і видавець литовського фольклору Сімонас Даукантас (1793–1864) вважав, що давніх литовців у IV ст. звали герулами [31, р.95, 98; 32, р.58; 40, р.64].

По-третє, в контексті подорожі княгині Олени Іоаннівни в Литву М. Карамзін вказував на «одноплемінність» литовського народу (малося на увазі населення Великого князівства Литовського. – С. Т.) з російським, що також відкидалося П. Гулаком-Артемовським [19, с.74-76]. Обґрунтовувати позицію харківського професора не бачимо потреби, оскільки на цю тематику існує величезна кількість наукових праць істориків і мовознавців.

По-четверте, М. Карамзін писав, що після поховального обряду тілоспалення давні слов'яни влаштували веселе торжество на честь померлих, яке звалося стравою. У той же час харківський учений вважав, що термін страва в давнину означав «винищення», «знищення вогнем», тобто символізував подобу самого поховання – спалення тіла покійного [19, с.77-80]. За кілька століть з'явилося чимало наукових праць, які торкалися терміну *strava*, вперше згаданого готським істориком Йорданом у зв'язку із описом поховання гунського вождя Аттилі. Більшість дослідників вважає його запозиченням у гунській – із готської або слов'янської мов. Відомий український кавказознавець, сходознавець, доктор історичних наук Олег Бубенок доводить, що іраномовні кочівники Євразійського степу терміном *starva* називали жертвних тварин. Згодом це слово могло трансформуватися в *strava* та від аланів потрапити як до гунів так і до слов'ян [5].

Як бачимо, П. Гулак-Артемовський не був безоглядним шанувальником М. Карамзіна, як стверджували майже всі мемуаристи. Без сумніву, він був талановитою особистістю і оригінальним мислителем. На жаль, учений не залишив більше праць тако ж рівня. Тому цілком погоджуємося зі словами П. Куліша про П. Гулака-Артемовського, що прояв таланту в тій або іншій формі залежить від суспільного розвитку, а зростання його – від міри, в якій він необхідний своєму середовищу [11, с.92].

Після відставки П. Гулака-Артемовського (1849), вітчизняну історію в Харківському університеті читав Олександр Зернін (1821–1866) [22]. Оскільки його наукові праці написані в другій половині XIX ст., то характеристика історико-географічних поглядів ученого виходить за межі предмету дослідження даної статті.

Отже, проаналізувавши історико-географічні погляди перших професорів вітчизняної історії Харківського університету,

порівнявши їх із уявленнями сучасників, а також науковців новітньої доби, неважко побачити якісні зміни, що відрізняли працю П. Гулака-Артемівського від його попередника. Чудова обізнаність із тогочасною вітчизняною і зарубіжною історіографією, критичний підхід до джерел, дозволили П. Гулаку-Артемівському сформулювати твердження, що не втратили своєї актуальності і через два століття.

Список використаних джерел і літератури:

1. Багалей Д. И. Гавриил Петрович Успенский // *Багалей Д. И. Очерки из русской истории. Т. I: Статьи по истории просвещения*. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1911. С. 349–356.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 г.); Издание иллюстрировано портретами выдающихся деятелей. Харьков: Паровая тип. и лит. Зильберберг, 1893–1898. II, 1204, [4] с., [7] л. ил., портр.
3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2 (с 1815 по 1835 год): с приложением портретов и планов. Харьков: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1904. IV, 1136, [2] с., [7] л. портр., пл.
4. Багалей Д. И. Петр Петрович Гулак-Артемовский // *Багалей Д. И. Очерки из русской истории. Т. I: Статьи по истории просвещения*. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1911. С. 359–395.
5. Бубенок О. Б. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 2010. Вып. XVI. С. 376–398.
6. Венелин Ю. И. Окружные жители Балтийского моря, то есть леты и славяне. А. Леты // *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российской при Московском университете*. 1846. Кн. № 4. С. 1–56.
7. Известие о разных трудах профессоров и прочих преподавателей в русских университетах, почерпнутое из отчетов за 1834 год // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1836. Часть IX. № II. С. 377–396.
8. Кафедра истории России: исторический очерк / [отв. ред. Духопельников В. М.; Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина]. Харьков, 2007. 86 с.
9. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в імператорському Харківському університеті: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 252 с.
10. Козлов В. П. «История государства Российского» Н. М. Карамзина в оценках современников. Москва: Наука, 1989. 224 с.
11. Кулиш П. Обзор украинской словесности. III. Артемовский-Гулак // *Основа: южно-русский литературно-учебный вестник*. Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1861. Март (№ 3). С. 78–113.
12. Лавровский Н. О сношении Н. М. Карамзина с Харьковским университетом // *Русский архив: историко-литературный сборник, издаваемый при Чертковской библиотеке*. Москва: Тип. Грачева и К°, 1869. № 12. Стб. 2017–2021.
13. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1839/1840 академический год. Харьков: Универ. тип., 1839. 12 с.
14. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1840/41 академический год. Харьков: Универ. тип., 1840. 19 с.

15. Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1842/43 академический год. Харьков: Универ. тип., 1843. 52 с
16. Пекарский П. П. Новые известия о В. Н. Татищеве. Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1864. [2], 66 с. (Приложение к IV-му т. Записок Имп. АН. №4).
17. Петро Гулак-Артемовський / І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, О. Ю. Кірієнко, Є. В. Бйба; худож.-оформ. Л. П. Вировець. Харків: Фоліо, 2016. 120 с. (Знамениті українці).
18. Потоцкий И. О. О происхождении славян / пер. В. Муратов // *Труды Общества наук, состоящего при Императорском Харьковском университете*. Харьков: Универ. тип., 1817. Т. 1, Ч. 2. С. 1–31.
19. Руссов [С.] Разбор Академической речи, произнесенной в торжественном собрании Харьковского Университета 30 августа 1827 года, о разрешении некоторых вопросов, относящихся до Славянской древности // *Славянин*: военно-литературный журнал. 1829. Ч. XII. № XL и XLI. С. 64–90.
20. Руссов С. В. О критике г. Арцыбашева на Историю Государства Российского, сочиненную Н. М. Карамзиным. Санкт-Петербург: Тип. Департ. народ. проsv., 1829. 105 с.
21. [Руссов С. В.] Обзорение критики Ходаковского на Историю Государства Российского, сочиненную Николаем Михайловичем Карамзиным. Санкт-Петербург: Тип. Департ. народ. проsv., 1820. 130 с.
22. Савва В. И. Зернин Александр Петрович // *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)* / [под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалая]. Харьков: Изд. университета, 1908. С. 326–330.
23. Сестренцевич-Богуш С. Происхождение языков Сарматского и Славянского от Мидского, и о сходстве оных с языком Санскритским / [пер. Д. Борзенков] // *Труды Общества наук, состоящего при Императорском Харьковском университете*. Харьков, 1817. Т. 1, Ч. 2. С. 32–39.
24. Сиренов А. В. Степенная книга и русская историческая мысль XVI – XVIII вв. Москва, Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2010. 552 с.
25. Трубочанінов С. В. Конструювання національного простору: історико-географічні уявлення в українській науковій і суспільно-політичній думці 1830–1930-х рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2019. 480 с.
26. Успенский Г. О судопроизводстве, пенях и наказаниях у древних россиян // *Труды Общества наук, состоящего при Императорском Харьковском университете*. Харьков: Универ. тип., 1817. Т. 1. Ч. 2. С. 65–101.
27. Успенский Г. О том, что каждому народу нужнее знать древнее и нынешнее состояние своего отечества, нежели других государств // *Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1809 года*. Харьков: Универ. тип., 1809. С. 33–46.
28. Успенский Г. О языческом предков наших богослужении и сходстве его с богослужением египтян, греков и других древних народов // *Труды Общества наук, состоящего при Императорском Харьковском университете*. Харьков: Универ. тип., 1817. Т. 1, Ч. 2. С. 40–64.
29. [Успенский Г.] Опыт повествования о древностях русских Гавриила Успенского, Императорского Харьковского Университета п. о. профессора истории, статистики и географии Российского государства

- и разных ученых Обществ члена. Ч. 1–2. 2-е изд., испр. и умнож. Харьков: Универ. тип., 1818. 815 с.
30. Baranauskas T. On the Origin of the Name of Lithuania // *Lituanus: Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. 2009. Vol. 55. № 3. URL: http://www.lituanus.org/2009/09_3_02%20Baranauskas.html (дата звернення: 13.05.2020).
 31. Berenis V. Simono Daukanto ir Juozo Jaroševičiaus istorines lietuvos samprata // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 5: Simonas Daukantas. Vilnius: Viltis, 1993. P. 90–103.
 32. Bončkaitė R. Pirmoji lietuviška istorija: du Simono Daukanto “Darbų” rankraščiai // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 5: Simonas Daukantas. Vilnius: Viltis, 1993. P. 50–62.
 33. Dubonis A. «Leitis» of the Grand Duke of Lithuania: from the History of the early state structures of Lithuania (Text from: Artūras Dubonis. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998. P. 147–157). URL: <http://viduramziu.istorija.net/socium/leiciai-en.htm> (дата звернення: 14.05.2020).
 34. Garliauskas V. Dar kartą dėl Lietuvos vardo ir lietuvių etnogenezės // *Gimtoji kalba*. 2019. Gegužė. P. 3–8.
 35. Karaliūnas S. Lietuvos vardo ir valstybingumo ištakos. URL: <http://www.sprauda.lt/voruta/tekstai/lietuva.htm> (дата звернення: 16.05.2020).
 36. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga: Avots, 2001. 1304 lpp.
 37. Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė // *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Kalbotyra*. 1964. T. X. P. 5–18.
 38. Leičiai / [red.: T. Čeponis ir M. Sakalauskas, dizainerės: Aida Janonytė ir Loreta Keršytė]. Vilnius: Spausdino Lietuvos kariuomenės Karo kartografijos centras, 12 p.
 39. Narbutt T. Dzieje starożytnie narodu litewskiego. T. 2: Śledzenia początków narodu litewskiego i początki jego dziejów. Wilno: Nakładem i drukiem A. Marcinowskiego, 1837. IV, 576, [3] s.
 40. Subačius G. Simono Daukanto požiūris į bendrinę kalbą // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 5: Simonas Daukantas. Vilnius: Viltis, 1993. P. 63–68.
 41. Zinkevičius Z. Lietuvos vardo paminėjimo istoriniuose šaltiniuose tūkstantmetis ir lietuvių kalbos mokslas // *Lituanistica*. 2009. T. 55. Nr. 3–4 (79–80). P. 116–126.

S. Trubchaninov

Historical-geography views of professors of domestic history of Kharkiv University in the first half of the XIX century

The purpose of this article is to characterize the development of historical-geography views of professors of domestic history of Kharkiv University in the first half of the XIX century.

Teaching of Russian history at Kharkiv University began only in 1807, when Gavril Uspensky (1765–1820) was offered the chair of history, statistics and geography of the Russian state. Thanks to his diligence, knowledge, scientific works and talent, he quickly made a good career. He became an ordinary professor in 1813. He was regarded the pride of Kharkiv University. His textbook “The Experience of the Storytelling about Russian Antiquity” did not lose its relevance until the end of the XIX century.

In the introduction to the author’s manual he suggested his own historical-geography views on the origins of the Slavs and the Ruthenians.

G. Uspensky considered that Syria and Phoenicia were ancestral homeland of the Slavs. From there, their previous migration began to Paphlagonia and Cappadocia in Asia Minor, and from there to the Adriatic coast and more remote lands in northern Europe. G. Uspensky believed that the Ruthenians were originated from the Norman tribe of Tisaget. Their country (Risalandia) allegedly was on the north of the Novgorod land.

In 1820–1849, Petro Gulak-Artemovskiy (1790–1865) lectured on Russian history. In 1841–1849 he even held the position of rector of the university. It is traditionally believed that P. Gulak-Artemovskiy gained popularity of his poetic works and did not prove himself as a scholar-historian.

His only original research is considered a solemn academic speech delivered at the university in Latin on August 30, 1827, which was devoted to “the current confusing issues of Slavic antiquity”. The analysis of this speech proves that P. Gulak-Artemovskiy was not a admirer of N. Karamzin, as almost all biographers have claimed. The good awareness of temporary domestic and foreign historiography, a critical approach to the source, allowed the Kharkiv professor to form a statement. And it has not lost relevance for next two centuries.

Key words: historical geography, ancient Slavs, G. Uspensky, P. Gulak-Artemovskiy, N. Karamzin.

Отримано: 20.10.2020

УДК 303.446.4-058.237«19» «20–30»:94(477)
DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.66-85

А. Г. Філінюк

(м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7078-7035>,

Р. В. Григор'єв

(м. Бар Вінницької області)

РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОГО ТЕАТРУ НА ПОДІЛЛІ В 1864–1921 рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті зроблено спробу охарактеризувати умови та чинники наукових зацікавлень питанням театрального мистецтва на Поділлі впродовж 1864–1921 рр. і узагальнити тематичні напрями та науковий доробок вітчизняних, діаспорних й зарубіжних дослідників про розвиток художнього театру в регіоні у цей час. Висвітлено характерні риси й особливості відображення в літературі загальних і специфічних ознак театрального мистецтва краю в умовах суцільних заборон російським самодержавством всього українського, у період дозованих заборон української культури, в роки першої російської революції і реакції, а також під час Української національної революції. Підкреслено теоретичні підходи, методологічні принципи та методи, якими керувалися різні автори при вивченні регіональних особливостей функціонування театрів на теренах краю. Окреслено найбільш повно висвітлені питання про місце і роль художнього театру Подільської губернії в культурно-мистецькій спадщині України та звернено ува-

гу на мало і зовсім не розкриті в літературі аспекти його функціонування в 60-х рр. ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. Відзначено внесок українських і зарубіжних дослідників у наукову реконструкцію проблеми.

Ключові слова: театр, мистецтво, Поділля, історична, мистецтвознавча література, історіографія, історіографічні джерела.

Театральне мистецтво, як один із потужних секторів культури та синтетичний вид мистецтва, що справляє великий вплив на свідомість населення, з другої половини ХІХ ст. перебувало в авангарді боротьби за українське слово та право глядача на свій національний мистецький продукт. Поряд із українським, протистояли імперському гніту й інші національні театри, зокрема єврейський і польський (який після поразки січневого повстання 1863 р. на деякий час, фактично, опинився в «культурному підпіллі»). Становленню професійного українського театру завдав удару емський указ 1876 р., однак українське слово продовжувало лунати зі сцени навіть попри репресії та заборони. Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. дали надію і стали каталізатором консолідації зусиль українських митців у боротьбі за свою державу та національну культуру.

Вивчення історії українського театру загалом і художнього театру на Поділлі зокрема фактично розпочалося наприкінці ХІХ ст. й співпало у часі з початком знакового і рубіжного періоду в становленні і розвитку української історіографії, який за висновком відомого вітчизняного вченого Я. Калакури, був «сповнений не тільки важливими науковими працями з української та зарубіжної історії, оновленням методологічного та концептуального інструментарію, але зміною щонайменше шести поколінь істориків» [29, с.137]. Завдяки цьому протягом більш як століття у вітчизняній і частково, зарубіжній історичній, краєзнавчій, мистецтвознавчій літературі знайшли відображення чимало аспектів розвитку театрального мистецтва в Подільському регіоні у 1864–1921 рр.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб зробити огляд наукової літератури і виявити стан висвітлення в ній питання про розвиток художнього театру на Поділлі в 1864–1921 рр.

Передусім, підкреслимо, що до цієї теми зверталися Д. Антонович, Н. Андріанова, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Кисіль, І. Крип'якевич, Я. Мамонтов, І. Мар'яненко, М. Ніколаєв, Б. Романицький, М. Рудницький, С. Русова, Ю. Станішевський, С. Чарнецький і інші дослідники.

З-поміж досліджень початку ХХ ст. про український театр другої половини ХІХ ст. варто назвати статтю С. Русової, присвячену його 20-річчю [58]. У числі перших узагальнюючих досліджень про функціонування драматичного театру в Києві у досліджуваному періоді слід назвати нарис М. Ніколаєва [47], опублікований 1898 р., де відображено узагальнену картину його послідовного розвитку, захоплення публіки, головними серед якої були купці,

міщани, цехові, блискучими українськими постановками за участю О. Мартинова, П. Мочалова, М. Щепкіна та гастролі по містах України – Одесу, Кременчук, Полтаву, Чернігів, Мінськ. Важливою ознакою театрального мистецтва в розумінні автора, був його тісний зв'язок з Європою та гастроліями багатьох європейських театрів, серед них Краківського, Мадридського королівського і Паризького театрів. З точки зору нашої проблеми інтерес викликає епізод про гастролі та матеріальні труднощі через припинення постановок у зв'язку з дотриманням великого посту членами трупі польських акторів у Кам'янці-Подільському наприкінці 20-х рр. XIX ст.

Єдине видання про корифеїв української сцени, яке було видане на початку XX ст. [37], представляє собою безіменну коротку історію українського театру від початку XVII ст. Основний зміст роботи склали нариси з життя і сценічної творчості фундаторів нового професійного українського театру: театрального драматурга М. Кропивницького, актриси М. Заньковецької, театрального діяча М. Старицького, композитора М. Лисенка та інших українських митців.

Розвиток українського театру знайшов відображення в праці російського журналіста, театрального критика і драматурга О. Суворина «Хохлы и хохлушки», що побачила світ у Санкт-Петербурзі 1907 р. [61]. В ній висвітлено творчість таких видатних митців театру, як: М. Заньковецька, М. Кропивницький, Переврезова, подружжя Садовські, Саксаганський, Щепкін. Проведено аналіз і зроблено критичну оцінку їх акторської гри та драматургічної майстерності. Попри зверхній і скептичний тон, характерною є думка автора про те, що віддав би перевагу в Санкт-Петербурзі постійному «малоросійському театру над німецьким театром, вбачаючи в ньому «набагато більше користі в усіх відношеннях». Книга змістить опис захоплення, позитивних вражень і задоволення паризької публіки від вистав українського театру з головними ролями М. Заньковецької і М. Кропивницького.

Польський дослідник Я. Коморовський ще у 1885 р. звернув увагу, що учні Кам'янець-Подільської гімназії, крім хореографічного мистецтва, вивчали під керівництвом колишнього балетмейстера Театру Народового у Варшаві і польського театру в Львові Данієля Курца основи теорії драми [80, s. 77-78].

В радянські часи першою розвідкою про український театр стала книга відомого українського театрознавця і літературознавця О. Кисіля «Український театр» [30], окремий розділ якої присвячений театру корифеїв. У ньому дано характеристику творчого шляху першої професійної української трупі та пояснення основної причини її розпаду. Більш ніж через 40 років світ побачила більш системна праця цього вченого в формі збірника під однойменною назвою [31]. Важливим дослідженням цього періоду є робота Я. Мамонтова «На театральних роздоріжжях» [41], у якій висвітлено особливості двох стильових напрямків у сценіч-

ному мистецтві другої половини ХІХ ст. – романтично-побутового і реалістично-побутового. Здійснений ним глибокий аналіз цих двох стильових напрямків українського театру дає змогу зрозуміти одну з причин непорозумінь між М. Кропивницьким, представником романтично-побутового театру, та І. Тобілевичем, ідеологом реалістично-побутового напрямку.

В 50–80-х рр. ХХ ст. з'явилася низка узагальнюючих і біографічних праць про життєвий і творчий шлях багатьох провідних професійних театральних діячів і про те, що практично всі вони та режисери починали творчу діяльність у самодіяльних гуртках і пройшли любительський період своєї творчості. До того ж, згадвані більшість біографічних праць містять цікаві факти про історію аматорських театральних колективів.

Зокрема, Б. Романицький у 1950 р. опублікував брошуру «Український театр у минулому і тепер» [56], представивши своє бачення про український театр останніх передреволюційних років і перших десятиліть радянського періоду. Автор підкреслив про вороже ставлення до нього з боку австрійської, а ще більше польської влади; відтворив його складний і водночас бурхливий розвиток, наголосив на традиціях, акторській реалістичній школі, великій славі українського театального мистецтва на початку ХХ ст. та вказав, що серед численних міст, де бували з своїми постановками театри Наддніпрянської України, була Вінниця. Проте через надмірну заідеологізованість і політизацію дослідник зробив упереджені висновки про скочування українських театральних колективів до націоналізму, їх плазування перед капіталістичним заходом, що нібито вело до занепаду сценічного мистецтва, натомість соціалістична революція 1917 р. «створила нашому театрові необмежені можливості для небаченого до того розквіту».

1953 р. масовим накладом вийшла праця видатного актора, педагога, вихователя молодих акторських кадрів Радянської України, народного артиста Радянського Союзу І. Мар'яненка «Минуле українського театру» [42], що представляє собою спогади, які охоплюють один із найяскравіших і найзначніших періодів історії українського дожовтневого театру, чільне місце в якому посіли корифеї української сцени М. Кропивницький, М. Заньковецька, І. Тобілевич, М. Садовський, Г. Саксаганський і їх соратники. Митець докладно розповів про їх вплив на глядача і театральну молодь й спільну роботу з ними. Особисті враження автора доповнені автобіографічними матеріалами, цитатами з театральних рецензій та іншими документами, завдяки чому книга має джерелознавчий характер і своїм змістом сприяє глибшому розумінню атмосфери останніх десятиліть ХІХ і передреволюційних років ХХ ст., в якій розвивався вітчизняний театр. Спеціальним дослідженням узагальнюючого характеру з історії самодіяльного сценічного руху дожовтневого періоду є праця Н. Андріанової, була опублікована в 1960 р. [1]. У ній коротко охарактеризовано специ-

фіку національних, естетико-художніх особливостей пошуків українського музично-драматичного театру в контексті розвитку європейських мистецьких тенденцій початку ХХ ст.

Майже одночасно з'явилася ґрунтовна праця «В наймах у Мельпомени» літературного критика і діяча української літератури, педагога, інтелектуала ліберального напрямку, доктора філософії, професора Львівського університету М. Рудницького, чия постать була знаковою для української культури ХХ ст. передусім через виконання функції раціоналістичного переосмислювача основ української культури [57]. В ній через призму філософського осмислення змальовано атмосферу театрального життя з позицій прагматичного виокремлення плідного, творчого, штучного і деструктивного.

В 1965 р. О. Казимиров опублікував своє дослідження «Український аматорський театр (дожовтневий період)» [28], в якому висвітлив специфіку розвитку і становлення самодіяльного руху в тісному зв'язку з економічними, соціально-політичними процесами та запропоновано періодизацію його історії. В книзі також йдеться про робітничі і селянські любительські драматичні гуртки. Проте чимало проблем розвитку цього театрального напрямку залишилися поза увагою автора.

У 1956–1967 рр. було видрукувано двотомну історію українського театру [66–67], автори якої запропонували два різні підходи до його періодизації. У першому за часом видання томі періоди було визначено без узагальнюючих назв, а лише за політичними подіями, постановами партії та уряду тощо (1917–1920, 1921–1925, 1926–1929, 1930–1934, 1934–1941, 1941–1945, 1945–1954), а всередині розділів подано несуперечливі з точки зору ідеї поступального руху уперед підрозділи про зародження, становлення, дальший розвиток, піднесення, розквіт української радянської драматургії і т. ін.

Серед наукової літератури радянської доби про український театр особливе місце посідає колективна праця «Історія української дожовтневої музики», що побачила світ у 1969 р. за загальною редакцією та упорядкуванням О. Шреєр-Ткаченко [26]. В книзі простежено процес відкриття оперних і музичних театрів у різних містах України і що не менш важливо запропоновано робити відлік нової доби в їх розвитку з 16-го жовтня 1881 р., коли було дозволено українські вистави й зроблено поштовх до зростання, швидкого і яскравого ефекту в цій справі [26, с.298].

До теми розвитку театру в Україні, зумовленому революцією і встановленням радянської влади також звертався видатний український мистецтвознавець Ю. Станішевський у нарисах з історії української театральної культури 1917–1987 рр. [60], обґрунтувавши тезу про те, що від середини ХІХ ст. вітчизняне музично-театральне мистецтво було невід'ємною складовою європейської та світової культури.

В історіографії проблеми істотне місце посіли праці української діаспори. Зокрема, Д. Антонович підготував спеціальну лекцію на тему «Український театр», розміщену в книзі «Українська культура» [65, с.443–473]. У ній виділено два періоди в його розвитку – класичний і еклектизму, що завершився висвітленням у 1922 р.

З числа наукових праць представників української діаспори помітно виділяється узагальнююча монографія Д. Антоновича «Триста років українського театру. 1619–1919» [2]. Щоправда, дослідження стало доступним для українського читача лише з початку 2000-х рр. Найбільше зацікавлення в дослідженні викликають друга, третя і четверта глави, присвячені відповідно свіському театру (1819–1881), побутовому театру (1881–1917) і революції в театрі (1917–1919). Їх аналіз дозволяє скласти цілісне уявлення про генеалогію і загальні тенденції розвитку українського театру і тим самим виокремити і дослідити особливості становлення та функціонування театру на Поділлі. Характерно, що в вступній частині автор самокритично висловився, що його робота «ні в якому разі не претендує на те, щоб бути історією українського театру», оскільки «... ще не зроблено відповідних підготовчих дослідів, навіть не зібрано матеріалів». На його переконання, «для історії театрального мистецтва... не досить літературної історії драми, а мусять бути дослідженнями історія театрального репертуару, а також історія інших галузів, що до купи складають одну цілу історію театрального мистецтва, цеб-то історія розвою сцени, постанови, виконання і так далі і навіть історія розвою театального смаку у широкій громаді, історія відношення громади до театру» [2, с.3].

Окремі епізоди з театального життя в галицькому Поділлі, починаючи з 1864 р., зумів відобразити театральний діяч і критик С. Чарнецький у «Нарисі історії театру в Галичині», що побачив світ 1834 р. в Львові [71], нове доповнене видання якого вийшло 2014 р. [70]. Змістовним і насиченим на фактичний матеріал про український театр у 1864–1919 рр., у тому числі й на Поділлі, відзначається його доволі великий розділ «Театр» у фундаментальній праці «Історія української культури» [72, с. 593–620], опублікованій за загальною редакцією І. Крип'якевича в Львові ще 1937 р. і лише в 1990 р. через репринтне видання була поширена по всій Україні. В ньому зазначено, що наприкінці XVIII ст. в Харкові відбувалися вистави російські, а в Кам'янці-Подільському – польські; підкреслено про скрутне становище для українців після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, коли театр ледь животів у деяких провінційних містах, серед них у Немирові Подільської губернії; зазначає, що після повстань 1831 і 1863 рр. царизм витіснив із Правобережжя польські театри і не допустив до впливу та значення місцевого елементу; наводить факти про те, що неймовірними зусиллями кийвським українцям вдалося виклопотати в 1872 р. дозвіл на українські вистави в Києві, що, зрештою, спричинило до розквіту наддніпрянського театру після 1880 р.

Окремі аспекти розвитку театру в краї були також відображені в виданій у Мюнхені 1980 р. книзі С. Чорного «Український театр і драматургія» [74].

Системного характеру вивчення українського театрального мистецтва набуло в період державної незалежності України. У цьому плані варто виділити праці В. Сарбея «Національне відродження України» [59] та О. Красильникової «Історія українського театру ХХ сторіччя» [38]. Зауважимо, що розвиток українського театру історик розглянув у контексті третього періоду українського національного відродження. Відомий знавець ХІХ ст., по-перше, наголосив, що розвиток української культури відбувався в умовах імперських колонізаторських режимів. По-друге, відзначив, що становлення українського професійного театру, створеного 1882 р. в Єлизаветграді, відбулося в «період посилення реакційного наступу російського царизму на нашу культуру». По-третє, підкреслив обумовленість театральних гастролей забороною Київським генерал-губернатором вистав українських театральних труп. По-четверте, вказав на плідний внесок М. Кропивницького на розвиток українського театру як у Наддніпрянській Україні, так і в західноукраїнських землях, які були під владою Австро-Угорщини. У книзі О. В. Красильникової досліджується історія української драматургії і сценічного мистецтва з позицій мистецтвознавства. Переосмислюється творчість відомих діячів національного театру, імена яких, насамперед через їхні політичні переконання, тривалий час замовчувалися.

Характерною рисою сучасних наукових досліджень з історії театрального мистецтва в Україні, в тому числі на Поділлі, виступає методологічна переорієнтація у вивченні нової та новітньої історії. Дедалі більше авторів історичних досліджень обирають цивілізаційний підхід, застосування якого дозволяє по-новому поглянути на роль і місце діячів культури та ментальності в історичному процесі. Адже використання цивілізаційного підходу дозволяє включити у процес історичного пізнання людину як вищу цінність, а відтак персоналізувати та гуманізувати історичного знання з розвитку театрального мистецтва. В науковому пошуку домінуючим стає екзистенційно-антропологічний підхід, базований на людському вимірі історичної реальності, з одного боку, і визнанні цієї реальності унікальною й слабо прогнозованою, з другого [27, с.145]. Принципово новою є наукова реконструкція портретів творців українського театру як на всеукраїнському, так на регіональному рівнях, що дозволяє оживити його історію, перетворити її фактографію на дію в особах. Цим не тільки заповнюються існуючі дослідницькі лакуни вітчизняної науки. Вона збагачується свіжими, цікавими поглядами на підняті проблеми, оригінальними узагальненнями та висновками.

Відомий київський дослідник О. Ясь у цьому зв'язку особливо зазначає, що багатоманітність «реалізованих і потенційно мож-

ливих біографічних проєкцій годі навіть уявити, особливо тоді, коли йдеться про доволі тривалий проміжок часу з історії науки та культури. Із цієї перспективи ХХ ст. вирізняється як інтенсивними інтелектуальними мутаціями, резонансними соціокультурними імпульсами, масштабними культурними трансформаціями, розмаїтими інформаційними каналами й багатьма іншими передумовами, обставинами, чинниками, котрі продукують самобутні дослідницькі стратегії та епістемологічні взірці» [79, с.220]. З іншого боку, дослідження непересічних творчих особистостей дозволяє бачити «потужний резерв саморозвитку територіальних культурних соціумів. Адже регіон – не лише об'єкт, а й суб'єкт, який вибудовує себе і видозмінюється у цьому процесі. У тлумаченні Я. Верменич, регіон – це ще і рамка, певний контур для порівнянь і узагальнень. Семантична структура регіону і відповідного образу формується під впливом багатьох чинників – політичних, ідеологічних, культурних та інших [7, с. 12]. Нині зростає інтерес до проблем регіоналістики, локальної (місцевої) історії. Він актуалізується і розвивається в ситуації, коли національні метанаративи виявилися нездатними повною мірою забезпечити ідентифікацію індивідуума в історичному просторі. Це можна пояснити не тільки зростанням історизму в суспільстві, а й децентралізацією влади та ослабленням уваги держави до національної історії. Міфологізований і жорстко ідеологізований історії кинула виклик колективна пам'ять локальних спільнот, що не були вписані в цю національну історію.

Повною мірою це стосується вивчення театру на Поділлі кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., коли провідною тенденцією в його розвитку стало утвердження професіоналізму, зміцнення контактів музикантів із передовим літературним і мистецько-театральним середовищем, виникненням мережі спеціальних освітніх закладів [62, с.325].

Окрему і найбільшу групу становить створена останнім часом чисельна театрознавча наукова література таких дослідників, як: М. Антошко [3–4], Г. Веселовська [8], В. Виткалов [9–10], О. Волосатих [11–15], М. Гринишина [18–19; 46], Р. Гуцал [20], Р. Єсіпенко [21], О. Ізваріна [23–24], О. Клековкін [32–34], Р. Коломієць [35; 63], А. Новиков [48], Р. Пилипчук [52–53] та ін.

З-поміж них глибоким змістом і сучасними підходами до осмислення творчого шляху українського театру вирізняється фундаментальна праця «Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття» [45]. В контексті наших наукових зацікавлень найбільший інтерес у книзі привернули перший і другий розділи, де розкрито намагання митців: а) облаштувати театри в національному дусі з українськими краєвидами і рушниками в стилі ХVІІІ ст.; б) європеїзувати та модернізувати репертуар і сцени, а головне – прагнення організувати вистави в автентичному просторовому вирішенні з варіативними, динаміч-

ними мізансценами і рухливими декораціями; в) вкрай складні часи Першої світової війни і воєнний стан, які призвели до скасування в Україні попередніх дозволів на вживання української мови; г) внутрішні протиріччя всередині театральних труп тощо. Важливим є наголошення, що «у цей час український театр продовжує існувати за умов суворої підцензурності, жорсткої регламентації, що його скеровували до звуженого тематичного кола, мінімізованого спектру проблем духовних, політичних, мистецьких». І навіть за таких умов близько двох третин афіші заповнювались українською п'єсою.

Серед вітчизняних фундаментальних колективних наукових видань останнього часу особливий інтерес викликають «Нариси з історії інонаціонального театру в Україні ХХ – початку ХХІ ст.» [46]. В ній акцентується увага передусім на аналізі специфіки національного сценічного мистецтва, чийми попередниками були колективні монографії «Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття» та «Український театр ХХ століття: Антологія вистав», підготовлені відділом театрознавства Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України за загальною науковою редакцією доктора мистецтвознавства М. Гринишиної. Тут вперше у вітчизняному театрознавстві творчий шлях інонаціональних (тобто неукраїнських) сценічних угруповань, які набули професійного статусу або стаціоналізувалися на питомих теренах України на межі ХІХ–ХХ ст., становить окремих предмет вивчення. Комплексне дослідження інонаціонального театрального руху в Україні зазначеного періоду ґрунтоване на архівних, мемуарних, ілюстративних матеріалах та на театральній періодиці широкого спектру. У «Нарисах...» ретельно врахована думка українських і зарубіжних театрознавців, які у різний час зверталися до історії окремих сценічних колективів.

Важко обійти увагою працю «Український театр ХХ століття. Антологія вистав», видану в 2012 р. за загальною редакцією М. Гришиної [68]. За справедливою оцінкою директора Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України академіка В. Сидоренка, її актуальність визначається, з одного боку, дефіцитом фундаментальних досліджень у царині вітчизняної театральної культури, що зберігається останні півстоліття; з іншого – безпрецедентною формою, оскільки «вперше в українському театрознавстві увага дослідження зосереджена виключно на базовому сегменті сценічного процесу – на виставі, яка, ... становить альфу та омегу будь-якого історичного періоду розвитку театру». Характерно, що в антології представлено корпус текстів, котрі є частковими реконструкціями 116 вистав театрів України, втілених більш, ніж за століття, розподілений за принципом, раніше відбитим у «Нарисах...». Концептуальна структуризація провідної наукової теми тут також виявляється через чергування «великих» стилів та стильових конгломератів, що визначили естетико-художній дискурс театральної культури минулого – початку нинішнього століт-

тя. В «Антології» враховані художні явища театрального життя на західноукраїнських землях, які входили у резонанс зі сценічною реальністю Наддніпрянської України. До того ж, у праці на рівних співіснують знамениті та менш відомі вистави, які, однак, на переконання авторського колективу, оприявнюють грані театральної реальності. Так само сценічні колективи, що є національним надбанням, рядують тут із трупами, чия творча діяльність мала локальніший характер і тривала значно менший час.

Свої принципи періодизації розвитку театру в 2000 р. окреслив Р. Пилюпчук у праці, присвяченій засадам створення багатотомної «Історії українського драматичного театру» [53, с.201-210] і реалізоване у 2019 р. в ґрунтовній монографії з історії українського театру [52], де серед інших дав глибоку характеристику розвитку українського театру в 80–90-х рр. XIX ст., назвавши їх золотою добою. Автор відзначив, що на території Київського генерал-губернаторства, а отже й Подільської губернії з 1883 р. були заборонені виступи українських театральних труп. Проте через 5 років М. Садовський за підтримки М. Старицького зумів здійснити прорив у подоланні заборони.

Підвищену увагу привертає оригінальне узагальнююче видання «Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку XX століття», підготовлене й опубліковане в 2016 р. під егідою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. В ньому найцікавішим є розділ «На шляху до відкриттів модерної доби», де зазначено про розвиток аматорського театрального руху наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема у Вінниці, містечку Печери Подільської губернії, його творчі зв'язки з професійними майстрами та аматорами Києва, Харкова, Одеси, Єлизаветграда, Полтави й органічний зв'язок із розгортанням просвітництва в Проскуріві, Могильові-Подільському, про заборону будь-яких українських вистав на території Кам'янець-Подільського та Кам'янець-Подільського повіту, а також про те, що в театральній самодіяльності великою силою був прояв патріотичних почуттів [43, с.266, 273, 274, 277].

Безпосередньому розкриттю театрального життя Подільського краю кінця XIX – початку XX ст. присвятила статтю [3] та дисертаційне дослідження «Вінниччина як складова художньої культури Поділля 60-х років XIX – першої половини XX століття» М. Антошко [4], зосередивши увагу на функціонуванні аматорських музично-драматичних колективів на фоні розгортання у краї культурно-мистецьких процесів. Г. Веселовська здійснила наукову реконструкцію змісту, основних ознак творення театрального мистецтва 1920-х рр. Змістовно Загальну панораму, в якій розвивався театр на Поділлі, відображено у монографії В. Виткалова «Українська культура: сторінки історії XX століття» [9], друге видання якої побачило світ у 2004 р. [10]. Стержневим у книзі є з'ясування взаємодії влади і культури, впливу політич-

них концепцій більшовицької держави на сферу духовного життя українського суспільства, в якому все «підпорядковувалося виконанню рішень партії і уряду».

Вагомий внесок у вивчення розвитку театру на теренах Поділля з точки зору мистецтвознавства внесла О. Волосатих, з-під пера якої вийшли змістовні статті про музичну творчість В. Косенка для театру [11], музичну і театральну культуру маєтків [12], польські опери на сценах Правобережжя [13], українську тематику в театральному репертуарі регіону першої половини XIX ст. [15], а також захищена кандидатська дисертація про музично-драматичний театр Правобережної України в контексті міжнаціональних культурних зв'язків і художніх тенденцій епохи [13].

М. Гринишина, спираючись на методологію дискурсу-аналізу, зосередила увагу на українській театрознавчій феноменології і розкритті стильового мейстріму української духовної культури, ідейно-мистецького контексту, концептуальних зв'язків режисерської театральної діяльності і культурно-мистецьких процесів першого двадцятиріччя XX ст. [18–19]. Тему протистояння українського театру утискам російського самодержавства висвітлив Р. Єсипенко у дисертації на здобуття докторського ступеня на тему «Роль українського театру у формуванні суспільної свідомості народу в 60–80-ті роки (на матеріалі драматургії країн близько зарубіжжя)» [21].

О. Клековкін зумів систематизувати панораму виконавсько-го мистецтва мовою термінів і понять, які тоді побутували на театральній сцені України. У своїй статті «Періодизація і метод історії театру: маркери» дослідник запропонував власний підхід до періодизації історії українського театру, поклавши в основу відповідні маркери [33]. При цьому спирався на приклади періодизації Д. Антоновича, О. Кисіля, П. Рудіна, які виділяли по кілька з них, але сходились на тому, що новий період починався з відновлення українських вистав у 1881 р., коли дозволено було вистави українською мовою і який продовжувався до 1917 р.

Вважаємо за доцільне зупинитись і на навчальному посібнику О. Клековкіна «Історіографія театру: Напрями, Школи. Методи. Постаті» [32]. По-перше, зазначена праця є першою в українському театрознавстві спробою систематизованого викладу історії науки про театр. По-друге, в ній широко представлено сучасний методологічний блок проблеми. По-третє, автор зумів висвітлити театрознавчий внесок окремих дослідників у вивчення українського театру. Але чи не найважливіше полягає в акцентуванні автора на суспільно-політичній зумовленості тих чи інших ракурсів наукового відтворення театального життя України. В його розумінні, на початку XX ст. «внаслідок зміни політичних обставин (революційне розхитування соціальних систем), обставин естетичних (самоусвідомлення театру як незалежного самостійного мистецтва), «історики театру перенесли увагу на реконструкцію давніх

форм видовищ і дослідження особливостей функціонування різних театральних форм...». На цьому етапі з'явилася низка блискучих досліджень, однак принципового повороту у дослідженні історії театру не відбулось. Панування від початку 1930-х рр. тоталітарного режиму спричинило, що театрознавство змушене було зосередитись «на обґрунтуванні історичної законності дозволених форм театру і використанні театру як засобу пропаганди. Найпрогресивніші представники радянського театрознавства 1960-х рр. обережно «думали навпаки», зосередившись здебільшого на темах досі закритих...»; услід за актуалізацією критики і публіцистики відбулася белетризація театрознавства, підміна наукового методу критикою, зверненою у минуле. «Деї формалістів об'єктивно відображали проблематику художньої думки ХХ ст., розвинені і розгорнуті стосовно театру саме Гвоздевим та його співробітниками. Якщо перефразувати Шкловського, вони вивчали історію театру як еволюцію системи театральних прийомів», «хоча змушені були дотримуватися технології соціально-політичних тлумачень» [32, с.106-107].

В дослідженні Р. Коломійця через призму нових фактів, спогадів учасників і свідків театральних подій висвітлено динаміку, сутність та особливості розвитку українського театру і його традицій від початку ХІХ ст. до сьогодення [35; 63].

Серед статей про український театр останніх десятиліть слід виділити розвідку Л. Процика [55] як доволі вдалої спроби розкрити його місце в структурі ідейно-політичних процесів. Для нас особливу цінність у статті представляє обґрунтування автора про те, що в 20-х рр. ХХ ст. український театр: по-перше, розвивався в умовах внутрішніх соціополітичних трансформацій; по-друге, в театральній культурі одночасно простежувалася еволюція експресіоністського світобачення у контексті загальних закономірностей культурного поступу людства, розпочата на межі ХІХ-ХХ ст.; по-третє, прагнення митців бачити духовне й абсолютне кризь зовнішнє та мінливе, проникати в глибинні стани людської душі підготувало ґрунт для утвердження експресіоністської художньої концепції в театральному мистецтві.

Чи не єдиними історіографічними працями, пов'язаними з розвитком театального мистецтва в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., є статті Н. Шкоди [76-77], де на основі огляду наукової літератури зроблено кілька важливих узагальнень. По-перше, що історію професійного національного театру автори розглядали в піднесеному тоні, лише з позитивного, парадного боку, наголос робили на творчих досягненнях та ідеалізації особистостей театру. По-друге, серед чинників, які гальмували розвиток сценічного мистецтва, головним чином називали русифікаторську, колоніальну політику та цензурні утиски самодержавства, натомість комплексно не досліджено інші негативні чинники та їх вплив на національно-культурне відродження. По-третє, не сфор-

мували повної та чіткої картини про соціальну базу аматорського сценічного руху. По-четверте, не проаналізували зв'язки самодіяльних сценічних гуртків і культурно-просвітницького руху, театральні зв'язки Наддніпрянської України з Галичиною форми, характер і значення творчої співпраці між самодіяльними гуртками і професійними виконавцями. Місцю і ролі українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні дослідниця присвятила кандидатську дисертацію Н. Шкода [75].

М. Захарченко в своїй статті розглядає розвиток і діяльність робітничо-селянських театрів в українському селі в 20-х рр. XX ст. [22], виходячи з того, що театр в усі часи був для культури народу великою цінністю, яка мала надзвичайне моральне, культурне і громадське значення, основного завдання театру в прищепленні театральної культури селу, а також що театр найкраще і найлегше в художній передачі впливає на маси і виховує їх політично, піднімає їх культурний рівень. Дослідник наголосив, що оскільки професійне театральне мистецтво повільно переходило на службу радянської ідеології, його соціальну функцію перебрала на себе радянська театральна самодіяльність, зокрема масовим явищем стали аматорські театри.

А. Пономаренко обґрунтувала положення про те, що в період революційного піднесення і творення Української держави зростає роль театру як найефективнішого засобу поширення серед народу національної ідеї, пробудження думки і патріотичного почуття [54]. Як результат, вже на початку травня 1917 р. була заснована літературно-репертуарна комісія, запрацював організаційний комітет, стали виходити «Театральні вісті», був створений спеціальний фонд Українського національного театру, а саме його відкриття відбулося 16 вересня 1917 р. в Троїцькому народному домі. 24 вересня на базі «Студії» був відкритий «Молодий театр» Л. Курбаса. Невдовзі постала українська драматургічна школа для робітників. У багатьох містах почали функціонувати драматичні гуртки та аматорські театри. З тих пір театральні вистави стали входити в селянське життя.

Позицію російського самодержавства щодо українського театру допомагають прослідкувати джерела, вміщені в збірнику документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)» [64], виданому в 2013 р. за ред.: Г. Боряка, В. Барана, Л. Гісцова, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандри), а також частково у нарисі Б. Романицького «Український театр у минулому і тепер» [56], що побачив світ у 1950 р. і монографії Н. О. Щербак «Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)». Зокрема, Н. О. Щербак зазначає: «Об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину руську націю повинно було значною мірою

сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Діяльність уряду в цьому регіоні розпадається на три окремих, але взаємопов'язаних напрямки, умовно співпадаючих із уваровською тріадою: зміцнення позицій православної церкви, посилення державного контролю шляхом повної інтеграції адміністративної та освітньої систем краю в загальноімперську і розширення впливу російської освіти, спрямованої на створення єдиної руської народності. Діяльність міністерства освіти в Західному краї зводилася головним чином до протистояння російського впливу польському та римо-католицькому» [78, с.375].

Про функціонування в Україні польських театрів йдеться в дослідженнях вже згаданої О. Волосатих «Польські опери на сценах Правобережної України першої половини XIX ст.» [14], «Вітольд Малішевський у музичному житті України та Польщі» (остання у співавторстві з В. Назаренко та Ю. Вілінським) [44], Я. Коморовського «В умовах російської окупації. Польський театр на Волині, Поділлі та Київщині в XIX і на початок XX ст.» [36] та ін.

Темі діяльності аматорських народних театрів приділили увагу: О. О. Крижановська у статті «Роль кріпацьких інтелігентів у Формуванні національної самосвідомості українців (кінець XVIII – початок XX ст.)» та бібліографічному словнику «Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок XX ст.)» (відп. ред. О. П. Реєнт) [39], О. М. Изваріної у статті «Аматорські театри в Україні XIX – початку XX століття як чинник формування українського оперного мистецтва» [23–24], виданні «Історія української дожовтневої музики» (заг. ред. та упоряд. О. Я. Шреєр-Ткаченко) [26], О. Казимиров у виданні «Український аматорський театр (Дожовтневий період)» [28] та ін.

Розвиток театру в період національно-визвольних змагань досліджують: С. В. Олійник у статтях «Театральне-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР» [49], «Театральний серпень 1919 (до історії мистецького життя Поділля в добу Директорії УНР)» [50], Н. Годун у статтях про культурно-просвітню діяльність УГА на Поділлі в липні – жовтні 1919 р. і про політико-ідеологічний нагляд за кіно-театральними закладами у 20–30-х рр. [16–17], О. С. Палій «Діяльність Державного театру УНР у Кам'янці-Подільському» [51], В. Бурдуланюк «Театр в умовах національно-визвольної боротьби галицьких українців початку XX ст.» [6], С. Чарнецький «Нарис історії українського театру в Галичині» [70], О. Бачинська у статті «Театральне життя на Поділлі в добу гетьманату Павла Скоропадського» [5], Т. Куценко в розвідці «Театральне мистецтво як форматор ідеології суспільства в УСРР–УРСР у 1920–1930-х роках» [40] та ін. Важливим фактографічним матеріалом вирізняються публікації Н. С. Ільницької «Культурно-мистецькі традиції Поділля як формотворчий музичний чинник» [25], Р. С. Гуцал «Театральне мистецтво Кам'янця-Подільського в XIX – на початку XX століть» [20], А. Чернецького «Театр в житті

Поділля» [73], О. Цвігун про розвиток мистецької освіти в закладах освіти України [69] та ін.

Отож, тема розвитку художнього театру на Поділлі в 1864–1921 рр. знайшла певне відображення у вітчизняній історичній та історико-краєзнавчій літературі, проте більшість наукових праць належить до галузі мистецтвознавства. Що ж до розгляду театрального мистецтва на Поділлі в історичній літературі, то він поки що незначний. Проблеми розвитку українського аматорського театрального мистецтва другої половини XIX – початку XX ст. в літературі дожовтневого періоду праці взагалі не присвячувалися. У радянський період науковці тривалий час, за винятком 20-х рр., особливої уваги проблемам розвитку аматорських сценічних колективів не приділяли, а досліджували головним чином історію професійних театральних труп. Загалом аналіз історіографії засвідчив потребу комплексного вивчення обставин і чинників, причинно-наслідкових зв'язків, які сприяли або, навпаки, гальмували розвитку театру в краї.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андріанова Н. Шляхи розвитку українського театру. Київ: Знання, 1960. 40 с.
2. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919: / [Дм. Антонович; підгот. тексту, передм. Г. Ф. Семенюк]. Київ: ВІП, 2003. 416, [1] с.
3. Антошко М. О. Театральне життя Подільського краю кінця XIX – початку XX століття // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 3. С. 236–241.
4. Антошко М. О. Вінниччина як складова художньої культури Поділля 60-х років XIX – першої половини XX століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 26.00.01 – Теорія та історія культури. Київ, 2011. 16 с.
5. Бачинська О. М. Театральне життя на Поділлі у добу гетьманату П. Скоропадського // *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Т. 20. С. 50–61.
6. Бурдуланюк В. М. Театр в умовах національно-визвольної боротьби галицьких українців на початку XX ст. // *Галичина*. 2014. Ч. 25–26. С. 364–367.
7. Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів // *Регіональна історія України*. Збірник наук. статей. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2013. Вип. 7. С. 9–38.
8. Веселовська Г. І. Український театральний авангард / [ІПСМ НАМ України]. Київ: Фенікс, 2010. 368 с.: 16 л. вкл.
9. Виткалов В. Г. Українська культура. Сторінки історії XX століття. Рівне: Ліста, 1999. 435 с.
10. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії XX століття: монографія. 2-е вид., уточ. і доп. Рівне: Вертекс, 2004. 640 с.
11. Волосатих О. Ю. Віктор Косенко: музика для театру. Нездійснені оперні задуми О. Ю. Волосатих // *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2014. № 1. С. 34–39.

12. Волосатих О. Ю. Музична й театральна культура маєтків Правобережної України (перша половина XIX ст.) // *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*: наук. журн. Київ, 2012. № 4 (17). С. 62–76.
13. Волосатих О. Ю. Музично-драматичний театр Правобережної України першої половини XIX ст. в контексті міжнаціональних культурних зв'язків і художніх тенденцій епохи: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 – музичне мистецтво. Київ, 2009. 20 с.
14. Волосатих О. Ю. Польські опери на сценах Правобережної України першої половини XIX ст. // *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Київ: Міленіум, 2014. Вип. II (1). С. 219–225.
15. Волосатих О. Ю. Українська тематика в театральному репертуарі Правобережної України першої половини XIX століття // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 3. С. 271–275.
16. Годун Н. Культурно-просвітня діяльність УГА на Поділлі (липень – жовтень 1919 р.) // *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 162–170.
17. Годун Н. Політико-ідеологічний нагляд за кіно-театральними закладами наприкінці 1920–1930-х рр. // *Український історичний збірник*. Київ, 2011. Вип. 14. С. 122–130.
18. Гринишина М. Синтетичний театр / [Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України]. Київ: Фенікс, 2019. 416 с.: іл.
19. Гринишина М. Театральна культура рубежу XIX – XX століть: реалізм. дискурс. Київ: Фенікс, 2013. 346 с.: іл.
20. Гуцал Р. С. Театральне мистецтво Кам'янця-Подільського в XIX – на початку XX століть // *Актуальні питання мистецької педагогіки*. 2014. Вип. 3. С. 27–31.
21. Єсипенко Р. М. Роль українського театру у формуванні суспільної свідомості народу в 60–80-ті роки (на матеріалі драматургії країн близького зарубіжжя): дис. ... д-ра іст. наук: спец. 17.00.08 – теорія і історія культури. Київ, 1994. 291 с.
22. Захарченко М. В. Розвиток та діяльність робітничо-селянських театрів в українському селі в 20-х роках XX століття // *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 143–145.
23. Ізваріна О. М. Аматорські театри в Україні XIX – початку XX ст. як чинник формування українського оперного мистецтва // *Мистецтвознавчі записки*: збірник наук. праць. Київ, 2010. Вип. 18. С. 146–152
24. Ізваріна О. М. Українське оперне мистецтво в історії національної художньої культури другої половини XIX – першої третини XX століття: монографія. Київ: НАКККиМ, 2011. 236 с.
25. Іліницька Н. С. Культурно-мистецькі традиції Поділля як формотворчий музичний чинник // *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 9. С. 136–140.
26. Історія української дожовтневої музики / [заг. ред. та упоряд. О. Я. Шреєр-Ткаченко]. Київ: Музична Україна, 1969. 588 с.
27. Історія української культури. У 5 т. Т. 5. Кн. 2: Українська культура XX – початку XXI століть. Київ: Наук. Думка, 2011. 993 с.
28. Казимиров О. А. Український аматорський театр (Дожовтневий період). Київ: Мистецтво, 1965. 133 с.
29. Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя XXI ст.) // *Укр. іст. журн*. 2020. № 4. С. 137–154.

30. Кисіль О. Г. Український театр: популярний нарис історії українського театру. Київ: Книгоспілка, 1925. 178 с.: іл., портр.
31. Кисіль О. Український театр. Київ: Мистецтво, 1968. 259 с.
32. Клековкін О. Ю. Історіографія театру: Напрями. Школи. Методи. Постаті: навч. посіб. / [Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого]. Київ: АртЕк, 2017. 336 с.
33. Клековкін О. Ю. Періодизація і метод історії театру: маркери. URL: <http://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1124/%D0%9F%D0%95%D0%A0%D0%86%D0%9E%D0%94%D0%98%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF%20%D0%86%20%D0%9C%D0%95%D0%A2%D0%9E%D0%94%20%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%87%20%D0%A2%D0%95%D0%90%D0%A2%D0%A0%D0%A3.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 2.10.2020).
34. Клековкін О. Ю. *Mise en scène: Ідеї. Концепції. Напрями* / [Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України]. Київ: Вид-во «Фенікс», 2017. 800 с.
35. Коломієць Р. Г. Традиції, канони і новації українського театру: Початок ХІХ – початок ХХ ст. / [ІПСМ АМУ]. Київ: Інтертехнологія, 2008. Кн. 1. 136 с.: іл.
36. Коморовський Я. В умовах російської окупації: польський театр на Волині, Поділлі та Київщині в ХІХ і на початку ХХ ст. // *Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно*. 2008. № 3. С. 78-86.
37. Корифеи украинской сцены. Киев: Тип. П. Барского, 1901. 192 с.
38. Красильникова О. Історія українського театру ХХ ст. Київ: Либідь, 1999. 208 с.
39. Крижановська О. О. Кріпацька інтелігенція: український вимір (ХVІІІ – початок ХХ ст.): біобібліографічний словник / [відп. ред. О. П. Рєєнт; НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2013. 112 с.
40. Кудченко Т. В. Театральне мистецтво як форматор ідеології суспільства в УСРР-УРСР у 1920–1930-х роках // *Культурно-мистецька освіта як складова частина художнього простору ХХІ століття*: зб. матеріалів міжнар. наук.-творч. конф., м. Одеса, Київ, Варшава, 30 квіт. 2014 р. Київ: НАКККіМ, 2014. С. 67–69.
41. Мамонтов Я. На театральних роздоріжжях. Харків: Книгоспілка, 1925. 64 с.
42. Мар'яненко І. Минуле українського театру. Київ: Мистецтво, 1953. 184 с.: і.; портр.
43. Матеріали до історії українського театру. Від витоків до початку ХХ століття / [Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського]. Київ, 2016. 280 с.
44. Назаренко В. І., Вілінський Ю. С. , Волосатих О. Ю. Вітольд Малішевський у музичному житті України та Польщі // *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2019. № 2. С. 20-48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chasopys_2019_2_4
45. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / [Ін-т пробл. сучас. мистецтва Акад. мистецтв України; редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін.]. Київ: Інтертехнологія, 2006. 1054 с.: іл.
46. Нариси з історії інонаціонального театру в Україні ХХ – початку ХХІ століть / [Марина Олександрівна Гринишина, Анатолій Баканурський, Юлія Раєвська, Майя Гарбузюк, Світлана Максименко; Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва; за заг. ред. Марина Олександрівна Гринишина; вст. сл. Віктор Сидоренко]. Київ: Фенікс, 2017. 873, [2], ХVІ с.; вкл. кол. іл.

47. Николаев Н. И. Драматический театр в Киеве. Исторический очерк (1803–1893 гг.). Киев: Тип. И. И. Чолова, 1898. 212 с.
48. Новиков А. О. Українська драматургія й театр: від найдавніших часів до початку XX ст.: монографія. Харків: Saga, 2011. 408 с.
49. Олійник С. В. Театральний серпень 1919 року (до історії мистецького життя Поділля в добу Директорії УНР) // *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2012. Т. 19. С. 289-294.
50. Олійник С. В. Театрально-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР // *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. С. 52-62.
51. Паай О. Діяльність Державного театру УНР у Кам'янці-Подільському (1919–1920) // *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2015. Вип. 16. С. 29-36.
52. Пилипчук Р. Історія українського театру (від витоків до кінця XIX ст.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 356 с.
53. Пилипчук Р. Про засади створення багатотомної «Історії українського драматичного театру» // *Мистецтвознавство України*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 201–210.
54. Пономаренко А. З історії розвитку українського театрального мистецтва в 1917–1918 рр. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9475/%20>
55. Процик А. А. Український театр 20-х років XX століття в структурі ідейно-політичних процесів // *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*: Зб. наук. праць: наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 14. Рівне: РДГУ, 2008. С. 15-20.
56. Романицький Б. Український театр у минулому і тепер. Київ: Держполітвидав УРСР, 1950. 64 с.
57. Рудницький М. І. В наймах у Мельпомени. Київ: Мистецтво, 1963. 343 с.
58. Русова С. К двадцатилетію украинского театра // *Русская мысль*. 1901. № 12. С. 36-51.
59. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
60. Станішевський Ю. О. Театр, народжений революцією: нариси історії української театральної культури 1917–1987 рр. Київ: Музична Україна, 1987. 243 с.
61. Суворин О. Хохлы и хохлушки. Санкт-Петербург: А. С. Суворин, 1907. 118 с.
62. Терещенко А. К., Шевчук О. В. Музичне мистецтво // *Історія української культури*: У 5 т. Т. 5. Кн. 2: Українська культура XX – початку XXI століть. Київ: Наук. думка, 2010. С. 325-380.
63. Традиції, канони і новації українського театру: Початок XIX – початок XX ст. / [Коломієць Р. Г.; ППСМ АМУ]. Київ: Інтертехнологія, 2008. Кн. 1. 136 с.: іл.
64. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / [відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України]. Київ: Ін-т історії України, 2013. LXII; 810 с.

65. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / [упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. Київ: Либідь, 1993. 592 с.; іл.
66. Український драматичний театр. Нариси історії: у 2 т. / [Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР]. Т. 1: Дожовтневий період. Київ: Наук. думка, 1967. 519 с.
67. Український драматичний театр. Нариси історії в 2 т.: Т. 2: Радянський період / [за ред. М. Рильського]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 340 с.
68. Український театр ХХ століття: Антологія вистав / [за заг. ред. М. О. Гринишиної; ІПСМ НАМ України]. Київ: Фенікс, 2012. 944 с.: іл.; вкл.: 16 с.
69. Цвігун О. Розвиток мистецької освіти у навчальних закладах України // *Діалог культур: Україна у світовому контексті. Мистецтво і освіта*. Львів, 1998. Вип. 3. С. 89–98.
70. Чарнецький С. Історія українського театру в Галичині. Нариси, статті, матеріали, світлина // *Львів: Літопис*. 2014. 584 с. + 106 с. іл.
71. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині: Ч. 2. Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1934. 253 с.
72. Чарнецький С. Театр // *Історія української культури* / за загальною редакцією Івана Крип'якевича. Київ: Либідь, 1994. С. 593-620.
73. Чернецький А. Театр в житті Поділля // *Краківські вісті*. 1944. URL: <https://zbruc.eu/node/87264>
74. Чорний С. Український театр і драматургія. Мюнхен, Нью-Йорк, 1980. 470 с.
75. Шкода Н. А. Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в національно-культурному відродженні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Запоріжжя, 2006. 30 с.
76. Шкода Н. А. Творчі зв'язки між українськими професійними драматичними трупамі і самодіяльними гуртками в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76092/32-Shkoda.pdf?sequence=1>
77. Шкода Н. А. Український драматичний театр Наддніпрянщини як чинник національно-культурного відродження в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: історіографічний огляд проблеми // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 276-280.
78. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ, 2005. 616 с.
79. Ясь О., Попова Т. Життєопис ученого-історика на перехресті історіографічних традицій: Теорія. Методологія. Практика. Одеса: Бондаренко М. А., 2017. 456 с. // *Укр. іст. журн.* 2018. № 4. С. 220-225.
80. Komorowski J. Polskie życie teatralne na Podolu i Wołyniu do 1863 roku. Wrocław [etc.]: Ossolineum-Pan, 1985. S. 77-78.

A. Filinyuk, R. Grigoriev

The development of arts Theater in Podillya during 1864–1921: historiography of the problem

The article attempts to characterize the conditions and factors of scientific interest in theatrical art in Podillya during 1864-1921 and to summarize the thematic areas and scientific achievements of domestic, diaspora and foreign researchers on the development of Arts Theater in the region at this time. The characteristic features and peculiarities of

reflecting in the literature of the general and specific features of theatrical art of the region in the conditions of continuous bans by the Russian autocracy of all Ukrainian, in the period of dosed bans of Ukrainian culture, in the years of the first Russian revolution and reaction, and also during the Ukrainian national revolution are highlighted. Theoretical approaches, methodological principles and methods used by various authors in studying the regional features of the functioning of local theaters are emphasized. The most fully covered questions about the place and role of the Arts Theatre of Podillya province in the cultural and artistic heritage of Ukraine are outlined, and moreover, attention is paid to poorly covered and not disclosed in the literature aspects of its functioning in the 60s of the XIX – first decades of the XX century. The contribution of Ukrainian and foreign researchers to the scientific reconstruction of the problem is noted.

Key words: theatre, art, Podillya, historical, art criticism literature, historiography, historiographical sources.

Отримано 22.10.2020

УДК 908:728.83(477.43)(=162.1)“18/19”
DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.86-94

S. Bazhenova, L. Bazhenov
(Kamianets-Podilskyi)

PALACES-RESIDENCES OF THE POLISH NATIONAL MINORITY IN THE PODILLYA REGION OF UKRAINE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES AS CENTERS OF CULTURE AND ENLIGHTENMENT

The article investigates and analyses the palaces – residences of the Polish owners in the Podillya region of Ukraine functioning in the 19th – early 20th which numbered up to 100, in terms of their place, role and significance as centres of cultural life and enlightenment, as places of artistic canvas accumulation, collections of weapons, porcelain, coins, archaeologically artefacts and other historical, cultural and art heritage, private museums, art galleries and other exhibitions, and partially reflects on the tragic fate of this heritage, its preservation status and modern use in the cultural development in Ukraine and throughout the world.

At the same time, it characterizes cultural life in estates, where art and literary salons operated, plays and concerts were set, where famous artists, songwriters, musicians, writers, scientists from capitals and cultural centres of Ukraine, Russia and European countries were invited to demonstrate their skills and achievements, while their owners and family members regularly visited theatres, museums, and other venues in Kyiv, Moscow, Petersburg, Warsaw, Paris and other world capitals thus trying to go beyond the provincialism to be on a par with the high European culture.

The research draws attention to the tragic fate of cultural heritage caused by looting and destruction of the Polish residences during the revolutions in Ukraine and World War I in the early 20th century. It is concluded that the surviving heritage is partially destroyed, it partly reached these days and found its way into museums, art galleries, private collections, and Ukrainian archives, including Podilya, Poland, all of Europe; it is in demand in the antiques market and, therefore, it keeps being traded and it keeps influencing the modern development of world culture.

Key words: *Ukraine, Podilya, Polish national minority, Polish estate, palace, residence, culture, cultural heritage, art, salon, museum, collection.*

It is known that after the merging of the Right-Bank Ukraine and the Podillia Voivodship as a result of the second division of the Polish-Lithuanian Commonwealth by the Russian Empire, more than 400,000 ethnic Poles and 800,000 Catholics stayed in this territory until the early 20th century [11]. Despite the Polish minority small

numbers compared to the millions of Ukrainians, the main land trust fund here remained in the hands of its upper crust (magnates, landlords, and nobles), who lived mainly in estates with palace buildings or residences in the centre (they numbered more than 100 in Kyiv, Volyn and Podillia provinces in the 19th and early 20th centuries) [2], where the owners controlled their large, medium and small estates, thus ensuring their wealth, building magnificent palaces and arboreta. Vestiges of their former grandeur have reached our time.

These estates operated as multisectoral households with Ukrainian peasants, artisans, servants, and other working people, who lived in villages in squalid huts where poverty dominated; the workers were deprived of basic human rights and

These areas were mostly subjected to excessive exploitation and ill-treatment of peasants. It is not surprising, therefore, that during the 1905–1907 revolution and the Ukrainian Revolution of 1917–1921, palaces being the first objects of public anger, were plundered, destroyed, and burned; the land was distributed.

However, the aim of our research is to consider and analyse the other side of the functioning of Polish estates-residences as venues of cultural life and enlightenment within a certain timeframe. This aspect was completely glossed over or ignored in Soviet historiography due to ideological and class struggle considerations; it was mentioned only from the critical side. The estates as a cultural phenomenon and their influence on the general cultural development in the Russian Empire, their place and significance in European cultural traditions, were initially described by a well-known historian and philanthropist O. Przewiecki in his two-volume work “Podillia, Volyn, Ukraine. Pictures of Places and Times” (1841–1842) [18–19], a famous Polish writer J.I. Kraszewski, published in 1842 while travelling around these parts [16], a Polish historian M. Dubiecki, who published a book in 1914 «Within and Without the Borders» [17], V. Huldman from Kamianets-Podilskyi, who described the richest collections of Polish residences in the area in his book “Monuments of Antiquity in Podillya” (1901) [6]. Those authors have been able to visit most of the Right-Bank Ukraine estates and describe them. This aspect was most thoroughly considered in Volume 11 of the work “History of Polish Residences in the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth”, including the Kyiv, Volyn, Podillia and Bratslav Voivodships, by Polish historian and librarian R. Aftanasi [13]

However, the writer was more interested in estates that existed during 16th–18th centuries rather than in the 19th century. Significant interest in the study of cultural activities, Polish residence heritage and practical use in the museum and tourism sphere has grown since the independence of Ukraine. It is illustrated by a researcher of the State Historical and Cultural Reserve of the «Zamchyky» (Little castles) Museum-Estate, located in Khmelnytskyi, O. Pazhimskyi, author of works on palace and park architecture

of this region [10] and D. Antoniuk, who provided description of 315 Polish castles and residences in Ukraine for reference and tourist use [1]. In this article, we focus our attention on the cultural heritage of the Polish estates as a historical and cultural component of Europe and the world.

It should be noted that the rapid construction of palace and park ensembles in the Polish estates in Ukraine and in Podillia in particular occurred in the second half of the 18th and 19th centuries. Beautiful landscapes were chosen for this purpose, famous architects and designers were invited from Italy, France, England, and Germany for project development and construction, the choicest building materials were used. The palaces were built in the architectural styles of classicism, neoclassicism with the elements of antiquity, Gothic and Baroque styles, decorated with columns and bas-reliefs. Their interiors, furniture, and tapestries were gorgeous and these palace ensembles understandably became an important cultural asset of Ukraine, Europe and the entire world.

The palace landlords also desired to have their own theatre companies and musicians, they amassed various historical and cultural artefacts, created art galleries, large libraries and collections of weapons, porcelain, numismatic collections of antique or medieval coins, and so on. On the other hand, famous Ukrainian, Russian and foreign artists, composers, painters, writers, and scientists often stayed in the manor houses. In the 19th and early 20th centuries it became fashionable to open salons in the manor houses [18; 19]. This said, Polish palaces and residences accumulated significant cultural values, kept up with high culture, and pursued the integration of the Polish culture into the Ukrainian and European space, which was a progressive phenomenon. These cultural achievements served the needs of the upper classes and aristocracy. However, for the local people who relied on the folk traditions, rites, and beliefs and for whom the high culture of the aristocracy was unattainable these developments went relatively unnoticed.

Chorny Ostriv in the Proskurov District, which was a subdivision of the Podillia Governorate and residence of the Przewdziecki counts in 1744, was one of the outstanding culture centres of the 19th century. The residence belonged to Konstantin Przewdziecki (1782–1856), the Podillia Marshal of Nobility, it reached its glory in the early 19th century. The Polish nobleman enlarged the collection of paintings in the gallery inherited from his father and in 1830 Mateo Bacelli (1769–1830) a famous Italian artist stayed in his manor house.

The orchestra led by Luigi Tonini was also famous. Chorny Ostriv kept the art treasures of the Wisniowiecki, Oleszar, Mostowski and, of course, the Przewdziecki families. The art collection included works of the Tiepolo, Bourghionne, Domenico Zamparo, and Matteo Bacelli. There was also a large library; certain books in it had covers

bearing the Korybut coat of arms of Wiśniowiecki. They contained correspondence letters between Janusz Wiśniowiecki with Jan III Sobieski (1629-1696), King of Poland. While living in the manor in 1847 and staging his own concerts, the famous Hungarian composer Franz Liszt attracted the aristocracy from far afield [10].

Chornyi Ostriv is directly related to Oleksandr Przedziecki (the mid-19th century) who was a Polish historian, publisher, patron of arts, and scholar specializing in the study and publication of early texts. He also initiated translation and publication of the works of Długosz, the founder of the Warsaw Library. Oleksandr Przedziecki cooperated with Józef Ignacy Kraszewski during the publication of the monograph « Works of art from Medieval and Renaissance period to the 18th century in ancient Poland». He moved his library from the palace in Chornyi Ostriv to Warsaw. He was the author of a book about Polish estates in Podillia, Volyn and Kyiv Provinces [5].

Another sight of special interest is the manor palace in the village of Maliyivtsi, in Dunaivtsi district, Khmelnytskyi region. The palace was built in 1788 and it was one of the best in Podillia. It reached its height under the Orlovski counts in the 19th-20th centuries.

The palace was famous during this period as a Polish paintings gallery. It contained the paintings of Henrik Semiradski (1843–1902), Jan Matejko (1838–893), Joseph Brandt (1841–1915), Joseph Helmonski (1899–1914), Juliusz Kossak (1824–1899) and others. In Maliyivtsi there was also a famous library which contained almost 8,000 books. The library collected manuscripts on the region's history, correspondence between the Popes and the Polish kings. A separate hall was equipped with exhibitions of a large collection of ancient and medieval coins. The palace and the park have survived to this day, and they are included in modern tourist routes [10].

The palace in Mykhailivka which is today located in Dunaivtsi District, Khmelnytskyi Region. Reached its heyday in the second half of the 19th century. Mikołaj Makowiecki built a palace in the Neo-Gothic style on the site of an ancient castle. In addition to the valuable things of decorative and fine arts, the large library contained ancient books, most of which were on natural science and botany. Stefan Makowiecki continued Nikolai's work in the late 19th century and early 20th centuries. He was a Polish scholar, well-known theorist, organizer of ornamental gardening, and author of many scientific works on natural science [12].

Henryk Sienkiewicz (1846–1916), writer, novelist and Nobel Prize laureate, spent one summer in Mykhailivka, collecting materials for his trilogy «By Fire and Sword», «The Deluge» and «Pan Wołodyjowski». He made active use of the family library and archives [4].

The small manor in the village of Rykhta had a good fame of significant cultural centre in the mid-19th century. It was located in Kamianets district and belonged to Konstany-Podwysocki (1810–1868), a literary critic, writer, and curator of the Podillya Governorate

gymnasium. He reviewed large collections of paintings and applied arts, china, weapons, oriental rugs, and antique clocks. Due to his efforts a literary club was created in the village. Such Polish writers as Józef Kraszewski, Józef Rolle, Michał Grabowski, Placid Jankowski, historian, journalist, philanthropist Dionizja Poniatowska, historian and publicist Aleksander Weryha Darowski, writer Michał Jezerski, and many others took part in its meetings.

In the mid-19th century this centre was widely known in Ukraine, Poland, and Europe. Kraszewski dedicated his work «Under the Italian Sky» to Podwysocki [8].

One of Konstanty Podwysocki's friends was Władysław Górski (1822–1902), a local historian and collector of prints from the village of Kotiuzhany of Mogilyovsky District, Podillia Governorate. He published a book entitled «Konstanty Podwysocki's Collection» (1872), where he gave a bibliographical description of Podwysocki's collections of the then famous 4554 graphics works, it contained a large number of Falk's etchings that attracted Kraszewski's particular interest, and artworks of Jan Filipowicz, T. Trodkiewicz, Theodor Rakowecki and others [7].

Another valuable Podwysocki's possession was a library of 12,000 volumes and a collection of 4,000 old books which included an edition of the 1568 Brest Bible and numerous books from Podillia printing houses. But the most valuable were manuscripts split in three thematic groups. The first were letters of eminent personalities, manuscripts of memoirs, printed in part, books of universals, literary works, research papers by different authors, copies of trade contracts, manifestos, and trial records. The second were 500 pieces of Polish autographs which were later transferred to the Jagiellonian Library in Krakow. The third group was constituted by government acts, legal case records, and de Witte's family archive.

The largest book collection of Podillia in the 19th century was located in the Polish residence in the village of Turchyntsi which belonged to Titus Iwanowski, it included about 19 thousand publications, and in the village of Skarzhyntsi, where the owner of the estate, Franciszek Markowski had collected a library of over 7 thousand volumes of historical, heraldic literature and memoirs. The owner of the town of Felshtyn, situated in Proskuriv district, Michał Zelenawski had large archeological and numismatic collections. The latter, in particular, consisted of 4,500 predominantly rare coins, including 345 gold and 3402 silver ones. He had turned the palace into a private museum with exhibitions made of his own collections [15].

The largest private archive in the 19th – early 20th centuries was kept at the residence of Sanguszko in the town of Slavuta, which is nowadays the district centre of the Khmelnytskyi region. There were concentrated documents and materials about the economic, social, political and cultural activities of the Polish estates and those of Volyn and Podillia from the 13th to the late 19th century. In the

late 19th and early 20th centuries the keeper of the archive was Bronisław Gorczak. This archivist helped a famous Polish historian and specialist in the study of early texts Zygmunt Radziwiński-Luba to edit a 7-volume collection of the most important documents “The Archive of the Dukes of Sanguszko Lubartowicz – in Slavuta” (1887–1910) in Polish language and publish it in Lviv [14]. The publication contained about 2500 documents and covered the period from 1284 to 1577. Sanguszko’s archive was not preserved, so we may consider this seven-volume collection to be an important source base. In the 19th and early 20th centuries it was located in the palaces of the Potocki Earls in Tulchyn, Vinnytsia region). V. Huldman points out that there were more than 20 Polish residences [3] in the Podillia Province at the end of the 19th century, which had the largest artistic and historical artefacts collections, libraries, and private museums that unfortunately were not publicly accessible, as they were rather a tribute paid to latest fashion of the local aristocracy.

The fate of this cultural heritage was mostly tragic. Palaces and their cultural collections did not exist for a long time, they were often lost as a result of natural disasters, were used as payments for debts or were scattered. The greatest damage was caused by the events of World War One and the 1917–1921 Revolution in Ukraine. Since the beginning of hostilities in 1914–1916, when the front line approached Podillia, some of the owners began to move their collections to the interior of the Russian Empire or to the countries of Western Europe. Thus, the owner of the village of Skarzyntsi, Jadwiga Prawdzic-Zalewska, handed over part of the book collection to the Osolinski Library in Lviv, which was transferred to the city of Wroclaw (Poland) in the mid-20th century. Earl Orłowski, the owner of the palace in Maliyivtsi moved the most valuable things to Odessa, then to Marseille and Paris, etc.

During the Ukrainian Revolution, in the period of peasant uprisings and hostilities, up to 90 percent of all Polish palaces and residences of the Right-Bank Ukraine were plundered, destroyed and burned, resulting in the partial removal, loss or robbery of significant cultural assets. The remaining palaces have ceased their role as economic links and cultural centres of society.

However, the cultural heritage of the Polish residences has not disappeared and has left substantial influence on the cultural scene of Ukraine, European countries and the world. First of all, it became a significant basis for the creation of museums and the development of museum business. In particular, a diocesan depository of antiquities was founded in Kamianets-Podilskyi. In January 1890. It became the first historic-cultural museum in Podillia which is still functioning. According to the reports on its activity for 1890–1914 published by its curator J. Sicinski, the funds and expositions of the institution were annually replenished by donated (and/or bought for a small fee) artistic, numismatic, archeologically and other valuable collec-

tions which included old printed books and collections from Polish estates [9]. During the Ukrainian Revolution, much effort to save the cultural heritage of the estates, transfer the remaining valuables to museums and other cultural institutions was done by the national heritage protection service created by the Ukrainian Central Council, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, and the Directorate of the UNR. Thanks to these efforts, the funds of the History Museum in Kamianets-Podilskyi were enlarged. So was the museum based on it in 1919 in Vinnitsa, and other cities of Podillia. At the same time, nationalized palace collections were brought to museums, libraries, and special state repositories of Kyiv, Zhytomyr, Kharkov, and especially to Moscow or Petrograd (Petersburg). Some of the owners of the residences managed to save cultural heritage by moving it to Lviv, Krakow, Warsaw, Wroclaw and other Polish cities, or to Berlin, Paris, London and other European capitals, where they ended up in museums, art galleries, private museums and collections. Since then and up to the present, this cultural heritage from the Polish estates of the Right-Bank Ukraine has been preserved, to serve the museum business, the world tourism industry and, thus, influence the modern development of Polish, Ukrainian and world culture.

Conclusions. All Polish palaces and residences of the Right-Bank Ukraine and Podillia in the 19th – early 20th centuries were formed as attractions of architecture and today they are assets of historical and architectural heritage. Therefore, these palaces are being rebuilt, restored and transformed into national or state historical and cultural reserves, museums, art galleries or exhibitions filled with cultural life and adapted to serve the national and international tourist network. Today the ancient palaces that seem to be a reminder from the past are revived, and now in the 21st century we see their recognition and socio-cultural significance.

At the time of their heyday, palaces and estates were the centres of significant material, artistic, historical and ethnographic collections, museums, book collections, and archives that were a treasure trove, significant cultural heritage of Polish culture in Ukraine and in the world. Although this cultural heritage has suffered greatly in the first decades of the 20th century, its significant part has spread throughout the world, has settled in public and private museums, archives, galleries, collectors' collections, libraries of Ukraine and foreign countries. It is in active cultural circulation because in the 21st century there is a growing demand of the society for it and it never abates.

A permanent feature of cultural life in the Polish residences of the 19th – early 20th centuries was organization of art and literary salons, exhibitions that demonstrated active cultural life, desire to go beyond the provincial bounds and maintain the high-end standards of elite capital and urban culture. In this aspect, the palaces actually appeared as centres of Polish culture and enlightenment in these regions, striving to keep up with the level of cultural achievements of Ukraine, Poland and Europe in general.

Список використаних джерел і літератури:

1. Антонюк Д. 155 польських замків і резиденцій в Україні. Київ: Граніт, 2011. Ч. 1. 192 с.
2. Антонюк Д. 315 польських замків і резиденцій в Україні. Київ: Грані-Т, 2012. Ч. II. 250 с. (Серія «Путівники»).
3. Баженов А. Південно-Східна Волинь у наукових і краєзнавчих дослідженнях // *Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення*. Матеріали міжнарод. науково-краєзнавчої конф. Шепетівка: ПП Мельник А.А., 2015. С. 8-15.
4. Баженов А.В., Баженова С.Е. Олександр Пшездзєцький – історик і археограф України та Польщі XIX ст. // *Питання історії України: збірник наук. праць Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2002. Т. 5. С. 38-41.
5. Баженова С.Е. Юзеф Антоній Ролле. Кам'янець-Подільський, 2016. 202 с.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии (К составлению археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск, 1901. 405 с.
7. Колісник В. Відомі поляки Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця, 2007. 1008 с.
8. Костянтин Підвисоцький (1810–1868) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський, 2018. Т. 2. С. 97-98.
9. Опись предметов старины. Составил протоиерей Е. Сецинский. Каменец-Подольск, 1909. Ч. 1-2.
10. Пажимський О.М. Палацо-паркові ансамблі XVIII – XIX ст. – осередки культури Хмельниччини // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: зб. наук. праць за мат. міжн. наук. конф. Хмельницький, 1999. С. 239-254.
11. Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 года. Санкт-Петербург, 1904. Т. VII: Вольнская губ. 106 с.; Т. XVI: Киевская губ. 112 с.; Т. XXII: Подольская губ. 104 с.
12. Прокопчук В.С. Два села – одна доля. Історичні нариси про села Блащанівку і Михайлівку Дунаєвського району. Кам'янець-Подільський, 2001. 280 с.
13. Aftanazy R. Dzieje polskich rezydencji w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław, 1988–2003. Т. I–XI.
14. Archiwum kn. Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887–1910. Т. 1–7.
15. Ibidem.
16. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. Warszawa. 410 s.
17. Kraszewski J.I. (1842) Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. Warszawa [in Polish]; Dubiecki M. (1914) Na kresach i za kresami. Kyjów [in Ukrainian].
18. Przewdziecki O. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno, 1840. Т. 1. 232 s.
19. Przewdziecki O. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno, 1841. Т. 2. 157 s.

С. Е. Баженова, А. В. Баженов

***Палаці-резиденції польської національної меншини
Подільського регіону України XIX – початку XX ст.
як осередки культури і просвітництва***

В статті досліджується та аналізується функціонування в Подільському регіоні України у XIX – на початку XX ст. палаців-резиденцій польських власників помість і маєтків, яких тут налі-

чувалося до 100, під кутом зору їх місця, ролі і значення як осередків культурного життя й просвітництва, як місць нагромадження художніх картин, колекцій зброї, порцеляни, нумізматики, археології та інших історико-культурних і мистецьких надбань, влаштування приватних музеїв, картинних галерей й інших експозицій та почасти трагічну долю цієї спадщини, стан її збереженості та сучасне використання в розвитку культури в Україні та світі.

Водночас характеризується культурне життя в маєтках, де діяли мистецькі і літературні салони, ставилися п'єси, концерти, запрошувалися відомі артисти, композитори, музиканти, письменники, вчені зі столиць і культурних центрів України, Росії та країн Європи, які демонстрували тут свою творчість, а їх власники і члени родини натомість систематично відвідували театри, музеї, місця зібрань бомонду Києва, Москви, Петербургу, Варшави, Парижа й інших міст світових столиць і, таким чином, намагалися вийти за межі провінційності й бути на рівні високої європейської культури.

Звертається увага на трагічну долю культурних надбань у зв'язку з розграбуваннями та руйнуваннями польських резиденцій в роки революцій в Україні і Першої світової війни початку ХХ ст. і робиться висновок, що залишки цієї спадщини частково знищені, частково дійшли до сьогодні й осіли в музеях, картинних галереях, приватних колекціях, архівах України, в тому числі подільських, Польщі, всієї Європи, користуються попитом на ринку антикваріату й, отже, продовжують перебувати в обігу і впливати на сучасний розвиток культури світу.

Ключові слова: Україна, Поділля, польська національна меншина, польська садиба, палац, резиденція, культура, культурна спадщина, мистецтво, салон, музей, колекція.

Отримано: 16.07.2020

УДК 94(438+477)«165»

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.94-103

В. В. Газін

(м. Кам'янець-Подільський)

КОНЦЕПТ ЛЕЩИНСЬКОГО ЯК ВАРІАНТ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х рр. XVII ст.

У статті здійснено аналіз ідей відомого політичного діяча Речі Посполитої познанського воеводи Яна Лециньського, спрямованих на встановлення миру з Військом Запорозьким. У 50-х рр. XVII ст. Ян Лециньський був одним з лідерів так званої «партії миру» у питаннях відносин з Україною та намагався відстоювати ідею вирішення конфлікту з Військом Запорозьким шляхом певних компромісів, ставлячи в якості головної мети – повернення українських територій до складу Речі Посполитої.

Саме в цей період між представниками «партії миру» та їхніми опонентами «партією війни» розгорілася гостра дискусія, в якій сторони відстоювали своє бачення перспектив відносин з Україною

та Московією. Саме ідеї, викладені в чисельних листах та зверненнях Яна Лециньського, де він наполягав на необхідності компромісу з Чигирином, який дасть змогу досягти тривалого миру, зокрема, визначили офіційний курс керівництва Речі Посполитої, який врешті привів до укладення Гадяцької угоди 1658 р.

Ключові слова: Ян Лециньській, «українське питання», Річ Посполита, Військо Запорозьке, козаки, шляхта.

Україна – Польща. Історія цих двох народів тісно пов'язана й містить як сторінки кривавого протистояння, так і порозуміння й тісної співпраці. У минулому наших народів було й суперництво за вплив в Центрально-Східній Європі в XI – XIII ст. (походи Владислава Хороброго на Київ в 1016 р. та активне втручання у польські справи князя Романа Мстиславовича у 1199–1205 рр. та Данила Галицького у 1234–1264 рр.), була експансія Польщі на Галичину в 1340–1349 рр. та приєднання цього краю до володінь короля Казімежа, була Люблінська унія 1569 р., яка з одного боку сприяла дистанціюванню українських земель від Москви, активізації економічних зв'язків з європейськими країнами, просуванню в Україну європейських культурних впливів, проте з іншого – принесла на українські землі національно-релігійний та соціальний гніт, сформувала передумови для ополчення та окатоличення українського населення, знищення політичних основ відродження української державності. Було криваве протистояння в період Української національної революції середини XVII ст. У новітній період таку чорну тінь на стосунки двох народів кинуло протистояння в Галичині в 1918–1919 рр. та волинські події 1943 р. Однак, були й періоди співпраці, періоди, коли тісно перепліталися інтереси обох народів і вони діяли спільно для їх реалізації. Зокрема, тут не можна не згадати спільної боротьби проти рицарів Тевтонського ордену в 1413 р., Хотинську битву 1621 р., коли поляки та українці пліч-о-пліч протистояли наступу непереможної досі турецької армії, були спроби порозуміння і навіть в розпал подій згадуваної уже Української революції 1648–1676 рр. Була спільна боротьба поляків та українців проти Російської імперії в XIX ст. У XX ст., ставши жертвами комуністичного тоталітарного режиму, поляки та українці стали ближчими. Сьогодні присутнє розуміння того, що як не може бути вільної та демократичної, європейської Польщі без вільної, демократичної та європейської України, так і вільної України, без вільної Польщі. Що ж створювало передумови до порозуміння й співпраці поляків та українців протягом століть? По-перше, усвідомлення спільної небезпеки перед лицем спільного супротивника, який загрожував національним інтересам як Польщі, так і України. По-друге, наявність в середовищі як польської, так української політичних еліт людей, здатних подолати усталені стереотипи ворожості, піднятися над становою обмеженістю й розмовляти з позиції національних інтересів та поваги до іншої сторони.

Саме до таких постатей в середовищі польської політичної еліти можна віднести відомого дипломата та державного діяча Речі Посполитої середини – другої половини XVII ст. Яна Лещинського, який в період гострого польсько-українського протистояння та кривавої боротьби, коли обопільна ненависть ніби унеможливила діалог і компроміси, висунув низку теоретичних положень, які саме відкривали шлях до порозуміння та побудови міжнародних та міждержавних відносин на основі взаємної поваги та розуміння обопільних інтересів.

Ян Лещинський (1603–1678 рр.) походив зі знатного польського роду Лещинських, представники якого незмінно були серед керівництва Речі Посполитої, а один з нащадків (Станіслав Лещинський) навіть певний період займав королівський престол. Високі посади обіймали брати Яна Лещинського (Рафаль з 1619 був белзьким воєводою, а Вацлав – з 1659 р. очолював польську католицьку ієрархію, отримавши сан архієпискупа гнєзненського). Сам же він увійшов в історію як один з визначних дипломатів (очолював низку важливих посольств до Швеції та Австрії) [5, с.41] та державних діячів Речі Посполитої (спочатку обіймав посаду ленчицького, а з 1656 по 1661 р. – познанського воєводи, водночас (з 1659 р.) виконував обов'язки генерального старости великопольського. У 1661 р. його було призначено підканцлером коронним, а в 1666 – 1677 рр. він очолював польський уряд, перебуваючи на посаді коронного канцлера. Однак, слід сказати, що попри його значний вплив на політику Речі Посполитої в 50-х – 70-х рр. XVII ст., участь у головних тогочасних політичних акціях, його діяльність не отримала достатньої уваги з боку істориків. Водночас у роботах як істориків минулого (А. Кубаля, М. Грушевський [8; 3]), так і сучасних вчених (В. Горобець, Я. Федорук, Т. Таїрова-Яковлева, П. Кроль) [2; 5; 6; 7] як приклад позиції «партії миру» стосовно вирішення «українського питання» часто наводяться саме цитати з листів та меморіалів Яна Лещинського.

Дійсно, познанський воєвода був одним з найяскравіших представників поміркованого крила в керівництві Речі Посполитої в 50-х – 60-х рр. XVII ст. Саме завдяки йому були досягнуті значні успіхи у справі розв'язання «українського питання» (укладення Гадяцької угоди 1658 р., та Слободищенського трактату 1660 р.).

Щоб проаналізувати політичну позицію, репрезентовану Яном Лещинським, слід, насамперед, коротко охарактеризувати становище Речі Посполитої на середину – другу половину 50-х рр., особливості її взаємин з Військом Запорозьким та Московською державою. Головною подією середини XVII ст., яка мала безпосередній вплив як на внутрішньополітичне життя Речі Посполитої, так і на її міжнародне становище, стала Українська національна революція, у ході якої з-під влади Корони польської було звільнено значну частину українських земель, де зусиллями гетьма-

на Богдана Хмельницького постала незалежна від Варшави українська держава Військо Запорозьке. Ці події вкрай негативно позначилися на становищі Речі Посполитої. Були втрачені значні території з розвинутим господарством, що спричинило гостру економічну кризу. Це викликало гостре невдоволення в середовищі шляхти та магнатерії, що вимагало від короля й уряду негайного вирішення даної проблеми будь-якими засобами. Також події в Україні значно послабили позиції Польщі на зовнішньополітичній арені. У 1654 р., скориставшись цим, війну проти Польщі розпочала Московська держава, яка протягом 1654–1655 рр. заволоділа значною частиною Великого князівства Литовського. Водночас Польща зазнала агресії з боку Швеції, що взагалі поставило під загрозу її існування як незалежної держави.

За таких умов вирішення «українського питання» набувало особливої актуальності, розглядалося засобом як внутрішньої стабілізації, так покращення зовнішньополітичного становища Польщі. З одного боку, ставилося завдання будь-що розірвати російсько-український союз, що сформувався в 1654 р. та, заспокоївши козацьку Україну, відновити свою владу на східних територіях. З другого, – гостро стояло питання укладення миру з Швецією і Московською державою (звичайно на вигідних для Варшави умовах).

Для реалізації зазначених завдань склалися необхідні умови влітку 1657 р., коли помирає Богдан Хмельницький, що стало сигналом для активізації дій Варшави. Частина магнатів і шляхти вимагали негайних силових заходів, користуючись сум'яттям та непевністю у Війську Запорозькому. До останніх належали коронні гетьмани Станіслав Потоцький та Єжи Любомірський [7, s.152]. Однак доволі сильними виявилися позиції й «партії миру». Її представники вважали, що зі смертю Хмельницького з'явилися передумови для зміни позиції гетьманського уряду стосовно Варшави на більш лояльну, що врешті приведе до відновлення єдності Речі Посполитої. Тим паче цілком реальними були сподівання, що політичні важелі опиняться в руках поміркованої (у ставленні до Польщі) частини козацької старшини, до якої належали, зокрема, Іван Виговський, Павло Тетеря та ін. Також у Варшаві були проінформовані щодо гострих протиріч між Чигирином та Москвою (в українському уряді звинувачували московське керівництво у фактичній зраді інтересів Війська Запорозького, виявами якої стало укладення перемир'я з Польщею в 1656 р., а також настійливі спроби Кремля переглянути умови договору 1654 р. в бік посилення свого впливу і відповідно урізання суверенітету Української держави. Прихильники мирного вирішення «українського питання» вказували и на його тісний зв'язок із загальним розвитком міждержавних відносин в регіоні. Цілком можна погодитися з міркуванням польського дослідника П. Кролля, що миром з козаками польська шляхта прагнула відстрочити вій-

ну з Москвою, або «...зіпхнути її на плечі Війська Запорозького». Розглядалася також можливість використання українських військ у війні з шведами [7, s.149].

У лютому 1658 р. у Варшаві відбулося засідання сенаторсько-посольської конвокації, на якій було ухвалене рішення про пошук порозуміння з Швецією й компромісу з Військом Запорозьким. Водночас було взято курс на продовження війни проти Москви [7, s.150]. Звичайно, це стало наслідком активної діяльності «партії миру», інтереси якої в даному випадку збігалися з інтересами королівського двору (вирішення «українського питання» дало б змогу використати козацькі полки проти опозиційної шляхти й посилити вплив короля) [3, с.316].

Власне в цей час саме Ян Лещинській, за словами Грушевського, «освічений магнат, «республіканин на римський взірєць» апологет шляхетської вольниці, що вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободолюбності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії» [3, с.317], активно включився в дискусію з питань української політики.

Ще в 1655 р. Лещинській, здійснюючи переговори про мир з Швецією (оцінював його перспективи доволі скептично), виступав за мир з Москвою (на будь-яких умовах, навіть ціною територіальних поступок) [5, с.66-67]. Даний момент, на мою думку, вказує саме на його поміркований характер, схильність до вирішення гострих зовнішньополітичних проблем. А в 1656 р. був серед тих (коронний підскарбій Богуслав Лещинській, канцлер литовський Кшиштоф Пац, примас Анжей Лещинській, Єжи Любомирській, гетьман польний литовський В. Госевській), хто активно відстоював ідею обрання на польський престол московського царя. Знову таки, головний мотив – вийти таким чином з війни з Московією та заручившись допомогою останньої спрямувати сили проти шведів. «Група Лещинських», як її називає польський історик Збігнев Вуйцік, прагнула отримати назад Україну і Білорусію, проте не шляхом війни з Москвою, а через союз з нею [10, s.362-363]. То вже на кінець 1657 – початок 1658 р. окреслюється цілком відмінна від попередньої позиція познанського воєводи. Це було зумовлене, насамперед, усвідомленням в середовищі польської політичної еліти небезпеки, з якою була пов'язана практична реалізація віленських домовленостей, зокрема, очевидними стають експансіоністські плани Москви стосовно Речі Посполитої.

Фактично, в своїх листах, а також меморіалі, підготовленому для депутатів сейму, він чітко окреслив свій план вирішення «української проблеми». Його зміст відображав тогочасну військово-політичну ситуацію, в якій опинилася Річ Посполита, та завдання польської влади: будь-якою ціною стабілізувати відносини з Військом Запорозьким, розірвати московсько-український союз та відновити підпорядкування Війська Запорозького

Польській короні. В одному з листів до свого опонента Є. Любомирського, Я. Лещинській писав у лютому 1658 р.: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними... коли б тільки та провінція стояла в якомусь зв'язку з нами». Відкидаючи застереження частини польської еліти, що такі поступки можуть призвести до відриву козацької України від Польщі, він заспокоював опонентів, що це не може відбутися через саму суспільну природу України. «Химери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голландією чи Швейцарією: кожний з тих народів має інші сприятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть в такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обставити не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі.... А полишені самі на себе вони впадуть – і з нами з'єднаються..» [8, s.544].

А в березні того ж року під час варшавського з'їзду, де обговорювалася інструкція посла до Війська Запорозького, в іншому листі до Любомирського Лещинській зазначав: «Фундамент нашого щастя – згода з козаками». Для цього він вважав за необхідне кардинально змінити ставлення до козаків й, відкинувши шляхетську пиху, відмовитися від традиційної зверхності у стосунках з ними. На його думку, у першу чергу слід піддати забуттю взаємні кривди і відмовитися від помсти. А надалі піти на визнання свободи козацтва, «... котрої вони й варті, бо лицарський чоловік не може і не повинен зносити неволі». Він задає питання: «Чому ж би й козаків не вилучити з юрисдикції панів, тих маєтків де вони проживають, оселі реєстровців чому не мали б мати забезпечених вільностей?» Як приклад такої практики Лещинській наводить становище значної частини біднішої шляхти, «... що сидить на вийтівствах шляхетських і духовних, або млинарів – котрим не вільно чинити ніякого насильства з титулу шляхетських прав, і хоч вони є бенефіціаріями (особами наділеними земельними маєтками – В.Г.), але трактувати їх невольними право не дозволяє». Відтак, на думку познанського воєводи, подібні права цілком можуть отримати й козаки, що мешкають в шляхетських маєтностях. Відповідно, вони мають належати до юрисдикції гродського суду а не пана [8, s.545-546].

Тим, хто вважав визначальним для шляхетства давнє лицарське походження, опонував, що справжня шляхетська гідність визначається насамперед власними заслугами, а не заслугами предків: «... заслуги нас визначають, а не рід». Лещинській наголошував: «... у мене славніший той, котрим починається шляхетство ніж там де воно вироджується через нездатність – так що й свого шляхетства боронити не хоче або не годен». На його думку, козаки цілком гідні того, щоб вважатися людьми вільними, рівними шляхетському стану. Козаків, які «... варті нашого пошановання за свою витривалість в прагненні своєї свободи» він протиставляв

шляхтичам, для яких головне не свобода, а маєтності, та посади, вказував, що «... майно, а не свободу любили ті, що шведському королеві і королівству піддавались». Лещинській виступає за те, щоб визнати за козацтвом рівний шляхті статус: «... нехай тоді залишаються вільними під титулом козацьким, а якби хто з них добивався шляхетства – не відмовляти». Козаки, на його думку, «... варті того, щоб ми (шляхта – В.Г.) прийняли їх до своєї верстви» [8, s.545-546].

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання» тривали і під час вального сейму у липні 1658 р. Ще напередодні з табору противників замирення з Військом Запорозьким (головне завдання вбачали у завершенні мирного процесу з Московою, який було розпочато у Вільні в 1656 р.) виходить твір «Політичний дискурс перед великим сеймом варшавським, з ким ґрунтовно укласти мир, тобто з московітом, чи зі шведом». Його автор критично оцінював перспективи миру з козаками, який, на його думку, не гарантував повернення втрачених земель. Водночас, «... унія наша з Московою поверне нам козаків» [9, s.213-216; 4, с.153].

З боку ж «партії миру» формується концепція про можливість вироблення цілком нової моделі українсько-польських відносин. Зокрема, мова йшла про те, що формою нового об'єднання буде не підданство, як раніше, а певний різновид унії, на кшталт стосунків між Короною та Великим князівством Литовським. Розглядалося питання визнання за козацтвом права користуватися певними привілеями в республіці, такими, які були у литовців. Так, передбачалося надання їм права призначати своїх достойників, посылати своїх представників на сейм і «творити своє окреме тіло в тілі республіки» [3, с.316].

Знову активним був Ян Лещинській. Так, у відповідь на згадуваний твір прихильників унії з Московою, ним було оприлюднене своє бачення напрямків тогочасної зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, в сенсі стосунків з Московською державою, Швецією та Військом Запорозьким. Він поширив лист: «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Московою?». При цьому явний пріоритет, він віддавав саме стосункам з Чигирином, вважаючи, що угода з Україною для Польщі є вкрай важливою, такою, що змусить до миру й Швецію, й Москову. «Сам Бог покаже нам дорогу, коли козаки самі, нічим не примушені хочуть вернутись до нас, – бо бачать, що ні їх свобода без нас не може устоятись, ні наша без них: коли сполучимось, то не блиск, але сила вітчизни нашої повернеться скоро» [1, с.76-82].

Відповідаючи на застереження своїх опонентів стосовно бажання українців «бути окремим народом», він зазначав, що не будучи прихильником поділу на нації та розділювання партійної боротьби, яка є вкрай небезпечною для Речі Посполитої, він вважає за можливе «...погодитися з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один народ не мав прерогативи перед іншим».

У своєму «меморіалі» польський політик пропонував у польсько-українському переговорному процесі дотримуватися наступних принципів. По-перше, з козаками слід вести переговори з найбільшою пильністю й демонструвати свою щирість. На думку Лещинського, в тому, що досі не дійшли згоди з козаками є вина польської сторони, яка розмовляла з ними «... згорда, не вважаючи їх за людей... вони варті великої пошани... Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». По-друге, як зазначає політик, для скорішого замирення слід вести переговори не через багатьох, а через одного, що показав свій досвід і зручність. Тут мається на увазі Станіслав Казімеж Беневській, який досягнув на весну 1658 р. неабияких успіхів в діалозі з українським урядом. По-третє, умовою позитивного вирішення «українського питання» має бути недопущення будь-якого посередництва та гарантій угоди з боку третіх країн, «...бо заграничні держави нас не можуть підтримувати – хіба викликати замішання».

При цьому Лещинській наголошував, що переговори з козаками слід вести одночасно з переговорами з Москвою, щоб не спровокувати з нею війни. Самі ж комісари, які будуть трактувати з царськими послами, мають дати зрозуміти, що миру не буде досягнуто без повернення України під владу польського короля [1, с.76-82].

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козаками займала ключове місце в концепції Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання». Проте, на його думку, в першу чергу порозуміння має бути досягнуте саме з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з царем, а потім – зі шведами, «... проти яких тоді можна буде постати найбільш рішуче». Тут він виказав цікаву ідею, щодо власне тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, – щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу... для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви» [1, с.76-82; 3, с.319-322].

Єдину проблему Лещинській вбачав у вимогах козаків скасувати унію. Відтак, пропонує це питання відкласти на потім і залишити його богословам. При цьому познанський воєвода був далекий від католицького релігійного фанатизму. Зокрема, у вирішенні релігійного питання, на його думку, польська влада в першу чергу

має прикладати зусилля для зміцнення самої католицької церкви, піднесення її авторитету. Навернення ж інших народів, зокрема й українців, має відбуватися лише наукою, моральністю та взірцем, а не винищенням цілих народів [8, s.545-546; 3, с.319].

Загалом він зазначав, що козакам слід пояснити, що входження Війська Запорозького до складу Речі Посполитої нічим їм не загрожує, натомість – гарантує від зовнішньої агресії. Водночас наголошував, що насамперед таке об'єднання відповідає інтересам Польщі: «... цей войовничий народ в сполученні з нами без порушення їх інтересів стане незламною нашою силою» [3, с.323-324].

Насамкінець, Ян Лещинській виказував декілька міркувань стосовно гарантування непорушності польсько-українського миру. На його думку, головною загрозою миру є дії радикальних сил як в Україні, так і в Польщі. Відтак, по-перше, вважав за необхідне «... звільнитися від свавільного елементу, як нашого, так і козацького». А, по-друге, щоб повернути взаємну довіру обох народів, слід спрямувати їх на спільну боротьбу проти «невірних», обмити «... наших забруднених рук у крові ворога християнства» [8, s.543-544; 6, с.270].

Зусиллями познанського воєводи та «партії миру» в середовищі польської шляхти та магнатерії (за свідченнями австрійського посла у Варшаві Ф. фон Лізолі, прихильників продовження переговорів з козаками виявилось доволі багато серед делегатів сейму) [1, с.104], з одного боку, та королівського двору, який прагнув використати союз з українськими козаками, з другого, польська влада здійснила рішучі кроки в бік налагодження переговорного процесу з українським керівництвом, результатом якого стало укладення відомого Гадяцького договору, який «вимальював» доволі позитивні перспективи як у розвитку відносин між двома країнами, так і подальшому розвитку української державності. Ідеї Яна Лещинського формували усвідомлення взаємозалежності історичного розвитку Польщі та України і тієї істини, що свобода Польщі неможлива без свободи України і навпаки. Однак, через низку чинників, серед яких не останню роль відіграла неспроможність польської шляхти сприйняти ідеї Лещинського й подолати свою стану гординю у відносинах з козацтвом, гадяцький проект так і не був реалізований.

У чому ж сам феномен Яна Лещинського та його політичних ідей? У цьому сенсі варто висловити декілька міркувань. По-перше, очевидно, завжди з'являються люди, спроможні піднятися вище своїх станових чи класових ідей і мислити з позиції державних інтересів. По-друге, Ян Лещинській, як і більшість великопольської магнатерії та шляхти не був зв'язаний з втраченими східними маєтностями. Тому й, будучи необтяженим особистими майновими інтересами у вирішенні «українського питання», виявився спроможним міркувати категоріями зовсім іншого порядку, де на перше місце виступали інтереси держави.

Список використаних джерел і літератури:

1. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. Львів: Вид-во АН України, 1994. 153 с.
2. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. 533 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
4. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // *Гадяцька унія 1658 року* / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. Київ: Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2008. С. 148–176.
5. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.
6. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
7. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
8. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. Szkiców historycznych. Serya VI. Lwów: Księgarnia wydawnicza H.Altenberga, 1922. 651 s.
9. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały / [zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska]. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź: «Volumen», 1989. T. 1: 1648–1660. 266 s.
10. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*. Warszawa: PWN, 1957. T. 1. S. 331–378.

V. Hazin

Leschynsky's concept as a variant for solving the «Ukrainian issue» in the second half of the 50's. XVII century

The article analyses the ideas of the famous politician of the Rech Pospolita of Poznan Voivode Jan Leszczynski, aimed at establishing peace with the Zaporozhian Army. In the 50's of the XVII century Jan Leszczynski was one of the leaders of the so-called "party of peace" in relations with Ukraine and tried to defend the idea of resolving the conflict with the Zaporozhian Army through certain compromises, setting the main goal – the return of Ukrainian territories to the Rech Pospolita.

It was during this period that representatives of the Peace Party and their opponents, the War Party, sparked a heated debate in which the parties defended their vision of the prospects for relations with Ukraine and Muscovy. It was the ideas set out in numerous letters and appeals by Jan Leszczynski, where he insisted on the need for a compromise with Chyhyryn, which would allow to achieve lasting peace, in particular, determined the official course of leadership of the Rech Pospolita, which eventually led to the Treaty of Hadiach in 1658.

Key words: Jan Leschynski, «Ukrainian question», Rech Pospolita, Army of Zaporoz'ke, cossacks, gentry.

Отримано: 21.09.2020

А. А. Заводовський

(м. Кам'янець-Подільський)

ЗАСВОЮЮЧИ ЛОГІКУ НАЦІОНАЛІЗМУ: СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА ЗАКАРПАТТІ У «ДОВГОМУ ХІХ СТ.»

У статті йдеться про початки формування русинського націоналізму у самому західному етно-регіоні майбутньої Української держави – Закарпатті у ХІХ ст. Автор звертає увагу на громадську і політичну діяльність Олександра Духновича, Адольфа Добрянського, Івана Раковського та їх оточення, робить висновки щодо ставлення місцевої та імперської влади до русинських націоналістів Закарпаття після «весни націй».

На думку автора, русинським націоналістам Закарпаття не вдалося запустити проект «русинської нації» у ХІХ ст., а саме: домогтися виділення території заселеної русинами в окрему адміністративну одиницю Австрійської імперії; створити русинську модерну мову; залучити до процесів націєтворення широкі верстви населення, яке в основному було селянським, домодерним. Нечисленним русинським націоналістам не вдалося встояти під ударами неоабсолютистського режиму Франца-Йозефа через вузькість соціальної основи (головним чином у націєтворенні взяло участь лише духовенство). Тому на повну міру процеси русинського націєтворення запущені не були, а національне будівництво у подальшому так і залишилося лише справою поодиноких русинських діячів регіону.

Ключові слова: русинський націоналізм, українське націєтворення, націоналізм в Україні, Австрійська імперія, Закарпаття.

На зламі ХVІІІ – ХІХ ст. у європейській суспільній і науковій думці ідеологія стала головною доктриною, що замінила релігію, ставши «фундаментом і дахом» усіх наук і ключем до «нових знань». Однією з найголовніших «інструкцій до дії» для європейських етносів у «довгому ХІХ ст.» стала національна ідеологія. Інтерпретацію національної ідеології, як загальноєвропейського суспільно-політичного феномену, вперше знаходимо в працях Й. Гердера, І. Канта та Ф. Гегеля. Останній тлумачив ідеологію як систему знань, що породжують себе в процесі розвитку людства [1, с. 137].

Проблеми зародження та становлення націоналізмів на українських землях вітчизняні та закордонні науковці намагались осмислити вже наприкінці ХІХ ст. Перший логічний виклад бачення «українського минулого» було зроблено «батьком» української історії Михайлом Грушевським [2]. Однак, вивчення історії суспільно-політичних уявлень та ідей вийшло на чільне місце в світовій історіографії лише після Другої світової війни, а в українській – з 90-х рр. ХХ ст. Так, творення націй в Австрійській ім-

перії досліджували Б. Андерсон, А. Грінфельд, З. Когут, Е. Сміт, М. фон Хаген, Д-П. Хімка, та ін. Вони зазначали, що націогенеза не була самодостатнім, наперед визначеним процесом, в якому кожна нація формувалася окремо, а – серією взаємодій та протистоянь між різними «національними проектами», які перебували у стадії формування та розвитку і багато у чому залежали від загальноєвропейського контексту [3].

Нативні націоналізми в Австрійській імперії досліджували історики П.Р. Магочій, З. Когут, А. Капшлер, О. Міллер, Я. Грицак, М. фон Хаген. На думку сучасних українських істориків Я. Грицака, В. Кравченка, Г. Касьянова, І. Удода, Р. Шпорлюка та ін. серед представників різних етнічних груп на українських землях з кінця XVIII і до початку XX ст. тривав пошук відповідей на складні питання ідентифікації себе у відповідних системах національних координат [4].

Застосування націоналізмів на практиці призвело до значних політичних змін і соціальних перетворень у Європі XIX ст. Однак, геополітичний формат земель майбутньої України почав змінюватися ще до реалізації них національних ідеологій: після першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Галичина, невелика частина Волині і Західне Поділля, а у 1775 р. і Буковина, увійшли до складу імперії Габсбургів; у 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Російська імперія приєднала до себе північно-чорноморські степи та Крим; після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. до Російської імперії перейшли Київщина, Волинь та Поділля і, врешті, у 1795 р. після третього поділу Речі Посполитої – Берестейщина [5, с.481].

Влада імперії Габсбургів здійснювала адміністративно-територіальний поділ, не беручи до уваги етнічний склад населення, зважаючи на давній римський принцип «поділяй і володарюй». Так, східногалицькі землі, де переважало русинське населення, та західногалицькі, де переважна більшість населення була поляками, потрапили в одну адміністративно-територіальну одиницю – «Королівство Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. Спочатку окремим округом до нього увійшла і частина іншого українського етно-регіону – Буковини. Але вже 4 березня 1848 р. Буковину було вилучено з управління Галицької адміністрації і надано автономію, а у січні 1849 р. Франц Йосиф I, створив окремий коронний край – Герцогство Буковина.

Адміністративні органи влади третього українського етно-регіону, що входили до імперії Габсбургів – Закарпаття залишилися у підпорядкуванні Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню. Таким чином, західноукраїнські землі під час перебування у складі Дунайської імперії залишалися адміністративно розмежованими [6, с.26].

Закарпаття – єдиний український етно-регіон, що лежить за головним карпатським хребтом. Його корінне населення протя-

гом століть перебувало під гнітом угорців і фактично являло кріпацьку масу, з якої подекуди вибивалися малочисельна дрібна шляхта та пригнічене духовенство. Позбавлене політичної влади і привілейованих станів воно зберегло свою ідентичність на самперед завдяки релігійній окремішності. Саме православ'я виявилось тим запобіжником, що вберіг Закарпаття від асиміляції. Населення краю ідентифікувало себе як русини або угороси.

У XIX ст., поступово засвоюючи логіку нової ідеології Європи – націоналізму, русинські громадські діячі Закарпаття – Олександр Духнович, Адольф Добрянський, Іван Раковський, Андрій Балудянський, Анатолій Кралицький, Олександр Павлович, Антон Рубій, Іван Ріпа, Микола Надь та ін. сконцентрували свої зусилля на створенні русинської літератури, театру, виданні русинських газет і журналів, заснуванні русинських громадських організацій, розширенні сітки народних шкіл, а також на підвищенні рівня загальної освіти серед русинів. Культурно-просвітницька діяльність цих діячів багато у чому обумовлювалася тим, що практично всі вони були священиками, тому більшість їх творів – молитовники, катехізиси, збірники недільних проповідей тощо були морально-релігійного змісту.

Центром діяльності нативних націоналістів стало місто Пряшів (сьогодні знаходиться на сході Словачької Республіки), а саме «Літературное заведение Пряшевское», засноване О. Духновичем у часи угорської революції. За короткий період свого існування воно видало 12 книг русинською мовою, що стало важливою сходинкою в русинському націтворенні всього XIX ст. Це товариство можна порівняти з такими організаціями інших слов'янських етносів Австрійської імперії як «Матиця чеська», «Матиця словацька», «Матиця сербська».

Русинські націтворці Закарпаття навіть намагалися сконструювати модерну русинську мову, використовуючи два «стилі»: «низький», що мала б вживатися у творах «для народу» («язичіє» – суміш карпаторуських місцевих говірок, церковно-слов'янської та модерної російської мов), і «високий» (*lingua sacra*) – т.з. «церковно-слов'янську мову» [7, с.38].

Однак місцева влада стала на заваді видання Олександром Духновичем підручника для русинських шкіл регіону і його «Кніжича школьная для начинающих» не отримала офіційного затвердження. Не дивлячись на це, підручник, пережив декілька видань. Духнович розумів, що без власної кириличної типографії неможливо буде широко розгорнути літературну діяльність, тому вже на початку 1851 р. він представив план її організації у м. Ужгороді на засіданні Ужгородської греко-католицької капітули. але наштотхнувся на різкий опір представників місцевої влади і місцевого католицького духовенства.

У трактаті «Естественно-духовные рассуждения» О. Духнович гостро критикує соціальні умови, в яких імперські закони не за-

безпечують прав людини, «бо всюди панує влада золота». В центрі уваги автора – соціально незахищена людина, що живе у світі, де «людина людині – вовк». «Караючий закон», за словами Духновича, діє лише для бідної людини, «сильні ж чествують закон настільки, наскільки їм він корисний буває» («Дело от безделья») [8].

О. Духнович писав і на історичні теми. Його головною історичною працею є «Істинная історія Карпато-Россов ілі Угорських Русинов ізданная народолюбцем Александром Духновичем». Крім того, він написав «Устав Пряшевской капітули», «Історію Пряшевской єпархії», «Біографію Василя Поповича, єпископа Мукачевського» та ін. Автор «Істинної історії Карпато-Россов» поборює історичні міфи угорської й німецької історіографії про заселення Дунайського басейну спочатку угорцями та німцями, а вже потім – русинами, однак подекуди і сам вдається до легендарного викладу історії регіону [9].

У ранній творчості Духновича відчутний вплив німецьких поетів групи «Бурі і натиску», а у пізній – слов'янського романтизму, а саме поезій Юліуша Словацького, Адама Міцкевича, Олександра Пушкіна. Він щиро прагнув вдихнути «справжнє життя» в очолюваний ним русинський літературний рух, зробити літературу знаряддям суспільної боротьби за національне майбутнє русинів.

У творах О. Духновича уперше зазвучали мотиви русинського романтичного патріотизму. Саме йому належать рядки, які у подальшому стали гімном русинського націоналізму:

«Я русин був, єсьм і буду,
Я родився русином.
Чесний мій рід не забуду,
Останусь його сином...» («Вручаніє») [10, с.87].

До плеяди русинських націоналістів Закарпаття належить і Іван Раковський (1815–1885 рр.). На перших порах він підтримував Духновича у його намаганні модернізувати «слов'яно-руську традицію», а церковно-слов'янську мову вважав «священною мовою». Однак, в останні роки своєї діяльності зневірився у тому, що комусь із його колег все ж таки вдасться трансформувати численні карпаторуські говірки в модерну русинську мову, послаючись на те, що «наречій у нас неізчисліме множество». На його погляди у період «Руського округу» значно вплинули ідеї А. Добрянського, який вважав, що «сучасність вимагає сучасної мови», однак русинам не варто створювати свою модерну літературну мову, так як вже функціонує модерна парость давньоруської мови – «великоруська», що вже отримала визнання у Європі і є державною в могутній Російській імперії. В останні роки свого життя Іван Раковський з цих же причин майже не використовував у своїх публікаціях церковно-слов'янську мову, виступав проти «діалектних мов» своїх сучасників, наполягав на тому, що русинам Закарпаття необхідно перейняти модерну «великоросійську» мову. Нерідко критикував й

домодерне «язичіє» О.Духновича, а свої статті й літературні твори почав писати лише російською [7, с.53].

На думку Михайла Драгоманова: «Націоналізм угроруський мусив з часом узяти форми москвофільські власне тому, що він був і є «чистим націоналізмом», без примітки соціальної. Такий націоналізм завше тягне до держави, а не до народу, – і коли держави руської нема, а московсько-петербурзька є, то архінатурально, що націоналісти угроруські потяглись думками до сеї держави» [11, с.226].

Відразу ж після поразки революції 1848–1849 рр. русинські націоналісти з «групи єпископа В. Поповича» розробили і передали в Мукачевому генералові Гайнау «Меморандум» про становище русинів в Угорщині, в якому піднімалися питання рівноправності русинів в національно-культурній сфері з іншими етносами Австрійської імперії. В документі також вказувалося на невіршені питання розподілу землі між поміщиками і селянами після скасування кріпосного права і в «інтересах заспокоєння села» вимагалося вирішення цього питання на користь селян-русинів. Диктатор Гайнау був далекий від «національних прагнень» будь-яких етносів, вірою і правдою служив Дунайській імперії і на русинський «Меморандум» не відреагував [7, с.63].

Активна діяльність у Відні представників інших слов'янських етносів імперії спонукала нативістів з «групи Адольфа Добрянського» прискорити підготовку національної програми русинів. Наприкінці жовтня 1849 р., після закінчення своєї місії при штабі російських військ і короточасного перебування на посаді комісара сегединського округу, Адольф Добрянський повернувся у Пряшів і відразу почав готуватися до переговорів з імперською владою з питань «руської провінції» і визнання «національних прав русинів». В розробленому його оточенням програмному документі «Памятник Русінов Угорских» вказувалося, що деякі питання вони були змушені відкласти до того часу, поки «не зникнуть перепони на шляху об'єднання усіх русинів» монархії. Причина такої зміни поглядів на подальшу долю «русинських земель» пояснювалася тим, що раніше, як зазначалося в документі, «предметом наших горячих желаній» було «соединіти собственно Русскій край», однак після прийняття імперської конституції від 4 березня 1849 р., яка проголосила рівноправність усіх етносів імперії «отстапаем тепер од нашего намеренія до благосклоннейшего времени» [12].

Як бачимо, від своєї кінцевої мети – «соединіти собственно Русскій край» імперії «група Добрянського» не відмовилася, і наголошувала на тому, що йдуть на поступки лише з тим, щоб остаточно «отдаліть перепони, которіє соединенію Русінов Галіцких з Угорскіми стоять на заваде» [12]. Документ включав 11 пунктів, які можна вважати досить поміркованими вимогами національно-культурного характеру, а саме: поширення дії березневої конституції 1849 р. на русинів Угорщини і визнання «руської національності»; виділення

русинської адміністративної території; введення русинської мови в школах і адміністрації на цій території; призначення на посади вчителів і дрібних чиновників лише осіб з русинів; дозвіл на видання газет русинською мовою; переклад законів і розпоряджень русинською; скасування обмежень на друкування книг кирилицею; надання русинам можливості займати офіцерські пости в імперській армії і в адміністративних органах імперії; забезпечення в армії місць для капеланів греко-католиків; відкриття русинської гімназії і юридичної академії в Ужгороді, а також надання русинам з Угорщини можливості навчатись і Львівському університеті; пропорційне представництво русинів в адміністрації тих округів, в яких вони є меншиною [12].

Деякі джерела свідчать, що 19 жовтня 1849 р. делегація була прийнята самим імператором Францом-Йозефом і передала йому цей документ. І ніби імператор похвалив русинів за їх вірність і «обіцяв врахувати їх справедливі бажання». Насправді, молодий імператор Австрійської імперії не зустрічався з представниками Закарпаття [7, с.65].

Наприкінці жовтня 1849 р. віденська влада «реорганізувала» Угорське королівство. Від нього було відділено Семиграддя і Хорватію-Славонію, а решту території поділено на п'ять військових округів, а ті, в свою чергу, були розділені на декілька цивільних округів. У результаті такої реорганізації в північно-східній частині Угорщини був створений Кошицький воєнний округ, розділений на три цивільні округи. Одним із них був Ужгородський, до складу якого входили комітати Унг, Берег, Угоча і Мараморощ. Головним адміністратором Ужгородського округу, неофіційно названого «Руским округом», був призначений барон Ігнац фон Віллець, а його першим радником і начальником канцелярії Адольф Добрянський. Останній приїхав в Ужгород 15 листопада 1849 р. і відразу ж почав проводити «корисні міроприємства» для русинів: наказав продублювати усі написи мадярською – русинською мовою, запровадив русинську мову як офіційну в адміністративному управлінні та як мову навчання в школах.

Добрянський почав також замінювати мадярських чиновників на русинів, поставивши основну вимогу для службової кар'єри – знання русинської мови. В результаті такої його діяльності «русинське коріння» ставало не перешкодою при зайнятті адміністративних посад, а навпаки – відкривало шлях до службової кар'єри. Русинська інтелігенція і духовенство визнали А. Добрянського своїм лідером. І це було закономірно, так як йому особисто вдалося досягти дуже багато. До Добрянського почало тягнутися ужгородське духовенство та місцева шляхта, які під час революції активно співпрацювали з угорською революційною владою. Такий перехід на бік А. Добрянського, офіційно присланим Віднем чиновника, було шансом на реабілітацію в очах імперських можновладців, демонстрації повернення до прогабсбурзької орієнтації [7, с.65].

У цей час і О. Духнович з небагатьма своїми прибічниками на Пряшівщині розвинув активну діяльність культурно-просвітницького характеру. З його рекомендації мову русинів почали вивчати як окремих предмет в юридичній академії в Кошиці. Він ввів навчання русинською мовою в пряшівській гімназії. Наприкінці 1849 р. Духнович видав перший літературний альманах у формі календаря «Поздравление русинов на год 1850», в якому і опублікував свій знаменитий патріотичний вірш.

Русинам уперше за сотні років вдалося зайняти хоч і невисокі, однак державні посади у краї. Вже згодом, у 1862 р. Духнович, аналізуючи ці зрушення, відзначив: «Кто би пред 12 літами осмислілся і подумати, что і бідний потуплений русин может биті публічним чиновником» [13, с.138].

Головним інспектором шкіл «Руського округу» в грудні 1849 р. був призначений Віктор Добрянський. Він одразу ж почав вводити викладання в школах русинською мовою. З часом з Відня прийшов і дозвіл на відкриття русинської гімназії в Ужгороді. Однак це викликало гострі протести з боку місцевої мадярської шляхти і міст'ян. Тоді на захист русинської гімназії в Ужгороді виступив пряшівський єпископ Й. Гаганець. Рішуче виступив на підтримку русинської гімназії в Ужгороді і О. Духнович. Він писав, що аргументи мадярських міст'ян не варті уваги, а посилання на те, що, мовляв, гімназія була заснована католицькою магнатською сім'єю є недостатнім, бо в комітатах Унг, Берег, Угоча і північній частині Земплину, з яких приходять в Ужгород на навчання студенти, всюди розмовляють русинською мовою. А місцевим мадярам, які не бажають, щоб їх діти читали і писали кирилицею, Духнович радив посилати їх у реформатські мадярські школи у сусідні Дебрецен і Шарошпоток, наголошуючи, що скарги мадярів безпідставні, бо в ужгородській гімназії «наука» (малася на увазі логіка, філософія, математика) і так викладалася мадярською мовою [9].

Політика А. Добрянського на заміну угорських чиновників в апараті управління «Руського округу» і в комітатських управліннях була успішною. Уже в перших місяцях 1850 р. в адміністраціях регіону русинів була більшість. Однак проти такої політики Добрянського продовжували протестувати місцеве мадярське дворянство і шляхта [7, с.65].

Віденська влада також роздратовано реагувала на таку активність русинських націстворців і вже до кінця 1850 р. поступово витіснила з адміністрації північно-східних комітатів значну частину русинського чиновництва. Досвідчена віденська бюрократія побачила в русинсько-мадярському протистоянні за урядницькі місця прояв ще більш небезпечного для неї, ніж мадярський, – русинського, націоналізму, якого раніше ще не було. І, незважаючи на його прогабсбурзький характер, абсолютистський режим вирішив ліквідувати цей націоналізм у зародку. Зроблено це було «старим і добрим» засобом: русинських чиновників знімали з посад і

відправляли подалі від їх етнічного середовища, в різні закутки монархії Габсбургів. Цей крок австрійської влади небагаточисельна русинська інтелігенція кваліфікувала як «Ужгородську катастрофу». Це було дійсно катастрофою для початків русинського націєтворення і остаточно засвідчувало, що режим, який утвердився після поразки революції в монархії Габсбургів, вороже ставився до русинського націоналізму на Закарпатті.

Останнім кроком русинських націоналістів Закарпаття стала петиція земплінського греко-католицького духовенства від січня 1851 р. «Памятное писаніє Земплінскіх Русінов» на ім'я імператорського комісара в справах Угорщини барона Карла Герінгера. Її автори теж вимагали введення русинської мови, як офіційної, в округах, населених русинами, призначення на державні посади русинських чиновників, видання законів русинською, надання русинам можливості дотримуватися православних свят тощо. Реакція властей на цю петицію була вкрай негативною. Австрійські чиновники ще з більшою підозрою почали спостерігати за діяльністю активістів з греко-католицького духовенства Закарпаття, про що свідчить «справа священика Й. Гомічкова», який планував подати петицію, з подібними вимогами. На цей раз імперська поліція діяла швидко і заарештувала Гомічкова ще до подачі підготовленого ним документу. Силовики звинувачували його у намірі «спровокувати владу на репресії проти русинів», а авторство петиції приписували А. Добрянському, хоча він не мав до неї ніякого відношення [7, с.65].

В кінці грудня 1851 р. був опублікований т. зв. «Сільвестровський патент» імператора Франца Йосифа I, яким була скасована березнева 1849 р. конституція (фактично відбувся державний переворот). Імператор підтвердив лише рівність громадян перед законом, конфесійні свободи та ліквідацію кріпосного права. Замість конституції вводились у дію т. зв. «Основи органічного управління», згідно з якими вся влада в Австрійській імперії концентрувалася в руках імператора, міністри ж виконували лише його розпорядження.

У 1853 р. неоабсолютистський режим імперії заборонив діяльність «Літературного заведенія Пряшевского». Виключні права одержала католицька церква яка знову стала виконувати функцію колективного цензора у шкільництві та у сфері культурного життя регіону. Найактивнішою силою і опорою режиму стала таємна поліція. Саме завдяки їй наповнювалися каземати Мукачівського замку. Якщо у 1851 р. тут перебувало близько 90 політичних в'язнів, то вже у кінці 50-х рр. ХІХ ст. в нелюдських умовах замку утримувалось 930 в'язнів. Через таку політику влади основна маса русинського етносу – селянство, зосередившись на питанні виживання сім'ї в умовах безземелля, змушена була шукати засоби для існування у віддалених регіонах монархії. Відійшли від національного будівництва нечисленна русинська інтелігенція і греко-католицьке духовенство.

Русинським націоналістам Закарпаття не вдалося запустити хоча б перший етап проекту «русинської нації» у середині XIX ст., а саме: домогтися виділення території заселеної русинами в окрему адміністративну одиницю Австрійської імперії; створити русинську модерну мову; залучити до процесів націєтворення широкі верстви населення, яке в основному було селянським, домодерним.

Головними причинами того, що русинським нативістам Закарпаття не вдалося встояти під ударами неоабсолютистського режиму Франца-Йозефа у XIX ст. були: по-перше, їх нечисленність, по-друге, вузькість соціальної бази (головним чином у націєтворенні взяло участь лише духовенство).

На повну міру процеси русинського націєтворення на Закарпатті у XIX ст. запущені не були, а національне будівництво у подальшому так і залишилося лише справою поодиноких культурних русинських діячів регіону.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гегель Ф. Феноменологія духа. Москва: ЕКСМО, 1998. 288 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах / [редкол.: П. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991–1998.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
4. Удод О. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання: монографія. Кн. II: Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Київ, Чернівці, Тернопіль: Астон, 2012. 696 с.; Удод О. Соціокультурні аспекти формування української нації в XIX ст. // *«Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті»*. Дніпропетровськ: ДНУ ім. О. Гончара, 2015. Вип. 13. С. 185-202; Удод О. Модернізація і становлення української нації // *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. Вип. 35. С. 39-60; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с. та ін.
5. Історія Центрально-Східної Європи [за ред. Л.О. Зашкільняка]. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. 660 с.
6. Удод О. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки наукової моделі розуміння вітчизняної історії // *Схід і Південь України: час, простір, соціум*. У 2-х тт. Київ, 2016. Т. 2. С. 24-27.
7. Заводовський А. Перші національні проекти на українських землях у XIX ст. Кам'янець-Подільський, 2010. 128 с.
8. Духнович А. Дело от безделія. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb>
9. Духнович А. Состояние Русинов в Угорщине // *Зоря Галицька*. 1849. № 31.
10. Духнович О. Твори: в 4-х т. Т. 1 / [вступ. стаття «О. Духнович. Життя і діяльність» О. Рудловчак. С. 15-168; упоряд. О. Рудловчак, В. Микитась; коментарі та словник О. Рудловчак, В. Микитась. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968. 791 с.
11. Драгоманов М.П. Вибрані твори. Т. I. Прага. 432 с.
12. Пам'ятник Русинов Угорских. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb>
13. Духнович О. Вибране. Пряшів, 1963. 378 с.

Assigning the logic of nationalism: Nation-building in Transcarpathia of the «long XIX century»

The article deals with the beginnings of the formation of Ruthenian nationalism in the westernmost ethno-region of the future Ukrainian state – Transcarpathia in the mid-nineteenth century. The author draws attention to the social and political activities of Alexander Dukhnovich, Adolf Dobriansky, Ivan Rakovsky and their entourage, makes conclusions about the dispositive of local and imperial authorities on native nationalism in Transcarpathia after the “spring of nations”.

According to the author of this article the native nationalists of Transcarpathia failed to launch the project of the “Ruthenian nation” in the middle of the XIX century, namely: to achieve the allocation of the territory inhabited by Ruthenians into a separate administrative unit of the Austrian Empire; to create a Ruthenian modern language; to involve broad sections of the population in the nation-building process, which was mainly peasant and pre-modern.

The few Ruthenian nativists failed to withstand the blows of the neo-absolutist Franz Josef regime due to the narrowness of the social base (mainly only the clergy took part in nation-building).

Therefore, the processes of Ruthenian nation-building were not fully launched, and nation-building in the future remained only a matter of individual Ruthenian figures in the region.

Key words: Ruthenian nationalism, Ukrainian nation-building, nationalism in Ukraine, Austrian Empire, Transcarpathia.

Отримано: 22.11.2020

УДК 271.2-523.47:911.372.4(477.43/.44)“17/19”

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.113-129

А. Б. Задорожнюк, Н. Р. Гриськова

(м. Кам'янець-Подільський)

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІКОНИ У ЖИТТІ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено проблему іконошанування, місця і ролі ікони в духовному та релігійному житті населення Поділля, розглянуто міжконфесійні відносини, пов'язані з іконошануванням в період кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. Закцентовано увагу на стосунках між представниками різних конфесій (православних, католиків та уніатів), їх особисте ставлення до святинь регіону; зміну відносин у суспільстві та формування нових релігійних норм і правил. Розвинуто ідею феномену іконошанування, як одного з причинних явищ міжконфесійних взаємин кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Поділля, релігія, іконошанування, чудотворні ікони, релігійно-обрядове життя, конфесійні групи, міжконфесійні відносини, традиція, канон.

Відомості про духовно-релігійні звичаї та обряди, пов'язані із шануванням ікон на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст., можна почерпнути із праць краєзнавців та дослідників того часу. Проте, соціальна функція цих святинь, їхнє місце та роль в релігійно-духовному житті представників різних станів та соціальних груп, які склали основу населення регіону, не були об'єктом наукового зацікавлення. Тому не всі питання стали об'єктом дослідження, чи автори згадують про них в досить стислій формі та обмежено, виходячи з суб'єктивних, суспільно-політичних й історичних обставин, що склалися на той час. Є. Січинський зазначав, що оскільки до 1795 р. Кам'янець-Подільський не мав православної єпископської кафедри, і місто не було адміністративно-церковним центром, тому до кін. XIX ст., у місті не зберіглося значних речових пам'яток церковної старовини. Свідчень про церковно-релігійне життя Поділля небагато, значний їх обсяг міститься в історико-етнографічних та релігійно-тематичних статтях періодичного видання «Подольские Епархиальные Ведомости», яке виходило з 1862 по 1905 рік [28, с.114].

На думку науковців, сьогодні ми користуємося теоретичними знаннями про культуру та етнокультуру Подільського регіону, які у свій час зібрані й підготували історики та краєзнавці XIX століття. Та питання про місце і роль християнських святинь у духовно-релігійному житті подолян довгий час залишалось поза увагою цих дослідників [15, с.364]. Тож спробуємо розкрити дане питання, і зрозуміти, яке місце у житті населення Поділля займає явище іконошанування, та як воно проявлялося.

Подільський край далеко за своїми межами славився чудотворними образами Ісуса Христа, Божої Матері та святих, про що свідчать письмові згадки [7; 10; 14; 24; 28]. У кожному регіоні, місті чи сільській місцевості Поділля були ікони які глибоко шанувалися місцевим населенням [26; 27; 32; 35], а слава про чудесні зцілення та допомогу, яку люди отримували від них під час молитви, швидко поширювалась у народі. Звичайно, зважаючи на їх кількість, популярність та любов серед населення, не можливо окремо розповісти про кожну із цих ікон, тому розподілимо їх за характерними ознаками на 3 категорії:

1) ікони, які серед чисельних святинь краю, користувалися найбільшою шаную у представників різних конфесій, що відповідно формувало міжконфесійні взаємовідносини;

2) регіональні, які були популярними в певних регіонах Поділля й славилися серед його населення своїми чудесами та швидкою поміччю;

3) місцеві, що шанувувались у містах губернії, сільському окрузі та місцевому храмі. У дні їх шанувань в храмі збиралися парафіяни і священнослужителі із різних приходів, щоб віддати шану святому образу і здійснити духовно-релігійні обряди.

До першої категорії можна віднести ікону Божої Матері що носила назву «Браїлівська». Цей образ знаходився у Благовіщенському приділі головного храму Браїлівського жіночого монастиря, заснованого в 1635 р. у м. Вінниця. Ще з давніх часів ікона користувалася особливою шаную у православного та католицького населення подільського, київського, волинського, бессарабського та херсонського краю. Така шана виражалася чисельними паломництвом богомольців для поклоніння цьому образу, та благочестивими обіцянками людей піти на прощу до ікони й подякувати Господу за позбавлення від бід. Матеріальним доказом багатьох зцілень та допомоги, отриманих від цієї ікони, служили чисельні металеві привіски на іконі, які зображували різні частини людського тіла [14, с.128]. Серед народу ці дари носили назву «вотуми» і «офірки». Буквальний переклад латинського слова *wotum* означає «обіцянка», «обіцяний дар». Такі привіски влаштувалися найчастіше за обітницею, проголошеною під час важкої хвороби і на знак подяки за її зцілення, і зазвичай зображували ту частину людського тіла, яка була вражена хворобою і зцілилась після молитви перед чудотворною іконою. Найчастіше вони мали вигляд серця, очей, голови, руки, пальця, ноги, а іноді представляли мініатюрне зображення людської фігури у весь зріст. Вотуми виготовлялися переважно зі срібла, й досить рідко з бронзи та міді [21, с.707].

Ще один вид підвісок називався – офірки (з польської *ofiara* – «жертва», «дар», «обіцянка») які виготовлялися з жовтого воску і покладалися на столик, підсвічник або підлогу перед образом, в дар якому вони приносилися. Офірки приносилися не як обіцяний дар, а як молитовна жертва про зцілення від тієї чи іншої хвороби. Зазвичай, під час відпустів люди купували воскові зображення тієї частини тіла, про зцілення якої вони молилися перед іконою. Їх виробляли переважно жінки-офірничі напередодні масових прощ до ікони, або перед великими святами. Після закінчення відпусту офірки, разом із восковими огарками, використовувалися для вироблення церковних свічок, які потім ставилися перед іконами [21, с.708].

За загальноприйнятим звичаєм вотуми підвішувалися до чудотворних ікон у період так званої «прощі» або «відпустів» – великого напливу народу, що збирався для поклоніння й молитви перед шанованим образом. У народі прощеною називали подорож до якоїсь церкви, де знаходилася реліквія, переважно чудотворна ікона або її копія, чи місце, прославлених подвигами угодників Божих (Киево-Печерська чи Почаївська лаври тощо). Прощі спонукали багатьох людей до зміни способу життя і виправлення помилок. Тому із прощеною тісно пов'язані таїнства Сповіді та Причастя. Подорож до святого місця була часом роздумів над своїм життям, усвідомленням гріхів і підготовкою до Сповіді. Сповідь і Причастя, які відбувалися під час прощі, були кульмінаційним моментом: відпущенням й прощенням гріхів та єднанням

із Господом. Богослужіння, на якому прочани отримували відпущення гріхів, інколи називали відпустом, а день, коли це відбувалося, – відпустовим святом [35].

За переказами «Браїлівська» ікона була пожертвована Михайлом Кропивницьким в 1635 р. Благовіщенському жіночому монастирю. У 1845 р. обитель перевели в будівлю колишнього католицького монастиря в м. Браїлові від якого ікона отримала свою назву. У 1860 р. на пожертвування ігумені монастиря Палладії для ікони викарбували срібну позолочену ризу, яку, разом із дорогоцінними підвісками, в 1917 р. вилучили за декретом радянського уряду.

«Браїлівський» образ Божої Матері написано у візантійському стилі, на кипарисовій дошці розміром 38x51 сантиметр, темперними фарбами по левкасу. Іконографія образу має спільні риси з Ченстоховською іконою Божої Матері. Богородиця представлена в типі Одигітрії, по пояс, з Немовлям на лівій руці, права в молінні піднята до грудей [24, с.628], Вона одягнена в гиматій червоного кольору і синій мафорій, прикрашений по краю золотою облямівкою. Немовля Христос в гиматії червоного кольору із застібкою біля шиї. У лівій руці Він тримає Євангеліє, права рука піднята в жесті благословення. Німби зроблено у вигляді променистого саява, а голови Богородиці й Богонемовляти увінчуються коронами. Лики на іконі розрізнити було важко, оскільки їх вкривав потемнілий шар оліфи, та іноді, незалежно від ступеня освітленості, лики чудесно прояснювалися і були чітко видні [25].

Ікона вважалася чудотворною у православного та католицького населення Подільської й сусідніх губерній, проте чутки про чудеса від цієї ікони були поширені так далеко, що на поклоніння їй часто приходили богомольці навіть з Архангельської, Петербурзької, Вятської та інших віддалених губерній Російської імперії [14, с.129]. Особливо наплив богомольців у Браїлівську обитель був у дні «відпустів»: на Вознесіння, П'ятидесятницю, Неділю Усіх Святих і на свято Успіння й Покрови Божої Матері [24, с.629]. Про чудесні зцілення та знамення збереглися численні усні й письмові свідчення, які мають дату та імена зцілених й записані у «Монастирському літописі» [14, с.132-135].

З 1886 р. в монастирі започаткували звичай записувати в літопис чудеса, зцілення та інші знамення, що відбувалися від ікони Богоматері. Пам'ять про раніші чудеса зберігалась лише в усних розповідях, які з часом були забуті.

Наявність чудотворних ікон у монастирях, й сільських парафіях, збирали навколо святині численних паломників та богомольців з різних усюд. Такі масові прощі, завдяки подячним пожертвуванням та грошовим внескам, приносили певні прибутки тому місцю де перебувала чудотворна ікона й збагачували церковну скарбничку. Це часто викликало заздрість не лише у служителів із сусідніх парафій але й представників певних конфесійних груп.

В часи коли Поділля входило до складу Речі Посполитої ксьондзи і базиліани, часто в місіонерських цілях, відкривали в різних містах краю іноді по декілька чудотворних ікон, або цілющих джерел. Робили вони це й пізніше, коли на Поділлі уже були православні єпископи, але порівняно досить рідко, а православні священники, перейнявши у них цю практику, починали здійснювати подібні заходи. Довірливий народ, не допускаючи сумнівів в істинності чудотворіння, у великій кількості збирався із сусідніх сіл на місце явлення ікони. Священники, по бажанню народу, служили перед ними молебни, акафісти й читали Євангеліє за що, відповідно, бажаючи платили гроші.

Іноді такі заходи проводилися з відома місцевого благочинного, який маючи обов'язок слідкувати за проявами марновірства, замовчував перед вищим духовенством про їх наявність, зрозуміло не безкорисно.

Розглядаючи умови при яких відбувалося чудо явлення таких ікон, привертає увагу одна спільна риса: чудо відбувалося або у будинку поляка-католика, або в іншому місці перед його очима, або ж дія чуда проявлялася прямо на ньому. Рідше зустрічалися випадки коли перше чудо траплялось в будинку православного. Якщо таке й відбувалось, то лише у тих випадках, коли незадовго перед цим в будинку католика відкрилась чудотворна католицька ікона. Щоб підтвердити ці факти приведемо два характерних випадки подібної містифікації.

«В с. Дашовка шляхтич Ян Война почав розпускати чутки між своїми односельчанами про появу чудотворної ікони. Одного разу проходячи поблизу ставка, розповідав шляхтич, побачив він ікону, яка плавала на воді. Він хотів дістати її, але як не старався це йому не вдавалося, ікона ніби відходила від нього. Нарешті, при великому зусиллі, йому вдалось її дістати, – і яким же було його здивування та переляк, коли вона виявилась мідною. Принісши її додому, він поставив ікону на самому видному місці. Война негайно сповістив про таке дивне, протиприродне (мідна, а плавала поверх води) явлення місцевого священника Василія Кашубського.

Останній, переконавшись в істинності сказаного, почав служити перед нею акафіст, водосвятний молебен та читати Євангеліє. Народ почувши про таке чудо й бачачи дії священника поспішив засвідчити своє благоговіння, роблячи посильні жертвування. Звістка про чудо росла з кожним днем: про нього дізнаються сусідні села й поспішають поклонитися новоявленій іконі, при цьому роблячи щедрі пожертви. Про подію дізнається місцевий благочинний і не доповідає у Консистоцію, інформація доходить до представника духовного правління Левицького, який являється в село дізнатись у чому справа.

Священник, не знаючи про приїзд Левицького, освячував у той день перед іконою воду. Левицький сам прийшов у будинок

Войни, застав священника, який здійснював водосвятний молебень і, не повіривши чуду, доповів про все Подільському єпископу – преосвященному Ксенофонту, який наказав провести розслідування в даній історії. Поки воно тривало, в Дашовці здійснилось нове чудо: чудотворна ікона покинула будинок Войни і невідомо де знаходилась.

Слідча комісія скептично віднеслась до другого чуда і почала вимагати або повернути ікону, або вказати де вона перебуває. Война спочатку уперто відстоював своє незнання і на запитання комісії давав відповіді на кшталт тих, що ікона, як не підсудна консисторії без його відома покинула будинок, і знати про її дії він може стільки ж, скільки й слідчі. Але коли втрутилась поліція, і прийняла радикальні міри, Война висловив припущення, що ікона могла піти до його дядька, який проживав у Херсонській губернії. Дане припущення виявилось вірним. Поліція, відвідавши родича Войни, дійсно виявила ікону в його будинку, яку передала в подільську православну консисторію. Преосвящений Ксенофонт велів помістити її в ризниці» [1, арк.152. 152 зв.].

Подібна історія, пов'язана із появою «чудотворних ікон», була зафіксована в 1821 р. у Проскурівському повіті: «Благочинний торнарудської частини, Проскурівського повіту, доповідав, що в одному із підвідомчих йому сіл здійснюється марновірство. Поляк-католик Куба Олійким завірив односельчан католиків і православних, що у нього оновилося Розп'яття Ісуса Христа і Божої Матері. Раніше усіх про чудо стало відомо ксьондзу, який дав до Розп'яття підвіску та лампадку. Народ, як православного так й католицького віросповідання, почав стікатися і робити пожертви. Коли звістка про чудо поширилась, ксьондз влаштував святкове водосвяття, про яке наперед сповістив народ.

У призначений день і час народ – католики від малого до старого, залишивши будинки пустими, поспішили на святкове богослужіння. У цей час вікарій, з відома ксьондза, увійшов у будинок Олійкіма і, ніким непомічений, зняв ікону й таємно переніс у костел. Ксьондз розпустив чутки, що ікона сама перейшла. Народ вірить розповідям і великим натовпом стікається до костелу, де ксьондз здійснював різноманітні богослужіння перед Розп'яттям.

У такому вигляді факт стає відомий преосвященному Ксенофонту. Було призначено слідчу комісію з участю членів зі сторони католиків та поліцейського чиновника. Невідомо яким чином, тільки комісія відкрила інше чудо: в тому ж селі, але вже у православного, оновилась ікона Св. Миколая.

Слідство виявило, що остання подія здійснилась декількома днями пізніше і супроводжувалась такими ж наслідками як і перша, з тією різницею, що ікона Св. Миколая залишалась в будинку селянина. Наміри й діяння ксьондза були розкриті повністю, і в кінці кінців православна духовна влада досягла того, що Розп'яття було взято з костелу. Але стосовно ікони Св. Миколая слідство затягнулось.

Справа була обставлена так вдало, що слідча комісія, яка неодноразово прибувала на місце, ніяк не могла зрозуміти справжнього значення факту. До якого висновку, відносно істинності або неправди чудотворіння, прийшли слідчі у розслідуванні не можна сказати, через відсутність даних у самій справі. Остання сторінка її говорить про те, що преосвященний Ксенофонт наказав: «отправить Гогоцкаго на место для окончательного произнесения приговора, а икону взять и поставить въ кафедральномъ соборе». В соборі чудеса не повторювались [2, арк.153, 153 зв.].

Бачачи у подібних історіях зі сторони простого народу таку довірливість до будь-якого роду чудок, які ґрунтувались на невігластві, а у діях священників – злочин, преосвященний Ксенофонт для припинення подібних діянь прийняв ряд заходів. Щоб послабити невігластво простого народу та підняти його розумовий розвиток, він вимагав від священників сумлінно ставитись до проголошення проповідей та читанню повчань. За виконанням священниками цих вимог він зобов'язав слідкувати благочинних, які щорічно в клірових відомостях повинні були відмічати, скільки сказано і прочитано проповідей кожним священником [3, арк.153 зв., 154].

З іншої сторони, щоб припинити такі діяння священників, преосвященний Ксенофонт віднісся до останніх найсуворішим чином. Він застосував дві досить раціональні міри: зробив відповідальним за містифікацію не лише священника, але й благочинного та першоприсутнього духовного правління в окрузі яких здійснювалось подібне марновірство, і вимагав, щоб ікони, які заявили себе актом чудотворіння, відразу після слідства висилались йому, та зберігались у його ризниці. Ці тактичні заходи виявились настільки дієвими, що практично не можливо було купити мовчання співучасника-благочинного або першоприсутнього, щоб потім кожну хвилину не очікувати, що про це стане відомо найвищому начальству, яке не лише покарає, а й відбере ікону, і тим самим припиниться джерело доходів. Про раціональність таких заходів говорять їх результати: з 1825 р., не з'являлися нові чудотворні ікони і не відкривалися цілющі джерела [4, арк.153, 153 зв.].

Про значення й місце у духовно-релігійному житті подолян, ще однієї ікони Барської Божої Матері вказував П. Батюшков. Згідно давнього переказу, з XVII ст. старовинний образ перебував в Барському чоловічому православному монастирі на Поділлі, зведеному в дрімучому лісі, який під час польської експансії був зруйнований і розорений поляками. У XVIII ст. уніатські ченці в м. Барі відродили монастир і перенесли туди чудотворний образ. Про перебування ікони у базиліан свідчить літопис Барського чоловічого монастиря за 1723 р. В описі розповідається, що в особливій ніші головного вівтаря, під срібнопозолоченою ризою знаходиться ікона Богоматері, яка в народі називалася «Образом Пресвятої Покриви». Навколо неї був споруджений червоний балдахін із зображенням двох ангелів, які підтримують корону. Живопис на іконі старий,

візантійського письма, колір ликів охристо-коричневий, одяння – темно-блакитного кольору. Лики Спасителя й Божої Матері мають суворий вираз, над ними – срібні корони й променисте сяйво, прикрашене дванадцятьма зірками. Висота її 1 аршин, 12 вершків, а ширина – 1 аршин, 3 вершка [7, с.105].

В базиліанському монастирі образ знаходився до 30-х рр. XIX ст., а після передачі монастиря православному духовенству в 1837 р., ікона перейшла під патронат спільножительного жіночого монастиря заштатного міста Бара, Могилівського повіту, Подільської губернії. Проте, шанування цієї ікони представниками римо-католицької конфесії продовжувалось й надалі, а у дні відпустів перед іконою молилися разом православні, римо-католики й уніати.

У монастир приходило безліч прочан, особливо в храмове свято Покрови Божої Матері. Славлячись численними зціленнями і чудесною допомогою ікона стала відомою далеко поза межами Подільського краю, до неї приходили прочани з Росії, Австрії та Бессарабії [36]. Досить часто не лише православні, але й католики та лютерани, просили служити молебні перед «Барською» іконою Богоматері. Із числа багатьох чудесних знамень від ікони, записаних у монастирському літописі, можна зазначити про зцілення яке сталося в 1885 році. «Один селянин привіз у монастир сина п'ятнадцяти років, хворого нервовим розладом. Після молебню отрок заспокоївся й цілком здоровим виїхав додому, що засвідчив його батько, котрий повернувся в монастир, щоб піднести вдячні молитви».

На честь ікони, ще наприкінці XVIII ст. було складено молитву з якою віруючі люди звертались по допомогу [7, с.105]. У часи коли ікона належала базиліанам і вшановувалася як чудотворна на її честь склали «Пісню Пресвятій Діві Богородиці чудотворній в Барі граді», яку помістили в «Богогласнику» та «Піснях благоговійних», що видавалися у Почаєві [35, с.535].

Традиція складати і присвячувати чудотворним іконам духовні піснеспіви та молитви була досить поширеною у подільському краї. Так християни висловлювали свою любов, вдячність та шану святим образам. Таким був вираз молитви та прохання про поміч у складні життєві моменти. Є. Сідинський зазначав, що варто лише було потрапити на яку-небудь ярмарку чи «відпуст», і побачити натовп селян, який оточував лірника, і ставало зрозумілим, що означали для народу його пісні. З першими звуками нехитрого інструмента у слухачів на очах блистали сльози, і під акомпанемент ліри, яка поскрипувала, починалася розповідь: про заступництво і покровительство перед Христом за грішних людей Пресвятої Діві; про допомогу бідним, яка посилається Святителем Миколаєм; розповідалося про плач сироти яку притіяла мачуха і яка шукає свою матір серед могил... [29, с.159].

Лірницькі пісні були виразником морально-релігійних поглядів народу, завдяки чому становлять інтерес для історії і літера-

тури. У них можна знайти вплив апокрифів й відривки з віршів базиліан. Репертуар лірників зазвичай поділявся на три категорії: 1) пісні релігійного змісту або, як самі лірники їх називали, «набожні»; 2) морально-повчальні; 3) сатиричні.

За приклад піснеспівів релігійного змісту можна взяти набожні пісні на честь «Тиврівської» ікони Божої Матері, які були записані з вуст народу й надруковані у «Подільських Єпархіальних Відомостях» [29, с.159; 13, с.764].

«Тиврівська» ікона Божої Матері знаходилася на горньому місці, у вівтарі Миколаївської церкви м. Тиврів, Вінницького уїзду. Цей образ дуже шанувався у народі; особливо ж в день Зішестя Святого Духа, коли в місто стікався народ з Подільської, Волинської і Київської губерній, щоб поклонитися чудотворній іконі Богоматері [13, с.764]. Цікавою є історія цього образу, яку на основі «Акту комісії, що очолив єпископ Луцький і Брест-Литовський. 15 листопада 1742 р.» описав Є. Сіцинський. Ось як він переказав його зміст: «В 1739 р. власник Тиврова, пан Калитинський, приїхав зі своєю дружиною в Ченстохово, поклонитися місцевій святині – іконі Божої Матері. Під час Богослужіння Калитинський побачив біля себе убогу дівчину, яка пропонувала йому купити у неї ікону – копію з чудотворної Ченстоховської ікони. Купивши цю ікону, він попросив прикласти її до оригіналу який і привіз із собою в Тиврів [13, с.762].

Повернувшись додому 9 травня 1740 р. він повісив образ Божої Матері в будинку. Того ж дня до Калитинського приїхали ремісники – кушнір Іван Микуленко з м. Немирова зі своїми підмайстрами, та кравець-єврей, яких розмістили працювати у кімнаті, де висіла ікона. Оскільки це була субота, то єврей не працював, а сів за стіл і читав Святе Письмо. Раптом на нього найшов незрозумілий страх, він почав оглядатись по сторонам і, піднявши випадково очі до ікони, побачив незвичайне сяння, яке виходило від лика Богоматері [29, с.160]. Він закричав: «Микуленко, Микуленко, дивись цей образ змінює вигляд!». У той же час кушнір Микуленко побачив сяння, що виходило від ікони свідками якого були пан Калитинський, священник, який перебував у той час в будинку, готуючись до служби у домовій каплиці, і весь двір. Після цього ікону перенесли зі будинку до каплиці, де була звершена Літургія, після якої ікону урочисто перенесли до приходської церкви. Саме з цього часу ікона стала відомою, а слава про чудеса які здійснювалися перед нею стали основою для створення у народі набожних пісень які поширили лірники далеко за межі краю [13, с.763; 29, с.164-166].

Пісні, записані Є. Сіцинським з народних вуст, у багатьох місцях незрозумілі, напевне самі співаки не завжди розуміли деяких висловів й не могли пояснити їх значення. В більшості випадків, у своє виправдання, вони говорили: «так співається» або «так я навчився у майстра». Деякі книжні вирази, чужі народній мові

і незрозумілі співакам, перекручувалися та змінювалися до непізнаності, на мовний манер подолян.

Слід зазначити, що у католиків також були пісні релігійно-го змісту, які називалися «рожанцями», їх співали в костелах перед початком Богослужіння. «Рожанцеві» пісні знали навіть православні селяни; у західних районах Поділля їх часто співали під час проведів тіла покійника православного віросповідання, якого везли без священника до села, де знаходилась церква і кладовище [29, с.166].

Цікавим як у православній так і в католицькій традиціях був звичай пов'язаний з іконошануванням, який називався «Дівоча ікона». Це був образ який дівчата несли під час процесій, коли обходили навколо храму або йшли «хресним ходом» святити воду, чи відправлялись на Зелені Свята у поля, та ін. На Поділлі у кожній церкві була одна або дві такі ікони. Їх робили з дерева, із різьбою та підставкою, щоб ікона, коли її ставили на землю стояла. Зазвичай на таких іконах малювали з одного боку «зображення», а з другого – храмову ікону або св. Варвару чи св. Катерину. В церкві «Дівочі образи» ставили там, де передня частина церкви межувала з середньою, а в дерев'яних церквах – на бар'єрі від зрубу. Дівчата прикрашали такі образи квітами або мереживними «заслінками». Виносні «Дівочі образи» були і в костелах, а обряд їх носіння був дуже подібний до православного [31, с.367-368].

З давніх часів у краї існував звичай, коли батьки благословляли на щасливе сімейне життя молодю пару. Перед вінчанням батьки молодят обов'язково купували ікони, і ними благословляли своїх дітей на щасливе сімейне життя, гарних діточок й достаток у господарстві [16, с.279].

На Поділлі був звичай зустрічати на Пасху, неподалік від храму, святі ікони. Переважно це були ікони Божої Матері, які поверталися до церкви у п'ятницю Світлої седмиці, після молебної ходи по приходу. Цей звичай супроводжувався певним обрядом. Після Пасхи, на першому тижні від Воскресіння Христового, у сільських храмах служився молебен, на який збиралися майже усі жителі села. Після молебня храмові ікони під спів «Христос Воскрес з мертвих» виносили у церковний двір де віряни чинно, один за одним, підходили й цілювали святі образи. Ікони розділяли між двома групами вірян які, несучи святі образи, розходились у протилежні сторони від храму, щоб з молитвою та релігійними піснеспівами обійти село. Після так званого «прощання з Божою Матір'ю», яке тривало більше години, священник йшов додому, а урочиста хода зі святими іконами прямуючи через село і навколишні поля прямувала до храму.

Ікони несли поперемінно дві групи «богоносців», які співали молитви та набожні пісні. Селяни, почувши спів декількох сотен голосів, виходили за село на зустріч хресній ході й приєднувалися до них. Як тільки процесія доходила до села в храмі почина-

ли бити у дзвони та запалювати свічки як у перший день Пасхи. Вздовж вулиці, яка вела до храму, стояв народ, а священник, облачившись у білі ризи, з хрестом і трисвічником у лівій руці, а кадилом у правій, виходив зустрічати святі ікони. Це все було настільки вражаючим, що у багатьох на очах з'являлися сльози. Після кадіння священником святих ікон і богомольців усі, під церковний дзвін, поверталися до храму, де розпочиналася остання пасхальна вечірня. Наскільки селяни цінували так зване «відвідування іконою Божої Матері їх села», видно з того, що вони увесь цей час поводили себе дуже тверезо, не ходили в гості один до одного й не вживали спиртних напоїв [18, с.218, 219, 220].

Образи Спасителя, Пресвятої Богородиці, угодників Божих, а також зображення священних подій з історії християнської віри були суттєвою приналежністю будинків православних подолян. Перед ними християни запалювали свічі й лампади, воскурювали ладан та фіміам, вшановували цілюваннями й поклонами. Та основним призначенням ікони була молитва, яка дуже часто приймала вид поклоніння, вихваляння, прохання чи просто викладу своїх думок. Молитва перед іконами, серед християнського населення краю, часто приймала форми обряду [22, с.753]. Згідно із вченням православної церкви таке поклоніння, яке віддається іконі, служить виразом поклоніння особі, яка зображена на ній, «шанування, яке образу ми віддаємо, до первообразу переходить, і хто іконі поклоняється, поклоняється істоті, яка зображена на ній» [8, с.590].

У селянських хатах ікони займали особливе місце. Переважно це були хромолітографічні або живописні образи написані масляними фарбами. Хромолітографічні ікони завдяки своїй дешевизні, давали можливість незможному селянину мати в себе образи канонічного зразка. Проте, селяни при будь-якій можливості прагнули купувати живописні ікони, незважаючи на їх манеру та стиль письма, який був далеким від іконописних канонів встановлених церквою. Яскравість фарб і різкість у їх переході в прямому сенсі ослаблювали очі простого селянина і тим приваблювали його купувати подібні ікони [11, с.295, 299].

Паперові ікони почали з'являтися на Поділлі в кін. XVII ст., і якщо селяни купували їх, то лише по тій причині, що живописні були занадто дорогі для них, або дуже потворні за своїм живописом. В більшості віряни віддавали перевагу іконам місцевих майстрів, так як вони за своїм живописом та манерою письма були зрозумілішими для сприйняття [11, с.296]. Незважаючи на те, що місцеві майстри, у більшості випадків, невдало копіювали західний живопис який був поширеним серед представників католицької конфесії, й відрізнявся певними недококами, образи у католицькому стилі користувалися попитом у подолян. Такі ікони характеризувалися досить різкою пластичністю в зображенні частин людського тіла; місцями одяг був відсутній майже повністю, а деякі частини тіла не прикривалися взагалі; штучність дра-

пування одягу, його покрій та вигляд не відповідали часу життя святих, а були схожі на шати й вбрання польських панів; характерною особливістю у зображенні постатей була манірність, надмірна емоційність та динамічність. Взагалі ікони місцевих іконописців дуже часто відрізнялися нестримною фантазією, яскравістю та експресією кольорів [11, с.299].

Роль та місце ікон, у житті населення краю, яскраво описав І. Нечуй-Левицький у романі-хроніці «Старосвітні батюшки та матушки», у якому він детально описує як миряни та священство у сер. XIX ст. ставилися до цих святих. «Світлиця була просторна, з малими вікнами на чотири шибки. Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас. В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської Богородиці, в другім кутку – Почаївської. Перед образами висіли лампадки, а на образах біліли довгі рушники розкішно повишівані лапатими квітками та дрібними зорцями. Під самісінькою стелею висіли, суспіль один коло другого, великі образи, а під ними висів другий рядок трохи менших. На стіні коло дверей на картинах чорніли постаї якихось архієреїв та ченців в клобуках та мантиях. Картини висіли навіть над дверима [20, с.16]. На дверях був намальований Авраам із здоровим ножем в руках, що налагодивсь заколоти на жертву Исаака, а на других – козак-запорожець з пляшкою в одній руці й з чаркою в другій» [20, с.17].

Особливу цінність у селянських хатах складали образи візантійського письма та копії з древніх руських ікон, що передавались з покоління в покоління [11, с.296]. Їх берегли як дорогоцінність і благословення перейняте від предків проте, у XVIII ст. таких ікон у селян залишилась невелика кількість. При тій вогкості, копоті та пилу, які були в хатах селян, на багатьох з них ледь проступали фарби, а самі зображення втрачали кольорову гамму.

На початку XX ст. в одній зі статей Подільських Єпархіальних Відомостей, розповідалося про те, як селяни вчиняли із цими древніми іконами, на яких фарби були майже непомітні. «Зазвичай опускають їх у швидко текучу річку. Для цього відпливають у лодці на середину ріки, де зупиняються на певний час, моляться, запалюють воскову свічку, прикріплюють її до ікони і тоді опускають у воду. Ікона таким чином пливе вниз по течії із запаленою свічкою, селяни ж залишаються на середині ріки до того часу, поки ікона повністю не зникне з вигляду» [11, с.300]. Можна припустити, що такі дії були передумовою для «явлення чудотворної ікони» в місцевості розташованій далі за течією, де омийтий та очищений річною водою образ, знаходив хтось із місцевих жителів який, щедро приписавши новознайденій іконі фантастичні властивості, переносив його до свого будинку або до храму.

Варто зазначити, що зображення на іконах у сільських церквах були дуже далекими від канонічних правил і традицій церкви. Та незважаючи на це вони імпонували місцевому населенню

[22, с.754]. Єпископ Подільський преосвященний Кирило (1832–1841) і протоієрей Скворцов доповідали Святійшому Синоду: «Увійшовши в храм, вражаєшся його бідністю; під ногами підлога цегляна або дерев'яна, зовсім нерівна... Далі звертає на себе увагу іконостас. Зазвичай він не багатий іконами, які в більшості зотіли від часу; та це не все: іноді на іконах зображені лики подільських святих, наприклад Антонія, іноді зустрінеш зображення пап, чистилища, навіть різні зображення польських святих Людовіка, Казимира. Престол іноді влаштовано як у костелі з кіотом Богоматері, яку вважають чудотворною на основі грамот Леонтія Шептицького» [5, арк.199]. Преосвященний Кирило вимагав від священнослужителів знімати з іконостасів різні картини і портрети Казимира та Людовіка; поставити їх спершу внизу, потім десь у стороні, і в решті-решт зовсім винести з храму [6, арк.204 зв.].

Інтер'єр сільського храму яскраво описав І. Нечуй-Левицьким. «Церква була невелика, дубова, з неширокими банями, з вузькими вікнами... обставлена образами, навіть в банях між вікнами висіли образи... В бабинці висів здоровий образ страшного суду, на якому внизу намальовано було червоне пекло. В пеклі світилися вищирені здорові зуби якоїсь страшної кінської голови, а між зубами сидів на престолі сатана, з рогами, з білими зубами. В його на руках сидів Юда, неначе маленька дитина. Голова неначе хотіла проковтнути сатану з престолом та з Юдою, але вдавилась, і сатана застряг у самій пельці, зачепився за горлянку високим тронном і не міг пройти далі. До голови йшли рядками голі грішники: ткачі з клубками в руках, кравці з ножицями, мірошники з камінням на мотузках, перекинутих через плечі, розпатлані голі відьми, писарі з перами й здоровими каламарями в руках [20, с.29]; за ними купа жидів з пейсами, а позад усіх поганяли грішників нагайками рогаті та хвостаті чорти» [20, с.30-31].

Сільські богомази, що були захоплені гуманістичними ідеями, намагались як можна святковіше й точніше виписувати святих, як своїх рідних та близьких людей, підносячи, одухотворяючи і наділяючи їх високими людськими і божественними чеснотами [30, с.198].

Причина невідповідності сільських образів іконописному канону і зразкам полягала у тому, що саме духівництво, на якого покладався обов'язок під час освячення звертати увагу на стиль їх письма, часто немало про це достатніх знань та розуміння. Священики, яких готували подільські духовні навчальні заклади XIX ст., були здебільшого виховані на місцевих традиціях, тож боротися з народним уявленням про те, якою має бути ікона, вони не наважувались. Слід зазначити, що у семінаріях вивчення правил церковного іконопису не було включено до навчальної програми [9, с.50]. Ще однією причиною було те, що іконопис здійснювався взагалі безконтрольно, цим могли займатись усі, хто хоч якось умів тримати в руках пензель, терти фарбу і малювати людські фігури [19, с.542].

Причини канонічних відхилень в іконописі Поділля, можна пояснити ще й культурно-мистецькими зв'язками цього краю з іншими народами, насамперед з поляками [30, с.198]. На Поділлі, яке з XV до кін. XVIII ст., знаходилося під впливом католицизму та уніатів, у будинках православних християн часто зустрічалися не лише різьбленні та вилиті рельєфні ікони, а й навіть статуї Ісуса Христа, Богоматері та інших святих [23, с.866]. Зрозуміло, що 140-річне перебування під уніатством, співіснування з католицизмом мали вагомий наслідок, і довго впливали на традиції народного подільського іконопису [33, с.140]. Відхід від канонів візантійсько-київської іконографії розпочався ще в XVI ст., коли іконопис набуває рис притаманних західноєвропейському релігійному живопису, що впливало на подальший його розвиток. Підтвердженням цьому є формальне дотримання запозичених ознак католицької іконографії в іконописній практиці подільян [30, с.194]. «Іконописні оригінали», у яких містилися вказівки для написання ікон відповідно до канону, не були широко доступними місцевим іконописцям, а тим більше сільським богомазам.

Разом з тим, у подільській хаті передній кут світлиці був місцем для ікон, де розташовувалась так звана «божниця» – своєрідний іконостас для домашньої приватної молитви. Це місце завжди зберігалось у чистоті та охайності. Проте у кінці XIX ст., з релігійної точки зору, почала спостерігатись досить дивна тенденція – повна нерозбірливість по відношенню до вибору, купівлі й утриманні ікон у будинках, де часто, у передньому кутку, можна було побачити ікони запилені, потріскані, з полинялими або оббитими фарбами у районі святого лику [16, с.274].

У той же час великої популярності серед селян почали набувати картини, які вішали на стіни хати замість ікон. Картини були різнопланового сюжету: герої історичних подій, князі, фантастичні сюжети на релігійну тематику. І селянин, у простоті серця, творив свою молитву і перед святими образами й серед картин [16, с.274]. У прикордонних Проскурівському й Кам'янецькому повітах спостерігався великий вплив ікон та картин варшавського друку, які мали написи польською і німецькою мовами. Коли православне духовенство почало не допускати їх поширення, виробники змінили надписи на російські, тим самим прикривши їх католицький зміст. Зазвичай, на такій іконі лик святого було прикрашено яскравими квітами, які полюбляли селяни, та різноманітними прикрасами, що мали вигляд польських «олтаржиків». Продавалися дані ікони разом із католицькими образами [17, с.747].

Тогочасна подільська молодь, яка з малечку виховувалась у православній вірі й вирізнялась соціальним статусом серед інших, спостерігаючи за католицькими нормами життя, звичаями та елементами побуту намагалась слідувати їм, поступово змінюючи свій світогляд, звичай й навіть віру [20, с.295-296].

Варто зазначити, що прагнення до відродження й наслідування іконопису в традиціях східної церкви було ініціативою, у більшості випадків, зі сторони вищого духовного керівництва – єпископів, що очолювали Подільську кафедру впродовж XIX – початку XX ст. Але така ініціатива часто була малоєфективною, побороти народне уявлення про те, якою має бути справжня ікона, було практично неможливим. Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбуються зміни не лише у релігійній свідомості населення регіону, відбуються кардинальні зміни у світогляді тогочасної людини, які стануть дуже далекими від того, щоб звертати увагу на іконописний образ та його канон.

Отже, християнські святині Поділля віддзеркалювали не лише «речовий світ» віри, – у ставленні до них відображалася духовно-релігійна свідомість подолян. Через релігійно-обрядові звичаї й традиції, пов'язані з іконошануванням, проявлялися особливості у взаємовідносинах між конфесійними групами, які проживали у краї. Це об'єднувало навколо чудотворної ікони християн як східного так і західного обряду, а дане явище отримало у народі назву – іконошанування.

Традиція іконошанування була не лише релігійно-духовним спектром життя населення регіону, вона впливала на релігійну свідомість населення і була невід'ємно пов'язана з історичним, етнічним, національним та конфесійним життям людей, що проживали у подільському краї. Шанування святих ікон зміцнювало дух народу, надавало духовних сил для боротьби з життєвими труднощами, несло в собі потужну ідейно-естетичну систему.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі: Держархів Хмельницької області). Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9128. Арк. 152. 152 зв.
2. Держархів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9128. Арк. 153, 153 зв.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9128. Арк. 153 зв., 154.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9128. Арк. 153, 153 зв.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9128. Арк. 199.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 315. Оп. 1. Спр. 9128. Арк. 204 зв.
7. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург, 1891. С. 401.
8. Деяния Вселенских Соборов. Догмат 367 отцов 7 Вселенского Собора. Санкт-Петербург. 2008. Т. 3–4. 646 с.
9. Журунова Т. Канон і манера в художній системі народного сакрального малярства Поділля // *Народне мистецтво*. 1998. № 1-2. С. 48-53.
10. Задорожнюк А.Б. Чудотворні ікони Богородиці на Поділлі // *Київська старовина*: науковий історико-філологічний журнал. Київ, 2009. № 3. С. 23-31.
11. Иконы древнего письма у наших крестьян // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1900. № 13. С. 295-303.
12. Историко-статистическое описание местечка Тъврова Винницкаго уезда // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1873. № 23. С. 758-764.

13. Клочак В. Що таке відпуст і відпустове свято? URL: arkhiv.pravoslaviavolyni.org.ua/gazeta/stattja
14. Мартиновский В. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери, именуемой «Брайловою» // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1888. № 7. С. 128-137.
15. Моздир В. В. Етнокультурні трансформації на Поділлі кінця XVIII – першої половини XIX ст.: історіографія питання // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 363-381.
16. Миссионерская заметка об иконахъ // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1898. № 10. С. 273-280.
17. Несколько слов о продаже при приходских церквах святых икон и крестиков // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1893. № 42. С. 746-749.
18. Нечаев И. Местный обычай встречать святые иконы при возвращении их после хождения в Пасхальную неделю с молебнами по приходу // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1893. № 13-14. С. 217-220.
19. Нечто об иконописи // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1863. № 13. С. 541-546.
20. Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки: повість-хроніка. Черкаси: [Б.р.]. 360 с.
21. Обычай жертвовать к чудотворным иконам «вотумы» и «офирки» // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1884. № 33. С. 707-712.
22. О православно-христианском иконописании // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1898. № 29. С. 751-754.
23. О христианской иконографии // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1898. № 33. С. 863-866.
24. Поселянин Е. Богоматерь. Киев: Изд-во УПЦ: Киевская митрополия. 1998. 802 с.
25. Православная Энциклопедия / [под. ред. Патриарха московского и Всея Руси Алексия II]. Москва, 2003. Т. 6. 752 с.
26. Сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери в с. Новоселице, Литинского уезда // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1873. № 4. С. 133-143.
27. Сведения о чудотворной иконе Божией Матери, находящейся в церкви с. Глядок, Проскуровского уезда // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1885. № 15. С. 288-291.
28. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Киев. 1895. С. 250.
29. Сецинский Е. «Набожные» песни в честь Тывровской иконы Божией Матери // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1889. № 7. С. 159-166.
30. Тимошенко Н. Иконография Ісуса Христа і Богородиці в народному іконописі Східного Поділля XIX – початку XX ст. // *Українська Академія Мистецтва*. № 24. С. 193-198.
31. Трембіцький А. Народні звичаї та обряди в дослідженнях Є.Й. Січинського // *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 6. С. 107-113.
32. Троицкий П. Возобновление и освящение большой, во имя Успения Пресвятыя Богородицы, Архиерейской церкви // *Подольские Епархиальные Ведомости*. 1866. № 22. С. 801-811.
33. Хіхляч Б.М. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд // *Подільська старовина: науковий збірник*. 2008. Вип. 4. С. 139-159.

34. Чудотворна ікона Божої Матері «Барська». URL: <https://bлагobar.church.ua/svyatini/>
35. Яворовский Н.И. Историко-статистическое описание заштатного г. Бара и заштатного Барского Свято-Покровского монастыря // Подольские Епархиальные Ведомости. 1875. № 18. С. 533-548.

A. Zadorozhnyuk, N. Hryskova

The place and role of the icon in the life of the orthodox population of Podillya in end of the XVIII – beginning of the XX century

The article highlights the problem of icon-worship, the place and role of the icon in the spiritual and religious life of the population of Podillya, considers interfaith relations related to icon-worship in the late eighteenth – early twentieth century. Emphasis is placed on the relations between representatives of different denominations (Orthodox, Catholics and Uniates), their personal attitude to the shrines of the region; changing relations in society and the formation of new religious norms and rules. The idea of the phenomenon of iconoclasm as one of the causal phenomena of interfaith relations of the late eighteenth – early twentieth century was developed.

Key words: Podillya, religion, icon worship, miraculous icons, religious and ritual life, confessional groups, interfaith relations, tradition, canon.

Отримано: 18.10.2020

УДК 930(477)«17/18»

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.129-141

О. В. Ребрик

(м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ І КОМУНІКАЦІЙ ЗВ'ЯЗКУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – 60-х рр. XX ст.

У статті на значній джерельній основі та використаній літературі зроблено аналіз суспільно-політичних, соціально-політичних передумов і правових засад розвитку шляхів сполучення й комунікацій зв'язку в Правобережній Україні від часу її приєднання до складу Російської імперії і до 60-х рр. XIX ст. Обґрунтовано, що зміни в системі шляхів регіону були об'єктивно викликані природно-географічним середовищем, соціально-економічними причинами, зокрема рівнем економічного та торговельного розвитку, тенденціями й векторами розвитку внутрішніх і міжнародних економічних відносин. Проте у дослідженому періоді вони зумовлювалися передусім політичними та правовими засадами внутрішньої політики самодержавства, спрямованими на інтегрування всіх сфер суспільного життя Правобережжя з традиційною структурою господарських занять його населення в загальнодержавну систему внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків нової метрополії. Підкреслено, що трансформації в шляховому господарстві краю впливали з колонізаційної моделі будівництва імперії, що мали на

мети його поглинення чи інтеграцію. Проведено тезу про повну переорієнтацію вектору розвитку зорієнтованих в західному напрямі шляхів сполучення і засобів комунікації Правобережної України в бік і на потреби Росії.

Ключові слова: *Правобережна Україна, шляхи сполучення, комунікації зв'язку, передумова, засади.*

В сучасній історичній літературі стверджується, що ХІХ ст. ознаменувалося тенденціями в розвитку міжнародних економічних відносин, що призвело до виникнення єдиного міжконтинентального торговельного простору, формування світового товарного ринку. З іншого боку, розширення засобів і шляхів сполучення надзвичайно вплинуло на характер міжнародної торгівлі, яка стала спроможною задовольняти потреби не тільки привілейованої верхівки, а й широких верств тогочасного суспільства. На цьому ґрунті посилювався взаємозв'язок промислово розвинених держав із країнами аграрного капіталізму. До останніх належала й Російська імперія, в складі якої перебувала більшість українських земель, у тому числі й Правобережжя, де вироблялися величезні обсяги сільськогосподарської продукції, зокрема зернових культур, котрі експортувалися до країн Західної та Центральної Європи [27, с.182, 183].

Вивчаючи досліджувану проблему, ми глибоко переконалися в тому, що характер, рівень і специфіка розвитку шляхів сполучення – своєрідних «кровоносних судин» суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя будь-якого народу чи окремої групи населення [26, с.21], як і загалом комунікацій і транспорту, визначається багатьма об'єктивними чинниками, насамперед умовами природно-географічного середовища, суспільно-політичними та соціально-економічними відносинами певного історичного періоду, традиційною структурою господарських занять населення.

Виходячи з цього, розвиток шляхів сполучення Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в 60-х рр. ХІХ ст. не можна вивчати без розгляду умов, в яких опинилися і розвивалися її землі. Зважаючи на те, що Правобережжя за результатами другого та третього поділів Речі Посполитої було по-наслідницькому приєднане до Російської імперії, все його суспільне життя відбувалося головним чином під впливом російського чинника. Адже ХVІІІ – ХІХ ст. були періодом «активної територіальної експансії російської держави на українські землі» [24, с.8]. В першій книзі двотомної «Історії України: нове бачення», яка витримала кілька видань під редакцією директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України В. Смоля, достатньо чітко і переконливо охарактеризовано основні засади внутрішньої політики російського самодержавства, спрямованої на інтегрування всіх сфер суспільного життя Правобережжя в загальнодержавну систему нової метрополії [29, с.263-265].

Суть політики в анексованому Росією Правобережжі полягала: з одного боку, в якнайскорішій інкорпорації, а з іншого – в урахуванні і певною мірою збереженні, особливо на перших порах специфіки великого українського регіону, зокрема й щодо використання історично сформованих і діючих у ньому поштових трактів і торговельних шляхів. Адже саме територія задає рамки політики та соціальної взаємодії. Просторові чинники є рушійною силою виробничої сфери [25, с.179].

Узагальнюючи тенденції розвитку і соціальні трансформації великого українського регіону, відомий сучасний історик, професор А. Філінюк назвав кінець XVIII – першу половину XIX ст. періодом його інкорпорації, тобто поглинення в державний організм північно-східної метрополії. Вчений справедливо підкреслює, що «об'єктом російської експансії Правобережну Україну, що перебувала в складі Речі Посполитої, робило її географічне розташування та геополітичне положення, обширні, родючі і від природи надзвичайно багаті землі, вигідні шляхи сполучення та відсутність по всьому периметру надійних природних кордонів» [34, с.136]. Політика російського самодержавства на теренах Правобережжя випливала з колонізаційної моделі будівництва імперії і означала не що інше, як його поглинення чи інтеграцію. В цій державній моделі важливе місце належало шляхам сполучення.

Дослідниця Т. Ігнат'єва справедливо зазначає, що розвиток торговельних шляхів і трактів Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. зумовлювався низкою чинників. По-перше, необхідністю залучення великого українського регіону в сферу загальноросійських внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків. По-друге, саме правобережній губернії – Волинська, Київська та Подільська виступили з'єднувальною ланкою Росії з європейськими державами. По-третє, в цей період об'єктивно зростали, хоч і повільно, обсяги товарної продукції сільського господарства та промисловості, що, в свою чергу, викликало потребу її перевезення для продажу як у середині, так і за межами Правобережжя й імперії загалом. Особливого значення ця тенденція набула у зв'язку з підвищенням попиту західноєвропейських країн на велику кількість українського хліба та поступовим переходом мануфактурного виробництва в машинну індустрію, що вимагало збільшення обсягів доставки сировини і додаткових вкладень купецького та поміщицького капіталу. По-четверте, виняткова роль належала переорієнтації зовнішньої торгівлі через чорноморські порти, більшість з яких знаходилась в Україні. І, нарешті, велика роль у розвитку й удосконаленні торговельних трактів належала політиці російського самодержавства, яке було зацікавлене не лише тісніше зв'язати приєднаний край з основними російськими губерніями і центром імперії, а й отримувати від розширення торгівлі дедалі більші надходження до державної казни [28, с.261-262].

Цілком закономірно, що для належного управління новими українськими землями царизму потрібне було створення належної системи доріг і поштового забезпечення [23, с.12]. Тим більше, що існуючі в Правобережній Україні шляхи сполучення були орієнтовані в західному напрямі, до історичної Польщі та європейських країн.

Опубліковані та архівні документи переконливо засвідчують про значну увагу російського самодержавства до інституційно-правового врегулювання функціонування шляхів сполучення в регіоні з допомогою губернських і повітових органів влади, які по суті були колоніальними адміністраціями, а також до господарсько-економічних проблем у дорожньому будівництві, тягар яких перекладався в основному на місцеві податні стани. Першим офіційним документом російського самодержавства щодо дорожнього господарства Правобережжя, очевидно, можна вважати імператорський указ від 8 грудня 1792 р. [1, с.388-391], який з'явився ще до другого поділу Речі Посполитої й офіційного приєднання до Росії.

Щоб змінити ситуацію на користь Росії, на державному рівні було вжито низку заходів. Вони вирізнялись тим, що регулювали функціонування наявних доріг передусім щодо їх використання для поштового сполучення. Саме з цією метою уряд направляв на адресу губернаторів імператорські повеління і свої рішення та настанови щодо утримання в належному стані шляхів сполучення, особливо мостів і переправ із поступовою переорієнтацією їх напрямів у бік Москви та Санкт-Петербурга. Крім того, в числі пріоритетних було забезпечення прямого сполучення з Одеським портом. На це були спрямовані іменні укази від 6 вересня 1795 р. – про – заснування пошти з Санкт-Петербурга в Константинополь [2, с.764-765] від 6 вересня 1795 р. – про облаштування і функціонування поштового сполучення [3, с.765-771], від 16 квітня 1799 р. про облаштування Поштового департаменту і штати поштамтів, губернських, міських, прикордонних і портових контор, повітових й міських поштових експедицій [4, с.620-621], від 4 серпня 1805 р. – про зміну дороги в Подільській губернії для Одеського транзиту [6, с.1153] та від 20 листопада 1809 р. щодо управління сухопутним і водяним сполученням [7, с.1305-1139]. Останнім документом шляхи сполучення Волинської, Київської і Подільської губерній були віднесені до п'ятого округу. Але всі вимоги зводилися лише до підтримання в справності сухопутних доріг і водних шляхів по Дніпру та Дністру.

Важливим адресним юридичним актом, який безпосередньо стосувався облаштування дорожнього господарства у державі, в тому числі й у Правобережжі, був іменний указ Олександра I 8 липня 1802 р. «Про облаштування доріг [5, с.188-189]. І аж через 40 років після анексії регіону – були затверджені Миколою I «Основні правила про облаштування і утримання доріг в державі» [11, с.180-183].

Можна сказати, що із вступом на престол Миколи I роботи з будівництва, реконструкції та утримання доріг дещо поживавилися, бо вони, крім економічних, виконували важливу військову функцію – від їх стану залежала мобільність військ. У квітні 1828 р. вийшов сенатський указ щодо затвердженого імператором Положення Комітету Міністрів щодо зміни деяких трактів у Київській губернії [8, с.366]. Іменним указом від 8 липня 1829 р. [9, с.475] була заснована нова дорога з Могильова через Бобруйськ у Волинську губернію замість Рогачівського тракту. Відповідно до іменного указу від 16 грудня 1832 р. було побудоване шосе від Києва до Броварів за полегшеним проектом товщиною 8 дюймів щепенного насипу [10, с.909]. Для його виконання було створено спеціальний економічний комітет з будівництва під керівництвом начальника округу.

За «Основними правилами про облаштування і утримання доріг у державі», затвердженими імператором Миколою I 24 березня 1833 р. [11, с.180-183], всі дороги Російської імперії, в тому числі й Правобережної України, поділялися на п'ять класів: 1) дороги головних сполучень, 2) дороги великих сполучень, 3) дороги звичайних поштових сполучень із губернії в губернії, 4) дороги повітових, поштових і торгових сполучень і 5) дороги сільські та польові. В Правобережжі не проходила жодна з чотирьох головних доріг, що фінансувалися за рахунок казни Головного управління шляхів сполучення.

До великих трактів, тобто доріг другого класу, котрі пролягали через губернії регіону, цим законом у 1833 р. були віднесені: а) так званий Білоруський тракт із Санкт-Петербурга через Київ в Одесу; б) тракт із Києва через Житомир і Дубно в Радзівілів; в) тракт із Києва через Чернігів на Москву та г) тракт із Москви через Тулу, Орел, Ніжин, Київ, Житомир і Дубно в Радзівілів. При цьому вказувалося, що число цих доріг може бути збільшено, а самі напрями змінені. Це особливо стосувалося доріг із Могилева білоруського через Житомир, Бердичів і Тульчин в Одесу, а також від Балти через Дубоссари в Скуляни, на кордон Молдавії. Передбачалось, що всі великі тракти повинні бути обладнані шосе не дуже широкими, легких профілів, без всяких зайвих витрат, але міцних, скільки можна, з кам'яними і чавунними мостами. В тих місцях, де не було зручно прокласти шосе, не робити великих земляних насипів, а в степах, де не було матеріалів, залишати дороги в натуральному вигляді. Регламентувалося, що великі дороги повинні бути облаштовуватися за рахунок земських повинностей; проводити шосейні роботи під контролем губернаторів і під головним розпорядженням МВС по мірі поступлення грошей і підтримки губернських дорожніх інженерів. Ставилось завдання максимально триматися існуючих напрямів, не дуже збільшувати відстані, так, щоб дороги служили для сполучення міст та інших важливих для торгівлі місць. При проведенні шосе по до-

рогах залишати зайву ширину з одного боку для прогону худоби. «Основними правилами...» визначалися чотири джерела для покриття витрат: а) добровільні пожертви; б) залишки передбаченого допоміжного земського збору; в) посилення звичайного земського збору і г) позики в кредитних установах. Що ж до доріг третього класу, то за «Основними правилами...» передбачалося у важких місцях прокладати шосе після закінчення робіт на великих трактах, а де їх не було, навіть раніше. Одночасно поштові і торгові повітові сполучення залишалися у віддані земської поліції, а утримання сільських і польових доріг п'ятого класу покладалося, як і раніше, на власників і казенних селян, через володіння яких вони проходили. Відповідальність за інспекцію якості усіх доріг покладалася на дорожні комісії, що створювалися в кожному губерньському центрі.

Всі ці зміни та перетворення знайшли юридичне закріплення в «Статуті шляхів сполучення» від 2 липня 1843 р. Як свідчить аналіз статті 4 «Статуту...», по всій імперії були запроваджені округи шляхів сполучення. Дороги Київської, Волинської та Подільської губерній були віднесені до десятого округу. Водночас у «Статуті...» було узаконено положення про поділ сухопутних доріг на п'ять класів, унормоване ще 24 березня 1833 р. До головних або державних доріг на території Правобережжя були віднесені: тракт із Москви через Мглин і Чернігів до Києва; з Санкт-Петербурга через Рогачов, Чернігів, Київ, Сквирю, Брацлав, Балту до Дубоссар із малою віткою від Балти до Одеси; Київське шосе в двох напрямках – від Києва до Бреста і від Києва до Орла. Пунктом 13 цього нормативного акту дороги великих сполучень, а також звичайні губерньські і повітові ґрунтові, поштові, торгові і військові дороги, як і раніше, облаштувалися та утримувалися за рахунок земських повинностей під відомством і управлінням місцевих губерньських й дорожніх комісій і повітових дорожніх комісій. До доріг великих сполучень у регіоні, починаючи з березня 1833 р., належали: 1) так званий Білоруський тракт із Санкт-Петербурга через Київ в Одесу; 2) з Києва через Житомир і Дубно в Радзивілів; 3) із Києва через Чернігів, Курськ, Орел і Тулу в Москву; 4) із Москви через Тулу, Орел, Ніжин, Київ, Житомир і Дубно в Радзивілів. При цьому в «Статуті...» наголошувалося, що число таких доріг може бути збільшено, а їх напрямки – змінені. Особливо підкреслювалося мати на увазі дорогу з Могилева білоруського через Житомир, Бердичів і Тульчин на Одесу, а також – від Балти через Дубоссари в Скуляни, на кордон Молдавії. Всі зазначені дороги, включаючи губерньські дороги, в січні 1836 р. були перетворені із ґрунтових у шосе і переведені у підпорядкування Головному управлінню шляхів сполучення. Що стосувалося облаштування та утримання сільських і польових доріг, то в міру необхідності, це було на відповідальності сіл і власників, по володіннях яких вони пролягали [19, с.4, 5, 6].

Що ж до поштового сполучення в Правобережжі, то його налагодження після анексії Росією опиралося на набутий досвід облаштування в Лівобережжі за часів Румянцева з повним підпорядкуванням російським чиновникам та інтересам використанням існуючих трактів, виходячи із настанов Катерини II на асиміляцію Гетьманщини з іншими частинами імперії. Зауважимо, що складений Румянцевим протягом 1765–1767 рр. поштовий статут був чинним до часу заснування намісництв у жовтні 1781 р., що супроводжувався рескриптом імператриці «... что принадлежит до почт и дорог для проезда между губерниями и уездными городами, содержание оных есть дело общественное; мы токмо желаем, чтоб тут со стороны нашей и всех прочих мест и особ, вам подчиненных, к коим попечение о сей части относится, при наблюдении прямой пользы, нужды и исправности... » [33, с.457, 458, 459].

Одним із перших популярних видань Російської імперії, в якому були позначені всі поштові шляхи, включаючи приєднані від Польської республіки областей, став опублікований у 1797 р. «Новейший российский дорожник, верно показующий все почтовые пути Российской империи и новоприсоединенных от Порты Оттоманской и Республики Польской областей, собранный чрез переписку с почтовыми канторами» [15]. В ньому були зазначені відстані від обох столиць до всіх міст і між найближчими містами, графіки доставки пошти в (з) Київського, Волинського, Брацлавського і Подільського намісництв, розміщені виписки із поштових узаконень про дотримання порядку взагалі та подорожників, порядок виконання подорожної повинності від 1766 р. Серед міст Правобережної України названі Бершадь, Брацлав, Вербовець, Вінниця, Зіньків, Могилів на Дністрі, Кам'янець, Летичів, Махнівка, Ольгопіль, Тульчин, Ушиця, Хмільник, Містечка Жванець Подільської; Базалія, Житомир, Ізяслав, Корець, Лабунь, Острог, Радомишль, Рівне, Старокостянтинів, Чуднів, Волинської і Київ, Липовець, П'ятигори, Сквиря, Черкаси Київської губерній.

Іншим винятково важливим з точки зору інформації виданням про обставини і наміри самодержавства використовувати дороги Правобережжя в інтересах Російської імперії став «Указатель дорог Российской империи содержащий в себе описание всех главных и побочных почтовых и других проезжих больших дорог, ведущих от обеих столиц к губерским городам, и соединяющих взаимно оные меж собою и с уездными с новою Генеральною дорожною картою России...», який побачив світ у 1804 р. в трьох частинах [20–21], перша і друга з яких безпосередньо стосувалися українських шляхів сполучення. Укладач видання генерал-майор М. Вішницький у передмові його користь підкреслив наступними аргументами. По-перше, недоліки у відомостях про дороги (в попередніх виданнях були описані тільки поштові дороги і то не всі) завдавали немалі збитки для казни і приватних осіб. По-друге, вказівник містив достовірні відомості

мости про всі найкоротші поштові та інші проїжджі великі трак-ти, що з'єднували всі міста і містечка держави й були важливи-ми для збереження казенних і партикулярних інтересів. По-треге, з нього була важливою користь для пересування полків і команд із одного місця в інше, а також постачання військам амуніції, провіанту та фуражу, уникаючи зайвих витрат за перевезення. По-четверте, інформація в книзі була корисна для купців і подо-рожуючих, оскільки давала можливість через використання ко-ротших доріг заощаджувати гроші і час.

В «Дорожном календаре, или Указателе главных дорог импе-рии Российской» від 1805 р. [12] жодних відомостей про українсь-кі шляхи і тракти не було розміщено. У ньому лише зазначені міс-та в межах імперії. Втім, починається він іменними та урядови-ми указами, які стосувалися доріг і поштових станцій. Відкриває книгу іменний указ від 1797 р. з рекомендаціями в грязьових і болотистих місцях замість мостових робити гатки з дрібного лісу, а де лісу нема, то з очерету, гати шириною 4 м., які насипати не товсто крупним піском.

Ще одним виявом інкорпорації дорожнього господарства Правобережної України в політичний і господарський організм Російської імперії стало опублікування в 1808 р. так званого ки-шенькового поштового атласу [13], що представляв собою набір карт губерній. У ньому жодним чином не згадується про українсь-кі чи малоросійські губернії. Натомість карта Волинської губер-нії зображена на одному аркуші з білоруськими Гродненською та Білостокською губерніями і окремо – Київська й Подільська гу-бернії. Щоправда, в поштових дорожниках від 1824 і 1829 рр. ще згадуються про «поштові шляхи приєднаних від Республіки Польської області», однак йдеться не про Правобережну Україну, а лише про історичні польські території.

Зокрема, в «Почтовом дорожнике, или Описании всех почто-вых дорог Российской империи, Царства Польского и других при-соединенных областей» [17], виданому в 1824 р. на основі підго-товлених нових поштових карт та урахування багатьох змін і но-вого поділу губерній й зазначенням відомостей про станції, поряд із назвами всіх міст і станцій, приналежність кожної з них до тієї чи іншої губернії, відстані між ними і розкладів їх функціонуван-ня, була вперше вміщена інформація про облаштування, розряди доріг, розміщення на них населених пунктів, а також поради про можливі варіанти, як доправити пошту чи доїхати до них, осо-бливо до прикордонних міст.

Як засвідчує аналіз «Почтового дорожника, или Описания всех почтовых дорог Российской империи, Царства Польского и других присоединенных областей» від 1829 р. [18], його поява була викли-кана незначним накладом попереднього Вказівника, який не за-довільнив потреб дорожників і поштових установ, а також зміна-ми, що відбулись після його опублікування. Поштовий дорожник

містив: уточнені описи поштових доріг за номерами: а) від обох столиць до губернських, обласних і прикордонних міст і містечок; б) між всіма губернськими, обласними і прикордонними містами й містечками, а також в) між повітовими містами центрами. Іншими словами, самодержавство опікувалося вдосконаленням процедури поштового зв'язку в інтересах Росії і, як і раніше, не дбало про поліпшення стану самих доріг, якими він забезпечувався.

Підтвердженням цього стали істотні зміни в структурі поштових установ, які відбулися у 1830 р. і яким передувала значна робота Комітету для перегляду поштового управління, створеного 1827 р. [31, с.26]. Його члени напрацювали чималий корпус документів, у тому числі проект «Про нове облаштування поштової частини», «Положення про розподіл справ між відділеннями і столами Поштового департаменту» і «Положення про нове облаштування поштової частини», затверджене 22 жовтня 1830 р [16]. Останнім із них була змінена інфраструктура поштового зв'язку Російської імперії. На цей раз вона складалася зі збережених Петербурзького та Московського поштамтів і 11 поштових округів на чолі з окружними пошт-інспекторами. Смирнов ще в 1845 р. писав про особливу увагу царизму до розвитку Ольвіопольського (нині – м. Первомайськ) прикордонного поштамту, що мав велике значення в доставленні міжнародної кореспонденції, починаючи з XVIII ст. [32, с.11-20]. Складений та опублікований 1836 р. Г. Савинковим за останніми установленнями «Указатель губернских и уездных почтовых дорог в Российской империи» [22] вже містив пронумеровані губернські та повітові дороги. На території Правобережної України перші позначені під номерами 6, 11, 25,40, 47, 48 і 56, а інші – по губерніях, але тільки найголовніші.

У 1852–1853 рр. була здійснена чергова трансформація, внаслідок якої ліквідували зазначені поштові округи, натомість їх функції зосередились у губернських поштових управліннях під керівництвом губернських поштмейстерів [14, с.16, 17]. В обох випадках структурні зміни практично не торкнулися якості доріг, якими забезпечувався поштовий зв'язок. Поява телеграфу та розвиток мережі телеграфних установ у другій половині XIX ст. спричинили нові зміни в управлінні на державному рівні і у структурі місцевих установ зв'язку. Передусім зміни на місцевому рівні стосувалися злиття поштових і телеграфних установ, котрі до 1864 р. підпорядковувались різним відомствам: поштове управління у віданні Міністерства внутрішніх справ, а управління телеграфом від 1842 р. перебувало в структурі Управління шляхів сполучення і публічних будинків [14, с.16–17]. Сам процес реорганізації управління розтягнувся на десятиліття [30]. Проте і на цей раз істотних змін у поліпшенні доріг не відбулося, за виключенням прокладення кількох шосейних старих доріг і початку створення залізниці.

Отже, зміни в мережі і якості шляхів сполучення Правобережної України та розвитку на їх основі комунікацій зв'язку від-

бувалися в умовах територіальної експансії та реалізації інкорпораційної політики Російської імперії та були викликані природно-географічним середовищем, соціально-економічними причинами, зокрема рівнем економічного та торговельного розвитку, тенденціями й векторами розвитку внутрішніх і міжнародних економічних відносин.

Список використаних джерел і літератури:

1. О распоряжениях в польских областях, занятых российскими войсками. Именной, данный генералу Кречетникову. 1792. 8 декабря // *Полное собрание законов Российской империи*: Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Его Императорского величества канцелярии, 1830. Т. 23. № 17090. С. 388-391.
2. Об учреждении почты из С.-Петербурга в Константинополь. Именной, данный главному Директору почт графу Безбородко. 1795. Сентября 6 // *Полное собрание законов Российской империи*: Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Его Императорского величества канцелярии, 1830. Т. 23. № 17381. С. 764-765.
3. Обустройство почты и содержания оных в губерниях: Минской, Вольнской, Подольской и Брацлавской. Именной, данный Минскому, Вольнскому, Подольскому и Брацлавскому генерал-губернатору Тутолмину. 1795. Сентября 6 // *Полное собрание законов Российской империи*: Собр. 1-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Его Императорского величества канцелярии, 1830. Т. 23. № 17382. С. 765-771.
4. Об устройстве Почтового департамента, и штатов оною. Именной, данный Сенату. 1799. Апреля 16 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-1. Т. 25: 1799. № 18938. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 620-621.
5. Об устройстве дорог. Именной, данный Сенату. 1802. Июля 8 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-1. Санкт-Петербург: Тип. Его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 27. № 20319. С. 188-189.
6. О перемене дороги в Подольской губернии для Одесского транзита. Именной, данный министру коммерции. 1805. Августа 4 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-1. Т. 28: 1804-1805. 21864. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 1153.
7. Об управлении водяными и сухопутными сообщениями. Учреждение. 1809. Ноября 20 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-1. Т. 30: 1808-1809. № 23996. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 1305-1339.
8. О переложении некоторых трактов по Киевской губернии. Сенатский, по высочайше утвержденному положению Комитета Министров. 1828. Апреля 6 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-2. Т. 3. № 1926. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 565-567.
9. Об учреждении новой дороги от Могилева чрез Бобруйск в Вольнскую губернию, вместо Рогачевского тракта. Именной, объявленный Могилевским гражданским губернатором управляющему Министерством внутренних дел. 1829. Июля 8 // *Полное собрание за-*

- конов *Российской империи*. Собр.-2. Т. 4. № 2969. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 475.
10. О построении шоссе по дороге от Киева до Бровар. Именной, данный Сенату. 1832. Декабря 16 // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-2. Т. 7. № 5831. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 909.
 11. Высочайше утвержденные «Основные Правила об устройстве и содержании дорог в государстве». 1833. 24 марта // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр.-2. Т. 8. № 6076. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. С. 180-183.
 12. Дорожной календарь, или Указатель главных дорог империи Российской / [выбранный из Нового указателя, изданного при Московском императорском почтамте для удобства путешествующих. Д.С.С.К.А.Г.]. Москва: В Университетской тип. у Любия, Гария и Попова, 1805. 167, [1] с.
 13. Карманной почтовой атлас всей Российской империи, разделанной на губернии с показанием главных почтовых дорог. Санкт-Петербург: Депо карт Его Имп. Величества, 1808. 43 с.
 14. Материалы по истории связи в России. XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов / [под ред. Н.А. Мальцевой]. Ленинград: Главполитграфпром, СССР, 1966. 335 с.
 15. Новейший российский дорожник, верно показывающий все почтовые пути Российской империи и новоприсоединенных от Порты Оттоманской и Ресублики Польской областей, собранный через переписку с почтовыми канторами. Санкт-Петербург: При Императорской Академии наук, 1797. [2], XXVI, 303 [4], 57, 16 [2] с. 2 л.
 16. Положение об устройстве почтовой части 1830 г. 22 октября. Санкт-Петербург, 1830. 30 с.
 17. Почтовый дорожник, или Описание всех почтовых дорог Российской империи, Царства Польского и других присоединенных областей: Ч. 1-3. Б. м. и Б. и., 1824. 458 с. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=101480> (дата звернення: 16.01.2020).
 18. Почтовый дорожник, или Описание всех почтовых дорог Российской империи, Царства Польского и других присоединенных областей: В 3 ч. С принадлежащими к оному табл., расписаниями, почт. картами и др. сведениями / [изд. от Почтового департамента сообразно с последними переменами вторым теснением]. Санкт-Петербург: Тип. Карла Крайняя, 1829. 489 с. URL: <https://www.prlib.ru/item/438721> (дата звернення: 16.01.2020).
 19. Свод законов Российской империи. Т. 12. Ч. 1: Уставы: путей сообщения, почтовый, телеграфический, строительный и пожарный. Санкт-Петербург: Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1957. 664 с.
 20. Указатель дорог Российской империи содержащий в себе описание всех главных и побочных почтовых и других проезжих больших дорог, ведущих от обеих столиц к губернским городам, и соединяющих взаимно оные меж собою и с уездными с новою Генеральною дорожною картою России в пользу и потребление войскам для маршрутов; Провиантской и комиссариатской частям, и купечеству для отправления транспортов; также для отправления естафетов и для взима-

- ния за дорожные денег; а путешествующим как для знания, так и сокращения их пути / [соч. Его Имп. Величества по квартир. части ген.-майором М. Висшицким]. Санкт-Петербург: Тип. Театральной дирекции, 1804. Ч. 1. XIV, 519 [1], 3, [1] с. URL: <https://www.prilib.ru/item/459675>
21. Указатель дорог Российской империи: Содержащий в себе описание всех главных и побочных почтовых и других проезжих и больших дорог, ведущих от обеих столиц к губернским городам, и соединяющих взаимно оные меж собою и с уездными.: С новою генеральною дорожною картою России: В пользу и употребление войскам для маршрутов; – провиантской и комиссариатской частям, и купечеству для отправления транспортов; также для отправления эстафетов и для взимания за подорожные денег; а путешествующим как для знания, так и сокращения их пути / [соч. Его имп. величества по квартир. части ген.-майором М. Вистицким]. Санкт-Петербург: Тип. Театральной дирекции, 1804. Ч. 2. 597, [3] с. URL: <https://www.prilib.ru/item/459676>
 22. Указатель губернских и уездных почтовых дорог в Российской империи, составленный по новейшему учреждению почтовых дорог и станций Г. Савинковым с приложением дорожной карты. Санкт-Петербург, 1836. 36 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/459670>
 23. Бармак М. Формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць* / [за заг. ред. проф. П. Григорчука]. Вінниця, 2007. Вип. 12. С. 12-15.
 24. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Вид-во Астон, 2016. 392 с.
 25. Верменич Я.В. Територіальна управлінська система в Україні: теоретико-методологічні проблеми оптимізації // *Укр. іст. журн.* 2006. № 6. С. 177-189.
 26. Гаушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах другої половини XIX – початку XX ст. Київ: Наук. думка, 1993. 226 с.
 27. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі (друга половина XVIII – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 20918. 365 с.
 28. Ігнатєва Т.В. Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [редкол.: І.С. Винокур (відп. ред.), Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 261-264.
 29. Історія України: нове бачення: У 2 т. / [О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; під ред. В.А. Смоля]. Київ: Україна, 1995. Т. 1. 350 с.
 30. Міронова І.С. Документи про поштові та поштово-телеграфні установи на півдні України (за матеріалами історичних архівів Російської Федерації). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Myronova_Iryna/Dokumenty_pro_poshtovi_ta_poshtovo-telehrafni_ustanovy_na_pivdni_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=5nmtd1ur9s2pee4br9aroiu863
 31. Орехова С.Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XXI ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Донецьк, 2006. 503 с.

32. Смирнов. Историческое обозрение почт в России. Почты в царствование императрицы Екатерины II и императора Павла I. Малороссийские почты // Прибавление к общему циркуляру по главному управлению почт. 1845. № 25. С. 11-20.
33. Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве // Киевская старина. 1891. Т. 34. С. 455-465.
34. Філінюк А.Г. Правобережна Україна на межі XVIII – XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.

O. Rebryk

To the item about socio-political, socio-economical prerequisites and legal principles of the ways and means of communication development in the Right bank Ukraine in the end of the 18th century and in the 60s of the 20th century

The article deals with the analysis of socio-political, socio-economical prerequisites and legal principles of the ways and means of communication development in the Right bank Ukraine from its annexation as the part of Russian Empire till the 60s of the 19th century, done on the source base and used references.

The author reasoned that changes in the regional ways system were objectively caused by nature and geographical environment, socio-economical prerequisites, in particular economical and trade development level, tendencies and vectors of the internal and external economical communication developed. But in the period researched they were conditioned above all by political and legal principles of the domestic policy of the autocracy aimed at integrating of all spheres of Right bank Ukraine public life with the traditional structure of economic activities of its population into the national system of internal and external trade relations of the new metropolis. It is emphasized that the transformations in the road economy of the region followed from the colonization model of empire building, aimed at its absorption or integration. The idea on complete reorientation of the vector of development of the west-oriented ways and means of communication of Right-Bank Ukraine in the direction and needs of Russia is carried out.

Key words: *Right bank Ukraine, ways and means of communication, prerequisite, principles.*

Отримано: 16.07.2020

А. Ю. Скрипник

(м. Кам'янець-Подільський),

С. І. Бучаста

(м. Чугуїв Харківської області)

КОДИФІКАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена розгляду особливостей законодавчої бази будівельного процесу у військових поселеннях першої половини ХІХ ст. як підґрунтя створення інфраструктури військовопоселених округів.

Зазначено, що історія військових поселень у Російській імперії є предметом активних досліджень вітчизняних та зарубіжних істориків, а численні й різноманітні нормативно-правові акти та водночас сучасний недостатній стан їх вивчення потребують ґрунтовного і комплексного підходу до студіювання означеної проблематики.

З огляду на важливість розуміння законодавчих підвалів формування інфраструктури, які дають змогу осмислити цей процес як порівняно системний і послідовний, розгляд законодавства у галузі будівництва військових поселень є невід'ємним елементом загального вивчення історії даних мілітарних утворень.

Законотворчий процес у таких військових конгломератах мав такі ж ознаки і тенденції, що й у загальному російському законодавстві того часу. Зауважено, що окремого чи спеціального будівельного законодавства у військових поселеннях не існувало. Положення щодо будівництва містилися у багатьох документах, збірках та циркулярах з організації поселень. Тому процес кодифікації законодавчої бази тривав поступово, відповідно до практичних викликів і проблем. Показано, що досить об'ємна і складна бюрократична правова база, традиційна для всієї управлінської системи Російській імперії, занадто детально висвітлювала, регламентувала та контролювала будь-який будівельний процес. Відповідно її вплив на соціальне середовище характеризувався врахуванням залежного підневільного становища суб'єктів процесу, панування у фінансовій царині умовних цін на будівельні матеріали та широкому використанні безкоштовної праці спеціальних робітничих підрозділів і солдатів регулярних полків російської армії.

Встановлено, що законодавчу базу будівництва можна систематизувати за умовними групами застосування щодо управління, складу інфраструктури, питань містобудівних перетворень, використання примусової і вільнонайманої праці, правил виконання робіт, заготівлі будматеріалів, застосування будівельних матеріалів і технологій, складання кошторисів, посадових інструкцій, звітності, протипожежних правил. Доведено, що хронологічно основна маса законодавства щодо спорудження у військових поселеннях була створена до 1827 р. Пізніше видавалися лише окремі документи. Після 1838 р. головні положення увійшли у зведену діюче законодавство у вигляді «Свода военных постановлений».

На відміну від цивільного будівельного права, законодавчі акти військових поселень, видані у 1817–1838 рр., не мали на меті регулювання суспільних відносин суб'єктів зазначеної сфери, бо в такому разі держава одночасно виконувала функції замовника, забудовника і підрядника. Головною ознакою будівельної регламентації в поселеннях було закріплення власної моделі розвитку округів і всебічний контроль за її реалізацією на рівні територіального планування, архітектурно-будівельного проектування, будівництва й ремонту окремих об'єктів інфраструктури.

Ключові слова: військове поселення, законодавство, правила, положення, будівництво, інфраструктура.

Збройні сили були і є одним із визначних інститутів держави, який не тільки функціонує як гарант захисту і безпеки, а й як вагомий політичний чинник, здатний впливати на систему державного устрою, посилювати її статус на міжнародній арені та бути важливим елементом суспільства. У всесвітній історії знайдеться чимало прикладів використання армії, залежно від потреби влади, як у ролі оборонця країни та її мешканців, або ж агресора.

На початку XIX ст. у самодержавних колах Російської імперії виникла ідея створення військових поселень як своєрідного синтезу постійної військової служби у поєднанні з сільськогосподарською діяльністю. Замість того, щоб шукати шляхи для формування мобільної, компактної армії європейського типу, і, як наслідок, істотно зменшити бюджетні витрати, царат пішов шляхом утворення міліарних територіальних конгломератів з усіма атрибутами кріпосницького ладу. Сама філософія таких поселень базувалася на системі примусу, регламентації усіх сфер життя, повного придушення особистості.

На жаль, українські землі стали полем для втілення одного з найбільш безглузких і масштабних кріпосницьких проєктів, в основу якого було покладено перетворення людини на слухняний, бездумний живий механізм, а сам факт існування військових поселень перетворювався на знаряддя цілеспрямованої колоніальної політики Російської імперії в Україні. Формування низки військово-господарчих баз у різних регіонах розглядалося виключно як елемент надійної опори існуючого ладу, стратегічний резерв для подальших наступальних війн та джерело забезпечення армії людськими ресурсами, продовольством і фуражем.

Штучна ізоляція окреслених територій свідчить про намагання мати особливий військовий контингент у межах міліарної резервації, яка б не зазнавала зовнішнього впливу, шляхом мінімізації соціальних контактів, а відповідно існувала за встановленими армійськими законами. В очах ідейних натхненників військових поселень живі люди прирівнювалися до іграшкових солдатиків без права власної думки і голосу, що мешкають у типових будівлях і населених пунктах. Для російських царів Олександра I і Миколи I та генерала О. Аракчєєва облаштування такої формації виглядало як великий проєкт державного масштабу, який мав

на меті знайти нові варіанти і форми утримання величезної армії, і таким чином полегшити гігантські військові витрати.

Мета дослідження полягає у систематизації за хронологічним принципом законодавчих документів та з'ясування ступеню їх впливу й ефективності практичного застосування у царині принципів планування, забудови та динаміки розвитку інфраструктури військових поселень Російської імперії.

Звертаючись до наукових досліджень з проблем формування будівельного права у Російській імперії, відзначимо таких дослідників, як А. Власюк [14], М. Золотарьова [15], І. Пірожкова [19] та Т. Ситіна [30]. Наведені ними дані свідчать про те, що до 1832 р. масив законотворчої документації формувалася стихійно, часто за оперативною потребою. Чинним механізмам регулювання будівельних процесів була характерна відсутність уніфікованого будівельного законодавства і жорсткий контроль з боку держави. До початку XIX ст. законодавче регулювання стосувалося переважно проблем створення та діяльності органів управління будівництвом, технічної регламентації процесу проектування, порядку виконання будівельних робіт, запровадження принципу регулярності, художнього складника, фінансування будівництва, архітектурно-інженерної освіти, впровадження технічних нововведень, протипожежних заходів, а також стандартизації й використання нових будівельних матеріалів та їх виробництва. Типовими формами правових актів у галузі містобудування були укази царя, документи вищих і центральних державних установ, а також вельми специфічні, графічні «взірцеві» проекти для житлової забудови міст, котрі серійно виходили у вигляді альбомів креслень і малюнків фасадів будівель і споруд.

Особливістю військових поселень стало створення спеціальної законодавчої бази, яка дещо відрізнялася від загальної, якою користувалося Військове відомство. Розроблене у 1814 р. «Положение поселяемому батальону Елецкого пехотного полка» [13, с.61-67] містило вказівки щодо вирішення будівельних питань. Перші законодавчі акти часто містили, поряд з регламентацією обов'язків і повноважень чиновників, нормативні статті про застосування технологій і матеріалів, порядку і послідовності виконання робіт [17, с.227-232]. Як правило, практикувалася розробка начальниками українських округів кавалерії законодавчих актів за зразками документів для поселень піхоти [4, арк.79; 7, арк.1]. Акти піхотних полків, які не дублювалися, були дійсними на територіях інших військових поселень, а для їх друкування використовувалася ціла мережа друкарень.

Аналізуючи законодавчу базу, слід зазначити, що спеціального будівельного законодавства у військових поселеннях не існувало. Положення і норми містилися окремими частинами в документах загального змісту або видавалися окремо. Тому, для зручності аналізу, вважаємо за потрібне розділити наявні акти на умовні групи залежно від стосунку до проблем: 1) діяльності органів

управління, 2) визначення складу інфраструктури, 3) містобудівного планування, 4) керування піхотними батальйонами, що знаходяться на роботах, 5) функціонування будівельних військово-робочих підрозділів, 6) правила виконання будівельних робіт, 7) правила заготівлі будівельних матеріалів, 8) правила застосування будівельних матеріалів та технологій, 9) практичні описи будівництва окремих об'єктів інфраструктури, 10) типові кошториси, 11) посадові інструкції, 12) правила звітності, 13) протипожежні правила. Умовність поділу полягає в тому, що документи того часу рідко містять один аспект регулювання, вони зазвичай стосуються різних сфер діяльності та розглядають безліч практичних питань. За нашими підрахунками для будівництва об'єктів інфраструктури використовувалося не менше 125 законодавчих актів. Безумовно, дати детальний аналіз кожного документа в межах статті неможливо, тому зупинимось на загальній характеристиці виділених груп і найбільш важливих документах.

Оскільки органи управління будівництвом перебували в структурі загального управління, ця частина регулювалася законодавчими актами про створення таких органів військових поселень, як Економічний комітет, Штаб окремого корпусу військових поселень, Штаб поселеної дивізії, Штаб загону поселених військ, Штаб поселеного резервного кавалерійського корпусу та їх підрозділів, Рада головного над військовими поселеннями начальника, Будівельні комітети, Корпус інженерів військових поселень та ін.

Однією з найважливіших проблем для розуміння процесу формування інфраструктури військових поселень є законодавче визначення її складу. Потрібно зауважити, що окремого документа немає, але існує чимало актів, які поряд із регулюванням правил життя і служби у поселеннях також регламентують кількість і облаштування будівель та споруд для різних потреб.

Насамперед для побудови й облаштування території округу керувалися «Положением о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии» [20, с.1-20], яке часто використовувалося в округах поселеної кавалерії. Документ регламентував склад комісії щодо вибору місця для нового будівництва, визначав основні вимоги обрання ділянки, необхідний перелік картографічних маюнків, можливі форми планувань ротних селищ, порядок перенесення планів на місцевість, правила прокладання доріг між селищами, порядок складання та затвердження проектних планів. Графічний матеріал доповнювався детальним описом відповідно до форми «Місцеве розташування полкового штабу і поселених рот», що слугувало додатком до вище згаданого «Положення». Наприклад, незважаючи на те, що нових селищ в округах військового поселення Слобідсько-Української губернії майже не будували, цей документ використовувався для визначення оптимальності розташування існуючих селищ.

Наступним документом встановлювався устрій самого селища. «Положение о разделении в поселенной роте унтер-офицеров и рядовых на отделения и десятки и расположении оных по домам» [25, с.1-17] для піхоти і «Положение о числе, разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и расположение оных по домам» [28, с.4-13] для кавалерії були затверджені в 1821 р. У них вказувалася кількість штабних і житлових будівель у ротних та ескадронних селищах, принципи їх розташування на вулицях й площах, планування садиб та окремих будівель згідно з їхнім функціональним призначенням. У 1824 р. ці документи були доповнені «Правилами о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселения эскадронов, кроме совокупного» [26, с.1-4], з поясненнями щодо кількості і типів штабних будівель залежно від розташування ескадрону в одному або кількох селищах. Квартирування офіцерів у відведених для них будинках визначалося додатковим документом «О размещении действующих эскадронов квартирами у военных поселян своего поселения» до параграфа 23 проекту «Учреждения о военном поселении регулярной кавалерии» [1, л.17-19].

Вимоги до будівель спеціальних та економічних установ, запасних хлібних магазинів, цегельних заводів, кінних заводів регулювалося відповідними документами [3, л.27 зв.; 16, с.1-22; 21, с.1-23; 31]. До прикладу, «Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методам взаимного обучения и управлению оными» [32] включало детальні пояснення щодо будівлі школи, її планування, облаштування навчальних класів і навіть шкільних меблів. «Положением о церквях, священниках и их причте в округах военного поселения кавалерии» [29], від 1823 р. визначало порядок і норми для культових об'єктів.

У першій третині ХІХ ст. проектування типових споруд мілітарного призначення отримало юридичне оформлення у загальноімперському законодавстві у вигляді серій «зразкових» фасадів [18, с.529-532]. Ці норми поширювалися і на військові поселення. Були створені графічні альбоми типових проектів і типові кошториси, однак не зразкові, а обов'язкові для виконання. Будь-яка невідповідність форми споруди від креслень вважалася порушенням [23, с.16-19]. Приміром, у документах військового поселення 2-ї уланської дивізії за 1824–1829 рр. згадуються плани кам'яної гауптвахти в загальному атласі під № 10 [5, л.659 зв.], план дерев'яного будинку для проживання 8-ми офіцерів під № 4 і 14 [2, л.397], план кам'яної школи з ескадронним комітетом під № 15 [8, л.1-54], план кам'яної казарми з майстернею для непоселених унтер- і віце-офіцерів під № 16, план кам'яної взводної стайні, з караульною і двома фуражними магазинами під № 19 в тому ж атласі [11, арк.21-22]. Окремі креслення виконувались як літографії [12, л.1]. Практичні описи були третім після планів і кошторисів документом і покровою інструкцією в здійсненні будівництва із описом послідовності і технології всіх робіт [10, л.2-11].

Широке використання військово-робітничих підрозділів поселень та зовнішніх ресурсів робочої сили у вигляді батальйонів піхотних полків для будівництва об'єктів інфраструктури спричинювали появу законодавчих актів щодо порядку провадження робіт, штатного розпису, винагород, заготівлі матеріалів та інструментів, матеріального забезпечення тощо.

Низка нормативних актів окреслювала відповідальність за якість і належне дотримання правил будівництва виконавцями робіт, черговості та послідовності їх виконання, порядок передачі споруд у експлуатацію та особисту матеріальну відповідальність чиновників.

Окрема група положень регулювала здійснення так званого «ремонтного утримання». Джерело фінансування таких робіт залежало від їх призначення. Природно, штабні будівлі забезпечувались державними коштами, а будівлі загального чи приватного використання ремонтувались за рахунок позикового капіталу та виконання поселянами безоплатної роботи у вигляді громадських чи особистих повинностей. Окремі «ремонтні» постанови були створені для ротних та полкових будівель, у них був означений функціональний поділ, джерела забезпечення ремонтних робіт, терміни ремонтних виправлень для окремих конструктивних елементів, порядок призначення ремонту, порядок заготівлі будівельного матеріалу та терміни виконання.

Способи ремонту доріг встановлювались в § 223–226 проекту «Учреждения о военном поселении регулярной кавалерии» та в додатковому положенні «О содержании в исправности дорог в округах военного поселения кавалерии», що пояснювало § 226 та було видано у 1824 р. [27, с.53-58].

Нормативна література, що використовувалась у будівництві на початку XIX ст., представляла собою Урочні реєстри різних відомств, які регламентували тільки число робітників на будівництві. Тому у 1823 р. було розроблене окреме «Положение о количестве красильных материалов, потребных на окрашивание в жилых покоях каменных стен, деревянных полов и железа листового на крышах» [6, арк.188]. Однак, призначення матеріалів і опис правил будівельної справи з'являється лише у січні 1825 р. в «Положении о количестве материалов, какое назначать должно при составлении смет на постройку домов» [22]. Згадане «Положення» за наказом генерал-інспектора дозволяло детально вираховувати кількість матеріалів, робочої сили, терміни виконання та кошти, що призводило до скорочення витрат на будівництво. Документ був надрукований окремою книгою з додатком креслень і містив чотири розділи: 1. Про матеріали на будівництво кам'яних будинків; 2. Внутрішнє оздоблення кам'яних будинків; 3. Про матеріали для спорудження дерев'яних будинків; 4. Про матеріали на внутрішню обробку дерев'яних будинків. Всього в чотирьох розділах налічувався 31 параграф.

Нормування для кошторисних обчислень супроводжувалось розробкою окремих інструктивних документів з підготовки звітів про використані матеріали, інструменти, проведені роботи та витрачені кошти.

Зважаючи на переважно дерев'яну забудову міст та селищ, у військових поселеннях неабияку увагу приділяли протипожежним заходам. Були видані правила утримання та придбання пожежних інструментів, організації догляду та ліквідації загрози пожеж, безпечного будівництва. Такі інструкції писалися як для всіх поселень, так і для окремих округів та розсилалися на місця для обов'язкового виконання [9, л.58].

Хронологічно основний масив законодавства з будівництва у військових поселеннях був створений до 1827 р. Пізніше видавалися лише окремі документи, пов'язані з діяльністю Будівельного комітету Головного штабу з військових поселень і Корпусу інженерів військових поселень, а також перевидавалися вже існуючі. З доступних нам джерел відомо, що такі перевидання відбувалися принаймні до 1834 р., що фактично підтверджує використання наявної законодавчої бази до видання «Свода военных постановлений» у 1838 р.

Наприкінці 1830-х рр. у значно зміненій системі військових поселень виникла нагальна потреба упорядкування та уточнення законодавчої бази. Видане у 1835 р. «Положение о преобразовании Департамента военных поселений Военного министерства» [24, с.716-730] містило всі основні регуляторні моменти будівництва у військових поселеннях, які на той час були актуальними, але без дріб'язкової деталізації. В рамках процесу кодифікації всього російського законодавства військові поселення отримали у 1838 р. зведене діюче законодавство у вигляді «Свода военных постановлений», яке закріплювало їх статус як одного з елементів російської імператорської армії.

Зважаючи на складність та недослідженість проблеми, здійснений огляд законодавчої бази будівництва та створення інфраструктури у військових поселеннях Російської імперії першої половини ХІХ ст. не може претендувати на всеосяжність, але дозволяє зробити деякі висновки. Отже, законотворчий процес у військових поселеннях мав ті ж загальні тенденції еволюції російського законодавства і лобював, насамперед, ідею автономності військових поселень. Тому для них був створений величезний перелік норм і правил, без посилань на загальноросійське законодавство, хоча з явним успадкуванням основних його положень. Окреме будівельне законодавство для військових поселень, яке б регламентувало усі специфічні напрямки і особливості, так і не було створене. Оскільки масив законодавчих актів з'являвся поступово, за потреби, то окремі положення щодо будівництва були просто включені до багатьох бюрократичних документів із загальної організації поселень.

Список використаних джерел і літератури:

1. Входящие бумаги за 1821 г. // *Российский государственный военно-исторический архив* (далі – РГВИА). Ф. 405. Оп. 1. Д. 108. Л. 17–19.
2. Дела о сметах на строительство зданий, утвержденных императором, о строительстве в каждом из округов в целом и в каждом из его эскадронов и рот, о завершении строительства в полковых штабах и т. д., 1824–1826 гг. // *РГВИА*. Ф. 405. Оп. 1. Д. 414. Л. 397.
3. Общие отчеты за 1829 год и переписка о производстве строений в округах 2-го резервного кавалерийского корпуса в 1830 году // *РГВИА*. Ф. 405. Оп. 3. Д. 641. Л. 27 об.
4. Про вирішення всіх загальних питань щодо будівельних робіт, 1823 р. // *Центральний державний історичний архів України у м. Києві* (далі – ЦДІАК). Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 79.
20. Переписка о выполнении строительных работ в округах военного поселения, 1824–1826 гг. // *РГВИА*. Ф. 405. Оп. 1. Д. 413. Л. 659 об.
21. Про складання кошторису на роботи на 1841 р., 1840–1841 pp. // *ЦДІАК*. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 188.
5. Рапорти різних осіб, щодо облаштування військового поселення, 1818 р. // *ЦДІАК*. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.
22. Реестр печатным постановлениям и другим книгам, изданным для Военных поселений с начала учреждения оных с 1817 г. по 1845 год включительно // *РГВИА*. Ф. 411. Оп. 1. Д. 17. Л. 1-54.
23. Сведения к отчету по военным поселениям за 1826 г. // *РГВИА*. Ф. 405. Оп. 2. Д. 155. Л. 58.
24. Сметы и практические описания к ним для руководства производством работ при строительстве в округах поселений домов и надворных строений для поселян-хозяев, унтер-офицеров и офицеров и для штабов, 1821 г // *РГВИА*. Ф. 405. Оп. 1. Д. 109. Л. 2–11.
25. Справа про забезпечення будматеріалами, інструментами та фінансами облаштування військового поселення Чугуївського уланського полку, 1825 р. // *ЦДІАК*. Ф. 1323. Оп. 1. Спр. 519. Арк. 21–22.
26. Фасад дома в один этаж для военных поселян хозяев, 1825 г. // *РГВИА*. Ф. 349. Оп. 23. Д. 243. л. 1.
6. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. Т. 5. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1871. 98 с. Приложения. С. 61-67.
7. Власюк А.М. Эволюция строительного законодательства России в 1830–1910-е годы // *Памятники русской архитектуры и монументального искусства*. Москва, 1985. С. 226-239.
8. Золотарёва М.В. Регулирование архитектурно-строительного процесса в России XVIII – начала XX века: автореф. дис. ... д-ра архитектуры: спец. 05.23.20 Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия. Санкт-Петербург, 2010. 33 с.
27. Инструкция начальнику кирпичного завода в округах военных поселений // *О военном поселении*. Кн. 4. С. 1–22.
28. Материалы для истории военных поселений. Краткое обозрение законодательства Старорусского военного поселения // *Новгородский сборник*: в 5 вып. Новгород: 1865-1866. С. 227–232.
9. О полковых строениях // *Полное собрание законов Российской империи* (далі – ПСЗРИ). Собр. I. Т. XXVIII. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е.И.В. канц., 1830. № 21462. С. 529–532.

10. Пирожкова И.Г. История строительного законодательства Российской империи: монография. Москва: Канон+. 2008. 288 с.
11. Положение о выборе мест для построения полковых штабов и поселенных рот в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 7. С. 1–20.
12. Положение о запасных хлебных магазинах в округах военного поселения 2-й Уланской дивизии. Печатано 1825 года августа 12 дня // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. С. 1–23.
13. Положение о количестве материалов, какое назначать должно при составлении смет на постройку домов. Санкт-Петербург, 1825. 103 с.
14. Положение о порядке наблюдения за постройкой ротных строений в округах военного поселения 1-й гренадерской дивизии // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 10. С. 16–19.
15. Положение о преобразовании Департамента Военных поселений Военного Министерства // *ПСЗРИ. Собрание II. Т. X. Ч. 1*. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канц., 1836. № 8233. С. 716–730.
29. Положение о разделении в поселенной роте унтер-офицеров и рядовых на отделения и десятки и расположении оных по домам // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. С. 1–17.
30. Правила о разделении эскадронных штабных строений в различных видах поселения эскадронов, кроме совокупного. 1821 г. // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. С. 1–4.
31. Положение о содержании в исправности дорог в округах военного поселения кавалерии 1824 г. // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. С. 53–68.
32. Положение о числе и разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам. 1821 год. // *Разные положения о военном поселении*. Кн. 2. С. 4–13.
16. Положение о церквях, священниках и их причте в округах военного поселения кавалерии. Санкт-Петербург, 1824. 80 с.
17. Сыгина Т.М. Русское архитектурное законодательство первой четверти XVIII века // *Архитектурное наследие*. Вып. 18. Москва, 1969. С. 150–162.
18. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Часть третья. Положения о конском заводе и запасных хлебных магазинах в округах военного поселения регулярной кавалерии. Санкт-Петербург: Тип. К. Крайя, 1822. 198 с.
19. Учреждение о военных поселениях. Ч. 6. Руководство к учреждению школ для кантонистов среднего возраста по методе взаимного обучения и к управлению оными. Санкт-Петербург: Тип. К. Крайя, 1819. 139 с.

**A. Skrypnyk,
S. Buchasna**

***Coding of legislative acts of military settlements
in the Russian Empire in early 19th century***

The paper considers the study of specifics of business process legislative acts in military settlements in the early 19th century which served the basis of formation of military settled infrastructure.

The history of military settlements in the Russian Empire is a hotly debated issue between Ukrainian and foreign historians. Numerous leg-

islative acts and lack of their thorough research require detailed and scrupulous approach towards the study of the problem.

Due to the importance of consideration of legislative grounds of infrastructure formation which enables to treat the process as relatively systemic and consequent, the analysis of legislation in the sphere of military settlements is a constituent part of the overall research concerning these military formations.

The legislative process in such military conglomerates possessed the features and tendencies identical to those represented in the Russian legislation of the period in question. The authors note that there were no special building legislative acts in the military settlements. The building relative issues were included into numerous documents, volumes, and circulars on settlement arrangement. That is why the process of legislative basis codification went on slowly, due to the practical challenges. Quite complicated and vast bureaucratic legislation basis being traditional for the whole governing system of the Russian Empire was shown in detail, it regulated and controlled any building process. Accordingly, its influence on the social background was characterized by the consideration of dependent status of the subjects of the process, dominance of conventional prices on building materials and wide use of free working resources, professionals and soldiers of the Russian Army regular regiments.

The research proves that the legislative basis of the building process may be grouped according to such criteria as ways of management, infrastructure composition, approaches toward town planning transformations, compulsory and free-employed labour forces, building norms regulations, building materials supply and technologies, calculation of expenses, job responsibilities, fire-fighting rules. The key laws regulating the military settlements is stated to have been formed before 1827. They were followed by some specific documents. The main laws and regulations were included into the updated volume of legislative acts called «The Collection of Military Decrees» issued after 1838.

Unlike the civil building legislation, the laws concerning military settlements issued in 1817-1838 were not meant to regulate social relations within the sphere as far as the state was simultaneously the one who ordered, supplied and built. The distinctive feature of building management in the settlements was introduction of a different model of district development and total control of its realization in the territory planning, architecture and building designing, constructing and repairing of infrastructure objects.

Key words: military settlement, legislation, regulations, building, decrees, infrastructure.

Отримано: 06.05.2020

В. Б. Стецюк

(м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5799-8316>

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕІВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано процес утворення військових музеїв російської армії у Правобережній Україні у пізній імперський період. Показано, що запропонована російськими істориками періодизація не відображає у повному обсязі регіональних особливостей створення військових музеїв. Продемонстровано, що тривалий час пам'ятки старовини накопичувались у військових частинах в якості елементів оздоблення полкових храмів, а також в колекціях полкових офіцерських зібрань, становлячи своєрідні протомузейні колекції. У збірках пам'яток переважали речі, передані монархами, ветеранами частинами, полковими шефами тощо; не існувало систематичного поповнення колекцій. Що стосується типів предметів зберігання, то доступні джерела переважно фіксують портрети, особисті речі шефів та відомих військовослужбовців полку, предмети церковного начиння. Перші військові музеї у регіоні були створені лише у 1890-х рр., при цьому робились спроби впорядкувати формування колекцій та пристосувати експозиції для виховної роботи із особовим складом; зазначені зміни дозволяють трактувати останнє десятиліття ХІХ ст. як початок нового етапу в розвитку військово-музейної справи у Правобережній Україні. Нарешті, у 1910 р. було створено військово-історичний музей під егідою Київського відділу Російського військово-історичного товариства, який став першим на теренах Правобережжя повноцінним профільним музейним закладом із масштабною цілісною експозицією, сформованою за попереднім планом, значною кількістю предметів зберігання різних епох та активною публічною діяльністю.

Ключові слова: *військовий музей, полковий музей, Правобережна Україна, російська армія.*

Друга половина ХІХ ст. стала періодом переходу Російської імперії до масової армії модерного типу, яка формувалась шляхом призову на військову службу. Епоха «великих реформ» помітно вплинула на організацію роботи з особовим складом військових частин. Військовослужбовці строкової служби, служба яких тривала лише кілька років, зберігали більш тісний зв'язок із своїми соціальними та національними спільнотами. Тому значно актуальнішим, ніж раніше, стало питання формування у вояків царської армії системи поглядів, невід'ємними складовими якої були б лояльність царській владі (а в більш широкому розумінні – шана до будь-якої монархії загалом), усвідомлення себе «ро-

сійською людиною» якщо не з точки зору національності, то, принаймні, в контексті державної належності.

Одним із важливих інструментів виховання імперського патріотизму стають військово-історичні музеї. Показово, що саме у пізній імперській період перетворюється на публічну установу Музей артилерії у Санкт-Петербурзі – з нагоди 500-річчя російської артилерії у 1889 р. було вирішено зробити його доступним для широкого загалу. На Кавказі, який асоціювався із тривалою, виснажливою і загалом переможною для Російської імперії війною, було створено музей військового округу в Тифлісі, що мав демонструвати «успіхи російської зброї». Також в цей час створюють перші музеї військових частин – зокрема, у 1886 р. постав музей 65-го піхотного Московського полку (Холм), з якого традиційно відраховують історію полкових музеїв.

Слід зазначити, що діяльність військових музеїв тривалий час вивчалась лише побіжно. Показово, що перша спеціальна дисертація з даної теми була захищена щойно у 2005 р. російською дослідницею Т. Спірідоною. Однак потрібно зауважити, що її спостереження та висновки, загалом слушні та справедливі щодо імперської армії загалом, нерідко не відображають специфіки функціонування військових музеїв у певних регіонах, зокрема, у трьох губерніях Правобережної України.

Зокрема, дослідниця виділяє в історії військових музеїв до революційної Росії три етапи: «протомузейний, з часу формування військових частин і до початку створення офіцерських зібрань наприкінці 1870-х – 1880-х рр.; кінець 1880-х – кінець 1900-х рр.; кінець 1900-х – 1918 рр.» [13, с.23]. Проте зазначена періодизація не відображає специфіку окремих регіонів. Крім того, на нашу думку, формування полкових офіцерських зібрань принципово не вплинуло на збирання та використання колекцій старовини у військових частинах. До 1890-х рр. зберігання пам'яток, пов'язаних із історією військової частини, відбувалось хаотично і було пов'язано із двома осередками життя полку.

Першим із таких осередків був полковий храм. Взагалі, інститут спеціально призначених священників при полках існував ще з часів Петра I (до цього у походах війська супроводжували священники з числа єпархіального духовенства і монахи). Згодом, коли відбувся перехід до казарменого розміщення військ, розпочався процес спорудження спеціальних будівель для полкових церков. «Своя» церква слугувала вихованню імперського патріотизму і «корпоративного» полкового духу, в ній зберігались різноманітні реліквії як церковного, так і світського характеру.

Упродовж тривалого часу історико-культурні цінності, що потрапляли у розпорядження військових частин, концентрувались у полкових храмах. Наприклад, в церкві 43-го піхотного Охтирського полку зберігався виготовлений у 1856 р. в пам'ять про загиблих під час Східної війни вояків полку «підсвічник, срібно-

визолочений, зроблений на двох хрестоподібно складених трунах з трьома гніздами для свічок, ... з військовими арматурами»¹ [15, с.322]. Підсвічник було виготовлено з Георгіївських хрестів, отриманих вояками Охтирського полку; виробником була відома фірма Ігнатія Сазікова – провідна російська ювелірна компанія середини XIX ст. [12, с.59-60]. У полковому храмі ізюмських гусарів зберігались Євангеліє 1771 року видання, а також полкова ікона Святого Миколая, написана 1834 р. [15, с.329]. У церкві 45-го піхотного Азовського полку найбільш цінними реліквіями були Євангеліє XVI ст. та список Почаївської ікони Божої Матері першої половини XVIII ст. [15, с.330]. Цікавою пам'яткою володіла церква 44-го піхотного Камчатського полку (Луцьк) – полковий священик Євгеній Федюшин заповів зі свого нагородного наперсного (нагрудного) хреста, отриманого ним за участь у обороні Севастополя, на георгіївській стрічці зробити дароносицю для полкового храму; відповідно, золотий нагородний хрест було вмонтовано у більший срібний хрест, закріплений на масивного п'єдесталі з відділеннями для святих дарів [6, с.746].

Другим центром концентрації культурних пам'яток виступало офіцерське зібрання полку. Накопичення їх відбувалось кількома шляхами. Насамперед, досить поширеним явищем дарування цінних подарунків військовій частині з нагоди її передислокації, відправки на театр бойових дій та повернення в місце дислокації, ювілеїв існування полку тощо. Дарувальниками виступали розміщені в одному гарнізоні із шановуваним полком військові частини, міські громади (як ті, в яких частина розміщувалась, так і однойменні – наприклад, дислокований на Волині 125-й піхотний Курський полк, попри те, що ніколи не розміщувався у Курську, сприймався міською думою «своїм» і кілька разів отримував пам'ятні подарунки, ветерани полку. Скажімо, під час святкування у 1897 р. сторіччя 41-го піхотного Селенгинського полку, дислокованого з 1870-х рр. у Дубно, дислокований у цьому ж місті Чугуївський драгунський полк подарував братину у вигляді срібного позолоченого казанка на схрещених піках із срібними кухликами [3, с.17-18]. У 1895 р., коли 125-й піхотний полк було передислоковано із Житомира до Рівного, вже розміщений у цьому місті 127-й піхотний Путивльський полк в якості прояву гостинності вручив офіцерам прибулого полку хліб та сіль на позолоченому срібному блюді з написом «125-му піхотному Курському полку від Путивльців»; надалі це блюдо також зайняло своє місце у колекції полкового офіцерського зібрання [8, с.1081]. З нагоди сторіччя 18-го піхотного Вологодського полку йому було вручено різноманітні цінні подарунки від трьох інших полків та артилерійської бригади 5-ї піхотної дивізії, від делегації дворян Волинської губернії та міського самоврядування Новоград-Волинська, в якому дислокувався полк [7, с.566]. З нагоди 200-річного ювілею 19-го

¹ В даному випадку – зображення зброї різних епох.

піхотного Ахангелогородського полку колектив офіцерів 18-го піхотного полку презентував подарунок – столовий прибор для колективного вживання пуншу або інших напоїв, виготовлений на ювелірній фабриці Йосифа Маршака; у джерелах він описаний наступним чином: «На чотирикутній плиті з криваво-червоного фінляндського граніту встановлені пірамідою чотири звичайних солдатських багнети, зв'язані вверху срібною мотузкою, на спадаючому вниз кінці якої підвішений срібний солдатський казанок з таким самим кухликком. По фасону і розміру казанок цей становить точну копію свого оригіналу, вживаного в походах для приготування їжі. Наверху піраміди на чотирьох гострих кінцях багнетів навішені чотири срібні чарочки, за числом чотирьох батальйонів полку. На кожній чарочці вигравіювані герб шефа полку і найменування батальйону. На лицьовій стороні казанка, вверху, на золотій стрічці, яка становить точну копію «відзнаки», яку носять на парадному головному військовому уборі, на кінцях стоять дати 1700-1900, а посередині написано «Архангелогородцям 25 червня». Під відзнакою вміщені послідовно зверху вниз: царська корона, напис «В пам'ять двохсотрічного ювілею полку» і, на решті, напис «Від товаришів-вологдців» [2, с.2].

Подібні приклади можна продовжувати, однак і вже наведені чітко засвідчують факт накопичення до початку ХХ ст. в офіцерських зібраннях більшості дислокованих у Правобережжі полків досить значної кількості різноманітних артефактів, що становили неабияку культурно-історичну цінність.

Окремо серед вказаних пам'яток варто відзначити об'єкти, пов'язані із інститутом так званого шефства, коріння якого було запозичене із західноєвропейських армій ранньомодерного часу, де полки формувались представниками аристократії й називались іменем їхніх полковників. У більшості випадків такі полковники не очолювали безпосередньо військові частини, однак контролювали матеріальне забезпечення, кадрові призначення тощо. Поступово інститут шефства перетворився на повсякденну практику, покликану символізувати зв'язок між збройними силами та монархічним режимом. У Російській імперії шефство пережило подібну метаморфозу за правління Миколи I. З того часу полкам присвоювалось шефство одного з представників правлячої династії або осіб з інших європейських монарших родин.

Форми взаємодії шефа із шефською частиною були досить різноманітними і серед них неабияке місце займала передача певних матеріальних об'єктів. Так, поширеним явищем було дарування портрету шефа полку. Зокрема, австрійський імператор Франц-Йосиф неодноразово дарував свої портрети зібранню 12-го уланського Білгородського полку (відомо про такі подарунки у 1880 р. у зв'язку із призначення шефом, у 1895 р. з нагоди 15-річчя шефства) [1, с.1010]. У полковому зібранні 48-го піхотного Одеського полку (Меджибіж) знаходився портрет генерала від

інфантерії М. Данілова – колишнього офіцера полку, зачисленого у 1903 р. в списки частини і призначеного шефом 1-ї роти [11, с.332], а в полковому зібранні 131-го піхотного Тираспольського полку (Київ) – портрет генерала від інфантерії, військового міністра та міністра народної освіти П. Ванновського, котрий у 1898-1904 рр. числився шефом полку [9, с.318].

Шеф 18-го піхотного Вологодського полку король Румунії Кароль I з нагоди святкування сторіччя полку подарував йому свій портрет, а також срібну статуетку Слави на масивному постаменті із барельєфним зображенням короля у формі шефської частини та два скульптурками солдат Вологодського полку [7, с.566].

У полковому зібранні могли також зберігатись пам'ятки інших типів – призи за перемоги в армійських змаганнях, портрети полкових командирів та видатних військовослужбовців частини тощо. Наприклад, у полковому зібранні 12-го стрілецького полку (Жмеринка) зберігалась братина, отримана в якості імператорського призу за видатну стрільбу [4, с.55]. У 1-му Волзькому кінного полку Терського козачого війська (Кам'янець-Подільський), який походив від Волзького козачого війська: знамена колишнього Волзького козачого війська, дві старовинних гармати (нагорода від цариці Анни Іоанівни) тощо [14, с.172].

Варто зазначити, що збирання у полковому храмі або офіцерському зібранні певних предметів старовини аж ніяк не означало використання цих предметів у роботі із солдатами строкової служби або в пропаганді серед цивільного населення. Скажімо, офіцерське зібрання було достатньо замкненою спільнотою, практично ізольованою від місцевих дворян, чиновників та інтелігенції. Таким чином, подібні колекції не відповідали одній із ключових характеристик музейної інституції – здійсненню експозиційної та просвітницької роботи. Крім того, поповнення колекцій відбувалось випадковими предметами у хаотичному порядку, відповідали за збереження колекцій особи без належної підготовки.

Лише у 90-х рр. XIX ст. збірки предметів старовини почали використовувати для цілеспрямованої роботи із особовим складом. Наприклад, у Микільському військовому соборі у Києві (збудований гетьманом Іваном Мазепою, у 1831 р. конфіскований і переданий у розпорядження військового відомства, ставши головним храмом київського гарнізону) ще з першої половини XIX ст. зберігались трофейні знамена, перед храмом знаходились гармати. Однак саме в 1890-х рр., коли комендантом Київської фортеці був генерал А.В. Аносов, ці предмети починають застосовувати як наочність у роботі із солдатами понад те, для додаткового ефекту в притворі було встановлено чотири картини «історично-виховного характеру»: «Олександр II напередодні 19-го лютого 1861 року», «Олександр II накладає Георгіївський хрест на пораненого героя в лазареті м. Зимниці, після переправи наших військ через Дунай», а також зображення подвигів Архипа Осипова,

який з метою уникнення капітуляції підірвав в ході Кавказької війни Михайлівське укріплення, та унтер-офіцера Старікова, котрий врятував прапор Азовського полку [5, с.1011]. Попри примітивність, подібний комплекс предметів і зображень уже можна трактувати як певну цілісну експозицію. Більше того, в образотворчій частині цієї експозиції чітко простежується акцентування певних ідей – з одного боку, відзначаються подвиги вояків російської армії, з іншого – демонструється турбота царя про підданих та нагородження за вірну службу.

Водночас починає формуватись мережа полкових музеїв, однак загалом музеї частин, розташованих на Правобережжі, суттєво поступались провідним полковим музеям – наприклад, гвардійських полків. Щодо низки полкових музеїв регіону (наприклад, музеїв 44-го піхотного Камчатського, 47-го піхотного Українського полків) відомості фактично відсутні, зафіксовано лише сам факт їх існування.

Третій етап розвитку російського військового музейництва на Правобережжі розгорнувся після створення у 1909 р. у Києві відділу Російського військово-історичного товариства. У його складі діяла потужна музейна комісія, куди увійшли такі знані фахівці-історики як В. Хвойка, Б. Адамович. Найбільш масштабним військово-історичним музейним проектом на теренах Правобережної України у цей час став створений у 1910 р. військово-історичний музей у Києві. Процес створення і функціонування музею досить детально описано в дослідженнях. Варто відзначити лише кілька аспектів. Планувалось створити в складі музею 13 відділів, структурованих, переважно, за хронологічним принципом. При цьому мав місце своєрідний компроміс між загальноімперським та регіональним наративами – зокрема, передбачалось створення татарсько-литовського, польсько-литовського та козачо-гетьманського відділів [14, с.60].

На відміну від полкових музеїв, лише окремі із яких володіли предметами XVII – XVIII ст., Київському військово-історичному музею ще на етапі створення подарували приватні особи та передали військові інституції (Київський артилерійський склад, Кременчуцький артилерійський склад тощо) значну кількість пам'яток різних історичних епох – матеріали археологічних розкопок, ордени та медалі, особисті речі воєначальників XVIII – XIX ст. тощо. Наприклад, відомий археолог-аматор О. Бобринський передав у розпорядження Київського відділу Російського військово-історичного товариства 58 предметів так званої «скіфської» зброї, знайдених ним в ході розкопок у Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях [14, с.64]. Отримання подібних подарунків дозволило сформувати повноцінну експозицію, знайомство із якою дозволяло сформувати розуміння військово-історичних процесів на землях Наддніпрянської України. Розташовувалась ця експозиція у спеціалізованих приміщеннях, орендованих в Київському художньо-промислового і наукового музею.

На цьому ж етапі продовжувалось створення полкових музеїв – наприклад, у 1910 р. було створено музей 9-го гусарського Київського полку (місце дислокації – Васильків Київської губернії), однієї з найстаріших частин царської армії, що виводила свою історію від першого компанійського полку, створеного у 1668 р. за наказом гетьмана Дем'яна Многогрішного. Ініціатором створення музею виступив полковник С.А. Бондирев, який придбав у полтавських поміщиків Новицьких – нащадків першого командира полку Іллі Новицького – низку предметів XVII – XVIII ст. (портрет самого Іллі Новицького, гармата 1692 року виготовлення, кілька грамот кінця XVII ст.).

Таким чином, в умовах Правобережної України пізнього імперського періоду розвиток військових музеїв мав певну специфіку. Значно тривалішим був протомузейний період, коли предмети старовини накопичувались у храмах та офіцерських зібраннях військових частин, при цьому вони були практично недоступними для осіб, не пов'язаних із військовою частиною. Лише у 1890-х рр. розпочалось створення музейних експозицій, орієнтованих на здійснення просвітницької роботи. І лише в 1910–1914 рр. у регіоні почали функціонувати повноцінні військово-історичні музеї з різноплановими колекціями та продуманою системою експонування. На заваді подальшому розвитку стала Перша світова війна, проте до 1918 р. частина зазначених музеїв продовжила функціонувати, і лише згодом вони стали предметом трансформацій та реорганізацій.

Список використаних джерел і літератури:

1. Заметки // *Разведчик*. 1896. № 317. С. 1010.
2. К 200-летнему юбилею 17-го пехотного Архангелогородского Его Императорского Высочества Великого Князя Владимира Александровича полка // *Киевлянин*. 1900. № 172. С. 2.
3. Корреспонденция «Разведчика». Дубно // *Разведчик*. 1897. № 325. С. 17-18.
4. Корреспонденция «Разведчика». Жмеринка // *Разведчик*. 1911. № 1056. С. 55.
5. Корреспонденция «Разведчика». Киев // *Разведчик*. 1899. № 475. С. 1011.
6. Корреспонденция «Разведчика». Луцк // *Разведчик*. 1898. № 410. С. 746.
7. Корреспонденция «Разведчика». Новоградволинск // *Разведчик*. 1903. № 661. С. 566.
8. Корреспонденция «Разведчика». 125-й пех. Курский полк // *Разведчик*. 1895. № 266. С. 1081.
9. Михайлов М.В. История 131-го пехотного Тираспольского, бывшего Пермского, а также Московского и Вольнского полков. Киев: Тип. штаба Киевского военного округа, 1900. 363 с.
10. Обзорение предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей. Вып. I / [под ред. Н.А. Маркса]. Москва, 1912. 76 с.
11. Попов Ф.Г. История 48-го пехотного Одесского полка. Москва: Тип. Русского товарищества, 1911. Т. II. 342, 42 с.

12. Скурлов В., Смородинова Г. Фаберже и русские придворные ювелиры. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. 336 с.
13. Спиридонова Т.П. Музеи войсковых частей в дореволюционной России (Становление и историко-культурное значение): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2005. 28 с.
14. Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 261 с.
15. Цитович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. Пятигорск: Типо-литография А.П. Нагорнова, 1913. 520 с.

V. Stetsiuk

***Formation of military museums in the Right Bank of Ukraine
(second half of the XIX – beginning of the XX century):
stages and features of development***

The article analyses the process of formation of military museums of the Russian army in the Right Bank Ukraine in the late imperial period. It is shown that the periodization proposed by Russian historians does not fully reflect the regional features of the creation of military museums. It has been shown that for a long time, ancient monuments were accumulated in military units as elements of the regimental temples, as well as in the collections of regimental officer collections, forming a kind of pre-museum collections. The collections of monuments were dominated by things handed over by monarchs, veteran units, regimental chiefs; there was no systematic replenishment of collections. As for the types of items of storage, the available sources mainly record portraits, personal belongings of chiefs and famous servicemen of the regiment, items of church utensils. The first military museums in the region were established only in the 1890s, while attempts were made to streamline the formation of collections and adapt the exhibits for educational work with personnel; these changes allow us to interpret the last decade of the nineteenth century as the beginning of a new stage in the development of military museum affairs in the Right Bank Ukraine. Finally, in 1910 a military history museum was established under the auspices of the Kyiv branch of the Russian Military History Society, which became the first full-fledged museum institution on the Right Bank with a large-scale comprehensive exposition formed according to the previous plan, a significant number of objects public activity.

Key words: *military museum, regimental museum, Right Bank Ukraine, Russian army.*

Отримано: 22.08.2020

О. М. Федьков

(м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

**«МІСТО ГОМЕЛЬ ПРОСИТЬ КЕРУВАТИ НИМ».
ГОМЕЛЬСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП У СКЛАДІ
УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ:
ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ СТАТУС І ДІЯЛЬНІСТЬ**

У статті зазначається, що Українська соціал-демократична спілка в період Першої російської революції перетворилася в міцну регіональну громаду РСДРП, осередки якої діяли на території Наддніпрянської України – Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської губерній, частково Херсонщини, а також на прилеглих теренах Молдови та Білорусі. Поліський комітет РСДРП розпочав діяльність у 1904 р. і його осередки функціонували в білоруських губерніях (Могилівська, окремі повіти Мінської), а також в деяких повітах українських Чернігівщини та Полтавщини. Спочатку Поліський комітет очолювали більшовики, але у 1905 р. він поступово підпорядкувався меншовикам. У складі комітету діяла Гомельська організація РСДРП, яка влітку 1906 р. набула статусу «окружної». У грудні 1906 р. вона приєдналася до УСДС і перебувала в складі цього меншовицького союзу до 1909 р. Діяльність гомельської організації у складі Спілки ускладнювалася репресіями таємної поліції, яка провадила стеження, арешти та заслання революціонерів. Партійно-організаційна робота гомельських соціал-демократів здійснювалася під керівництвом Головного комітету УСДС і проявилася в проведенні соціал-демократичних конференцій, участі у роботі V з'їзду РСДРП. Під їхнім керівництвом здійснювались революційні виступи міських і сільських трудящих України та Білорусі проти соціального та політичного гніту.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка РСДРП, Гомельська соціал-демократична організація, революція.

Історія Української соціал-демократичної спілки (УСДС, Спілка) оповита низкою міфів, які й дотепер спотворюють уявлення про цю політичну організацію. Назвемо два, найпоширеніших. Міф перший. Це була «українська буржуазно-націоналістична організація», яка у своїй діяльності сягла зерна націоналізму серед робітників і селян українських губерній Російської імперії. Міф другий. Меншовики (до яких належала Спілка), на відміну від більшовиків, були опортуністичною фракцією, яка постійно прагнула до обмеження революційного руху робітників і селян. Оскільки історична наука ставить за мету об'єктивне відтворення минулого, то спростування різноманітних міфологічних (ідейно-політичних, етносоціальних, релігійно-конфесійних та інших) конструктів сприятиме створенню адекватнішої історії людсь-

кого суспільства. Відтак, дослідження статусу та функціонування гомельської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) у зазначені в заголовку хронологічні межі уможливить об'єктивніше відтворити історію цього білоруського регіону і, водночас, історію Української соціал-демократичної спілки РСДРП, що й є **метою цієї статті**.

Історія Української соціал-демократичної спілки знайшла відтворення в працях учених в епоху короткого українського двадцятого століття (1914–1991 рр.) [16; 18; 25; 30; 31; 39; 43]. Проте внаслідок низки чинників – вплив політики й ідеології, обмеженість доступу до джерел, особиста заангажованість – ученим не вдалося об'єктивно дослідити проблему. З відновленням державного суверенітету України створилися позитивні передумови для дослідження УСДС. Безперечною перевагою стала свобода наукової творчості, яка включає безборонний обмін науковою інформацією та знайомство з працями зарубіжних дослідників, вільний доступ до історичних джерел, свободу обирати теоретико-методологічні підстави та теми досліджень. Отже, склалася нова історіографічна ситуація, яка уможливила появу важливих праць з історії української соціал-демократії. Унаслідок цього з'явилися дослідження, присвячені теоретико-методологічним засадам наукової роботи, соціокультурним умовам і розгортанню українського соціал-демократичного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., ролі вітчизняних марксистських партій і спілок та їхніх діячів у суспільному житті романівської монархії та в міжнародному соціалістичному русі [17; 19; 20; 21; 24; 27; 29; 32; 33; 35; 36; 38; 41; 42; 44] та ін. У працях цих учених відтворено різні аспекти історії українського соціал-демократичного руху, зокрема діяльності УСДС у контексті вивчення ними окремих проблем або ж загалом історії України. Проте зазначені автори переважно не ставили за мету відтворити діяльність місцевих соціал-демократичних організацій, або ж характеризували її побіжно (зокрема, й роботу гомельської організації РСДРП) [42]. Попри те, що історія останньої доволі докладно вивчалася білоруськими радянськими істориками, про що засвідчують збірники документів і матеріалів та історичні праці [15; 28] й меншою мірою в добу незалежності Білорусі [22; 26; 34; 37], проте про «спілковський період» гомельської організації РСДРП у зазначених роботах нічого не згадувалося. Отже, зазначена проблема є мало-дослідженою та потребує вивчення.

УСДС утворилася внаслідок розколу Револьюційної української партії відразу після так званого «невідбутого» з'їзду партії, який проходив у Львові 24, 25, 27 грудня 1904 р. (5, 6, 8 січня 1905 р.), і, проіснувавши трохи більше місяця як самостійна організація, 2 (15) лютого 1905 р. увійшла до складу РСДРП. У добу революції 1905–1907 рр. Спілка зуміла зміцнити свій вплив серед переважно сільськогосподарських а також індустрі-

альних робітників завдяки об'єднанню з низкою інших організацій російських марксистів, насамперед Південним провінційним бюро РСДРП (березень 1906 р.), а також Полтавським союзом, Першим чернігівським районним бюро РСДРП (листопад 1906 р.) і Чернігівською організацією РСДРП (травень 1907 р.) [41, с.12–21; 42, с.192–202]. Діяльність УСДС поширилась на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернію, частково на Херсонщину, молдовську частину Бессарабії та білоруську Гомельщину [42, с.206]. Сплічани діяли на основі програми РСДРП (на той час – спільної для більшовиків і меншовиків), але поділяли меншовицькі стратегічні та тактичні принципи революційної боротьби з царизмом, а, отже, впроваджували інтернаціоналістичні засади в питаннях ведення організаційно-партійної роботи та перспектив розвитку країни. Керівний орган – Головний комітет (далі – ГК) і партійні громади сплічан були багатонаціональними за складом, а кінцеву мету своєї боротьби вони, як і меншовики, вбачали в побудові соціалістичного суспільства [42, с.129–154]. Тому не випадково, що до цієї динамічної громади тяжіли інші організації РСДРП.

Соціал-демократичний рух на Гомельщині розпочався наприкінці 1890-х років. З січня 1904 р. із центром у Гомелі (Могилевська губ.) та Новозибкові (Чернігівська губ.) діяв міцний Поліський комітет РСДРП, який поширював свою діяльність на низку повітів Могилевської, Мінської, Чернігівської та Полтавської губерній. У вересні 1905 р. на основі цього об'єднання утворилося чотири самостійні районні організації, зокрема Гомельська. У листопаді 1905 р. Поліський комітет у складі «абсолютно самостійних організацій» Могилівської, Новозибківської та Гомельської був представлений на Другій Всеросійській листопадовій конференції меншовицьких комітетів. Гомельська організація з літа 1906 р. отримала статусу «окружної» з правом створювати райони у своєму складі [13, л.2; 22, с.368; 14; 15]. Як засвідчують матеріали Південно-російського з'їзду РСДРП, який відбувся 15 червня 1906 р. у м. Балта Подільською губернії, за участі представника ЦК Д. Рязанова, Кременчуцька організація РСДРП у той час тісно співпрацювала з Поліським комітетом. Від останнього сподівались отримати зброю на революційні цілі. Кременчуцькі соціал-демократи мали добре облаштовану друкарню й надрукували для Поліського комітету 500 тис. прокламацій, «але зате Поліський комітет натомість надрукував їм малоросійською мовою брошури: а) Чого хочуть Соц. Демократи; б) Січневий страйк; в) Історія України та ін.» [2, арк.489 зв.]. Отже, ці дві соціал-демократичні організації, білоруська та українська, тісно співпрацювали між собою ще до того, як згодом опинилися у складі УСДС РСДРП.

Показово, що в науковій і довідковій літературі відсутня інформація про діяльність гомельської організації РСДРП з осені 1906 і до початку 1909 р., коли вона налагоджувала зв'язки та

діяла в складі Української соціал-демократичної спілки. Причини такого «упущення», на наш погляд, полягали в тому, що вищезгадані міфи впливали на радянських дослідників, які вважали зазначену тематику «неактуальною» або ж ідейно «токсичною».

УСДС набула найбільшого впливу на суспільні процеси в українських губерніях Російської імперії у квітні 1906 – на початку червня 1907 р. Саме в цей час налагоджувалися регулярні контакти спілчан із соціал-демократами білоруських губерній.

В останній декаді вересня 1906 р. у м. Харкові відбулася конференція південних організацій РСДРП, в якій брали участь представники низки соціал-демократичних громад, зокрема УСДС і гомельської. У звітах їхніх представників нічого не йшлося про співпрацю між ними [7, л.19, 23–27]. Водночас, представник УСДС зазначав, що «В Спілку прагне Полтавськ[а] губ[ернська] організація і Чернігівський ком[ітет] [7, л. 27]. Отже, можна стверджувати, що співпраця гомельської організації РСДРП і Української Спілки розпочалася пізніше.

Наприкінці 1906 р. Спілка стала центром тяжіння для гомельської організації РСДРП білоруської Могилівської губернії. Про це зазначав тодішній фактичний керівник Головного комітету УСДС Юрій Ларін (М. Лур'є) у листі до партійних організацій на початку грудня 1906 р. Він повідомляв: «Місто Гомель просить керувати ним» [1, арк.169 зв.; 8, л.2 об.]. В іншому листі, датованому 8 грудня, Юрій Ларін писав: «До слова, Полтавський губернський союз ввійшов у Спілку, а тепер приймаємо Гомель» [8, л.7 об.]. Отже, гомельська окружна організація РСДРП увійшла до складу УСДС у грудні 1906 р. (Клинці, Новозибків, Семенівка, Стародуб, Сураж, Злинка та інші організації, що раніше належали до Поліського комітету, увійшли в Спілку приблизно тоді ж і склали її територіальне об'єднання – Клинцівсько-Новозибківський район) [41, с.12–21].

Входження гомельських соціал-демократів до складу УСДС, на наш погляд, зумовлювалося низкою передумов. По перше, як і Спілка вони належали до меншовицької фракції у складі РСДРП, отже відстоювали інтернаціоналістські принципи та керувалися відповідною стратегією і тактикою. По друге, обидві організації мали полінаціональний склад, із великою питомою вагою євреїв у керівництві містечкових і міських організацій. Останнє полегшувало налагодження співпраці.

Проте саме в той час, майже відразу після входження в УСДС, з січня 1907 р. активізувалася діяльність таємної поліції; відбувалися обшуки та арешти гомельських соціал-демократів у зв'язку з діяльністю цієї організації РСДРП [8, л.45, 45 об.]. Звісно, це ускладнювало їхню революційну роботу.

Починаючи з лютого 1907 р. у спілчанських організаціях відбувалася підготовка до V з'їзду РСДРП, в якій брала активну участь Гомельська організація. У той час вона нараховувала

254 соціал-демократи [8, л.206 об.]. Член ГК Ніколай (М. Ткаченко) 27 лютого 1907 р. інформував іншого члена керівного органу та депутата Державної думи І. Кірієнка: «Підготовку до з'їзду вже розпочали, розіслано два циркулярних листи і резолюції, подекуди послали людей...» [9, л.8]. У листі повідомлялося, що послали одну людину («хорошу») в Гомель [9, л.8]. М. Ткаченко повідомляв також, що в Гомельському повіті працюють більшовики, «але досить безнадійно» [9, л.8].

У діяльності організації траплялися невдачі. 25 березня 1907 р., як повідомляв помічник начальника Могилевського ГЖУ в Гомельському, Богачевському та Биховському повітах в Департамент поліції від 25 квітня 1907 р. за № 614, жандармам вдалося затримати делегатів конференції Спілки «гомельського району», в якій брали участь тринадцять осіб. На ній був присутній агент таємної поліції, завдяки чому й вдалося отримати цінну інформацію про її учасників [4, арк.110]. Серед затриманих виявилися: представник ГК УСДС К. Антонік (назвався Максимом Івановичем Доленко), партійні псевдо «Конотопський козак», «Козак», активний соціал-демократичний діяч спілківської області [4, арк.110]; М. Ніколаєв (в організації – «Петро Петрович»), який брав участь у створенні нових соціал-демократичних осередків у Гомельському повіті та прилеглий частині Чернігівської губернії, а до того працював у низці організацій романівської імперії [4, арк.110, 110 зв.]; студент першого курсу юридичного факультету Київського університету Св. Володимира В. Макаров, відраджений із Києва та приятель двох перших. Далі називалися місцеві діячі: Л. Драгунський – у 1905 р. «учасник маніфестацій і агітатор»; А. Ліфшиц один із «видатних організаторів єврейської самооборони» в Гомелі; З. Гінзбург – «переконаний соціал-демократ», на конференції був представником міських робітників»; Р. Вількен – у 1905 р. брав діяльну участь у залізничному страйку, «на конференції був представником залізничників, маючи 20 голосів»; Т. Савченко, слюсар Гомельського залізничного депо, представник залізничників; П. Коробочкіна – дочка гомельського купця, зубний лікар, останнім часом мешкала в Києві, «підтримувала зв'язки з усіма місцевими неблагонадійними особами» [4, арк.110 зв., 111]. Список делегатів зазначеної конференції засвідчував про інтегрованість гомельських меншовиків у спілчанські структури та доволі представницький характер їхньої організації, що охоплювала міських робітників, зокрема залізничників. До неї входили також євреї, у тому числі учасники самооборони.

У перлюстрованому листі невідомої соціал-демократки з Києва від 6 травня 1907 р. зазначалося: «Я віддала себе в розпорядження Спілки і нехай буде священною воля її; я вимагаю тільки уроків і роботу й вона обіцяє і те і інше», – писала вона [8, л.225]. Шлях діячки пролягав через Гомель, Новозибків, Клинець та Стародуб і в одному з цих міст вона планувала влаштувати «рези-

денцію» [8, л.225]. Джерела не вказують, де саме зупинилась революціонерка, але засвідчують що гомельська спілчанська організація могла стати місцем її можливої партійної роботи.

Наприкінці травня – на початку червня 1907 р. охранка заарештувала низку провідних діячів Головного комітету УСДС, внаслідок чого отримала близько 200 зашифрованих адрес, які стосувалися низки організацій її області, зокрема й гомельської (Румянцевська, книжковий магазин Свюзкіна для Берти та Генеральська 47. Соні Райській для Тані) [8, л.28 об., 29, 34 об., 39 об.]. Зазначені адреси стали підставою для стеження та арештів соціал-демократів у місті.

У період реакції ГК УСДС прагнув зберегти організацію в умовах перманентних репресій і розробив проект статуту, який розглядав на своєму засіданні 18 липня 1907 р. Зокрема, зазначений організаційний документ передбачав поділ області на тринадцять районів, які охоплювали українські губернії а також Гомельщину [42, с.386]. Отже, гомельська організація РСДРП в добу реакції залишалась у складі Спілки.

Завдяки перлюстрації листів охранка була достатньо поінформованою про діяльність УСДС, зокрема й її гомельської організації. Так, у руки таємної поліції потрапив лист від 5 липня 1907 р. за підписом «секретар Мансіс» із Гомеля, з відтиском червоної круглої печатки «Гомельский окружной комитет Российской с[оциал]-д[емократическая] рабочая партия», адресований в Київ пред'явнику поштової квитанції № 524, до запитання. «Дорогі товариші. – зазначалося в ньому, – Ми вже декілька разів повідомляли, що в нас робота як у місті, так і в районі цілковито призупинилась після арешту» [10, л.27]. Гомельські соціал-демократи інформували, що в них була одна людина, яка «об'їжджала частину району, але й тієї тепер немає». Залишилися лише зв'язки з районом. Відтак, надіслати людину на обласну конференцію вони не могли [10, л.27].

Проте в наступному листі від 13 липня 1907 р., підписаного «за секретаря Осип», повідомлялося, що районна соціал-демократична конференція відбудеться в неділю, але, внаслідок весняного «провалу» і за короткого терміну скликання, вона буде неповною та матиме дорадчий характер. Київських товаришів інформували, що в гомельському районі «немає ні працівників, ні літератури», а, отже, і «постійної систематичної роботи». Мали зв'язки з Клинцями та Новозибковим, але «особливих справ – ніяких». Гомельські соціал-демократи наполегливо просили киян прислати «товариша, який би у нас постійно знаходився, інакше доведеться відмовитися від всякої роботи» [10, л.31]. У листі повідомлялося також про перебування проїздом у Гомелі товариша Антипа (Й. Барановського) [10, л.31]. Гомельські соціал-демократи не відали, що зазначений діяч був агентом охранки та його візит нічого доброго їм не віщас.

ГК УСДС зреагував на запити гомельських товаришів, про що засвідчував лист із Києва на гомельську адресу: Берті, книжковий магазин Сиркіна (в конверті – для Гріші). «Отримані листки для селян, також для робітників на цукрових заводах. Можете присилати за ними», – інформувала виконавчачка обов'язків секретаря керівного органу Надя. Вона повідомляла також що незабаром вийде журнал Спілки «Рабочая жизнь» і просила про матеріальну підтримку керівного органу – Головного комітету й надсилали адреси для листів і грошей. У конверті містився також циркулярний лист ГК УСДС № 6, який інформував про подальший план дій організації [10, л.90].

Проте знекровлений арештами керівний центр УСДС перебував у кризовому стані й не мав у своєму розпорядженні ні «вільних людей», ні коштів [42, с.375–409]. Унаслідок цього ГК не міг надавати допомогу білоруським товаришам. Гомельські спілківці, очевидно, неодноразово прохали ГК УСДС про спрямування товариша для роботи в їхній організації, проте їхні звернення залишались без відповіді. Надіслана відповідь від 4 серпня 1907 р. їх не втішила. Член ГК Г. Довженко (Грицько) з роздратуванням писав: «Ви дивуетесь нашому до вас ставленню. Запевняємо вас, що ми не менше вас дивуємося вашому здивуванню». Київський провідник зазначав, що незадоволення гомельських товаришів ґрунтувалося на тому, що ГК не реагував на їхнє прохання надіслати людину. ««Люди» ні звідки до нас не приїжджають. У сфері нашого впливу людини теж немає», – зазначав він. Грицько наголошував, що жодна робітнича організація тепер не може і не повинна розраховувати на професіоналів або гастролерів. «Вона повинна висунути «людей» зі свого середовища і справа місцевих керівників поставити роботу так, щоб місцеві робітники висунулись якомога швидше», – наставляв член ГК [10, л.140]. Він також націлював гомельських товаришів на необхідність надіслати делегатів на обласний спілківський з'їзд, з яким керівництво Спілки пов'язувало надії на відродження активної роботи. Він інформував про вихід найближчим часом журналу «Рабочая жизнь», а також зазначав, що в ГК є маса надрукованих листівок, але «розсилати їх немає на що і ніхто за ними не приїжджає» [10, л.140, 140 об.]. Усе засвідчувало, що унаслідок репресій соціал-демократична робота в спілківській області занепадала.

Після саморозпуску ГК УСДС (вересень 1907 р.), з жовтня 1907 по березень 1908 р., керівну роль відігравала Центральна група Спілки (ЦГС) [42, с.392, 409]. У листі від 11 лютого 1908 р. секретар ЦГС Костянтин повідомляв гомельським соціал-демократам адресу нової явки та пароль і запрошував прийхати комусь до Києва за «селянським листком» (йшлося про прокламацію «Как депутаты добывали землю и волю народу в Думах») і бібліотечками [11, л.37, 37 об.]. Проте, невідомо, чи відгукнулись гомельські товариші на цю пропозицію.

Через місяць, 12 березня 1908 р., секретар гомельської спілківської організації Осип з тривогою повідомляв київських керівників, що до них на милому тижні приїжджав якийсь «дивний тип з явкою з Новозибкова». Він видавав себе за діяльного працівника, який щойно втік з тюрми. Проте гомельських соціал-демократів насторожило це, адже ніяких справ із новозибківськими товаришами вони не мали [11, л. 68]. Цілком ймовірно, що це була провокація таємної поліції, яка використовувала провокаторів для боротьби з революційним рухом.

Станом на кінець квітня 1908 р. до району Гомельського окружного комітету РСДРП, за даними таємної поліції, належали також Новозибків і Клинець. Охранка знала нечисельних членів гомельського соціал-демократичного комітету: Р. Кагана, студент Шолма, К. Рабінович, З. Гінзбурга і бувших робітників майстерень Лібаво-Роменської залізниці В. Баранова та М. Одинцова [4, арк.110]. За таких обставин здійснювати революційну роботу було вкрай складно.

Навесні 1908 р. спостерігалися спорадичні спроби ведення соціал-демократичної роботи. Так, жандармські та поліцейські чини повідомляли, що колишній гімназист Гомельської гімназії Маєнц, за розпорядженням київських спілківців, спрямовувався для пропагандистської діяльності серед робітників і службовців Корюковського цукрового заводу [6, арк.184, 185, 187]. Щоправда, чи вдалося реалізувати задумане – невідомо.

Дещо активніше діяли новозибківські соціал-демократи. 10 травня 1908 р. в лісі поблизу Новозибкова, як свідчили агенти таємної поліції, відбулася сходка місцевих соціал-демократів за участі 30 осіб. З промовою на ній виступав невідомий оратор, який говорив про поточний момент, занепад революційного руху та необхідність наполегливішої роботи [5, арк.199, 199 зв.]. 16 або 17 травня 1908 р. новозибківські соціал-демократи Н. Бірбраер, І. Биховський, І. Волович, В. Ягудіна планували поширення прокламацій, випуск яких приурочували до 1 травня. Проте зазначена акція не відбулася, оскільки листівки не зуміли вчасно надрукувати [5, арк.198].

Про становище «Гомельського відділення Української організації «Спілка» у січні 1909 р. начальник Могилівського ГЖУ докладно інформував департамент поліції МВС Російської імперії [11, л.182]. Чисельність цієї організації складала всього 16 осіб, які використовували для підтримання зв'язків між собою явочну квартиру по вулиці Румянцевській, в будинку Перцовського, в магазині паперу. Раніше активна біржа (місце зібрань і дискусій партійців та симпатиків) на Аптечній вулиці по вівторкам і п'ятницям з 6 до 8 годин вечора не працювала [11, л.182].

Проте гомельські соціал-демократи не покидали спроб діяти, про що засвідчував наступний факт. У листі від 6 січня 1909 р. вони інформували, що мають можливість «отримати з Америки гроші, але для цього необхідно надіслати листа з печаткою». Втім,

останньої вони не мали, оскільки нещодавно «була випадково знищена». Відтак вони просили надіслати чистий листок з відтиском печатки. Найсумніше, про що не здогадувалися гомельські соціал-демократи, це те, що своє прохання вони надсилали керівному діячу Спілки й, одночасно, агенту охоранки Антипу (Й. Барановському) [12, л.13]. Звісно, їхня акція прирікалася на фіаско.

Спробу подолати кризу в УСДС, налагодити співпрацю та поживити роботу місцевих спілковських організацій зробила група діячів на чолі з М. Меленевським (Баском), які опинилися на еміграції. Вони ініціювали видання від імені Спілки газети «Правда» (жовтень 1908 р.) та долучили до цієї справи відомого соціал-демократа Л. Троцького. Оголошена позафракційна ідейно-політична лінія газети стала предметом критики з боку діячів Закордонної групи Спілки, яку очолював провокатор Й. Барановський (Антип). Вони вважали, що редколегія газети не відображає меншовицької «фізіономії» УСДС і не отримала мандату на видання провідних спілковських організацій. Така позиція ЗГС не сприяла консолідаційній політиці «Правди» та призводила до поглиблення розколу в РСДРП [42, с.410–428].

З метою протидії редакції «Правди», ЗГС, очолювана Антипом (Й. Барановським), вирішила скликати конференцію УСДС. Звісно, це здійснювалося «під патронатом» таємної поліції. З цієї метою він об'їхав низку спілковських організацій, зокрема 28 і 29 грудня 1908 р. перебував у Гомелі [11, л.182]. Приїзд Антипа, його гомельські контакти, детально зафіксували та надалі ретельно розробляли жандарми [11, л.182 об.]. У перспективі це мало негативні наслідки для гомельської організації РСДРП.

18–20 січня 1909 р. відбулася конференція УСДС, яка прийняла рішення не вважати газету «Правда» своїм органом. Завдяки засудженню співпраці провідного діяча УСДС М. Меленевського (Баска) з Л. Троцьким у справі видання газети й її ідейної лінії поглибився розкол у РСДРП і спілчанських організаціях [12, л.26, 29, 29 об.]. Присутній на конференції делегат Гомельського окружного комітету РСДРП цілком солідаризувався з такою позицією [12, 33].

Після січневої конференції Антип здійснював вояжі по всій області УСДС з метою проведення ідейно-політичної боротьби з редколегією «Правди». Проте повсюдно він з'являвся в супроводі філерів Київського охоронного відділення і це призводило до подальшого викриття зв'язків спілчанських організацій. Приїзд Антипа в Гомель і перебування в місті 16–18 лютого 1909 р. теж відбувався під наглядом філерів, які фіксували його кожен крок [12, 51, 52 об., 52]. Контакти зазначеного діяча з місцевими соціал-демократами ставали підставою для майбутнього стеження за ними, обшуків і арештів.

Навесні 1909 р. ще простежувалася певна співпраця керівництва Української Спілки з гомельськими соціал-демократами. Про те, що два транспортні засоби затримані таємною поліцією й від-

чувається брак соціал-демократичної літератури, секретар УСДС Анатолій інформував гомельських товаришів 1 березня 1909 р. [3, арк.137]. Водночас все засвідчувало, що діяльність гомельської соціал-демократичної організації РСДРП у складі УСДС ішла до занепаду.

Отже, Українська соціал-демократична спілка, яка утворилася на початку Першої російської революції, у 1905–1907 рр. перетворилася в потужний регіональний союз РСДРП, який поширив свій вплив на українські Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії, а також на частину Молдови та Гомельщину (Білорусь). Після реорганізації Поліського комітету РСДРП, який діяв на території Могилівської, та окремих повітів Мінської, Чернігівської та Полтавської губерній, утворилася Гомельська організація РСДРП, в якій керівництво перейшло до меншовиків. У грудні 1906 р. гомельські соціал-демократи приєдналися до УСДС і перебували в складі цієї громади до 1909 р. Це був непростий час для Спілки та її гомельської організації, оскільки з січня 1907 р. проти них розпочалися систематичні репресії таємної поліції. Попри це, гомельські соціал-демократи, як складова УСДС, брали участь у V з'їзді РСДРП, провадили власні конференції, здійснювали революційну роботу серед міських і сільських трудящих.

Список використаних джерел і літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 301. Оп. 2. Спр. 14.
2. ЦДАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 16.
3. ЦДАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 46.
4. ЦДАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 3.
5. ЦДАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 15.
6. ЦДАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 890.
7. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 102 ДП ОО 1906 г. Оп. 235. Д. 25. Ч. 68.
8. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО 1907 г. Оп. 237. Ед. хр. 8. Ч. 1.
9. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1907 г. Оп. 237. Ед. хр. 8. Ч. 2.
10. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО 1907 г. Оп. 237. Ед. хр. 8. Ч. 3.
11. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1908 г. Оп. 238. Ед. хр. 8. Ч. 1.
12. ГАРФ. Ф. 102 ДП ОО. 1909 г. Оп. 239. Ед. хр. 8. Ч. 1.
13. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 278. Оп. 1. Д. 714.
14. Лесная Ф. Из прошлого // *Революционная борьба в Гомельской губернии. Исторические материалы*. Гомель: Государственное изд-во, 1921. Вып. 1. С. 9–17.
15. Революционные события в Гомеле и Гомельской области в годы Первой русской революции 1905–1907 гг. Сб. док. и мат. / [сост. А.И. Коробочко, С.И. Лерман, А.Д. Патыко]. Гомель: Гомельский областной краеведческий музей, 1955. 214 с.
16. Варгатюк П.А., Шморгун П.М. Забуті події та імена: Із історії більшовицьких організацій України в дожовтневий період: масово-політ. вид. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

17. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 168 с. (Серія «Спадщина. Кн. 29)
18. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.
19. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
20. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.
21. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.
22. Гомель. Энциклопедический справочник. Минск: Белорусская советская энциклопедия, 1991. 528 с.
23. Государственность Беларуси: Проблемы формирования в программах политических партий / [В.К. Кошук, Р.П. Платонов, И.Ф. Романовский. Е.Г. Богданович]. Минск: БГУ, 1999. 188 с.
24. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
25. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії. Львів, Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.
26. Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі. Ў ХІХ і Ў пачатку ХХ стаалецьця. Лекцыі, чытаньня студентам Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту. Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1995. С. 104–225.
27. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
28. Коробочко А.И., Лерман С.И. Революционное движение в Гомеле и Гомельской области в годы Первой русской революции. Гомель: Гомельский областной краеведческий музей, 1955. 31 с.
29. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.
30. Курас І.Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). Київ: Політвидав України, 1986. 185 с.
31. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазного национализма на Украине. Киев: Наук. думка, 1978. 315 с.
32. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / [відп. ред. В.Г. Сарбей]. Київ: Ін-т історії України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.
33. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту // *Укр. іст. журн.* 1992. № 3. С. 23–32.
34. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. Минск: Беларусь, 1994. Ч. 1. 527 с.
35. Наумов С.О. З історії одного симбіозу: організаційні відносини «Спілки» і РСДРП // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 908. Серія «Історія». Харків, 2010. Вип. 42. С. 106–114.
36. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р.: монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.
37. Палітгчыныя партыі Беларусі. Дапаможнік для вивучаючых гісторыю Беларусі. Минск: Згода, 1994. 262 с.

38. Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. / [редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін.]. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / [Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.М. Кармазіна]. Київ: Генеза, 2002. 424 с.
39. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий, 1926. 141 с.
40. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. Подєбради, 1934. 172 с.
41. Федьков О. Соціал-демократичний рух у північному Лівобережжі України та в суміжних регіонах Білорусі в 1905–1907 рр. // *Східно-європейський історичний вісник* / [гол. ред. В. Ільницький]. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 5. С. 12–21.
42. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 600 с.
43. Шморгун П.М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903–1907 рр.): новий підхід // *Укр. іст. журн.* 1991. № 2. С. 3–14.
44. Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.

O. Fedkov

«The city of Gomel asks to manage it». Gomel organization of the RSDLP within the Ukrainian Social Democratic Union: organizational status and practical activities

The article notes that the Ukrainian Social Democratic Union during the First Russian Revolution became a strong regional community of the RSDLP, whose branches operated in the Dnieper Ukraine – Kiev, Podolsk, Volyn, Poltava, Chernihiv provinces, partly Kherson, and in the suburbs of Moldova and Belarus. The Polissya Committee of the RSDLP began its activity in 1904 and its branches functioned in the Belarusian provinces (Mogilev, separate districts of Minsk), as well as in some districts of the Ukrainian Chernihiv and Poltava regions. Initially, the Polissya Committee was headed by the Bolsheviks, but in 1905 it was gradually subordinated to the Mensheviks. The committee included the Gomel organization of the RSDLP, which in the summer of 1906 acquired the status of «district». In December 1906, it joined the USDS and was part of this Menshevik union until 1909. The activities of the Gomel organization within the Union were complicated by the repression of the secret police, which monitored, arrested and exiled revolutionaries. The party and organizational work of the Gomel Social Democrats was carried out under the leadership of the Main Committee of the USDS and manifested itself in the holding of conferences and participation in the work of the V Congress of the RSDLP. Under their leadership, revolutionary actions of urban and rural workers of Ukraine and Belarus against social and political oppression were carried out.

Key words: Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP, Gomel Social Democratic Organization, revolution.

Отримано: 14.09.2020

В. І. Адамовський

(м. Кам'янець-Подільський),

Н. В. Лінник

(м. Київ)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ДИТИНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються основи правового статусу дитини та гарантії, що становлять систему узгоджених соціальних, економічних, політичних, культурних, юридичних умов, засобів, які спрямовані на охорону, реалізацію та захист її прав і свобод в Україні. Проводиться аналіз відповідних міжнародно-правових договорів, ратифікованих Україною, та національних нормативно-правових актів з досліджуваного питання.

Обґрунтовується твердження про те, що правовий статус дитини може реалізовуватися лише за умов його законодавчого закріплення та державного забезпечення. Порушується питання класифікації прав дитини за сферами життєдіяльності – особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні, інформаційні.

Описується спроба Європейського Суду з прав людини трактувати Конвенцію таким чином, щоб права дорослих не реалізовувалися за рахунок порушення прав дітей, способи їх захисту згідно норм Європейської Конвенції з прав людини.

Робиться висновок про те, що правовий статус дитини в Україні регулюється нормами як національного так і міжнародного законодавства.

Ключові слова: дитина, права, гарантії, правовий статус, захист прав і свобод.

Історії розвитку правового статусу дитини притаманні різні етапи його формування, ставлення суспільства до тієї чи іншої проблеми, місця та ролі дитини в суспільстві загалом. Основною складовою правового статусу дитини є її цінність як члена суспільства, що зумовлює необхідність подальшої реалізації державної політики подолання розриву між нормами законодавства та їх застосуванням на практиці [1, с.45].

Особливості правового статусу дитини в своїх працях досліджували такі вчені, як С.П. Коталейчук, Н.М. Опольська, І.В. Швець, І.В. Волошин, О.М. Кудрявцев, Н.М. Крестовська, А.А. Оржаховська та інші.

Метою статті є дослідження правового статусу та засобів, які спрямовані на охорону, реалізацію та захист прав і свобод дитини в Україні.

Ще на початку ХХ ст. досліджувалося питання законодавчого закріплення окремою групою прав і свобод дітей. Міжурядова організація, що здійснює роботу з прогресивної уніфікації норм міжнародного приватного права «Гаазька конференція з міжнародного приватного права» проводить роботу з питань аліментних зобов'язань, правового статусу та захисту дітей, правовідносин між подружжям, заповітів та нерухомості або довірчої власності, ще з 1902 року. Про «інтереси та права дитини» писала й відома шведська феміністка Е. Кей «Століття Дитини» у 1903 р.

26 листопада 1924 р. П'ятою Асамблеєю Ліги Націй в Женеві була прийнята Декларація прав дитини, розроблена Еглантін Джебб. Вона була спрямованою, зокрема, проти дитячої праці і рабства, торгівлі дітьми та проституції неповнолітніх. Асамблея закликала своїх членів керуватися положеннями декларації з метою захистити дітей і поліпшити їх добробут [2, с.1].

Незважаючи на значну перерву, 20 листопада 1959 р. Генеральною Асамблеєю ООН була проголошена міжнародна Декларація прав дитини, яка базувалася на принципах: права мають визнаватися за всіма дітьми без будь-яких винятків і без відмінностей чи дискримінацій за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини, що стосується самої дитини чи її сім'ї; дитині повинен бути забезпечений спеціальний захист; право на ім'я і громадянство; вона повинна користуватися благами соціального забезпечення; зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків; має право на здобуття освіти; бути захищеною від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості і експлуатації; має бути захищеною від практики, яка може заохочувати расову, релігійну або будь-яку іншу форму дискримінації [3, ст.24].

До 20-річчя прийняття Декларації прав дитини, 1979 рік ООН проголосила Міжнародним роком дитини. Серед ініціатив відзначення цієї дати була й пропозиція Польщі щодо розгляду проекту Конвенції про права дитини, робота над яким велася до 1989 р. Конвенція була прийнята 20 листопада того ж року Генеральною Асамблеєю ООН та набула чинності 2 вересня 1990 р., а з 1996 р. – 20 листопада щорічно відзначають як День прав дитини.

На початку 2000-х рр. було прийнято два протоколи конвенції – про участь дітей у збройних конфліктах і про торгівлю дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, а в 2011 р. протокол про можливість розгляду Комітетом з прав дитини скарг на порушення Конвенції країнами-учасницями цього протоколу.

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України № 881-р від 26 серпня 2015 р. «Про затвердження плану заходів з

виконання у 2015 р. Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» та на виконання Закону України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 5 березня 2009 р. повинна бути створена цілісної системи захисту прав дітей в Україні у таких сферах: міжнародна співпраця в інтересах дітей; культурний і духовний розвиток; охорона здоров'я; освіта; захист дітей різних категорій; розвиток активності дітей, їх участі в житті суспільства.

Слід наголосити, що Конвенція про права дитини та Декларація прав дитини відіграють фундаментальну роль у галузі розвитку суспільної свідомості і практики захисту прав і свобод дітей [4, с.41].

Унікальність правового статусу дитини на рівні міжнародно-правового регулювання є в тому, що він реалізується у двох напрямках. По-перше, держави виражають правовий статус дитини через дві категорії: безпосередньо категорію «дитина» і категорію «дитинство». По-друге, в межах цього правового статусу у статті 5 Конвенції про права дитини визнається, що оскільки діти дорослішають та розвиваються, їх здатність здійснювати вибір і контроль над власним бажанням зростає [5].

Як зазначає професор Н.М. Крестовська, правовий статус дитини – це динамічна система виражених у цінностях природного права та нормах позитивного права, гарантованих суспільством і державою суб'єктивних юридичних прав, обов'язків і відповідальностей особливого суб'єкта права дитини [6, с.282].

Для категорії суб'єктів «діти» замість значної частини основних прав людини нічим не відрізняються від прав повнолітніх («дорослих») осіб. Інша ж група таких прав певним чином специфікується, конкретизується щодо змісту. Крім того, дітям належать ще й особливі, додаткові можливості, зафіксовані Конвенцією про права дитини.

Питання класифікації прав дитини неодноразово порушувались вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Так, О.А. Лактункіна подає класифікацію прав дитини за сферами життєдіяльності (особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні, інформаційні) [7, с.8].

Водночас С.П. Коталейчук виокремлює такі групи прав дитини, як:

- особисті права: право на життя; право на захист від усіх форм насильства; право на повагу честі та гідності; право на свободу слова, світогляду та віросповідання; право на ім'я і набуття громадянства; право на невтручання в особисте життя, сімейне життя;
- економічні права: право на власність; право на зайняття підприємницькою діяльністю; право на користування об'єктами публічної (суспільної) власності, право соціального забезпечення;

– культурні права: право на вільний розвиток особистості, право на свободу об'єднання у громадській організації, право на освіту [8, с.49-70].

Міжнародні стандарти прав дитини, визнані Україною, встановлюють також права дитини на батьківську любов і щасливе дитинство, право на дозвілля та ігри, що слід віднести, на наш погляд, до природних прав дитини. У позитивному праві вони закріплені як інтереси дитини.

Одним із найбільш важливих елементів забезпечення прав та свобод дитини є гарантії, що становлять систему узгоджених соціальних, економічних, політичних, культурних, юридичних умов, засобів, які спрямовані на охорону, реалізацію та захист прав і свобод дитини.

Дослідниця Н.М. Опольська визнає, що залежно від сфер життєдіяльності суспільства вони поділяються на соціально-економічні, політичні, духовні та юридичні гарантії [9, с.13]. Соціально-економічні гарантії, за автором, – це основні заходи соціального характеру, а також умови, способи і засоби економічної системи держави, що спрямовані на створення відповідного середовища, у якому зростає дитина, соціальну стабільність в суспільстві, достатній життєвий рівень, сімейне виховання, широку систему закладів здоров'я, систему закладів освіти, а також визнання і рівний захист власності.

Політичні гарантії забезпечення прав та свобод дитини – це спрямована політика держави на забезпечення належного рівня життя дитини, на охорону, реалізацію і захист прав та свобод дитини.

Духовні гарантії прав та свобод дитини – це система духовних цінностей суспільства, в яких – сприяння культурному та інтелектуальному розвитку дитини, формування системи духовних цінностей та ідеологічних орієнтацій.

Юридичні гарантії прав та свобод дитини – це забезпечення компетентності державних органів, посадових осіб у сфері захисту прав людини, встановлення відповідальності за порушення прав та свобод дитини, а також закріплений порядок захисту порушених чи оскаржених прав а свобод дитини, право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги [8, с.13-14].

Спеціальним органом всесвітнього співтовариства по спостереженню і контролю за дотриманням прав дитини є Комітет ООН з прав дитини. В Україні існує інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини.

Вищезазначені Декларації, Пакти, Конвенції є міжнародно-правовими документами світового масштабу. На території Європи діє Європейська Конвенція прав людини (ЄКПЛ).

Загальноприйнято є думка, що ЄКПЛ не забезпечує належним чином права дитини. При її написанні (1950 р.) у центрі уваги, безперечно, були дорослі, а не діти; це цілком зрозуміло, зва-

жаючи на історичний контекст. Дійсно, в Конвенції не має статей, які б явно стосувалися дітей. Проте не можна сказати, що умови Конвенції не надають дітям захисту. Дві статті, які найбільш стосуються дітей, – це Стаття 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) і Стаття 2 Першого протоколу (право на освіту).

Не дивно, що Європейський Суд з прав людини (ЄСПЛ) зробив спробу трактувати Конвенцію таким чином, що права дорослих не повинні реалізовуватися з порушенням прав дітей. Як пише Джейн Фортін, «Принципово важливим є факт, що судова система демонструє готовність тлумачити Європейську Конвенцію з акцентом на інтереси дітей, наскільки це дозволяє обмеженість її змісту» (J. Fortin, *Children's Rights and the Developing Law* (Butterworth, 1998, p.56)).

Існують різні способи, якими можна захистити дітей, спираючись на Європейську Конвенцію з прав людини (J. Smith, *Children, Parents and the European Human Rights Convention* // Eekelaar and Saravic, *Parenthood in Modern Society* (Kluwer, 1993)).

По-перше, діти користуються тими самими правами за Конвенцією, що й дорослі. У Статті 1 Конвенції сказано: «Високі сторони, що домовляються, зобов'язуються забезпечити кожному, хто перебуває в їхній юрисдикції, права та свободи, визначені даною Конвенцією». Далі, Стаття 14 Конвенції стверджує, що права гарантуються без будь-якої дискримінації «за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри...». Хоча тут конкретно не згадується про ознаку віку, використання слів «за будь-якою ознакою, такою як...» свідчить про те, що цей перелік не вважається вичерпним, а отже, можна стверджувати, що параметр віку може і має бути включений в число недозволених підстав для дискримінації. Дійсно, ЄСПЛ прийняв той факт, що користуються правами, названими в Конвенції (наприклад *Supaba Nielsen v. Denmark* [1988] ECHR. 175 set.p.191). Звичайно, Закон не гарантує для дітей всіх прав, що мають дорослі, враховуючи вік дітей.

Отже, нормативне закріплення правового статусу дитини в Україні здійснюється національними та міжнародними нормативно-правовими актами. Після прийняття Декларації прав дитини, акти національного законодавства увійшли до системи міжнародного права, а Конституція України отримала низку норм, які узгоджуються з аналогічними нормами Республіки Польща, Основного Закону Німеччини, Конституції Албанії, Республіки Болгарія, Республіки Казахстан.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лінник Н.В. Історичні передумови захисту прав і свобод дитини на різних етапах розвитку суспільства // *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 41–45.
2. Кудрявцев О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 – Конституційне право. Київ, 2014. 21 с.

3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення 26.05.2018).
4. Лінник Н.В. Історичні передумови захисту прав і свобод дитини на різних етапах розвитку суспільства // *Університетські наукові записи. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 2. С. 41-45.
5. Конвенція про права дитини: Ухвалена ГА ООН від 20 листопада 1989 р. Набула чинності для України 27 вересня 1991 р.
6. Крестовська Н.М. Ювенальний правовий статус // *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Одеса: Юрид. а-ра, 2009. Т. 8. С. 278-285.
7. Лактюнкина Е.А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Теория и история государства и права; История учений о праве и государстве. Екатеринбург, 2005. 26 с.
8. Коталейчук С.П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Конституційне право. Київ, 2004. 214 с.
9. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – Конституційне право. Київ, 2010. 22 с.

W. Adamovskuy, N. Linnyk

Legal status of the child: historical and legal aspect

The article examines the foundations of the child's legal status and guarantees that make up a system of agreed social, economic, political, cultural, legal conditions, means aimed at protecting, realizing and protecting his rights and freedoms in Ukraine. The analysis of the relevant international legal treaties, ratified by Ukraine, and national regulatory legal acts on the issue under study is carried out.

The author substantiates the assertion that the legal status of a child can be realized only on condition of its legislative consolidation and state support. The question of the classification of the rights of the child according to the spheres of life is raised – personal, political, economic, social, cultural, environmental, informational.

The article describes the attempt of the European Court of Human Rights to interpret the Convention in such a way that the rights of adults are not realized at the expense of the violation of children's rights, the ways of their protection in accordance with the norms of the European Convention on Human Rights.

It is concluded that the legal status of a child in Ukraine is regulated by the norms of both national and international legislation.

Key words: *child, rights, guarantees, legal status, protection of rights and freedoms.*

Отримано: 19.07.2020

Ю. І. Блажевич
(м. Хмельницький)

ПОДІЛЬСЬКІ ДОБРОЧИНЦІ ДОБИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: МИЛОСЕРДЯ І СПІВЧУТТЯ МЕШКАНЦІВ КРАЮ

У статті на основі документальних, історичних та архівних матеріалів, публікацій місцевих періодичних видань, інтернет-ресурсів висвітлено маловідомі аспекти діяльності подільських добровольців – пересічних мешканців Подільського краю, які в умовах тоталітарного більшовицького режиму в період Голодомору 1932–1933 років допомагали вижити тим, хто був приречений цим режимом на голодну смерть.

Необхідно зазначити, що за роки незалежності в Україні та її регіонах, зокрема, й на Поділлі, проведена велика дослідницька й пошукова робота щодо відновлення історичної правди та збереження національної пам'яті про Голодомор 1932–1933 років. Ця тема й нині продовжує перебувати в центрі уваги вітчизняних та регіональних науковців, а також краєзнавців, журналістів, пересічних громадян. В їхніх дослідженнях широко розкриті причини та наслідки Голодомору, соціальні, економічні, політичні, ідеологічні аспекти цієї проблеми, психологічна та етно-психологічна, кримінально-правова та антиукраїнська, антисоціальна політика тогочасного режиму. Однак, на наш погляд, тема, означена в цій статті, залишається недостатньо вивченою, проаналізованою та доведеною до широкого загалу. Тому вшанування пам'яті добровольців, які деколи й ціною свого життя рятували від голодної смерті своїх родичів, сусідів, друзів, товаришів, людей похилого віку, дітей, подорожніх, є метою і завданням цього дослідження.

Ключові слова: Поділля, Голодомор 1932–1933 рр., добровольці, пам'ять, спогади та свідчення, причини і наслідки голодомору.

За роки незалежності в Україні та її регіонах, зокрема й на Поділлі (нині це Вінницька і Хмельницька області та частина Тернопільщини), проведена величезна дослідницька і пошукова робота щодо відновлення історичної правди та збереження національної пам'яті про Голодомор 1932–1933 років. У 2006 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», 2008 р. побачила світ «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», 2009 р. СБУ порушило кримінальну справу за фактом вчинення злочину геноциду в Україні у зазначений період, а в 2015 р. ухвалено спеціальний закон, за яким комуністичний тоталітарний режим в Україні визнано злочинним та засуджено.

Тема Голодомору й нині продовжує перебувати в центрі уваги науковців, краєзнавців, журналістів, пересічних громадян. На місцях, зокрема й в нашому регіоні, проводяться науково-

краєзнавчі конференції, видаються збірники матеріалів, спогади очевидців, літературні твори тощо. Варто зазначити, що ця болюча тема звучала в творах зарубіжних та вітчизняних вчених та митців Роберта Конквеста, Джеймса Мейса, Рафаеля Лемкіна, Вільяма Чемберлена, Малколма Маттеріджа, Гарета Джоунза, Уласа Самчука, Володимира Маняка, Лідію Коваленко-Маняк, Дмитра Білоуса, Анатолія Дімарова, Левка Лук'яненка, Миколи Руденка, Станіслава Кульчицького, Петра Брицького, Лева Баженова, Володимира Петренка, Петра Слободянюка, Олександра Завальнюка, Миколи Олійника, Світлани Маркової, Івана Романюка, Олександра Григоренка, Валентини Парандій, Олександра Дацюка, Сергія Причишина-Кліновського, Анатолія Трембіцького, Анатолія Філінюка, автора цієї статті та багатьох інших. В їхніх дослідженнях широко розкриті причини та наслідки Голодомору, соціальні, економічні, політичні, ідеологічні аспекти цієї проблеми, психологічні та етнопсихологічні, кримінально-правові проблеми та карально-репресивна антиукраїнська та антисоціальна політика тогочасного режиму. Однак, на наш погляд, тема, означена в цій статті, залишається ще недостатньо вивченою, проаналізованою і доведеною до широкого загалу. Тому вшанування пам'яті добродійців, які деколи й ціною свого життя рятували від голодної смерті своїх сусідів, подорожніх, чужих дітей є метою і завданням цієї статті.

Український народ, зокрема й мешканці Поділля, в 1932–1933 роках пережили страшну трагедію – Голодомор, який безжалісно забрав мільйони людських життів. Тут необхідно зазначити, що голод не був наслідком стихійного лиха, засухи або неврожаю, а став результатом масового державного терору проти своїх громадян, який оцінюється сьогодні на міжнародному рівні як страшний злочин проти людства, геноцид голодом та політичними репресіями. Один з головних ударів сталінського терору був спрямований проти селянства України, трагічні наслідки якого в демографічному, господарському, суспільному плані є й нині незагоєною ранною і будуть позначатися в долі народу ще на далеке майбутнє.

Парламентська асамблея Ради Європи у своїй резолюції 1723 (2010) від 28 квітня 2010 р., присвяченій пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., наголосила, що великий голод в СРСР був «викликаний жорстокими зумисними діями і політикою радянського режиму... В Україні, яка постраждала найбільше, особливих втрат зазнало селянство, мільйони селян-одноосібників та членів їхніх родин померли від голоду, що настав після примусової колективізації, і внаслідок конфіскації зерна й іншої їжі та заборони покидати вражені голодом райони. Ці трагічні події названі голодомором (політично мотивованим голодом) і визнаються Законом України актом геноциду проти українців» [1].

Як вже зазначалось, тема Голодомору, яка за часів СРСР більше 50 років була забороненою, зазвучала з повною силою в останні 20–25 років, суспільству стали відомі нові архівні фон-

ди, що десятиліттями зберігали страшні подробиці історії цього кривавого злочину. Нині, за даними науковців Л. Баженова і В. Петренко, тільки за період з 1991 по 2008 роки було опубліковано понад 10 тисяч книг, статей, матеріалів, інформацій періодики про Голодомор 1932–1933 рр., зокрема й на Поділлі (сучасні Вінницька і Хмельницька області), більше 1,5 тисячі найменувань [2, с.7-13]. На наш погляд, за 2009–2019 рр. на Хмельниччині та Вінниччині проведено біля двох десятків науково-краєзнавчих конференцій, круглих столів, симпозіумів, опубліковано чимало статей, інформацій, спогадів та свідчень очевидців, реабілітовано сотні імен осіб, постраждалих від репресій в ті часи.

Однак тема людяного ставлення голодуючих до голодуючих – рідних, сусідів, пересічних людей, особливо дітей, ще недостатньо вивчена і висвітлена. Ще у 2009 р. Український інститут національної пам'яті започаткував Всеукраїнську акцію людяності «Людяність у нелюдський час» з метою виявлення та вшанування пам'яті добродійців, які в лихоліття Голодомору 1932–1933 рр. допомагали тим, хто голодував, рятували їх від страшної смерті. Листи, свідчення і спогади очевидців за остання десять років склали основу збірника, який витримав вже два видання. В ньому зібрані дані про 140 добродійців, чиї людяні діяння збереглися в народній пам'яті, зокрема й про 40 подолян, про яких написав один з учасників акції у своєму листі: «ці вчинки були героїчними, бо не кожен віддасть останній шматок чужій людині, сам умираючи з голоду» [3, с.6]. Примара голодної смерті, що дамочлеві мечем нависала над мешканцями України і нашого краю, притупляла будь-які людські почуття. Як відзначалося ще в одному листі: «Усяка насильницька смерть страшна: коли розстрілюють, вішають, душать... Це триває секунди, хвилини. А вбивство голодом розтягується на тижні, місяці. Смерть від голоду – це смерть без крові. Кров не летить, кров поступово холодне. Умирали з голоду усі: чоловіки і жінки, старі і молоді. Вимирали родинами і цілими селами» [4, с.367].

Як бачимо, перед кожним стояла мета вижити за будь-яку ціну. Проте й у цих дуже складних, нелюдських умовах, залишались ті, хто зберігав у своєму серці чуйність і доброту. В спогадах, які складають основу вищезначеного збірника, особливо відзначають жінок, матерів, які, рятуючи свої сім'ї, одночасно знаходили можливості підтримати й чужих дітей, людей похилого віку, приречених на голодну смерть. Так, наприклад, Ганна Коляновська з с. Удріївка Дунаєвського району під час Голодомору допомогла вижити сім'ї сестри, ділилася з ними продуктами та молоком від корови [3, с.49]. У Черванюк Любові Василівні з с. Цвіклівці Кам'янець-Подільського району, у якої в Голодомор повмирали з голоду батько, мама, бабуся, а її рятувала сусідка, імені і прізвища якої не запам'ятала [3, с.133-134]. Віктор Покровка, 1927 року народження, з с. Заставля Дунаєвського району, пам'ятає, що

його з мамою врятувала від голодної смерті сусідка Нюся (прізвища не запам'ятав) [3, с.140]. Ружицька Галина Михайлівна, 1927 року народження, з с. Юхимівці Волочиського району вижила завдяки сусідці бабі Палажці, яка давала чашку козячого молока, його розбавляли водою, додавали сушених яблук і варила такий суп, який ділали на вісім дитячих душ [3, с.178]. Параска Король з с. Сарнів Волочиського району згадувала як її мама допомогла вижити сім'ї діда Василя де було троє маленьких дітей [3, с.181]. Ніна Мельник з с. Нова Гребля Волочиського району розповіла, як її мати врятувала від голодної смерті сусідів, де була хвора мати і троє маленьких синів і постійно підгодовувала своїх четверо дітей і сусідню сім'ю [3, с.183]. Розалія Гортинська з с. Демківці Чемеровецького району, яка мала корову, допомагала своїм сусідам, дітям, які пухли від голоду [3, с.158-159].

Необхідно зазначити, що цілі сім'ї, де жили батько, матір і діти й самі голодували, але зуміли хоч чим-небудь допомогти сусідам, чужим дітям, людям похилого віку тощо. Так, наприклад, на Поділлі були такі сім'ї: в с. Попівці Волочиського району сім'я Гуменюків допомагала вижити Анастасії Юшук та деяким іншим людям [3, с.33]. Герасим Патлатий і Паланка Пипа врятували від голодної смерті сім'ю Надії Рак, з с. Соломна Городоцького району. Працюючи на колгоспній свинофермі, вони щодня частину кормів, які отримували для свиней, віддавали родині Надії Рак [3, с.62]. Сім'я Кобельників з с. Завалійок Волочиського району врятувала сім'ю Мудь, де було п'ятеро дітей [3, с.190].

Чимало одиноких чоловіків також допомагали нужденним людям, які вмирили повільною голодною смертю. Так, наприклад, Григорій Кащук із смт. Базалія Теофіпольського району в роки голодомору допоміг вижити дітям розкуркуленого односельця Омеляна Писарука, якого засудили до трирічного ув'язнення, а четверо дітей Ганна, Ліда, Марія та Василь залишилися жити у бабусиному хліві. Григорій Кащук, який був шевцем, допомагав цим дітям взуттям та продуктами, завдяки чому діти не померли з голоду [3, с.43]. Григорій Фліпчук з с. Юхимівці Волочиського району у 1932 р. врятував життя сім'ї Михайла Ружицького, якого розкуркулили та арештували. Дружину та трьох малолітніх дітей, як сім'ю ворога народу, вигнали з хати. Григорій Фліпчук прийняв чужих людей до себе, ділився з ними останньою крихтою хліба [3, с.75]. Григорко Шустіцький з с. Демківці Чемеровецького району під час Голодомору допоміг вижити Ользі Мурин та її двом дітям [3, с.81].

Варто також зазначити, що певною добродійною діяльністю займалися й місцеві керівники: голови колгоспів та сільських рад, бригадири, директори підприємств і навчальних закладів. Вони діяли за велінням совісті, добре знаючи, що їх чекали жорстокі репресії і навіть смерть. Деякі голови колгоспів та бригадири часто виділяли харчі всім односельцям, а не лише членам колективного господарства. Для цього їм доводилось йти на додатко-

вий забій колгоспної худоби, скошувати понад норму частину ще недозрілих зернових посівів, створювати без відома начальства дитячі притулки, надавали посильну допомогу харчами навчальним закладам тощо. Нерідко наслідки такої допомоги ставали фатальними для керівників, тому що завжди з'являлися донощики. Однак пам'ять про таких добродійців-керівників – рятівників своїх односельців від голодної смерті зберіглася до наших днів, а окремим з них вдячні нащадки встановили пам'ятніobelіски та меморіальні дошки. І таких прикладів чимало.

Питлик Текля Ульянівна, жителька с. Кульчинки Красилівського району Хмельницької області, згадувала, що головою колгоспу в 1932–1933 роках був Гнатишин. Після жнив, за його вказівкою, змолоти муки, зробили круп, щоб на посівну було чим людей годувати. Сховали цю муку на горіщі дитячих ясел, щоб про це ніхто не знав, окрім голови колгоспу і трьох довірених людей. А навесні всім, хто ходили на роботу в колгосп, давали сніданок та обід, варили супи й галушки. Всіх малих дітей та учнів годували в яслах, тому ніхто від голоду не спух і не помер. За те, що в селі не було голоду, звинуватили Гнатишина, бо за те, що він допомагав людям, особливо дітям, він став ворогом народу і його засудили. Де він подівся, ніхто не знав [8, с.305-306].

Цікаві факти в цьому плані залишили мешканці с. Шпиків Шаргородського (нині Тульчинського) району Вінницької області Дорофей Пікул, Михайло Герасимчук та інші. За їх спогадами голодною весною 1933 року голова правління колгоспу розпорядився, щоб усе, що залишилося в коморі із зерна, змести в одну купу й змолоти, щоб рятувати односельців. Одна колгоспниця пекла з того мелива хліб і по 200 грамів видавали кожному, хто щодня виходив на роботу. Коли ж поспів новий урожай, правління колгоспу дозволило змолоти 300 пудів зерна (пуд зерна – 16 кг), щоб підтримати голодуючих колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї видавали 2–3 пуди того борошна. А з решти випікали хліб, щоб видавати по 200 грамів постійно працюючим, але один з колгоспників написав у прокуратуру, що правління розбазарює колгоспний хліб. Прокуратура завела справу про розкрадачів 7,0 тис. пудів зерна. Виїзний суд у Шпикові присудив до розстрілу голову ревізійної комісії Макара Шкуріна, до речі, директора школи, який дбав про дорослих і школярів, члена ревізійної комісії Івана Козія, завгоспа Михайла Герасимчука. Голова колгоспу Йосип Козій, член правління Яків Кушці та завгосп Кирило Штогрін були засуджені до 10-ти років, а завгосп Яків Купрій до 4-х років позбавлення волі. Пізніше, після апеляції, розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення [5, с.407-408].

Як свідчив І. А. Молокопой з Хмельницької області, його мати Ірина Феодосівна розповідала про те, що приніс Голодомор 1932–1933 років у їхнє мальовниче село Пісчана Балтського району (тоді вже Одеської області, хоча ця територія входила до скла-

ду Поділля). Коли прийшла ця страшна голодоморська трагедія, населення пухло і вмирало від голоду, була жахлива посуха, їсти не було що, все забирали спеціальні бригади, люди збирали мерзлу картоплю, буряки, різні травосіи, жолуді, виловлювали котів, собак, птахів. Мати розповідала, що дядько дідуся Малиновський Юхим Семенович був дуже винахідливим та ще й старостою в селі. Він придумав, як підтримувати сім'ю, родину й односельчан. Він брав діжки з-під вина, насипав туди кукурудзу, закупорював герметичним чопом і ввечері сідав на човен, вивозив їх в сільську річку, опускаючи в сітці, яку використовували для ловлі риби. А коли потрібно було зерно, то він припливав вночі на відоме тільки йому місце, привозив діжку з кукурудзою і розподіляв по мірці зерна тим, хто цього дуже потребував. На жаль, до весни цього зерна не вистачило, хоча винахідливість Юхима Малиновського врятувала чимало життів, особливо дитячих, хоча й матері запам'ятався один випадок канібалізму [8, с.294-297].

Євгенія Степанишина з с. Шарівка Ярмолинецького району свідчила про людяний вчинок директора радгоспу Косака В.О., який за активну участь в громадянській війні був нагороджений орденом Леніна, довгий час працював на відбудові господарства країни, а в роки колективізації очолив радгосп в с. Шарівка. На його долю випали важкі роки Голодомору. У 1932 році його викликали до Києва на нараду директорів радгоспів. На нараді було віддано наказ поголовної здачі всього зерна державі. Робітникам радгоспу на той час ще не видали жодного кілограма зерна. Косак В.О. зрозумів, що це приведе до жахливого голоду. Приїхавши додому, він збирає активістів і дає розпорядження негайно віддати зароблене зерно робітникам. За якихось 2-3 дні люди одержали хліб і приховали його. На цій нараді з активістами був голова сільської ради Бендер. Він та ще один активіст повідомили відповідні органи про такий «злочин» директора. Косака В.О. на початку 1933 року викликали в губком і вигнали з лав партії і з роботи. Тоді він поїхав у ЦК партії, і там, враховуючи його попередні заслуги, відновили в партії, але на роботу в радгосп не дозволили повернутися, а направили на іншу ділянку роботи. В пам'яті шарівчан залишилася вдячність, що саме його людським діям у селі не було смертельних випадків від голоду [3, с.109].

За свідченнями А.В. Черної, А.І. Пелішенко, К.П. Білан із с. Мала Кужелівка Дунаєвецького району голова колгоспу Ксенофонт Григорович Смуток у 1932 р., коли майже весь зібраний урожай забрали в рахунок хлібозаготівлі, зібрав правління колгоспу та вніс питання про боротьбу з голодом. Члени правління одногосносно проголосували за пропозицію голови: роздати людям зерно (так званий «мірчук»), що залишилося у млинні пісява помоду та мало вивозитися на станцію Дунаївці згідно з планом хлібозаготівель. Цей вчинок врятував село (більше тисячі жителів) від голодної смерті, а голову колгоспу засудили до позбавлення волі тер-

міном на 5 років. До речі, він при розслідуванні всю вину взяв на себе, заявивши членам правління: «Якщо я скажу, що ми все разом вирішили, то всіх і покарають. А так я один відсиджу, а ви тут хоч сім'ї моєї допоможете». К. Смуток відбував покарання у Херсонській області, розорюючи степові цілині землі. Він важко працював на тракторі, часто голодував, але витерпів всі незгоди і повернувся додому, до своєї сім'ї [3, с.80,236-237].

В. Климович, робітник цукрового заводу с. Капустяни Тростянецького району Вінницької області розповів, що директор заводу Григорій Іванович Шрамко організував на підприємстві харчування робітників. При цукровому заводі був відгодівельний пункт, де тримали корів. Молоко переробляли на сметану, а залишки переробки («перегін») розподіляли між сім'ями робітників підприємства. До речі, при цукровому заводі діяв Капустянський радгосп, де вирощували цукрові буряки. Директор заводу Г. Шрамко розпорядився, щоб дітям сусідніх сіл, які залучались до збирання бурякових довгоносиків, виписували талони на день – сніданок, обід, вечеря (вранці – 100 грам хліба, вдень – 200 грам, ввечері – 100 грам і рідка каша з ячмінної крупи, гаряча вода), а також для тих дітей, хто залишався ночувати, звели курені. Для робітників, що сезонно працювали на цукровому заводі та радгоспі, а проживали в навколишніх селах, варили сніданки і обіди згідно з розпорядженням директора цукрового заводу [3, с.80, 131-132].

Як бачимо, в страшні голодоморні роки, коли вище партійне й державне керівництво СРСР зобов'язувало українське республіканське керівництво під час заготівлі вивезти з усіх українських сіл, зокрема й з Поділля, усі наявні запаси зерна, навіть посівний матеріал, були справжні рятівники вмираючих від голоду людей [3, с.513-514, 521, 524-525]. Водночас, не зважаючи на те, що селяни голодували, вище партійне керівництво країни поширювало відкриті брехню про зумисний саботаж хлібозаготівель, про нібито існування петлюрівської організації на Україні, котра ставить собі за мету саботаж хлібозаготівель та підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР [7, арк.1]. Для розправи над селянами влада широко використовувала спеціальний позасудовий репресивний захід – занесення на «чорну дошку» районів, сільських рад, сіл і колгоспів за «невиконання хлібозаготівель», що означало повну їх ізоляцію, вилучення всього продовольства, заборону ввезення будь-яких продуктів і товарів, виїзду за межі населених пунктів, що ставало рівнозначним смертному вироку їхнім жителям [6, с.92-393].

Список використаних джерел і літератури:

1. Commemorating the victims of the Create Famine (Holodomor) in the former USSR / Parliamentary Assembly. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XPef/XPef-XMI.2HTML.-en.asp&Tileid=17845@lang=en>

2. Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. 484 с.
3. Людяність у нелюдяний час / [упоряд. В.С. Тилішак, В.М. Яременко; 2-е вид., перероб. і доп.]. Київ: Смолоскип, 2018. 288 с.
4. П. Авраменко // 33-й: Голод. Народна Книга Меморіал / [упоряд. Л.В. Коваленко, В.А. Маняк]. Київ: Дніпро, 1991. 436 с.
5. Нагребецький А.Н. Трагедія мого краю. Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, Голодомор. Вінниця: Вид-во «Поділля», 2008. С. 407-408.
6. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали / [упоряд. Р.Я. Пиріг]. Київ: Наук. думка, 2007. 634 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 01. Оп. 20. Спр. 5242. Арк. 1.
8. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-економічні та демографічні наслідки, правова оцінка». Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. Вип. IV. 352 с.

Y. Blazhevych

***Podillya Benefactors during the Holodomor of 1932–1933:
Mercy and Compassion of the Inhabitants of the Region***

The article, based on documentary, historical and archival materials, publications of local periodicals, Internet resources, highlights little-known aspects of the Podillya benefactors – ordinary residents of Podillya region, who helped those who under the totalitarian Bilshovyk regime during the Holodomor of 1932–1933 were doomed by this regime to starvation.

It should be noted that during the years of independence in Ukraine and its regions, in particular, in Podillya, a lot of research and exploration work was carried out to restore the historical truth and preserve the national memory of the Holodomor of 1932–1933. This topic continues to be in the focus of domestic and regional scholars, as well as local historians, journalists and ordinary citizens. Their research widely reveals the causes and consequences of the Holodomor, social, economic, political, ideological aspects of this problem, psychological and ethno-psychological, criminal and anti-Ukrainian, anti-social policy of the regime. However, in our opinion, the topic identified in this article remains insufficiently studied, analyzed and brought to the public. Therefore, honoring the memory of benefactors who sometimes saved their relatives, neighbors, friends, comrades, the elderly, children, and travelers from starvation at the cost of their lives is the goal and task of this study.

Key words: *Podillya, Holodomor of 1932–1933, benefactors, memory, recollections and testimonies, causes and consequences of the Holodomor.*

Отримано: 18.03.2020

П. В. Кліщинський

(м. Кам'янець-Подільський)

АГРАРНИЙ СЕКТОР ЕКОНОМІКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ І СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена аналізу особливостей трансформаційних процесів в аграрному секторі виробництва Хмельницької області в роки незалежності. Розглянуто організаційно-правові засади та практичне здійснення аграрної реформи в Хмельницькій області. Висвітлено позитивні сторони та окремі упущення в процесі здійснення організаційних перетворень на селі. Окреслено проблеми поглиблення аграрної реформи та обґрунтовано шляхи їх вирішення, в контексті стратегічного планування і створення ринку земель сільськогосподарського призначення.

Акцентовується увага на розвитку і значенні сільськогосподарсько-го виробництва (трьох його основних форм представлених в регіоні) для економічного розвитку області. Наведено і проаналізовано статистичні дані основних показників становища в аграрному виробництві Хмельницької області, проблем і труднощів у роботі.

Ключові слова: *сільське господарство, економіка, сільськогосподарське підприємство, фермерське господарство, селянське господарство, Хмельниччина, виробництво, трансформаційні процеси.*

Сільське господарство – потужний сектор вітчизняної економіки (13% ВВП), який забезпечує населення продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Сьогодні агропромисловий комплекс, при створенні необхідних умов для його розвитку, спроможний стати одним з вагомих факторів виходу вітчизняної економіки з кризи на шлях стабільного функціонування. Тому, головною умовою ефективної роботи агропромислового комплексу залишається розширення промислового виробництва продукції, інтенсифікація, спеціалізація та концентрація сільськогосподарського виробництва. Досягнення цієї мети більшість фахівців вбачає у реформуванні аграрного сектора, що й обумовлює актуальність і практичну цінність проведеного дослідження.

Проблемам реформування аграрного сектору на загальнодержавному та регіональному рівнях присвячено чимало праць вітчизняних дослідників. Теоретичні, методологічні і практичні аспекти із зазначеного питання знайшли відображення в наукових дослідженнях П. Саблука, В. Довгалока, Г. Дзядук, Т. Калашнікової, Т. Кушнірука та ін. [48, 49, 44]. Віддаючи належне науковим розробкам цих авторів, потрібно відмітити, що у працях, присвячених впливу реформування на розвиток агропромислового комплексу в цілому, залишаються не достатньо дослідженими питання правового аспекту, статистичні дані останніх років та перспективи розвитку галузі.

Реформування аграрної сфери в роки незалежності України стало одним із ключових завдань керівництва країни та області. Як зазначається в опублікованій «Національній доповіді щодо завершення земельної реформи», розпочата 15 березня 1991 р. земельна реформа стала однією з найскладніших суспільних змін, що відбуваються в Україні після набуття нею незалежності. Вона є одним із найважливіших напрямів соціально-економічної політики держави. Реформування стосується, насамперед, питань власності на землю, тобто володіння, користування і розпорядження земельними ресурсами [11, с.6].

Більшість дослідників окресленої проблеми виокремлюється два етапи аграрних трансформацій. Перший – 1991–1999 рр. (становлення нових форм господарювання, заснованих на приватній власності на землю і майно), другий розпочався після 2000-го року і триває досі (завершення реорганізації колективних сільгоспідприємств та утвердження прозорої інфраструктури агроринку). Окремі дослідники, як наприклад Я. Федоренко, взагалі розрізняють поняття «аграрна реформа» і «земельна реформа». Погоджуючись з періодизацією першої, в реалізації земельної реформи авторка виділяє три етапи. Перший (березень 1991 – листопад 1994) був пов'язаний із інвентаризацією земельного фонду України з визначенням юридичних і фізичних осіб, які були власниками певних земельних масивів або ділянок, створювали резервні фонди земель з метою їх подальшого перерозподілу та використання за цільовим призначенням. На другому етапі (1994–1999) проведено безоплатну передачу землі в колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції на добровільних засадах, виходячи з того, що земля повинна належати тим, хто її обробляє. Проведено поділ земель, які були передані до колективної власності, на земельні частки (паї) без виділення їх в натурі і видані документи – сертифікати на право приватної власності на земельну частку (пай). Третій етап розпочався у грудні 1999 р. – з моменту реорганізації колективних сільгоспідприємств [48, с. 172-173].

Головними нормативно-правовими актами, що стали законодавчою базою реформування агросектору країни, та області зокрема, на першому етапі стали: Постанови Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. [15] і «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13 березня 1992 р. [16]; Укази Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р. [29], «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р. [32], «Про оренду землі» від 23 квітня 1997 р. [31], «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. [30]; Закони

України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. [7], «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. [8], «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. [6] та ін.

Так, у преамбулі постанови «Про земельну реформу» зазначається, що «земельна реформа є складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки держави до ринкових відносин». Першими трьома статтями документу реалізація земельної реформи на місцях з 15 березня 1991 р. покладалась на «обласні, районні, міські, селищні і сільські Ради народних депутатів» в плані інвентаризації земель усіх категорій, здійснення реєстрації громадян, які бажають організувати селянські (фермерські) чи розширити особисті підсобні господарства тощо [15].

Причинами появи Постанови Верховної Ради вже незалежної України у 1992 р. стали «відсутність належної координації контролю з боку державних органів за ходом реформи, несвоєчасне вирішення ряду організаційних і правових питань реформування земельних відносин реалізація земельної реформи» [16] і, як наслідок, незадовільні темпи її реалізації. Текст постанови, з поміж іншого, зобов'язував місцеві органи влади до травня 1992 р. «визначити перелік сільськогосподарських підприємств та організацій, землі яких підлягають передачі в колективну і приватну власність» [16].

Нормотворча ініціатива ВРУ доповнювалась Указами Президента України, спрямованими на ефективне врегулювання аграрної сфери країни. В них зазначалось, що «приватизація земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій, є невідкладним першочерговим заходом у здійсненні земельної реформи в Україні. Передачу земель у колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції проводити на добровільних засадах, виходячи з того, що земля повинна належати тим, хто її обробляє» [29], «...паюванню підлягають сільськогосподарські угіддя, передані у колективну власність колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам...», а «право на земельну частку (пай) мають члени колективного сільськогосподарського підприємства...», в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому ... відповідно до списку, що додається до державного акту на право колективної власності на землю» [32]. Укази президента Л. Кучми 1997 і 1999 рр. були спрямовані на «ефективне використання на договірній основі земель, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб України» [31], зокрема, спрощенню порядку реєстрації договорів оренди паю, зменшення вартості виготовлення документів, необхідних для одержання державного акту на право приватної власності на землю тощо [30].

Найвищу юридичну силу першого етапу реформування мали вищезазначені Закони України, які в подальшому зазнали чис-

ленних змін та доповнень. Ними, зокрема, чітко визначалось поняття «господарського товариства», його видів (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства) та правових засад функціонування [4]; на території країни, поряд із державною, запроваджувались колективна і приватна власності на землю [8], на рівні закону регламентувалось питання оренди земельних ділянок [6].

Таким чином, підсумком першого етапу реформування аграрної сфери стало формування нормативно-правової бази, яка, як і в інших сферах суспільного життя, часто була далеко не досконалою. Як наслідок протягом 1991–1996 рр. на Хмельниччині, як і по країні загалом, спостерігається спад виробництва продукції сільського господарства на 34,1%. Окремі політичні сили, що з певних причин виступали за збереження колгоспно-радгоспної моделі господарювання відзначали, що це стало наслідком процесу розпаювання. Проте реальною причиною спаду було штучне стримування процесу реформування та несприятлива для сільського господарства цінова політика. Після паювання земель спад виробництва продовжувався і його апогей припав на 1999 р. У 1999 р. порівняно з 1990 р. виробництво валової сільськогосподарської продукції в Хмельницькій області знизилось на 49,7%, у тому числі рослинництва – на 50% і тваринництва – на 49,2% [39, с.226]. Знизилась показники в ключових напрямках ведення господарства: території посівних площ сільськогосподарських культур з 634,2 тис. га у 1990 р. до 559,6 тис. га у 1995 р. [23, с.270] і, відповідно, обсяги виробництва основних сільгоспкультур за аналогічні роки з 2063,0 до 1612,4 тис. тон [23, с.274], середні показники урожайності (з 32,4 до 23,8 центнерів з гектара) [23, с.284], поголів'я великої рогатої худоби з 1165,7 у 1990 до 558,4 тис. у 2000 р. [23, с.296] та виробництво продукції тваринництва (у зазначені роки з 155,5 до 74,3 тис. тон) [23, с.302].

Прийнятий в грудні 1999 р. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» із зобов'язанням реформувати протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. Колективні сільськогосподарські підприємства на засадах приватної власності на майно та землю, а також прийняття на початку 2000-х рр. трьох важливих нормативних документів із сфери регулювання землеустрою та землекористування, кардинально змінило ситуацію в кращий бік. Маємо на увазі ухвалення 25 жовтня 2001 р. нового Земельного кодексу України, яким регулюються земельні відносини з метою створення необхідних умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і форм господарювання [2]; Закону України «Про землеустрій», який визначає правові та організаційні основи діяльності у сфері землеустрою і спрямований на регулювання відносин, які виникають між орга-

нами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами із забезпечення сталого розвитку землекористування та Закону України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)», який визначав організаційні та правові засади виділення власникам земельних часток (паїв) із земель, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам на праві колективної власності, а також порядок обміну цими земельними ділянками [4]. Ці та інші нормативні документи створили основу для подальшого розвитку сільськогосподарської сфери країни і Хмельницької області, зокрема.

Таким чином, в результаті практичного застосування нової законодавчої бази, на Хмельниччині, як і в цілому по Україні, було створено три форми господарювання – особисті селянські господарства (господарства населення), фермерські господарства, які в усьому світі довели свою ефективність, а також сільськогосподарські підприємства ринкового типу.

Аналіз статистичних даних стану аграрної сфери Хмельницької області починаючи з 2000-х рр. засвідчує позитивну динаміку в ключових показниках. В останні роки земельний фонд області складає 2062,9 тис. га, у структурі якого 1566,2 тис. га сільськогосподарських угідь [22, с.234; 42, с.100]. Починаючи з 2000 р. спостерігається тенденція до розширення посівних площ в регіоні, які у цьому році склали 580,9 тис. га та 630 тис. га у 2013 р. [23, с.270] відповідно. А у 2019 р. загальна посівна площа по всіх категоріях господарств області склала 1 млн. 175 тис. га, що, при цьому на 6 тис. га менше в порівнянні з 2018 р. [47]. Зернові культури в структурі посівних площ були розміщені на площі понад 570 тис. га, а площа технічних культур – становила 430 тис. га. При вирощуванні сільськогосподарських культур урожаю поточного року на площі понад 530 тис. га застосовано нові енергозберігаючі технології обробітку ґрунту та посіву. За підсумками 2019 р. згідно статистичної звітності намолочено 3,8 млн. тон зерна у заліковій вазі, що на рівні минулого року. Середня урожайність зернових склала 65,9 ц/га, що є третім показником в Україні. Агроформування 19 районів отримали валовий збір зерна понад 100 тис. тон, а в 8 районах цей показник перевищує 200 тис. тон. Господарства Волочиського і Старокостянтинівського району отримали валовий збір зерна понад 320 тис. тон. Найвищого рівня урожайності зерна – 81 ц/га – досягли господарства Чемеровецького та Летичівського районів [47].

Провідним виробником сільськогосподарської продукції в області залишаються сільськогосподарські підприємства різної форми власності. За даними Хмельницької обласної державної адміністрації у 2020 р. на Хмельниччині налічувалось 873 таких підприємства. З них найбільшу кількість зареєстровано у

Дунаєвецькому районі – 120, найменшу у – Теофіпольському – 11 [13]. Ефективному веденню господарства та зменшенню залежності місцевих аграрії від державної політики і зовнішніх торгових операцій сприяло спорудження на території Хмельниччини 24 елеваторів (6 з млинами), з можливістю зберігання зерна майже 1,2 млн. тон [14].

Ще одним фактом, характерним для Хмельницької області починаючи з 2000 р., є поступове зростання частки виробленої продукції рослинництва у порівнянні з тваринництвом. Якщо у 2000 р. це співвідношення зберігалось на рівні 59,6 та 40,4%, то у 2005 р. – 63,3 і 36,7, 2010 р. – 67,4 і 32,6, у 2017 р. – 75,1 і 24,9 [23, с.262], у 2020 – 76,2 і 23,8% відповідно [24, с.129].

На Хмельниччині, як і в цілому по Україні, створена й розвивається нова форма господарювання – фермерство, яка притаманна передовим країнам світу. Фермерських господарств в області налічується 1269, які використовують 141,4 тис. га сільськогосподарських угідь, середній розмір кожного 111,7 га сільськогосподарських угідь [40; 39, с.227]. При цьому частка виробленої сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами залишається незначною, яка приміром, у 2017 р. склала 6,6% (сільськогосподарські підприємства – 61,3%, господарства населення – 38,7%) [23, с.262].

Позитивну роль у стабілізації виробництва відіграли особисті селянські господарства. Площа сільськогосподарських угідь у них зросла з 130,3 тис. га в 1990 році до 639,9 тис. га у 2009 році, тобто майже у 5 разів, а виробництво валової продукції – відповідно з 2113,8 млн. грн. і до 2699,9 млн. грн., або у 1,3 рази [39, с.226]

На 1 жовтня 2019 р. в області по всіх категоріях господарств нараховувалось 235,9 тис. голів великої рогатої худоби, з них 128,2 тис. корів (на 2,5% менше відповідного періоду 2018 р.), 320,5 тис. голів свиней (на 4,0% менше), 32,1 тис. голів овець і кіз (на 2,7% менше) та 8,2 млн. голів птиці (на 3,7% менше). Господарствами всіх категорій реалізовано на забій 61,3 тис. тон худоби та птиці (у живій масі), що на 0,5% менше, ніж у січні – вересні 2018 р. вироблено 504,4 тис. тон молока (на 2,7% більше) та 787,7 млн. шт. яєць (на 1,7% менше) [18, с.5-6].

Свою історію мають спроби запровадити в Україні ринок землі сільськогосподарського призначення. Україна володіє значним земельним потенціалом, який становить 5,7% території Європи. Із 60,3 млн. га майже 70% становлять сільськогосподарські угіддя з високою родючістю.

Земельним кодексом 2001 р. було введено мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення до 1 січня 2005 р. [2]. Пізніше його дію продовжили. Одним з наступних кроків став розгляд законопроекту «Про ринок земель» 9001-д від 7 грудня 2011 р. (у 2012 р. відхилений та знятий з розгляду) яким передбачалося впровадження земельної реформи та за-

провадження ринку землі на початку 2013 р. Також цей законопроект передбачав зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення і заборону продажу землі іноземцям та створення Державного земельного банку. 13 листопада 2019 р. Верховна Рада України у першому читанні ухвалила проект Закону № 2178-10 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» (введення в Україні ринку землі). 4 грудня 2019 р. у Верховній Раді відбулись парламентські слухання на тему «Земельна реформа: вітчизняна модель обігу земель сільськогосподарського призначення». Крапку у цьому процесі було поставлено прийняттям відповідного Закону України, підписаного Президентом України В. Зеленським 31 березня 2020 р. [4]. Залишається сподіватися, що невтішні прогнози окремих фахівців галузі з приводу того, що у найближчі 10-20 років агрохолдинги та олігархи можуть скупили 50% землі в Україні, змушуючи власників земельних ділянок продавати свої паї, не справдяться і всі положення Закону будуть виконані та сприятимуть подальшому розвитку аграрної сфери країни загалом і Хмельниччини, зокрема.

4 законопроекти та понад 50 постанов – такий обсяг мають опрацювати і проголосувати народні обранці, щоб 1 липня 2021 р. повноцінно запрацював ринок землі. У Київській школі економіки порахували, що наступні пів року щотижня уряд має приймати мінімум дві постанови, щоб забезпечити функціонування обігу земель сільськогосподарського призначення. У першій половині 2021 р. для належної імплементації земельної реформи потрібно буде ухвалити ще кілька важливих законопроектів: № 2195, що запроваджує прозорий процес земельних електронних аукціонів, № 3205-2, який передбачає створення Фонду часткового гарантування кредитів у сільському господарстві для поліпшення доступу малих агровиробників до банківського фінансування, зокрема з метою придбання сільгоспземель, а також законопроект № 3012-2, який визначає принципи розподілу земель при приватизації сільгоспугідь державних та комунальних підприємств [45]. Паралельно з цим має завершитися процес передачі земель сільськогосподарського призначення територіальним громадам. За повідомленням міністра аграрної політики Р. Лещенка станом на 18 грудня 2020 р. 1 мільйон 800 тис. гектарів земель сільськогосподарського призначення передано 1162 територіальним громадам. Залишилося передати ще 140 громадам [33].

Активний процес з підготовки до продажу земель сільгосппризначення відбувається і у Хмельницькій області. За період з 30 листопада по 4 грудня 2020 р. Держгеокадастром та його територіальними органами проведено державну експертизу 874 документації із землеустрою та оцінки земель. Найкращі показники представлені головними управліннями Держгеокадастру у Полтавській, Черкаській та Хмельницькій областях [34].

Надаючи аграрному сектору важливого значення керівництво області у прийнятій стратегічній програмі економічного розвитку на 2020–2027 рр. планує низку заходів, що «дозволять підвищити конкурентоспроможність підприємств АПК, досягнути зростання виробництва і мотивації до підвищення продуктивності праці з необхідністю переходу на інноваційний шлях сталого розвитку» [17, с.129], з поміж яких: сприяння створенню та підвищенню спроможності малих виробників сільськогосподарської продукції та їх об'єднань; стимулювання розвитку галузі переробки сільськогосподарської продукції; налагодження мережі збуту та логістики сільськогосподарської продукції; стимулювання нетрадиційних видів сільськогосподарського виробництва [17, с.129-130].

Таким чином, аналіз нормативно-правових документів і статистичної інформації свідчить, що в роки незалежності в аграрній сфері Хмельницької області відбулися трансформаційні перетворення. Аграрна реформа, розпочавшись ще у 1990 р., у своєму розвитку проходила два етапи, що суттєво відрізнялися за своєю суттю і наслідками. З одного боку, у порівнянні з початком 90-х рр., відбулось значне зменшення показників діяльності у галузі, з іншого – активний процес приватизації, залучення нових технологій, зростання конкурентоспроможності за рахунок активного розвитку підприємництва призвели до позитивної динаміки основних показників і перспективи розвитку.

Список використаних джерел і літератури:

1. Головне управління статистики у Хмельницькій області. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>
2. Земельний кодекс України. URL: <https://urist-ua.net>
3. Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України [Електронний ресурс]: Головне управління статистики у Хмельницькій області / Державна служба статистики України. URL: <http://www.km.ukrstat.gov.ua>
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» № 552-IX від 31 березня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>
5. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. (останні зміни і доповнення № 985-IX від 05.11.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text>
6. Закон України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. (останні зміни і доповнення № 440-IX від 14 січня 2020 р.). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T980161.html
7. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. (останні зміни і доповнення №819-IX від 15 серпня 2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12#Text>
8. Закон України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. (чинна редакція від 8 січня 2004 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-12#Text>

9. Звіт про виконання Програми соціально-економічного розвитку Хмельницької області на 2018 р. Хмельницький, 2019. 76 с.
10. Земельна реформа. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/zemelna-reforma>
11. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи. Київ: Аграрна наука, 2015. 48 с.
12. Основні структурні показники діяльності суб'єктів господарювання // *Статистичний щорічник Хмельницької області за 2012*. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2013. С. 196-197.
13. Перелік діючих сільськогосподарських підприємств усіх форм власності Хмельницької області. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=54640
14. Перелік елеваторів області. URL: https://apr.adm-km.gov.ua/uploads/files/Elevatoru_2.pdf
15. Постанова Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» № 563-XII від 18 грудня 1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/563-12#Text>
16. Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» № 2200-XII від 13 березня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12>
17. Програма залучення інвестицій в економіку Хмельницької області на 2011-2020 роки (затверджена Рішенням обласної ради від 2 березня 2011 року №42-3/2011). URL: <https://adm-km.gov.ua/doc/proginv2011-20.pdf>
18. Програма соціально-економічного розвитку Хмельницької області на 2020 рік. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/program-of-socio-economic/>
19. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин та національної інфраструктури геопросторових даних в Україні на період до 2030 року». URL: and.gov.ua/info/proekt-rozporiadzhennia-kabinetu-ministriv-ukrainy-pro-skhvalennia-kontseptsii-derzhavnoi-tsil'voi-prohramy-rozvytku-zemelnykh-vidnosyn-ta-natsionalnoi-infrastruktury-heoprostorovykh-danykh-v-uk/
20. Про сільськогосподарську кооперацію: [Закон України: офіц. текст: Документ 469/97-вр, чинний, поточна редакція – Редакція від 19.01.2013, підстава 5495-17]. № 5495-VI від 20.11.2012. *ВВР*. 2013. № 50. С. 698.
21. Статистичний збірник «Міста і райони Хмельниччини». Хмельницький. 2008. 266 с.
22. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2015 р. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2016. 408 с.
23. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2017 р. Хмельницький: Головне статистичне управління в Хмельницькій області, 2018. 514 с.
24. Стратегія розвитку Хмельницької області на 2021–2027 рр. (затверджено рішенням обласної ради від 20 грудня 2019 р. № 49–29/2019). Хмельницький, 2019. 214 с.
25. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 743-р від 17 червня 2009 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2009-%D1%80#Text>

26. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1437-р від 30 грудня 2015 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>
27. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 664-р від 13 вересня 2017 р. «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80#Text>
28. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1219-р. від 4 грудня 2019 року «Про затвердження плану заходів щодо реалізації концептуальних напрямів здешевлення кредитів сільськогосподарським товаровиробникам для купівлі земель сільськогосподарського призначення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2019-%D1%80#Text>
29. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» № 666/94 від 10 листопада 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94#Text>
30. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» № 1529/99 від 3 грудня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99#Text>
31. Указ Президента України «Про оренду землі» № 367/97 від 23 квітня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367/97#Text>
32. Указ Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» № 720/95 від 8 серпня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720/95#Text>
33. 1 мільйон 800 тисяч гектарів земель сільськогосподарського призначення передано 1162 територіальним громадам. Залишилося передати ще 140 громадам. URL: <http://zemvisnuk.com.ua/page/news1>
34. Ані слова про відмови в офіційно розісланих Держгеокадастром підсумках проведення державної експертизи землепорядної документації. URL: <http://zemvisnuk.com.ua/page/news1>
35. Белко І.А. Проблеми впровадження стратегічного управління розвитком аграрних підприємств Хмельниччини // *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 106-111.
36. Боровик Н.В., Боровик О.В. Маркетингове забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств Хмельниччини // *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. 2011. Вип. 19. С. 373-377.
37. Від перемоги до поразки, або Земельні підсумки 2020 року. URL: <http://zemvisnuk.com.ua/page/news1>
38. Дзядук Г. Сучасний стан державного регулювання аграрного сектору економіки України // *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 4 (39). С. 104-108.
39. Довгалюк В.І., Галиш Ф.С. Аграрна реформа в Хмельницькій області (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) // *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. № 3. Т. 3. С. 224-230.
40. Довгалюк В.І., Молдован В.Г. Організаційно-економічні проблеми і шляхи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва в Хмельницькій області // URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_Unzap_2011_1_66.pdf

41. Економічний потенціал Хмельницької області: стан та перспективи / за ред. І.В. Яцишиної. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. 350 с.
42. Кааашнікова Т.В. Удосконалення державної підтримки аграрних підприємств України в умовах глобалізації. Харків: Видавець «ФОП Середняк Т.К.», 2014. 283 с.
43. Кушнірук Т. Стан використання земельного фонду і охорона земель Хмельниччини. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_n_2015_22\(2\)_23.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_n_2015_22(2)_23.pdf)
44. Ломакіна І.Ю. Ефективність державного регулювання сільського господарства // *Молодий вчений*. 2017. № 12. С. 96-99.
45. На шляху до ринку землі: дорожня карта на 2021 рік. URL: <http://zemvisnuk.com.ua/page/news1>
46. Саблук П.Т. Стан і напрями розвитку аграрної реформи // *Економіка АПК*. 2015. № 2. С. 10-17.
47. Сільське господарство Хмельницької області. Офіційний сайт Хмельницької обласної державної адміністрації. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?page_id=446
48. Федоренко Я. Особливості початкового етапу реформування аграрного сектора в Україні: історичний аспект // *Проблеми гуманітарних наук. Історія*. 2014. Вип. 34. С. 169-179.
49. Чикуркова А.Д., Горіховський М.В. Сучасний стан кооперативного руху в Хмельницькій області // *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету. Економічні науки*. 2015. Вип. 23. С. 14-22.

P. Klishchinsky

Agrarian sector of the economy of the Khmelnytsky region in the period of independence: historical, legal and statistical analysis

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of transformation processes in the agricultural sector of production of Khmelnytsky region in the years of independence. Organizational and legal principles and practical implementation of agrarian reform in Khmelnytsky region are considered. The positive aspects and some omissions in the process of organizational transformations in the countryside are highlighted. The problems of deepening agrarian reform are outlined and the ways of their solution are substantiated, in the context of strategic planning and creation of the market of agricultural lands.

Emphasis is placed on the development and importance of agricultural production (its three main forms represented in the region) for the economic development of the region. The statistical data of the main indicators of the situation in the agricultural production of Khmelnytsky region, problems and difficulties in work are given and analyzed.

Key words: *agriculture, economy, agricultural enterprise, farm, peasant economy, Khmelnytsky region, production, transformation processes.*

Отримано: 14.05.2020

О. Б. Комарницький

(м. Кам'янець-Подільський)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОРГАНІВ
САМОВРЯДУВАННЯ СТУДЕНТІВ ЗВО УСРР У 20-ті –
НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.: НА МАТЕРІАЛАХ ЖУРНАЛУ
«СТУДЕНТ РЕВОЛЮЦІЇ»**

У статті на основі матеріалів журналу «Студент революції» характеризується діяльність громадських організацій та органів самоврядування студентів закладів вищої освіти радянської України у 1920-ті – на початку 1930-х рр. Автор зазначає, що одним із найважливіших аспектів життя молоді була її громадська робота, яка була багатогранною і різновекторною. У вишах засуджували студентів, які більше уваги приділяли навчанню. Водночас, наводяться факти, коли студентство відмовлялося від громадської роботи, що суперечило ідеологічним настановам більшовицької партії, оскільки саме молодь мала налагоджувати тісні зв'язки з широкими масами населення, проводити серед них політично-виховну і культурно-освітню роботу. Характеризується діяльність студентських клубів, які були центрами громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у вишах, їхню централізацію і створення міських міжвишівських клубів. У структурі клубів працювали гуртки, де студенти могли реалізувати свої творчі здібності, виявити спортивний гарт. Значну увагу на сторінках видання приділяли діяльності студентських комітетів, які займалися питаннями організації навчального процесу та виховної роботи, ліквідації академічної заборгованості, покращення навчальної дисципліни, матеріального забезпечення, організації побуту та відпочинку студентів тощо. Поряд із студентськими самоврядними органами, а згодом самостійно, функціонували студентські профспілкові організації. У 1923-1924 н.р. їх об'єднали у виконавче бюро профсекцій. Зазначається, що мали місце випадки, коли профсекції використовували силові методи впливу на студентів. Значну увагу профкомівці приділяли політичному вихованню, ідеологічній роботі через зміцнення партійної дисципліни, участь студентства у всіх ідеологічних кампаніях, відвідування партійних зборів, проведення клубної роботи.

Ключові слова: журнал, студенти, студклуб, профсекції, гурток.

Процеси культурного будівництва Української держави тією чи іншою мірою, концентруються, нагромаджуються та віддзеркалюються на шпальтах вітчизняних періодичних видань. Тому преса – важливе історичне джерело, засіб формування громадської думки та практичного втілення окреслених рішень. Джерельні та концепційні основи, які містяться в періодичних ви-

даннях, є своєрідним показником при визначенні вірності обраного державного курсу. В цьому виявляється й інший бік джерелознавчої цінності періодики. Відомо, що багато істориків-джерелознавців пресу називають своєрідним «щоденником часу», який і за формою, і за змістом відповідає тому чи іншому суспільству.

Значною мірою це стосується як сьогодення, так і попередніх десятиліть, зокрема міжвоєнного періоду, коли більшовики, використовуючи політику диктату, «будували соціалізм». Звісно, радянські періодичні видання проходили цензуру. Водночас, відкинувши ідеологічні штампи, на їхніх шпальтах можна знайти масу цікавих фактів. Наше дослідження присвячене аналізу одного з таких видань – журналу «Студент революції», де вміщено низку свідчень про навчальну роботу, громадсько-політичне життя, матеріальне становище студентства радянської України.

Комплексно матеріали досліджуваного часопису почали вивчатися лише в період державної незалежності України. Зокрема, низку публікацій на цю тематику видали автор цієї статті [29], а також молоді вчені В. Пагор [41] В. Покалюк [43]. Низка українських істориків використали у своїх публікаціях матеріали цього журналу. Серед них – О. Рябченко [57], В. Прилуцький [47], В. Липинський [34] та ін. У нашій статті ми охарактеризуємо діяльність громадських організацій та органів самоврядування студентів закладів вищої освіти радянської України у 1920-ті – на початку 1930-х рр.

Одним із найважливіших аспектів життя студентської молоді була її громадська діяльність, яка була багатогранною і різновекторною. У тогочасному радянському суспільстві побутувала думка, що громадська діяльність мала бути на одному рівні із навчальною. Так, дописувач журналу Барон зазначав, що «радянський студент (в цьому різниця поміж новим та старим студентом) мусить готуватися не лише до діяльності за фахом, але й до громадської діяльності... Кожен студент мусить пам'ятати, що йому не лише доведеться працювати за своїм фахом, а треба буде організувати й тих, з ким разом він працюватиме. Кожен студент – будівник нового культурного життя» [4]. У вишах засуджували студентів, які більше уваги приділяли навчанню. Нашу увагу привернула замітка студента Шепетівського педтехнікуму О. Помернюка, у якій засуджувалася позиція студента одного з вишів УСРР комуніста Семенка. Останній виступав за те, щоб не навантажувати студентів громадською роботою. Попернюк переконував, що думки Семенка є «думками дрібнобуржуазного інтелігента, що живе лише сьогоднішнім днем, а про завтра країни він не думає... Головне [для студентів] є і академізм, [і] громадсько-корисна робота... Що буде з того, коли ми будемо мати інженера гарно кваліфікованого, який знатиме усі формули, усі машини, а не буде дивитися на маси та буде відірваний від них?...» [46]. Студент-комсомолец Київського м'ясо-скотарського інституту І. Кирилюк зауважив, що «поведінка

Семенка, це поведінка дрібно-буржуазного діяги, опортуніста, на прапорі якого написано: «Я – формула»... Семенківщина у наших ВИШах соціально загрозна. З нею слід нещадно боротися – трощити з корінням... Семенко далеко стоїть від комсомолу і близько стоїть над прірвою правого опортунізму. І він лє воду на млин класового ворога» [27]. У свою чергу, студент Харківського зернового інституту В. Конвісар так характеризував Семенка: «Аполітична і висококваліфікована особа немислима на соціалістичних заводах. Ми в першу чергу повинні вимагати від спеціаліста не тільки відданости революції, а й уміння служити їй. Обов'язок нашого інженера знати не тільки машину, а й людей. Причиною помилок Семенків є те, що вони мислять як набитий знанням мішок та й тільки. Діалектичний метод у Семенків заліт тільки в голову. Вони безпорадні, коли треба практично застосувати діалектику в учобі. Семенко забув слова Леніна: «Книжное знание коммунизма, ровно ничего не стоит» [49].

У ряді випадків студенти відмовлялися від громадської роботи, що суперечило ідеологічним настановам більшовицької партії, оскільки саме молодь мала налагоджувати тісні зв'язки з широкими масами населення, проводити серед них політично-виховну і культурно-освітню роботу, організовувати у містах і селах різні господарсько-політичні кампанії, утверджувати тут підвалини соціалістичних начал. Наприклад, громадську роботу ігнорували студенти Сталінського ІПО Курашнов, Кушнар'ов, Круглик, Бугаєць, за що їм оголосили сувору догану. У Луганському ІПО сувору догану оголосили Кругляку і Бугайцю, які «тікали від громадської роботи» [15]. У Дніпропетровському фармацевтичному інституті один із дописувачів так охарактеризував ситуацію: «Гуртки і всі їх керівники в інституті безнадійно, але солодко сплять. Є бібліотека, що не працює, є червона дошка, на неї за півроку попало декілька чоловік, більшість з яких потім викреслила свої прізвища. Чорна дошка так і не працює, а червону тепер використали більш «раціонально», клеять на неї різні об'яви» [8].

Значна увага приділялася роботі студентських клубів, що були центрами громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у вишах. У їх структурі працювали гуртки, проводилися екскурсії, культурно-масові вечірки, під час яких студенти могли відпочити, поспілкуватися із товаришами. Водночас, у програмі цих, на перший погляд розважальних заходів, вводили лекції і доповіді ідеологічного змісту. Наприклад, працював студклуб у Київському інституті народного господарства, який розпочав свою роботу у 1924 р. На 2 березня 1926 р. він мав 1050 членів (практично всіх студентів). Одним із досягнень клубу організація роботи газета «Гризун». Розпочав свою роботу військовий гурток [71].

Наприкінці 20-х рр. виявилися тенденції до централізації роботи клубів, у результаті чого почали створюватися міські міжвишівські клуби. Зокрема, у Харкові працював Центральний клуб

пролетарського студентства. Упродовж 1929-1930 рр. клуб організував 34 спеціальних доповіді, лекції та конференції, у ході яких «ознайомлювали студентство з генеральною лінією партії та завданнями національно-культурного будівництва». Було встановлено взаємини з письменницькими організаціями та спільно з ними організовано велику роботу щодо вивчення студентством процесів, що відбувалися в українській літературі і просування української книжки в маси студентства. Клуб проводив «боротьбу з ворожими вилазками» на літературному фронті: «Поліщуківщина», «Пилянківщина». Вивчалися досягнення театрів та напрямки їх роботи. За перших три місяці 1930 р. було проведено 10 масових культпоходів до театрів, проведено зустріч з акторами з театру «Березіль», Столичної опери, Музичної Української комедії, Держцирку, ВУФКУ. Клуб прилучав студентів до творчості українських композиторів. Наприклад, вперше було організовано великий диспут про напрямки музики та творчих музичних об'єднань на прикладі сьюті Ю. Мейтуса «На Дніпрельстані». Проведено роботу щодо ознайомлення студентів з напрямками і завданнями окремих наук. Було організовано такі диспути та лекції: «Сучасні проблеми філософії марксизму», «Рефлексологія та психологія», «Дарвінізм та марксизм» тощо. Для студентів прочитали низку лекцій щодо «боротьби революційного міжнародного руху проти опортунізму, боротьби партії на два фронти, наукового обґрунтування програми Комінтерну». Клуб встановив контакти з ВУАН, зокрема було проведено «вечір змички» з академіками ВУАН, на якому обговорили завдання науки та завдання ґрунтовної реорганізації академії. Окремі академіки (Затонський, Шліхтер, Семковський) неодноразово виступали перед студентством з різними доповідями. Крім того, клуб виступив як організатор клубної роботи у ВПСх, студентських побутових колективах, проводив роботу за дисциплінованість студентів, боротьбу з неохайністю, «болячками» побуту, «занепадництвом», за організацію раціонального дозвілля та відпочинку [23]. У клубі працювали гуртки – вивчення стенографування, спортивний, рецензентів, фотографічний. Зазначалося, що недоліком було те, що вистави і кіно починалися запізно, як правило, о 22.00 год. і закінчувалися о 1 год. ночі [48].

На початку 1929–1930 н.р. поставили питання про утворення загальноміського студентського клубу в Одесі. Але цю ідею тоді не реалізували, насамперед, через бездіяльність міського бюро пролетарського студентства [62].

Переважно робота студентів проходила у гуртках, де студенти могли реалізувати свої творчі здібності, виявити спортивний гарт. Наприклад, у Волинському агрономічному технікумі функціонували літературний, драматичний, співочий та музичний гуртки [3]; у Донецькому сільськогосподарському технікумі – хоровий, музичний, драматичний [67, с. 44]; Полонському – драматичний, музичний і літературний [45]; Білоцерківському – хо-

ровий, фізкультурний (54 члени) [69, с.45]; Єлисаветградському – драматичний [37]; Полтавському агрономічно-кооперативному – спортивний, співочий, музичний [56, с.92], драматичний [22]; Ізюмському педтехнікумі – хоровий [58]; Донецькому кооперативному технікумі – драматичний гурток, «синьої блузи» [11, с. 7]. Значна увага гурткової роботі приділялася в Харківському хіміко-фармацевтичному інституті [20].

Найбільш активно працювали літературні і драматичні гуртки. Наприклад, у літературному гуртку Харківському зоотехнічному інституті у 1929 р. заняття відбувалися щотижня, на яких студенти розглядали актуальні проблеми літератури, критики, читали власні твори, проводили диспути за участю авторів нових творів [9]. 12 січня 1929 р. у клубі пролетарського студентства Харкова відбувся диспут-обговорення твору В. Підмогильного «Місто». Студенти у своїх виступах підкреслювали мовну вправність автора і загалом цікаву проблему змалювання міста в уяві селянського парубка, який їхав на навчання до вишу. Водночас, критикували, що у творі зображено не яскравий тип «бідака» Степана Радченка, а швидше як «дрібного буржуа (куркуля) з міщанським прагненням спокійного, забезпеченого життя». Автор смакував взаємини жінки – хлопця, «огидливе змалювання фізіологічних нахилів людини». Учасники зійшлися на тому, що «цей твір є виявом чужих, ворожих нам настроїв і прагнень і тому повинен зустріти рішучу негативну оцінку. Він є показним фактом правих настроїв в сучасному письменстві» [33]. Над студентами Харківського ІПО Стахом та Юримом було організовано показовий суд, під час якого «засудили» їхні антирадянські оповідання «Портрет вуглем» та «Принадна далечінь» [14].

Серед інших публікацій привертає увагу замітка К. Цердя, у якій йдеться про зустріч студентства Проскурівського педтехнікуму з молодим письменником-шахтарем Куликом, що розповів про течії у сучасній українській літературі, організації письменників України (ВУСПП, «Плуг», «Гарт», «Молодняк» та ін.). Після цієї зустрічі молодь організувала літературний гурток [66]. Студенти Глухівського педтехнікуму, які працювали у драматично-хоровому гуртку, проводили вечірки, вечори самодіяльності, літературно-пубтові суди, зокрема над творами «Луна с правої сторони» Малишкіна й «Без черемухи» Романова, виголошували лекції на політичні та літературні теми [40].

Водночас, серед членів літературних гуртків траплялися не добросовісні літератори-початківці. Так, анонімний дописувач повідомляв про студента літературного факультету Харківського ІПО Ф. Бельмаса, який займався плагіатом (направив до редакції журналу «За грамоту» для публікації вірш М. Терещука «Навчій», видавши його за свій) [68].

Мали місце ряд випадків, коли студклуби проводили неналежну роботу, причому часто не зі своєї вини. Наприклад, з

Київського кооперативного інституту повідомляли, що «в добу ліквідаторських настроїв» у 1925 р. студклуб ліквідували. З тих пір «культробота почала швидко занепадати». Згодом почали її ледь-ледь відновлювати, але брак будь-якого приміщення призвів до згорання клубної роботи. Причина нестачі приміщення: навчання у дві зміни. У журналі зазначалося також, що у вищі, крім газети та екскурсій не проводилося майже ніякої культроботи [60]. Студкор Яковчик критично оцінив роботу студклубу кам'янецьких студентів: «Що являють собою за наших умов студклуби? Це є здебільшого велика кімната, до збудовано кон, та стоїть декілька дерев'яних лав, або за браком останніх – звичайні пари. В такій кімнаті – клубі – відбуваються час від часу збори різних організацій та різні вчисті засідання, а також інколи влаштовуються вистави. Оце і вся робота, що проводиться в клубі... Для культосвітньої роботи бракує коштів, і тому цілком зрозуміло, що розвинутись далеко за таких умов культосвітня робота не може...» [70]. Подібне мало місце і в Києві. Тут у 1929 р. студклуб організували у колишньому Михайлівському монастирі на території гуртожитку студентства. Було дуже багато недоліків: «Кіновистави бувають дуже рідко. Майже цілком не читається лекцій з науково-технічних тем. Що безперечно цікавлять студентство. Погано працює і читальня. Коли іноді буває якась вистава, то ціни квиткам вищі, ніж в робітничих клубах та театрах» [16]. У Полтавському інституті сільськогосподарського будівництва у 1931 р. у роботі гуртків брали участь лише поодинокі студенти. Наприклад, заняття у фізкультурному гуртку спочатку відвідували близько 40 студентів, а згодом – 3-4 [28].

На 1920-ті рр. припадає розквіт студентського самоврядування. На процеси становлення та розвитку радянської системи освіти активно впливали студентські самоврядні організації – спочатку ради студентських представників, а згодом – студентські комітети. Вони активно займалися питаннями організації навчального процесу, ліквідацією академічної заборгованості, підвищенням навчальної дисципліни, виховною роботою, матеріальним забезпеченням, організацією побуту та відпочинку студентів тощо. Зокрема, в Харківському медінституті у 1922 р. працювали на кожному курсі курсками, які об'єднувалися у загальноінститутський виборний студком. У дописі основну увагу приділяли матеріально-фінансовому забезпеченню молоді у зв'язку із запровадженням плати за навчання. Займалися розподілом обідів у їдальні КППС [36, с.87]. Такі ж труднощі переживав і студком Харківського художнього технікуму [6, с.91]. У 1923 р. студкоми і курсками переобрали, наприклад, у Харківському інституті народного господарства, які відбулися «надзвичайно пожевально, з великим піднесенням» [21, с.117]. Такі ж події відбувалися і в Київському інституті народного господарства. Цікаво, що навесні 1923 р. два факультети цього вишу (господарсько-технічний

і соціально-правовий) відмовилися обирати студкоми, вимагаючи «автономії» вищої школи [26]. У Харківському механічному технікумі у 1923 р. до складу студкому входили 9 членів, а згодом – 5 [18].

Студкоми являли собою реальну силу, загальноовизнану кожним студентом. Студкомівці працювали в економічному, навчальному і культурно-освітньому напрямках. Вони були представлени в комісіях соціального забезпечення, брали участь у забезпеченні незаможних студентів пайками тощо [5, с.104; 31; 32, с. 82].

На початку 20-х рр. спочатку паралельно із студкомима, а згодом самостійно функціонували студентські профспілкові організації. Найбільша кількість профсекцій існувала у вишах столичного Харкова. Наприклад, у медінституті станом на 1923 р. було організовано роботу 12 профсекцій, що об'єднували 1220 студентів (35% від загальної кількості студентства інституту). Найбільша їх було у секції «Медсанпраця» (750 членів), що логічно, зважаючи на профіль закладу [42, с.91; 54, с.96]. У Харківському технологічному інституті такого абсолютного лідера не було. Тут були функціонували 16 профсекцій: металістів (17,6%), залізничників (12,8%), «Робос» (12,3%), радянських працівників (10,5%), гірників (10,3%), транспортників (7,0%), будівельників (4,6%), харчовиків (4,6%), цукровиків (3,5%), хіміків (3,5%), «Медикосанпраця» (2,0%) і т.д. (загалом понад 16 профсекцій) Для керівництва і координації їх роботи при студкомі створили виконавче бюро секцій [25, с.107]. У сільгоспінституті на початку 1923 р. було 11 профсекцій, які об'єднували 505 членів. Зокрема, профсекція працівників землі і лісу налічувала 200 осіб, «Робос» – 97, «Радпрацівник» – 60, цукровиків – 45, залізничників – 35, «Медсанпраця» – 15, гірників – 13, металістів – 12, хіміків і комунальних працівників – по 10, зв'язківців – 8 [39]. Невдовзі кількість членів збільшилася до 550 [50]. У середині року кількість секцій зросла до 15, які мали 665 членів. Найбільші з них – працівників землі і лісу (211 осіб), «Робос» (164) і цукровиків (49). Загалом, членами профспілки на той час були бл. 40% студентів [5, с. 105]. В інституті народного господарства у 1923 р. функціонували 6 профсекцій (450 осіб) [53]. Таку ж роботу проводили і в хіміко-фармацевтичному та ветеринарному інститутах [20; 52; 61; 64].

Профсекції працювали і в інших містах. Зокрема, у Катеринославському медінституті на кожному курсі члени профсекцій обирали профком, який представляв інтереси студентства. У виші діяли такі профсекції: «Всемедикосанпраця» (450 осіб), «Радпрацівник» (200 осіб), «Робос» (170 осіб), загальна профсекція (120 осіб), «Водники» (20 осіб), залізничників (30 осіб), металістів (30 осіб). Загалом, понад 50% студентів були охоплені профсекціями [10]. У Кам'янець-Подільському сільгоспінституті членами профспілки були 152 особи, з яких до складу профсекції працівників землі і лісу входили 86 осіб, «Робос» – 24, «Радпрацівників» – 23, зв'язківців і транспортників по 5 [51, с.100].

У 1923-1924 н.р. студкоми і студентську профспілку об'єднали у виконавче бюро профсекцій, яке сприяло у реалізації заходів Укргодовпрофосвіти щодо пролетаризації і реформування вищої школи; брао участь в роботі приймальних, стипендіальних та інших комісій вишів; організовувало культурно-освітню роботу у виші; охороняло навчальні та матеріальні інтереси студентства; скликало збори, конференції студентства тощо. ВБПС обиралося на загальних зборах всіх членів профсекцій. Кореспондент журналу І. Машков повідомляв, що у Харківському художньому технікумі на початку 1923–1924 н.р. 13 листопада 1923 р. на загальній конференції 7 профсекцій обрали виконбюро, до складу якого ввійшли представники рекомендовані осередком АКСМУ [35]. У Полтавському індустріальному технікумі виконбюро виникло у 1923 р., але упродовж року співіснувало з студкомом, з яким «гризлися і не раз; члени студкома зривали об'яви Виконбюро та комфракції». При виконбюро проводили роботу гуртки: науково-технічній, політгурток, літературний, хоровий, музичний, духовий і струнний оркестри [38, с.43]. У Харківському геодезичному і землевпорядному інституті у 1924 р. членами профспілки були 260 із 310 студентів. Як і в попередніх закладах, найбільшою була профсекція працівників землі і лісу (65 осіб) [1].

Виконавчі бюро мали у своєму складі комісії – навчальні, культурно-освітні, матеріального забезпечення. Зокрема, культурно-освітня комісія Харківського сільгоспінституту у 1923 р. організувала читальню для членів профспілок (вона мала 9 назв газет і 2 назви журналів); при загальноінститутській бібліотеці створила відділ з вивчення історії профспілкового руху; з метою ліквідації «профнеграмотності» було прочитано 11 лекцій і доповідей. У тому ж році організували виставку, яка висвітлювала питання пролетаризації, матеріального становища студентів, політико-освітньої роботи. Комісія матеріального забезпечення розподіляла стипендії, звільнила від оплати за навчання 75% членів профспілок [5; 39; 50]. Така ж комісія у Кам'янець-Подільському сільгоспінституті організувала касу взаємодопомоги, надавала потребуючим студентам матеріальну допомогу [51].

У Київському ІНО економічна комісія видавала студентству допомогу, шукала і розподіляла роботу, житло, брала участь у розподілі стипендії. Профком з увагою поставився до покращення здоров'я молоді. Зокрема, підлікувалися 75 осіб. Культурбота проводилася переважно через клуби і гуртки. Добре працювали драматичний та хоровий гуртки. Стінгазета мала 50 постійних і 150 випадкових дописувачів. Для обміну досвідом роботи профком організував зв'язок з профорганізаціями Кам'янець-Подільського, Харківського, Волинського і Одеського ІНО [24]. Комісія Полтавського агрономічно-кооперативного технікуму у 1923 р. організувала відзначення державних і революційних свят. Наприклад, святкували річницю Жовтневої революції, день від-

криття вишу (8 грудня) тощо. Комісія з матеріального забезпечення розподіяла місця у студентському гуртожитку і вирішувала інші справи, пов'язані з поліпшенням становища молоді [56, с. 92].

У вишах поширеними були професійні (профспілкові) гуртки, які вивчали марксистсько-ленінську теорію і культурно-освітнє шефство, наприклад, у Білоцерківському сільгосптехнікумі [69, с.45] і Харківському художньому технікумі [35, с.87].

У вишах функціонували і профсекції комітету незаможних селян (КНС). Дописувач І. Багмут у своїй статті звернув увагу на організацію секцій КНС у вишах. Восени 1922 р. такі секції були створені майже у всіх ЗВО. Була тенденція організувати Центральне бюро незаможного селянства. Але з різних причин майже зорганізоване бюро і секції у вишах ліквідували. Губвідділи профсекцій не дозволяли вишівським секціям приймати до них студентів-незаможників. Лише навесні 1923 р. на них звернули серйозну увагу і ВЦ КНС розробив положення про організацію незаможників. Перші кроки відновлення секцій КНС були спрямовані на зближення з профспілками [2]. Все ж вони були малочисельними. Так, у Харківському СГ у 1925 р. було 1469 студентів, з яких 913 селян, з яких членством у КНС було охоплено лише 309, Київському – відповідно 801, 472 і 129, Червоноградському СГТ – 87 селян і 8 членів. Загалом, із 57332 студентів 34373 були членами профспілок. Водночас, із 14401 селян, які здобували вищу освіту, членами КНС були 6688 [55, с.5]. У 1924 р. у Харківському ветеринарному інституті налічувало 60 членів КНС [30, с.42]; у 1925 р. – у Полтавському агрономічно-кооперативному технікумі – 133 [22], Білоцерківському сільгосптехнікумі – 76 [69, с.44], у Шостенському хіміко-механічному технікумі – у 1926 р. – 83 [63].

В організації роботи профспілкових організацій мали місце і негативні моменти, причому, часто незалежні від них причини. Наприклад, у Київському кооперативному інституті академкомісія профкому у 1927 р. у зв'язку з відсутністю ректора, «квалістю» навчальної частини змушена була виконувати функції навчальної частини, що дуже ускладнювало роботу і відривало академкомісію від студентства. Болючі питання повсякденного навчання залишалися бути не розв'язаними [60]. У цьому ж виші на початку 1926 р. одного дня профспілкові збори розпочалися о 22.00 год., а закінчилися о 1 год. ночі. Рішення приймали 1/5 частини студентів, хоча питання розглядалися важливі: річний звіт ВВПС та інших комісій про проведену роботу, доповідь ревізійної комісії, обрання нового складу ВВПС тощо [19].

Мали місце випадки, коли профкоми виявляли «протекціонізм» щодо окремих студентів. Наприклад, студентка Харківського ветеринарного інституту Хлестун перед канікулами просила профком надати їй квиток для поїздки до батьків. Їй відмовили. Через дві години прийшла Громихіна, яка ніякого відношення до інституту не мала, і їй надали квиток [94]. У профкомі

Одеського сільгоспінституту мали місце випадки зловживання у розподілі путівок у санаторії і будинки відпочинку [65].

Були проблеми і в галузі профспілкової роботи у Ніжинському ІНО. Зокрема, в одній із публікацій зверталася увага на низьку виконавську дисципліну голови профкому Корнієнка, який неодноразово виїжджав з Ніжина в особистих справах на значні терміни. Це ж стосувалося й інших членів профспілкового комітету. Незадовільним був стан із обліковою роботою, сплатою членських внесків, видачою талонів на харчування тощо [59]. У Бердичівському педтехнікумі за бездіяльність профком розпустили [13]. Малоактивним був і студентський профком Тульчинського педтехнікуму, який очолював Мацак. Він заборонив друкувати у стінгазеті допис «Окружний чоловік», у якому йшлося про реальний стан справ у профкомі та роботу його очільника [17]. Студентство Вінницького українського педтехнікуму на загальних зборах розкритикувало діяльність керівництва окружного бюро пролетарського студентства, яке виявило повну бездіяльність та нездатність керувати. Студенти ухвалили вимагати розпуску і перевиборів Вінницького ОБПС [7].

Таким чином, аналіз матеріалів журналу «Студент революції» дає підстави зробити висновок, що важливим чинником у житті студентів була діяльність у їхньому середовищі громадських організацій та органів самоврядування. У вишах часто засуджували студентів, які більше уваги приділяли навчанню. Водночас, на сторінках журналу наводяться факти, коли студентство відмовлялося від громадської роботи, що суперечило ідеологічним настановам більшовицької партії, оскільки саме молодь мала налагоджувати тісні зв'язки з широкими масами населення, проводити серед них політично-виховну і культурно-освітню роботу. Значна увага у вишах приділялася діяльності студентських клубів, які були центрами громадсько-виховної, політично-освітньої і культурної роботи у вишах, їхню централізацію і створення міських міжвишівських клубів. У структурі клубів працювали гуртки, де студенти могли реалізувати свої творчі здібності, виявити спортивний гарт. Значну роботу проводили студкоми, які займались питаннями організації навчального процесу та виховної роботи, ліквідації академічної заборгованості, покращення навчальної дисципліни, матеріального забезпечення, організації побуту та відпочинку студентів тощо. Поряд із студентськими самоврядними органами, а згодом самостійно функціонували студентські профспілкові організації. У 1923–1924 н.р. їх об'єднали у виконавче бюро профсекцій, Були випадки, коли профсекції використовували силові методи впливу на студентів. Значну увагу профкомівці приділяли політичному вихованню, ідеологічній роботі через зміцнення партійної дисципліни, участь студентства у всіх ідеологічних кампаніях, відвідування партійних зборів, проведення клубної роботи.

Список використаних джерел і літератури:

1. А.Х. У Харківському Геодезичному Інституті // *Студент революції*. Харків, 1924. № 1-2. С. 89.
2. Вагмут І. Організація секцій КНС у ВУЗах // *Студент революції*. 1924. № 1-2. С. 22-23.
3. Вайда Р. Волинський Агро-Технікум // *Студент революції*. 1924. № 6. С. 60.
4. Барон. Студент чи комсомолец? // *Студент революції*. 1929. № 1-2. С. 70.
5. В Харьковском С.Х.И. // *Студент революції*. 1923. № 7-8. С. 104-105.
6. В Художественном Техникуме // *Студент революції*. 1922. № 1. С. 90-91.
7. Вінницьке ОБПС збанкрутувало // *Студент революції*. 1930. № 6. С. 36.
8. Галайда І. Кислород – безкольоровий газ // *Студент революції*. 1931. № 3. С. 28.
9. ДПО. Не відстаємо // *Студент революції*. 1929. № 3. С. 54.
10. Дрейзл С. Профробота в Екатер.-ом мединституте // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 98.
11. Євсєїв. Донецький кооперативний технікум // *Студент революції*. 1927. № 4. С. 6-8.
12. З купи листів // *Студент революції*. 1931. № 29-30. С. 34.
13. З купи листів (Мобілізований) // *Студент революції*. 1931. № 15. С. 33.
14. З купи листів (Павло) // *Студент революції*. 1931. № 16. С. 33.
15. З купи листів (пост «Студент революції») // *Студент революції*. 1931. № 33. С. 34.
16. Завадиквер Б. Клуб є, але його нема // *Студент революції*. 1929. № 4. С. 46-47.
17. Зет В. Усунути від керівництва тих, хто придушує ініціативу та самокритику // *Студент революції*. 1930. № 11. С. 28.
18. Золотарев А. В Механическом Техникуме НКПСа // *Студент революції*. 1923. № 7-8. С. 111.
19. «Зразкові» збори // *Студент революції*. 1926. № 1. С. 47.
20. Зубарев Г. Комячейка и студком Харьковского Хим.-Фармац. Инста // *Студент революції*. 1923. № 4-5. С. 94.
21. Інститут Народного Хозяйства // *Студент революції*. 1923. № 2-3. С. 116-118.
22. Іваніщенко К. З нашого життя // *Студент революції*. 1925. № 7. С. 37.
23. Івченко О. Центр студентської громадськості // *Студент революції*. 1930. № 6. С. 35-36.
24. Карпач. У Київському ІНО // *Студент революції*. 1927. № 8. С. 63.
25. Касса Взаимопомощи студентов ХТИ // *Студент революції*. 1923. № 4-5. С. 105-107.
26. Киев. Жизнь ИНХа // *Студент революції*. 1923. № 2-3. С. 118.
27. Кирилюк І.С. Чи місце йому в комсомолі // *Студент революції*. 1930. № 25. С. 40.
28. Кімната відпочинку // *Студент революції*. 1931. № 7. С. 44.
29. Комарницький О.Б. Журнал «Студент революції» про навчальну та громадську діяльність студентства вищих педагогічних навчальних закладів України (1930-1933 рр.) // *Краєзнавство: наук. журн. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 4 (77). С. 32-37; Його ж. Журнал «Студент революції» про подільське студентство середини 20-х рр. ХХ ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2008. Т. 12. С. 367-376; Його ж. Матеріальне становище та ан-**

- тирадянські настрої студентства вищих педагогічних навчальних закладів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції») // *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*: зб. наук. пр. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2012. Вип. 590-591. С. 157-162; Його ж. Студентство педагогічних навчальних закладів Житомирщини на початку 1930-х рр. (за матеріалами журналу «Студент революції») // *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції*, м. Житомир, 12–13 листопада 2010 р. Житомир: Житом. держ. ун-т, 2010. С. 154-156; Його ж. Студентство педагогічних навчальних закладів Донецчини у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції») // *Історична регіоналістика на зламі століть: матеріали міжнарод. наук. конф.*, м. Луганськ, 25-26 квітня 2011 р. Луганськ: Луганс. нац. ун-т ім. В. Даля, 2011. С. 33-36; Його ж. Студентство педагогічних навчальних закладів Сіверщини у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції») // *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 306-309; Його ж. Студентство педагогічних технікумів України на початку 30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах журналу «Студент революції») // *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2011. С. 105-116 та ін.
30. Краснов. С новими силами (В Харьковском Ветеринарном Институте) // *Студент революції*. 1924. № 7. С. 42-43.
 31. Кремена А. Харьковский Финансово-Экономический Техникум // *Студент революції*. 1923. № 7-8. С. 112.
 32. Кукс. Харьковский Геодозический и Землеустроительный Институт // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 82-83.
 33. Л. Ч. Чуже нам «Місто» Підмогильного // *Студент революції*. 1929. № 1-2. С. 70.
 34. Липинский В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность: науч.-популяр. изд. Донецк: Донец. обл. управл. по печати РИО, ассоциац. «Украинский диалог», 1991. 116 с.
 35. Машков И.В. Харьковском Художественном Техникуме // *Студент революції*. 1924. № 1-2. С. 87-88.
 36. Медицинский Институт // *Студент революції*. 1922. № 1. С. 85-87.
 37. Модржевська М. З трьохлітніх мандрювань Єласеветського С.-Г. Технікуму // *Студент революції*. 1924. № 1-2. С. 89.
 38. Новак Ю. Полтавський Індустріяльний Технікум // *Студент революції*. 1925. № 2. С. 42-43.
 39. Обзор работы профячеек при Х. С.-Х. Ин-те // *Студент революції*. 1923. № 4-5. С. 102.
 40. Остапенко Х. Дещо про Глухівський педтехнікум // *Студент революції*. 1927. № 8. С. 59-60.
 41. Пагор В.В. Маловідомі сторінки історії Харківського медичного інституту на сторінках журналу «Студент революції» (1920-ті рр.) // *Наукові обрії-2015: матеріали наукових конференцій студентів і молодих науковців, проведених кафедрою суспільних наук ХНМУ 2014–2015 н.р.* Харків: Колегіум, 2015. С. 10; Його ж. Навчально-виховна та ідеологічна робота в медичних вишах України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами журналу «Студент революції») // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 376-385.

42. Партробота в ВУЗах (ячейка медінститута) // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 89-92.
43. Покалюк В.В. До питання про виникнення сільськогосподарських вишів УСРР та формування їхнього студентського складу у 1920-ті рр. (на матеріалах журналу «Студент революції») // *Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження*: зб. матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 12 вересня 2016 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С. 145-149; Його ж. Журнал «Студент революції» про навчальну, науково-дослідну, громадсько-політичну роботу сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-ті рр. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка*, 2016. Вип. 9. С. 65-77; Його ж. Навчальна, наукова та громадсько-політична робота сільськогосподарських вишів УСРР на початку 30-х рр. (на матеріалах журналу «Студент революції») // *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2016. Т. 23. С. 340-354.
44. Покотинський. Про перевибори виконбюра в КІНГові // *Студент революції*. 1925. № 8. С. 32.
45. Полонский с.-хоз. техникум // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 87.
46. Помернюк О. Семенко не думає про завтра нашої країни // *Студент революції*. 1931. № 1. С. 25.
47. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: зб. наук. пр. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16. Ч. 2. С. 147-162.
48. Про центральний клуб пролетарського студентства // *Студент революції*. 1930. № 8. С. 39.
49. Продовжуємо обговорення листа С. Семенка: Вол. Конвісар // *Студент революції*. 1931. № 1. С. 23.
50. Профробота в ВУЗах. В сільсько-хозяйственом інституте // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 97.
51. Профробота Каменец-Подольського Рабфака и Агрофака С.Х.И. // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 100-101.
52. Профробота среди студенчества Харьковского Государственного Химико-Фармацевтического Института // *Студент революции*. 1923. № 6. С. 99.
53. Профробота в ВУЗах. В інституте народного хазайства // *Студент революції*. 1923. №6. С. 97.
54. Профробота в ВУЗах. В медицинском інституте // *Студент революції*. 1923. № 6. С. 96-97.
55. Рабічев Н. Чи потрібні КНС при ВУЗах? // *Студент революції*. 1925. № 7. С. 5-6.
56. Рибалка Д. В Полтавському Агро-Кооперативному технікумі // *Студент революції*. 1924. № 1-2. С. 92-93.
57. Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: Харків. нац. академ. міськ. госп-ва, 2012. 456 с.
58. Скриженко Ф. У Ржищеві потрібна перевірка // *Студент революції*. 1933. № 7-8. С. 39.
59. Ст. Профкомівці поїхали на пляж // *Студент революції*. 1930. № 24. С. 62.
60. Строгов М. Культробота під загрозою ліквідування // *Студент революції*. 1927. № 7. С. 88.

61. Сухая А. Работа профсекции «Всемередикосантруд» Харьк. химико-фармац. инст-та // *Студент революції*. 1923. № 4–5. С. 101.
62. Т. К. Одеса без студклубу // *Студент революції*. 1930. № 25. С. 45.
63. Турбин О. На Глухівщині // *Студент революції*. 1926. № 2. С. 33.
64. Х.В.И. // *Студент революції*. 1923. № 4–5. С. 100-101.
65. Х-ко М. На переломі // *Студент революції*. 1930. № 5. С. 44.
66. Цердя К. Зв'язок з письменниками з Донеччини // *Студент революції*. 1930. № 22. С. 44.
67. Шевелев М. Що дали сільсько-господарські курси // *Студент революції*. 1925. № 3. С. 43-44.
68. Я. Б. Літературний злодій // *Студент революції*. 1931. № 5. С. 27.
69. Яблоновский. За работой // *Студент революції*. 1926. № 3. С. 44-45.
70. Яковчик. Кілька слів про студклуби та культосвітню роботу // *Студент революції*. 1926. № 1. С. 44.
71. Ясько М. Наш клуб // *Студент революції*. 1926. № 3. С. 25.

O. Komarnitskyi

Activities of public organizations and self-government bodies of students of higher education institutions in the USSR in the 20's – in the early 30's of the xx century: on the materials of the journal «Student of the Revolution»

The article, based on the materials of the magazine “Student of the Revolution”, describes the activities of public organizations and self-government bodies of students of higher education institutions in Soviet Ukraine in the 1920s – early 1930s. The author notes that one of the most important aspects of young people’s lives was their public work, which was multifaceted and multi-vector. Universities condemned students who paid more attention to education. At the same time, there are reports that students refused to work in public, which contradicted the ideological guidelines of the Bolshevik Party, as it was the youth who had to establish close ties with the general population, conduct political, educational and cultural work. The activity of student clubs, which were the centres of public-educational, political-educational and cultural work in universities, their centralization and creation of city inter-university clubs is characterized. There were circles in the structure of clubs, where students could realize their creative abilities, show sports hardening. Considerable attention on the pages of the publication was paid to the activities of student committees, which dealt with the organization of the educational process and educational work, liquidation of academic debt, improvement of academic discipline, material support, organization of life and leisure of students and more. Along with student self-government bodies, and later independently, student trade unions functioned. In 1923-1924 they were united in the executive bureau of trade unions. It is noted that there were cases when trade unions used forceful methods of influencing students. Trade unionists paid considerable attention to political education, ideological work through the strengthening of party discipline, student participation in all ideological campaigns, attending party meetings, club work.

Key words: magazine, students, student club, trade unions, circle.

Отримано: 14.03.2020

С. В. Маркова

(м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>

І. М. Шугальова

(м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

РУЙНАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ ТА СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО В 1920-х — 1930-х рр.

У статті проаналізовано трансформації (спонтанні й сплановані) та руйнації традиційної української родини; висвітлено невідомі досить епізоди руйнування системи цінностей українців, як-от у сфері сімейно-побутових відносин, виховання дітей, поширення соціального сирітства; охарактеризовано асоціальні явища: дитячу безпритульність, бездоглядність, бродяжництво.

Методологія дослідження базується на використанні цивілізаційного та антропосоціокультурного підходів, принципах історизму. Авторки також послуговувалися проблемно-хронологічним, історико-типологічним, історико-порівняльним, історико-психологічним та іншими методами.

Уведено в обіг нові історичні джерела; висвітлено невідомі епізоди трансформації і руйнації традиційної української родини та поширення соціального сирітства у роки становлення комуністичного тоталітарного режиму.

Легітимізація більшовицького режиму, зокрема відбувалася через злам традиційних сімейних відносин (падіння моральності, деперсоналізація гендерних ролей, стрімке зростання соціального сирітства тощо); найменш захищеними були діти, котрі опинилися напризволяще. Протягом 1920-х рр. чисельність соціальних сиріт в УСРР зростала. Найтрагічнішими для дітей стали роки Голодомору-геноциду, які зумовили поневір'яння, злидні, страх, бродяжництво. Швидко поповнювалися лави безпритульних дітей. Імена багатьох підкидьків так і залишилися невідомими. Масові смерті дітей, їх фізичне, психологічне та моральне каліцтво набули незворотного характеру. У роки Голодомору-геноциду переважна більшість дітей були позбавлені родинного тепла, любові, зашитку, відчуття захищеності.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, родина, сім'я, діти, сімейні цінності, соціальні сироти, безпритульні діти.

Сучасний цивілізаційний вимір декларує дитиноцентризм, повагу й дотримання прав дитини, попередження насильства та зведення нанівець такого девіантного явища як соціальне сирітство. У цій статті ми прагнемо визначити етапи трансформації та руйнації традиційних родинних цінностей, як-от поширення соціального сирітства. Головну увагу ми приділили значному збільшенню чисельності бездоглядних, безпритульних, бродяг і дітей-сиріт у роки Голодомору-геноциду.

Наше дослідження ґрунтується на широкому колі джерел, більшість з яких вперше введено до наукового обігу. Основою наших студій виступили документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), державних архівів Дніпропетровської (Держархів Дніпропетровської області), Одеської (Держархів Одеської області), Харківської (Держархів Харківської області), Хмельницької (Держархів Хмельницької області) областей.

Окреслена нами проблематика вже привертала увагу дослідників. У монографії та дисертаційному дослідженні С. Маркова проаналізувала концептуальні тенденції процесу трансформації сімейних цінностей, крізь призму аналізу еволюції формування й функціонування парагромадянського селянського суспільства [31–32].

Проблеми аналізу джерел поповнення лав безпритульних вивчали А. Зінченко [20], О. Ільченко [21], І. Іщенко [22]. Названі автори проаналізували причини зростання питомої ваги безпритульних і бездоглядних дітей, феномен дитячої безпритульності. О. Ільченко розрізняє групи безпритульних дітей (основним критерієм поділу на групи стали джерела поповнення лав безпритульних). Так, дослідниця в своїй дисертації виокремлює «дітей війни», «дітей голоду», «дітей НЕПу», «дітей Голодомору» [21, с. 7].

У 2003 р. побачила світ фундаментальна монографія вітчизняних науковців «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» під загальною редакцією В. Смоля. У зазначеному виданні опубліковано статтю В. Марочка «Діти – найчисленніші жертви голодомору» [33]. Автор, спираючись на архівні документи, реконструював повсякденне життя дітей у роки Голодомору.

На основі документальних матеріалів написана праця О. Неживого «Голодомори в Україні у ХХ столітті» [35]. Окремий розділ автор присвятив аналізу долі дітей у 1932 – 1933 рр. Привертає увагу колективна монографія українських дослідників «Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя» [47]. Автори запропонували аналіз радянської дійсності різних соціальних і вікових категорій. Період становлення сталінського тоталітарного режиму в Україні проаналізовано у колективній монографії «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.)» [16]. Окремі аспекти соціального сирітства аналізували І. Шугальова та Р. Молдавський [51].

Попри наявність наукових досліджень, комплексного аналізу трансформацій і руйнацій традиційної української родини у сфері сімейно-побутових відносин, поширення соціального сирітства впродовж 1920-х – 1930-х рр. не було.

В українців упродовж тисячоліть формувався типовий для представників аграрної цивілізації спосіб філософського мислення, що трансформувався у шанобливе ставлення до землі, бать-

ків, природи; дозволяв забезпечити українським родинам основні елементи достатку (їжу, одяг, житло); сприяв формуванню «індивідуалізму сімейної спілки», усвідомленню важливості «приватної власності», ролі й значення інститутів самоврядування («громад» і «сходів»). У системі соціально-економічних відносин українців переважало дрібне індивідуальне господарство, в якому сім'я була основним виробничим осередком. Стосунки в українській родині здебільшого будувалися на повазі, взаємному визнанні прав, рівності до шлюбу [19, с.660–661]. Проте не варто надто ідеалізувати подружжя взаємини, їх краще ідентифікувати, як відносний демократизм.

Важливим етапом у житті українців було укладання шлюбу. У багатьох місцевостях України шлюбні угоди надавали великого значення. Відповідно до умов звичаєвого права під час укладання договору домовлялися про розмір приданого нареченої (посаг), яке могло складатися зі скрині, худоби, грошей, хлібних продуктів, нерухомості. Земля була важливим чинником створення української сім'ї, господарства. Відносини чоловіка й дружини у господарській сфері часто називали «спілкою» (Найкраща спілка – чоловік та жінка) [19, с.656–657]. В українців, на відміну від росіян, не був поширений звичай «кладки», дошлюбного внеску з боку майбутнього чоловіка [17, с.221]. У системі правових звичаїв українців розрізняли спільне (нажите подружжям під час шлюбу) та роздільне майно (належало кожному з подружжя до одруження, одержане в подарунок, зокрема весільна скриня, а також отримане шляхом успадкування «материзни», «дідизни»). Придане в українців виконувало правову функцію, його ідентифікували як частку майна, що піде на загальносімейні потреби. Майно, яке приносила жінка, вважалося її особистим. Шлюбність українців на початку ХХ ст. була майже загальною, особливо серед мешканців села (лише приблизно до 5% залишалися поза шлюбом до віку 45–49 років, при цьому частка жінок була більшою, ніж чоловіків) [39, с.XVI]. Віковий розрив між чоловіком і дружиною переважно був незначним – 3–4 роки. Шлюбність українців також зберігала виражені сезонні коливання, у містах – нижчі (зокрема через занепад релігійного побуту в 1920-х рр.), у селах – вищі [18, с.125]. Сумарний коефіцієнт народжуваності напередодні Першої світової війни в українських губерніях (Волинська, Київська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії) коливався в межах 6,5–7,5 дитини (середня кількість народжень в однієї жінки за все її життя). Європейський показник коливався в межах 2,8–4,4, залежно від країни [28, с.196]. Виснажений важкою працею та частими вагітностями жіночий організм швидко вичерпував свої ресурси. О. Кісь систематизувала господарсько-виробничі обов'язки жінки на всій етнічній українській території, яких виявилось понад 20 [23, с.165–177]. Кількість розлучень

серед українського православного населення була незначною. Осуду зазнавали ті, хто народжував позашлюбних дітей, але такі діти не залишалися напризволяще.

Характерною особливістю українців було те, що право на спадок часто отримували люди, котрі не мали кровної спорідненості з іншими членами родини. Усиновлення, відповідно до світогляду українців, вже при житті усиновлювача давало право всиновленому на половину придбаного спільною працею майна. Для українців нормою вважалося «приймацтво» (коли в сім'ю приймали бідних, у яких не було майна), при цьому декілька років «приймаку» вже давали право на майно господаря [19, с.650–651].

Після легітимізації більшовицької влади, законодавчо закріплений класовий принцип диктатури пролетаріату вимагав нових маркерів при структуруванні населення. Мали з'явитися «нові люди» від яких насамперед очікували відданості цілям партії, ототожнення себе з новою пролетарською громадськістю та з тим, що вони забудуть своє минуле. На плакатах, які тиражували мільйонами, були зображені «нові люди» – витривалі, відважні, самовіддані, які зреклися минулого, при цьому були відсутні зображення повноцінної щасливої родини. У 1920-х рр. радянська влада запропонувала соціально-рольовий образ жінки – активістки, яка попрощалася з минулим і звільнилася від тягаря домашніх турбот [11, арк.13–15]. Преса закликала жінок не залишатися «домашніми невірниками, яких душить, гнітить, притупляє, принижує дрібне хатне господарство, приковує до кухні і до дітей» [25, с.4], агітувала «Жінок на виробництво!», «Дівчат – на трактор, в авіацію, на комсомольське будівництво!». В журналах анонсували книги, в яких описували нове життя жінок-активісток, які «покидали ікони та почали творити новий побут» [42, с.22].

Характерною рисою радянського суспільства стало руйнування системи цінностей традиційного суспільства. Традиційна українська родина, яка мешкала в селах, на хуторах, відрубках, не відповідала утилітарним очікуванням більшовиків. На думку більшості більшовицьких лідерів, саме селяни гальмували процеси створення «нової людини» (зважаючи на домінування «сімейно-індивідуалізму», прагнення захистити свою віру, землю тощо). Селянам нав'язували модель поведінки, при якій вони мали з раннього ранку бути на роботі, пізнього вечора – в клубі, працювати, жити та відпочивати у спільній сім'ї [36, с.17]. На спільних артільних землях мали влаштовувати спільні садиби, жити у спільних будинках. Потреба в індивідуальних житлових і господарських будівлях мала відпасти [24, с.11].

У першій половині 1920-х рр., зокрема з подачі педагогів в УСРР, набула поширення ідея повного відриву дітей від сім'ї за допомогою розгалуженої системи дитячих будинків (там мали перебувати не лише діти-сироти, безпритульні, але й діти матерів-одиначок, діти батьків, зайнятих на великих будовах, сільські

діти). Щодо сільських дітей, то їх переважно ідентифікували як «диких селянських дітей» і намагалися забрати від родини, щоб перетворити на «дітей колективу» [36, с.18–19].

Педагоги 1920-х рр. переконували, що саме дитячі притулки є «найбільш повно висловленою формою соціалістичного виховання». Адже ці заклади давали змогу цілодобово контролювати процес виховання. Висловлювалися навіть такі міркування, що дитпритулки мали б замінити родинне виховання. Проте педагоги-ідеологи з жалем констатували, що держава фінансово не спроможна розгорнути настільки потужну мережу дитзакладів і дитячим будинкам не судилося стати «основними вогнищами соціалістичного виховання» [47, с.755]. Вони охопили лише частину соціально нездолених дітей. Протягом першої половини 1920-х рр. сільських дітей (починаючи з 3–5 років), пропонували виховувати окремо від батьків у «дитячих помешканнях». Зустрічатися з батьками діти мали лише в клубі й на загальних зборах. У суспільстві культивувалася думка, що селянська сім'я через некультурність не зуміє прищепити дитині основних навичок класового виховання. Теорію гармонійного (вільного) виховання дітей вважали «шкідництвом на педагогічному фронті» та «ідеалом буржуазії» [50, с.41]. «Вільне виховання» (самоорганізація на основі конкретних, життєвих потреб) було назване анархізмом. У другій половині 1920-х рр. панівне становище отримала теорія «свідомої дисципліни», внаслідок застосування якої мали з'явитися діти, яким більшовики приписували риси пролетаріату (витривалі, наполегливі, рішучі) [38, с.180–181].

У 1920-х рр. на державному рівні точилися суперечки навколо визначення ролі жінки й чоловіка в сім'ї та новому суспільстві, радикальної трансформації сімейно-побутового укладу. При цьому тема сексуальних відносин обговорювалася у досить вузькому контексті та носила класове забарвлення. Педагог і психолог А. Залкінд у «статевих заповідях революційного пролетаріату» обґрунтував неможливість інтимних стосунків між представниками різних класів: «статевий потяг до класово ворожого об'єкта морально гидкий, безчесний, збочений, схожий на статевий потяг до крокодила або орангутанга»; статеве мало в усьому підпорядковуватися класовому. Більше того, автор відводив жінці роль «інструмента дітонародження» [15, с.30]. На думку Д. Скотт, репродуктивну функцію окремі феміністки-марксистки спробували навіть пов'язати з економічною категорією відтворення [44, с.142–157].

Варто зауважити, що українці негативно ставилися до соціалізації жінок. На Харківщині було два випадки «соціалізації» жінок 22–23 років у 1924 – 1925 рр. і «відміни шлюбу та сім'ї», проголошення «первісного родового комунізму» [36, с.20–21].

У 1920 р. В. Ленін підписав «Декрет про аборти» та підтвердив задекларовану в 1913 р. позицію щодо скасування всіх законів, котрі забороняють аборт. Лідер більшовиків назвав аборт «охороною азбучних демократичних прав громадянина та громадянки» [13,

с.129], проте стратегічною метою заяви було сприяння активізації діяльності жінок у сфері народного господарства. У 1920-х рр. сім'я більше не вважалася першочерговою для самореалізації жінки в суспільстві. У 1923 р. сім'ю ідентифікували як «елементарний громадський організм, що об'єднує групу кровних родичів, які провадять спільне хатнє господарство» [43, с.8]. Шлюб визнавався фактичними побутовими стосунками між особами двох статей, закон вимагав, щоб ці стосунки реєструвалися в певних установах (органах рагсу) [37, с.321], а також визнавав незареєстроване подружжя, що перебувало у близьких взаєминах; незареєстрований, незаписаний шлюб насправді нічим не відрізнявся від офіційного. Реєстрація шлюбу не передбачала обов'язкових свідків і переліку документів. Свідків залучали в разі відсутності документів, що посвідчували особу. Чоловік і дружина могли жити разом або в різних містах, влаштуючись так, як їм було краще та зручніше для себе [14, с.27]. Спрощення процедури розлучення привело до того, що у 1920-х рр. одружувалися майже всі, хто хотів. Українські демографи до шлюбу у 1924–1925 рр. почали використовувати характеристику – «паталогічно-висока». Розлучення відповідно до радянського законодавства відбувалося навіть при бажанні одного з подружжя. Суд не мав права відмовити в розлученні [14, с.28–29]. У розлученнях без взаємної згоди ініціативність чоловіків у шлюбах із дітьми значно перевищувала ініціативність жінок. На селі майже вдвічі частіше, ніж у містах, батьки ділили дітей між собою, або всі діти залишалися з батьком. Перспектива міської жінки залишитися з дітьми на руках у 1920-х рр. утримувала її від розлучення більше, ніж у сільській місцевості, де дітей розподіляли між батьками «рівномірніше», а виплата аліментів забезпечувалася земельним наділом. Взагалі, малі діти не були перешкодою до розлучень внаслідок обопільної участі в утриманні дітей матер'ю та батьком відповідно до радянського законодавства.

Плакат СРСР (орієнтовно 1920-ті рр.)

Батько дитини зобов'язувався надавати матеріальну допомогу матері дитини під час вагітності та протягом року після пологів, брати участь у витратах, пов'язаних із вагітністю, пологами, годуванням й утриманням дитини. Батьком дитини вважалася особа, яка визнала себе такою в органах рагсу, або його визнав суд, після того, як одержав заяву вагітної жінки чи породіллі про те, що чоловіка вказано як батька дитини, і за умови, коли він не розпочав судового спору протягом відведеного терміну. Кожна вагітна або породілля мала право, незалежно від того, одружена вона чи ні, подавати до місцевого органу рагсу заяву про батька дитини. Для встановлення батьківства не пізніше трьох місяців до пологів, вагітна мала звернутися до рагсу за місцем проживання, вказавши в заяві час зачаття, ім'я та місце проживання батька. Жінка, яка під час «зачаття» дитини мала статеві стосунки більше, ніж з одним чоловіком, могла вимагати солідарної відповідальності щодо виплати аліментів. Якщо визнаний за батька не платив аліментів, то мати дитини могла вимагати виплати утримання від будь-якої особи, яку визнав суд за особу, що мала з нею стосунки під час зачаття дитини [48]. [37, с.286–287]. Таку ж заяву могла подати заміжня жінка, якщо «зачата нею дитина була не від зареєстрованого чоловіка, а від іншої особи» [14, с.43]. З одного боку, законодавство начебто і захищало дитину, а з іншого – підштовхувало до занепаду моральних засад функціонування суспільства. Дитині можна було давати прізвище батька, матері або об'єднане, прізвище дітям у разі непорозуміння визначали органи опіки. Якщо жінка народжувала позашлюбну дитину і мала міцне господарство, а чоловік був батраком і мав інших дітей, то суд міг звільнити його від аліментів, фактично застосовуючи класовий підхід. Інколи чоловіки в обмін на підписку про те, що жінка, яка народила від нього дитину, не буде мати до нього претензій, розраховувались короною (складали мирову). Проте з часом жінка могла оскаржити такий договір. Сума аліментів переважно становила 10% від зарплати [37, с.293].

У 1924 р. вагітні жінки, зайняті фізичною працею, отримали можливість йти у відпустку за 8 тижнів до пологів і перебувати у ній 8 тижнів після пологів, зайняті конторською та розумовою працею – за 6 тижнів до пологів і 6 – після. Однак насправді у 1928 р. лише близько 15% усіх пологів в УСРР було забезпечено медичною допомогою [42, с.1]. Офіційно установами розкріпачення жінок у 1930 р. вважалися: ясла, дитячі майданчики, будинки матерів-пролетарок, вендиспансери, родильні притулки, гінекологічні відділи, молочні кухні та ін. Звільнена жінка мала більше часу проводити поза домом: на громадських роботах, з'їздах, нарадах, гуртках тощо. Щоправда, колгоспниці повинні були відвідувати гуртки військових знань, санітарної чи протиповітряної оборони, вміти замінити чоловіка біля верстата, на тракторі, молотарці. Було задекларовано індивідуальний підхід до жі-

нок, у райвиконкомках навіть передбачалося призначення одного члена партії, який мав займатися лише жіночими питаннями, про це оголошували на сходах села та називали «ходотем по бабських справах» [6, арк.84].

Протягом 1920-х рр. було zdeформовано психологічний складник українських чоловіків щодо обережного ставлення до шлюбу та вибору дружини, чоловіки часто декларували позицію, «мовляв, завсіди можна розлучитися» [18, с.137]. А. Луначарський писав, що мали виникнути нові форми сімей, новий тип житла, новий тип фізичної культури тощо [30, с.21].

Радянська влада, виокремивши активну частину чоловічого й жіночого населення і просуваючи їх «нагору», отримала прошарок, який підтримував владу. Частина жінок настільки перейнялася «звільненням від домашнього рабства», що сільські заміжні активістки, згідно з опитуванням 1930 р., не бажали більше мати дітей. Сімейний кодекс (1926 р.) дозволяв штучне переривання вагітності. До абортів найчастіше вдавалися не молоді жінки, а старші, як правило, заміжні і такі, що вже мали дітей. Згідно з даними охорони материнства і дитинства (Харків), тільки три чверті абортів у зареєстрованому шлюбі робилося за згодою обох із подружжя, у громадянському шлюбі ще менше – 56%. Кожен п'ятий аборт було зроблено всупереч бажанню чоловіка або потайки від нього [26, с.326].

Наратив жіночого досвіду відрізнявся від наративу чоловічого досвіду. З одного боку, жінки від радянської влади отримали політичні права, з іншого – їм довелося працювати ще важче, бо, окрім ролі матері, їм довелося виконувати ще ролі активістки, ударниці, делегатки, колгоспниці, комсомолки та ін. Фактично можемо говорити про потрійне навантаження на сільську жінку: домашня робота, господарство, праця в колгоспі. Створювалися колгоспи, в яких понад 90% членів були жінки [1, арк.420]. При цьому до дитячих ясел першочергово зараховували дітей ударників та колгоспників [7, арк.211]. До літніх ясел було заборонено приймати дітей середняків. Фактично більшість сільських жінок мали самостійно вирішувати питання догляду за дітьми. О. Лукашевич подає матеріал дослідження відділу соціальної гігієни Київського інституту Охматдиту за 1931 р., у якому «витрати часу селянки, що працювала в колгоспі, становили від 11 до 13 год., догляд дітей – від 4 хв. до 1 год. 20 хв.» [29, с.142–143]. У 1932 р. Р. Клайман ідентифікувала становище жінок в СРСР як «націоналізацію жінок» [12]. Очевидно, що трансформація суспільної ролі жінки неминуче зумовлювала й зміни у родині. Незважаючи на той факт, що перетворення оговорювалися радянським законодавством, наприклад, Кодексом про сімейне право, вони мали деструктивний характер та спричиняли з одного боку руйнацію традиційних сімейних цінностей, а з іншого – появу низки асоціальних явищ, насамперед – соціального си-

рітства. Нагадаємо, що соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних і морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках. До них належать і безпритульні й бездоглядні діти, тобто діти вулиці. А. Зінченко, у своєму дисертаційному дослідженні, подала таке визначення: «безпритульні діти, які втратили батьків чи опікунів або зв'язок з ними і внаслідок цього опинилися на вулиці; бездоглядні діти, які мають батьків або знаходяться під опікою, але не мають повного матеріального забезпечення, належних умов виховання і внаслідок цього більшу частину дня знаходяться на вулиці» [20, с.5].

Дитяча бездоглядність стає однією з передумов виникнення дитячого бродяжництва. Витоки такого соціального явища, як діти-бродяги, вкрай неоднозначні. Соціально-економічні перетворення в країні загострили проблему, яка існувала завжди, але під іншою назвою – «педагогічно занедбані діти». Вона наростала поступово, не зазнаючи належного врегулювання з боку держави. Дитяча бездоглядність передбачає «послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, заняттями дітей, підлітків з боку батьків та осіб, які їх замінюють». Крім того, бродяжництво слід відрізнити від бездомності (безпритульності), яке передбачає відсутність в індивіда постійного житла, що унеможлиблює ослий спосіб життя. Відтак бездомність може стати однією з причин бродяжництва, оскільки особи, які бродяжать, можуть мати постійне житло, при цьому не користуючись ним з тих чи інших причин. У феномені дитячого бродяжництва чітко простежуються етапи процесу деморалізації, що переростає у криміналізацію дітей.

Фахівці розрізняють бездоглядних і безпритульних дітей. Бездоглядні – це діти, що проживають у родинах, але не мають належного контролю над поведінкою, навчанням, вихованням. Через різні причини, вони залишають домівку, жебракують, ночують на вокзалах та в підвалах [34, с.4].

Як стверджують психологи, стан безпритульності (тобто неможливість перебувати у житловому приміщенні) та бездомності (соціальний стан людини) істотно впливають на психологічні деформації, особливо дітей, психічне здоров'я та психологічний стан яких перебуває у стадії формування. Безпритульні діти згуртовуються у ватаги, де панують інстинкти самозбереження та виживання, агресивного ставлення до навколишніх. Усвідомлення ними, що милостиню легше отримати, будучи дитиною, формує небажання дорослішати, гальмує розвиток здібностей, які не спрямовані на самозахист. У 1920–1930-х рр. одним із потенційних джерел поповнення категорії безпритульних дітей були нащадки репресованих більшовицькою владою представників старої інтелігенції, священників, жертв Голодомору, розкуркулювання. Діти усвідомлювали небезпеку та часто просто замовчували власне походження. Один із очевидців подій 1932–1933 рр. Юрій Булат, батьків якого репресували,

згадував, що коли він намагався втекти на Кавказ, але потрапив в облогу, він назвався безпритульним [41, с.395].

У середині 1920-х рр. спостерігалось зростання дитячої бездоглядності. З'являється нова категорія бродяг – утікачі із дитячих притулків. Роки непу стали періодом формування «класичного зразку» соціального сирітства. Саме в цей час стрімко зростає питома вага «дітей вулиці»: батьки виявилися неспроможними надати повноцінне виховання та забезпечити догляд власним дітям, що зумовило поповнення лав безхатченків. Наприкінці 1928 р., за офіційними даними, нараховувалося близько 5 тис. бездоглядних дітей, тоді як упродовж непу кількість вуличних дітей коливалась у межах 20–40 тис. осіб [22, с.10]. Це лише офіційні дані. Прихована безпритульність була масштабною. Діти розпорошилися по вокзалах, базарах та інших місцях. Проте, як зауважують сучасні дослідники, вичерпних статистичних даних про загальну кількість безпритульних дітей в УСРР за 1920–1930-х рр. немає, оскільки їх підрахунком офіційно ніхто не займався.

Упродовж 1920-х рр. на утримання однієї дитини в притулку держава виділяла 160 крб. золотом на рік, тобто 0,44 коп. на день. На дезсаніфікацію, переодягнення та «харчування» однієї безпритульної дитини призначалося 50 коп. на день [3, арк.60–62]. Для порівняння: у цей же період обід у міській їдальні коштував у середньому 1 крб 15 коп., а в комерційному ресторані – 5 крб. 84 коп. За споминами іноземців, обід за 1,5 крб. був вкрай скудним і неякісним. Забезпечити харчування та утримання дитини на 50 коп. на добу було неможливо.

У січні 1931 р. на засіданні ЦК АКСМ України було констатовано, що безпритульність майже ліквідовано, а «... контингент сучасної вуличної безпритульності складається за рахунок втікачів з дитбудинків...» [2, арк.65]. Насправді погляд комсомольців щодо начебто розв'язання проблеми з дітьми-безхатченками, абсолютно не відповідала дійсності. Специфікою радянського повсякдення 1930-х рр. виступав прихований характер дитячої безпритульності.

Молохом руйнації традиційного українського ціннісного світосприйняття стали роки Голодомору-геноциду. У 1932–1933 рр. у десятки разів зростає дитяча безпритульність і соціальне сирітство. Батьки, намагаючись врятувати власних дітей, вдавалися до їх підкидування, сподіваючись, що діти виживуть.

Керівництво великих промислових центрів намагалося зняти з себе відповідальність за масштаби дитячої безпритульності. Дніпропетровський облвиконком під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності, заборонив привозити до міста дітей з районів. У грудні 1932 р. дніпропетровські чиновники визнали, що підкидьки заповнили місто. Тільки за офіційною статистикою, у яслах м. Нікополя числилося 16 підкидьків, в Олександрійських – також, у ясельних установах П'ятихаток – 26 немовлят [4, арк.19].

Особливо високою концентрація дітей-утікачів була на залізниці. Діти самостійно або внаслідок підкидання батьками, намагалися потрапити до потяга [5, арк.162]. У жовтні 1932 р. у доповідній записці до ВУЦВК повідомлялося, що постійного контингенту безпритульних немає, але на залізниці системно підбирали дітей.

Таблиця 1

**Кількість підібраних безпритульних дітей на залізниці
(червень – серпень 1932 р.)**

	Червень 1932 р.	Липень 1932 р.	Серпень 1932 р.	Разом
Дорком Південно-Західна залізниця	-	-	534	
Південно-Західна залізниця	507	698	715	
Катерининська залізниця	563	352	475	
Разом	1 070	1 051	1 724	3 845

Після опитування дитлахів було визначено, що 1 234 особи – 3 родин робітників, 2 162 – селян, 1 404 – сиріт, 1 233 – напівсиріт, 1 208 – мали обох батьків, 868 були втікачами з дитбудинків. Зазначимо, це дані з вуст самих дітей, які не завжди правдиво називали свій соціальний стан. Члени Всеукраїнської громадської організації «Друзі дітей», які працювали з підібраними на залізницю дітьми, направили до дитбудинків 1 168, повернули до батьків 1 867, на роботу – 437 осіб [3, арк.196]. За даними В. Марочка, протягом першого півріччя 1932 р. з вулиць підбрано 5 тис. дітей. Велика кількість дитлахів залишалася поза обліком [33, с.564].

На станції Полтава – Південна безпритульних дітей зачиняли у спецвагоні, розташованому на запасній колії. По суті, це була дитяча в'язниця. Там утримували 75 безпритульних дітей, яких іноді годували рідкою баландою. Як наслідок: більшість дітей померла [40, с. 277].

На місцях, представники «совецької» влади заповзято кинулися виконувати розпорядження ліквідації дитячої безпритульності до 15-ї річниці Жовтня (тобто до осені 1932 р.). Голова Надзвичайної комісії з боротьби з дитячою безпритульністю, завідувач відділу міськнаросвіти Віленський і голова Київради Биструков у листі до Київоблвиконкому та відділу облнаросвіти восени 1932 р. пропонували клопотатися перед урядом про виділення 800 місць у дитбудинках і колоніях інших областей та республік, зокрема в Арзамасі; сільрадам і домоуправам брати на облік та притягати до відповідальності батьків, які підкидають дітей; головам сільрад і колгоспів під особисту відповідальність доручити контроль сімей із дітьми, щоб не надсилали їх до Києва; за рахунок сіл і колгоспів організувати видачу харчових продуктів та одягу дітям села; на місцеві кошти проводити патрунування сиріт, створювати й утримувати обласні дитбудинки [10, арк.6].

Із початком 1932 р. кількість безпритульних дітей почала стрімко зростати. Джерелами поповнення цієї категорії виступали здебільшого діти селян, які залишилися напризволяще, без засобів до існування. Із зростанням числа смертей від голоду, селяни, з метою врятування своїх дітей, привозили їх до великих міст та залишали у людних місцях: на базарах, вокзалах, просто на вулицях – з надією, що дітей підберуть добрі люди або міліція та передадуть до притулку. У селах було створено заслони, які мали не допустити селян із дітьми до міст. Уже з весни 1933 р. місцеві райкоми в терміновому порядку давали розпорядження про забезпечення дітей сніданками та організацію притулків для сиріт на місцях. Проте і продуктове, й інституційне (тобто процес організації закладів опіки) забезпечення перекладалися на плечі колгоспів і місцевих влад, свобода дій яких була паралізована надмірними нормами хлібоздач.

Непоодинокими були випадки, коли матері виносили дітей на перехрестя доріг й там їх залишали в надії, що малят хтось підбере та всиновить або приведе до притулку. Від матерів до притулків дітей не брали. Дитячі будинки могли й не прийняти дітей, яких приводили сторонні жінки.

Діти намагалися знайти притулок при радгоспах. На Полтавщині, понад десяток дитлахів 4–5 років із села, що майже вимерло, крадькома дісталися найближчого радгоспу та зробили собі схованку біля корита у свинарнику. Проте директор радгоспу не лише знайшов їх, а й наказав зібрати та вивезти до лісу. Там викопали яму, куди скинули ще живих дітей та присипали землею. З того пекла зумів врятуватися лише один 10-річний хлопчик Петро Ротач (який і оприлюднив цей факт) [49, с.11].

На Харківщині діти з ряду сіл та сільрад, що фактично вимерли (с. Яковенково, Борщівка, Бригадірово, сільради Протопопівка, Волковінково, Глазунівка, Асіївка), поповнили лави безпритульних. Дехто зумів сам прибитися до притулку (такі випадки зараз згадують самі очевидці цих подій) [46, с.220], більшість – залишалася бездоглядними.

Концентрація великої кількості безпритульних дітей у містах та на залізничних станціях створювала загрозу поширення епідемій, призводила до зростання кількості крадіжок, появи дитячої проституції.

У травні 1933 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю», де пропонувалися заходи для припинення подібної «міграції». Серед них: організація при РНК УСРР Всеукраїнської, а при облвиконкомках – місцевих комісій для боротьби з безпритульністю та «бродяжницьким елементом», надання сиротам допомоги на місцях шляхом відкриття сільських патронатів, харчувальних пунктів; притягнення до відповідальності батьків, які «навмисно» залишають дітей у містах, на залізничних станціях тощо. Малята ясельного віку перебували в устано-

вах Охматдиту (зокрема, в 1933 р. на Дніпропетровщині під юрисдикцією Охматдиту діяло 29 ясел) [8, арк. 73]. Діти віком до 4-х років перебували під відповідальністю Наркомздоров'я, діти дошкільного і шкільного віку – під юрисдикцією Наркомосвіти, підлітки 15–18 років – під НКПраці, на транспорті боротьбу з безпритульністю проводив транспортний УЧХ «Друзів дітей» [27, арк. 15]. Паралельно діяв СПОН (спеціальна правова охорона неповнолітніх), співробітники якого активно працювали над знаходженням, дезсанобробкою та передачею дітей до притулків [9, 188 арк.].

Траплялися випадки коли безпритульних направляли до дитячих притулків, які вже на той момент припинили своє існування (в ході адміністративної реформи частина закладів опіки над дітьми припинила роботу, оскільки не було чітких урядових вказівок, до якої області та адміністративних установ належить той чи інший притулок). Діти, яких направляли до притулків, що вже закрилися, знову опинялися на вулицях. Також не вистачало розподільників, вагонів-приймників, реформаторіїв, де безпритульні мали перебувати на карантині.

Одним зі способів існування для голодних безпритульних дітей було ходіння навколо таборів червоноармійців у надії, що солдати поділяться шматком хліба чи «смаколиками» з солдатського пайка або іншим сподіванням було просто щось вкрасти їстівного чи знайти лушпиння під їхньою їдальнею. Проте з 28 травня 1933 р. всі солдатські табори мали оточувати кордони міліції, які відправляли безпритульних дітей до розподільників. У червні 1933 р. в Харкові при інтернаті № 13 було створено ізолятор-пропускник, куди звозили всіх, підібраних міліціантами дітлахів, віком до 3,5 років.

Буденний день безпритульної дитини описував у своїх споминах уродженець Сумщини Панас Семененко. Він зростав бездоглядним і пам'ятає, як ночував на вокзалах між дверима і в склепах на сумському кладовищі, де знайшов цинкову труну, що висіла на ланцюгах і постійно гоїдався у ній [45, с.116–119]. Такі сумнівні буденні розваги бездоглядних дітей не могли не позначитися на їхньому психічному та моральному стані.

Легітимація більшовицького режиму відбувалася зокрема через злам традиційних сімейних відносин (падіння моральності, деперсоналізація гендерних ролей, стрімке зростання соціального сирітства тощо); найменш захищеними були діти, котрі опинилися напризволяще. Протягом 1920-х рр. чисельність соціальних сиріт в УСРР зростала. Найтрагічнішими для дітей стали роки Голодомору-геноциду, які зумовили поневіряння, злидні, страх, бродяжництво. Швидко поповнювалися лави безпритульних дітей. Імена багатьох підкидьків так і залишилися невідомими. Масові смерті дітей, їхнє фізичне, психологічне та моральне каліцтво набули незворотного характеру. У роки Голодомору-геноциду переважна більшість дітей були позбавлені родинного тепла, любові, затишку, відчуття захи-

щеності. Важка психотравма назавжди залишила слід у свідомості позбавлених дитинства дітей.

Список використаних джерел і літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО). Ф. 5. Оп. 4. Спр. 694. 663 арк.
2. ЦДАВО. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 267. 129 арк.
3. ЦДАВО. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 479. 204 арк.
4. ЦДАВО. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 546. 24 арк.
5. ЦДАВО. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. 292 арк.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ) (ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1784. 124 арк.
7. ЦДАГО. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 7. 306 арк.
8. Державний архів Дніпропетровської області (Держархів Дніпропетровської області). Ф. 2790. Оп. 1. Спр. 46. Ч. 2. 1167 арк.
9. Державний архів Одеської області (Держархів Одеської області). Ф. Р-846. Оп. 1. Спр. 3. 188 арк.
10. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської області). Ф. Р-1962. Оп. 1. Спр. 961. 287 арк.
11. Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької області). Ф. П. 12. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 13-15.
12. Балан Ярс. Репортажі Ріа Клайман з подорожі по Східній Україні і Кубані наприкінці літа 1932 р. URL: <http://uamoderna.com/shafkadok/balan-rhea-cluiman-holodomog> (дата звернення: 20.12.2014).
13. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: [сб. статей] / [Вишневский А.Г. (ред.)]. Москва: Статистика, 1977. 247 с.
14. Вайсман С. Права трудящейся женщины по советским законам. Ленинград – Москва: Госиздат, 1925. 87 с.
15. Виленский С. Предисловие. Дети ГУЛАГА 1918 – 1956. Москва: МФД, 2002. 631 с.
16. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.). Колективна монографія / [Смолий В. (відп. ред.)]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 750 с.
17. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський вид. фонд, 1928. 354 с.
18. Демографічний збірник // *Праці демографічного інституту* / [Птуха М. (відп. ред.)]. Київ: З друкарні ВУАН, 1930. Т. 6, 22. 326 с.
19. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград: Тип. т-ва «Общественная польза», 1916. Т. II. С. 648-663.
20. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Одеса, 2002. 17 с.
21. Ільченко О. Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині 20 – 30-і рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка, історія педагогіки. Харків, 2006. 21 с.
22. Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
23. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Львів: НАН України, Ін-т народознавства, 2012. 287 с.

24. Клязник О. Юридична природа колективних господарств. Полтава: «Полтава-Поліграф», 1928. 42 с.
25. Колгоспниця України. 1932. 1; 15 січня.
26. Курило І. Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти // *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 25–26 вересня 2008 р.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 325–335.
27. Лапчинська, Н. Передмова // *Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР*. Харків: Оригінал, 2008. 319 с.
28. Ливи Баччи Массимо. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. 304 с.
29. Лукашевич О. До питання повсякденного життя жіноцтва у 1930-х рр. // *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 142–145.
30. Луначарский А. Проблема культурной революции // *Научный работник, 5–6* (май-июнь). Москва: Изд-во «Работник просвещения», 1928. С. 14–25.
31. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д., 2015 544 с.
32. Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.): дис. ... д-ра. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 2015. 544 с.
33. Марочко В. Діти – найчисленніші жертви голодомору // *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 562–567.
34. Матвиенко В. Безнадзорность и беспризорность вместе взяты. *Человек и закон*. 2001. № 3. С. 4–10.
35. Неживий О. Голодомори в Україні у ХХ столітті. Київ: МАУП, 2007. 328 с.
36. Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду). Харків: Вид-во «Радянський селянин», 1925. 38 с.
37. Півтисячі відповідей на запитання робітників сільрад / [Зайчик М. (ред.)]. Харків: Держвидав України, 1929. 356 с.
38. Плевко Н. О сознательной дисциплине школьников // *Народный учитель*. 1932. 5–6 (апрель). С. 179–182.
39. Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною // *Статистика України. Серія І: Демографія*. Т. IV. Вип. 3. (160). Харків, 1927. LXXIII с.
40. Ревегук В. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х років ХХ століття: нариси історії. Полтава: Полтавський літератор, 2016. 306 с.
41. Свідчення Булата Юрія (SW92), 1915 р.н., м. Запоріжжя // *Investigation of the Ukrainian famine 1932 – 1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets; [Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III].* Washington: United States Government Print office, 1990. 1734 p. С. 1395–1414.
42. Селянка України. 1928. 11.

43. Сімейний перепис у містах України (15 березня 1923 р.) // ЦСУ УСРР. Харків: Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. 53 с.
44. Скотт Д. Женская история и переписывание истории // *Past and present: A Journal of Historical Studies*, vol.101. 1983. November. P. 142-157.
45. Спогади Панаса Михайловича Семененка (рік народження невідомий) м. Лебедин, Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. *Під чорним тавром: документи, факти, спогади*. Лебедин: ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ». 1993. С. 116-119.
46. Спогади Ф. І. Суркової, жительки с. Шевелівка Балаклійського району. Запис 2002 р. // *Голодомор 1932 – 1933 років на Харківщині* / [Гнезділо О. (упор.)]. Харків: Оригінал, 2008. С. 220.
47. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія / [Кульчицький С. (відп. ред.)]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 786 с.
48. Художнє виховання дітей // *Матеріали наради ДНМК НКО УСРР та ЦК АКМУ в справі театру, кіна та радіо для дітей*. Харків: ДВОУ Державне вид-во «Радянська школа», 1930. 232 с.
49. Циган Р. Був дитбудинок імені НКВС: історії слід: [про становище дітей на Полтавщині в голодний 1933 рік] // *Вечірня Полтава*. 1993. 25 червня. С. 11.
50. Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті («Педагоги» з СВУ) // *Комуністична освіта*. Харків: Державне видавництво, 1931. 5–6 (108), (травень – червень). С. 40-48.
51. Шугальова І., Молдавський Р. Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 254 с.

S. Markova, I. Shugalyova

Destruction of traditional Ukrainian family and social orphan hood in the 1920–1930s

The aim of the article is to analyse the spontaneous and intentional transformations and destruction of traditional Ukrainian family; to enlighten unknown episodes of destruction of Ukrainians' system of values, for example, in the sphere of family relations and everyday life, education of children, and spreading of social orphan hood; to characterize antisocial phenomena such as children's homelessness, educational neglect, vagrancy.

Methodology of the study is based onto civilizational and anthropological social and cultural approaches, and principles of historicism. The authors also used problematic chronological, historical typological, historical comparative, historical psychological, and other methods.

New historical sources were used. Unknown episodes of transformation and destruction of traditional Ukrainian family, spreading of social orphanhood during the years when Communist totalitarian regime was being established.

Bolshevik regime was legitimating itself by destruction of traditional family relationships (decline of morality, depersonalization of gender roles, quick grow of social orphanhood, etc.). Children who were left to their own fate were the most insecure. During the 1920s, the number of social orphans was growing. The most tragic years for children was the Holodomor genocide, which caused poverty, fear, and vagrancy. The number of homeless children was increasing. Names of many of them remained unknown. Mass death of children, their physical, psychologi-

cal and moral mutilation became irreversible. During the Holodomor genocide years, the majority of children were deprived of family comfort, love, feeling of security.

Key words: Holodomor genocide, family, children, family values, social orphans, homeless children.

Отримано: 12.03.2020

УДК 303.446.4-058.237«19»«20-30»:94(477)
DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.227-238

А. О. Михайлик

(м. Кам'янець-Подільський)

ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ 20–30-х рр. ХХ ст. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ТОГО ЧАСУ

У статті подається огляд наявної історіографії проблеми формування та розвитку української інтелігенції в 1920–1930-х рр. Аналізуються погляди ватажків більшовицької партії та їх значення на вивчення інтелігенції професійними істориками, визначаються загалом особливості суспільно-політичної та культурної ситуації на території радянської України в міжвоєнний період. Увагу приділено не лише офіційній позиції московського комуністичного керівництва, але й поглядам опозиційних політиків, а також українських державних і партійних діячів на значення інтелігенції та її ролі в суспільному житті.

На прикладі аналізу найбільш цікавих з наукової точки зору досліджень робиться спроба з'ясувати основні тенденції поступу історичної науки протягом названого часу. Статті та книги, надруковані в той період, чудово ілюструють зміни в соціальних відносинах, економіці, політиці та культурі, які особливо помітно відбувалися в Україні починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. Якщо протягом 1920-х рр., періоду непу та українізації, в наявній літературі про інтелігенцію зустрінемо досить різні позиції та думки, то протягом 1930-х рр. вся вона, фактично, зводиться до коментування висловлювань Маркса, Леніна та Сталіна та втрачає будь-який науково-історичний чи науково-соціологічний зміст. Яскравим прикладом слугують статті та розвідки окремих «вчених», які побачили світ після гучних судових процесів проти інтелігенції («шахтинська справа», справа «СВУ» тощо).

Для багатьох досліджень, які з'явилися в міжвоєнний період, притаманна ідеологічна зашореність та суб'єктивізм. Не зважаючи на це, науковий спадок того часу, за умови успішного використання сучасних методів і принципів у підходах до нього, слугує цінним надбанням національної історичної науки.

Ключові слова: історіографія, інтелігенція, ідеологія, тоталітаризм, дослідження, комуністична влада, наука.

Переосмислення складних періодів історії Української держави зараз стало звичайною практикою творчої активності істориків, політологів, соціологів та філософів. В історії кожного народу

є свої «злети» і «падіння», періоди складні і неоднозначні, переломні, які впливають на його подальшу долю, розвиток його самосвідомості та ментальності. Саме до таких періодів слід віднести 1920–1930-ті рр. в історії України. Це були роки революційних потрясінь, різких політичних і соціально-економічних змін, небачених за обсягом й наслідками культурних перетворень і суспільних трансформацій, часи страшного для українців Голодомору-геноциду.

Гуманітарна інтелігенція привертає до себе увагу тим фактом, що вона була, фактично, єдиною суспільною верствою, в середовищі якої існувала бодай якась опозиція радянському тоталітаризму. Однак вже на початку 1930-х рр. всі носії опозиційності або були змушені емігрувати за кордон, або (лівова частина) знищені фізично чи ув'язнені в таборах.

Разом з тим, саме інтелігенція створила комуністичну ідеологію, виявилася її провідником і відіграла головну роль у формуванні «нової людини» в СРСР. Вона повною мірою відповідає за ґрунтовні зміни у світогляді й ціннісних орієнтирах жителів величезної території світу, в тому числі мешканців України. Тому актуальним завданням національної історичної науки є вивчення її значення у цих процесах та можливостей впливу гуманітарної інтелігенції на їх перебіг. Академік НАН України В.А. Смолій підкреслює, що «Радянська історична наука – це свого роду унікальний експеримент, коли була штучно перервана академічна традиція й на принципово нових засадах утворена нова структура науки із своїми інституціями, ідеологією, кадрами, відповідними ритуалами, нормами наукового життя. Спроектована цілеспрямовано радянська модель науки згодом була репресивного характеру. Це означало, що вона постійно знаходилася під тиском партійно-державного апарату, була строго ідеологічно регламентована та ідейно уніфікована. Її поступ визначали партійні директиви та вказівки партійних чиновників, які часто не мали історичної освіти й відповідної фахової підготовки. Витвором радянської репресивної системи науки став і особливий тип радянського історика. Основними рисами його були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизми мислення, внутрішня самоцензура, а для українського радянського історика – навіть подвійна або потрійна самоцензура. Теоретична думка зазвичай підмінялася ідеологічною витриманістю, обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та партійних директив» [35, с.6].

Історична наука в СРСР створила капітальні праці, присвячені пролетаріату і селянству, а от інтелігенцію її увагою було обділено. Другорядність та певна неповноцінність цієї верстви підкреслював навіть сам термін «прошарок», який використовувався в радянській історіографії названа тема висвітлювалася однобоко – виключно з точки зору лише будівничої, творчої роботи та досягнень. Руйнівні, антигуманні дії і результати, зумовлені комуністичною тоталітарною системою, повністю

замовчувалися. Наслідком такого ставлення було порівняно слабе вивчення інтелігенції та її аналіз у філософській, історичній, соціологічній та культурній царинах. Натомість, зміни намітились лише в період незалежної України.

Питання історіографії інтелігенції 1920–1930-х рр. частково представлене в колективній монографії (відповідальний редактор Ю.А. Курносів), яка побачила світ 1988 р. [13]. Серед сучасних вчених його досліджували О.В. Кір'янова [16], С.В. Тарнавська [42], Д. В. Бачинський [2], Є.М. Стрижак [36] та ін.

Характеризуючи, в цілому, українську історичну науку слід пам'ятати, що вона, як відносно самостійна форма суспільної свідомості, в радянській час обслуговувала та була повністю залежною від іншої, також самостійної форми суспільної свідомості – офіційної державної ідеології. Головним завданням професійних істориків тоді було обґрунтування необхідності керуючої і направляючої функції комуністичної партії, а точніше – її верхівки. Історична наука перетворилася на інструмент, покликаний вливати на суспільну та індивідуальну свідомість населення. Така ситуація проіснувала, фактично, до кінця 80-х рр. ХХ ст., але найбільш яскраво була помітна саме в міжвоєнний період, коли диктат партії та особистості набув нечуваних форм.

Жовтень 1917 р. розпочав відлік нових стосунків між інтелігенцією і радянською владою. Їх принципову основу виклав у листі Максиму Горькому від 15 вересня 1919 р. переслідуваний царськими жандармами спадковий інтелігент Володимир Ленін. Інтелектуальна еліта, чітко визначив він, усього лише «лактей капітаду, що мнить себе мозком нації. На ділі це не мозок а г...» [20, с.134]. Ця ленінська теза, висловлена 1919 р., стала наріжним каменем в основі ставлення комуністичного режиму до цієї соціальної верстви. Услід за вождем, Леніним, інші автори почали розглядати інтелігенцію як соціальний прошарок, який не відіграє самостійної ролі в суспільно-політичному житті, а лише обслуговує потреби інших класів. Тут наголосимо, що Я. Калакура зазначає, що «згортання революції, російська та польська збройна експансія проти УНР і ЗУНР, насадження на теренах Наддніпрянщини, сходу та півдня України більшовицького режиму, окупація Польщею Галичини, Румунією Буковини, входження Закарпаття до складу Чехословаччини на підставі Сен-Жерменського і Тріанонського мирних договорів кардинально змінили історіографічну ситуацію, що стало одним із чинників поглиблення розколу українських істориків за світоглядними, методологічними, географічними ознаками» [14, с.144].

Вивчення історії радянської інтелігенції розпочалося на етапі її утворення, однак протягом 1920–1930-х рр. ми майже не знайдемо праць професійних дослідників. Роботи того періоду, як правило, мали політичний чи соціологічний характер та ілюстрували нову, комуністичну концепцію ставлення до інтелігенції та її

місця в «новому суспільстві». Серед перших була збірка статей «Інтелігенція і Радянська влада» (переклад з російської тут і далі – А. М.), яка вийшла в Москві 1919 р. Серед її авторів – В.І. Ленін, К.Б. Радек, А.В. Луначарський, Г.Є. Зінов'єв та ін., цікава тим, що відбиває різні позиції, які існували тоді в партії щодо інтелігенції – від екстремістсько-нігілістичних до утилітарно-прагматичних [12].

«Старі» інтелігенти розглядалися в якості матеріалу для будівництва «нового» суспільства також Левом Троцьким. Ім'я цього перекonanого теоретика і практика революції в 1930-х рр. перетворилося на жупел для всіх незгодних з сталінським баченням комунізму. Однак, у першій половині 1920-х рр. його авторытет і вага в Кремлі була незаперечними. У книзі Лева Давидовича «Тероризм і комунізм» є короткий розділ (п'ять сторінок), присвяченій нашій проблемі, під назвою: «Радянська влада і спеціалісти». Підтримуючи Леніна, він писав у 1920 р. про те, що неможливо будувати нове суспільство за допомогою старої науки і старої моралі [8, с.113]. Необхідно якнайшвидше створити особливу, нову інтелігенцію, яка повинна переробити, «радикально перебудувати» минулий досвід і створити нову науку і нову мораль, після чого приступити до розбудови нового суспільства. Диктатура пролетаріату, на думку Троцького, саме для того і створена, щоб «пом'яти» (дослівно в тексті) пануючі раніше класи і змусити їх визнати новий лад і підкоритися йому [43, с.109].

Послідовник і наступник Володимира Леніна, Йосип Сталін, також не міг обійти увагою питання місця інтелігенції в класовій структурі Країни Рад і її значення для розбудови «нового життя» в ній. Дослідження історіографії інтелігенції міжвоєнного періоду неможливе без ґрунтового вивчення поглядів на неї цього більшовицького вождя, оскільки його ідеї, висловлені в чисельних виступах і працях, визначили на тривалий час ставлення до неї не тільки професійних істориків, але й значної частини населення СРСР.

На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р., розглядаючи соціально-класовий розвиток радянського суспільства Сталін об'єднав «нову буржуазію» (під якою тоді розуміли непманів) та інтелігенцію в одну групу [9, с.317].

Відомий сталінський постулат про посилення опору ворогів революції по мірі зростання успіхів соціалізму цілком підходив і до інтелігенції. Він писав про «факт диференціації інтелігенції» виокремлював з її середовища групу лояльної, трудової технічної інтелігенції, «... оскільки вона, будучи пов'язана з процесом виробництва, не може не бачити, що більшовики ведуть справу вперед, до кращого» [40, с.318]. Сільська трудова інтелігенція, на думку Сталіна, а, особливо, шкільне вчительство, «... вже давно повернулася в бік радянської влади». Таким чином, формувалася чітка схема, згідно якої вся інтелігенція поділялася на контрреволюційні верхи, відірвані від народу й революційні низи, політично близькі до пролетаріату, а також хитку середину.

Інші сталінські тези, які, фактично, визначили погляди на інтелігенцію комуністичної влади аж до краху СРСР, були оприлюднені ним у докладі на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад 25 листопада 1936 р. Перша сформульована таким чином: «Інтелігенція ніколи не була і не може бути класом, – вона була і залишається прошарком, що рекрутує своїх членів серед усіх класів суспільства. ... Але як би вона не рекрутувала і який би характер вона не носила, інтелігенція все ж являється прошарком, а не класом» [38, с.139]. Друга зводиться до думки, що: «... грані між робітничим класом і селянством, а також між цими класами і інтелігенцією, стираються, а стара класова виключність зникає. Це означає, що відстань між цими соціальними групами все більше і більше зменшується» [38, с.125].

Остаточний висновок про соціальний статус інтелігенції Сталін оголосив весною 1939 р. в доповіді ЦК на XVIII з'їзді ВКП(б). Він оголосив її важливою соціальною групою в структурі радянського суспільства і засудив недовірливе та презирливе ставлення до неї. Називав інтелігенцію «народною, соціалістичною», яка відрізняється походженням, складом і «фізіономією» від старої, буржуазної: «До старої, дореволюційної інтелігенції, котра служила поміщикам і капіталістам, цілком підходить стара теорія про інтелігенцію, яка вказує на необхідність недовіри до неї і боротьби з нею. Тепер ця теорія віджила свій вік й вона вже не підходить до нашої нової, радянської інтелігенції. Для нової інтелігенції потрібна нова теорія, що вказує на необхідність дружнього ставлення до неї, піклування про неї, поваги до неї і співробітництва з нею заради інтересів робітничого класу і селянства» [39, с.338].

Зрозуміло, ці ідеї були підхоплені істориками і з того часу історична література з проблеми, фактично, зводиться до роз'яснення і коментування сталінських тез. Серед перших з'явилися агітаційні брошури С.Я. Вольсона [5] і Л.Б. Тандіта [41].

Питання ставлення радянської влади до інтелігенції розглядали і комуністичні ватажки дрібнішого масштабу. Нарком просвіти А.В. Луначарський на початку 1920-х рр. наголошував на існуванні «старої» інтелігенції, яка, проіснувавши якийсь час, має зникнути з історичної арени. Не уточнював, правда, як саме. Зникнути, але обов'язково створивши перед цим «нову» інтелігенцію [21, с.20].

Багато уваги в своїй науково-публіцистичній спадщині приділяв гуманітарній інтелігенції російський інтелігент, публіцист, літературний критик, близький соратник Леніна В.В. Воровський. Його перу належить ряд оригінальних етюдів з питань марксизму, однак особливо цікавими видаються його праці, присвячені марксистській критиці літератури та історичної долі інтелігенції. Він, зокрема, наголошував, що за умови посилення класової диференціації суспільства після революції різним прошаркам інтелігенції слід чітко визначитися з власними класовими вподобаннями [6, с.149].

Досить суттєво відрізнялася від пануючої сталинської позиція російського революціонера польського походження Яна-Вацлава Махайського (1867–1926), який друкувався також під псевдонімом А. Вольський і погляди якого викладені у праці «Розумовий робітник» (пер. з рос. – А. М.) [23]. Він, а слід за ним його послідовник Є.І. Лозинський, вважали, що пролетаріат зазнає експлуатації від т. зв. «освіченого суспільства» на чолі з інтелігенцією, яка є окремим класом, прагне підкорити собі робочий клас і жити за його рахунок. Отже, завданням останнього є запекла боротьба зі своїми глителями та експропріація їх власності. «Пролетаріат шляхом своєї світової конспірації і диктатури досягне панування над державною машиною... щоб захопити майно пануючого освіченого суспільства, майно вченого світу», мріяли А. Вольський і Є. Лозинський [8, с.65].

На початку 1930-х рр. побачила світ праця Л.М. Сиркіна, де містилася гостра критика «махаєвщини» та її невідповідність ідеям марксизму [37].

Надзвичайно цікавою є невелика за обсягом стаття російського і радянського вченого, професора, одного з творців радянського права і першої конституції РСФРР (1918 р.) М.А. Рейснера [27]. На відміну від більшості тогочасних дослідників, розвідка позбавлена ідеологічно-пропагандистського забарвлення і слугує прикладом об'єктивного аналізу місця інтелігенції в розбудові нових соціальних відносин після революції 1917 р. та можливостей її вивчення як окремої верстви.

На початку 1920-х рр. велика кількість публікацій партійних і державних діячів, де згадується інтелігенція, з'являється в Україні. В основному, вони пов'язані з освітою, яка зазнавала після більшовицької революції значних змін. Багато з авторів працювали в Народному комісаріаті освіти, який протягом першої половини 1920-х рр. став осередком нових ідей та думок щодо шляхів поступу освітнього процесу. Серед перших з'явилася праця наркома освіти УСРР Г. Ф. Гринька, присвячена ролі інтелігенції у розвитку національної культури і освіти [9]. Автор тут висловлює власне, максимально прагматичне, бачення шкільної освіти в радянській Україні, надаючи пріоритетне значення соціальному вихованню (соцвиху) і професійній (спеціальній) підготовці, яка мала починатися з раннього віку. Помітний вплив, який Григорій Федорович здійснив на українську радянську педагогіку, дозволяє говорити про т. зв. «концепцію Гринька», яка, втім, у житті втілена не була. Принципова і талановита людина, Григорій Гринько втілював в своїй особі риси справжнього інтелігента: він двічі подавав заяви про своє звільнення (січень 1922 р., травень 1922 р.), але був усунутий з посади наркома освіти за рішенням пленуму ЦК КП(б)У в жовтні 1922 р. «за намагання відокремити процес розвитку в Україні від Росії та інших республік». Втім, після звільнення продовжував працювати на найвищих партійних і державних посадах. Розстріляний 1938 р. [34, с.304].

Питання участі представників старої гуманітарної інтелігенції в революційних подіях на території України опосередковано торкнувся С. П. Пастернак [26].

Замісник наркома освіти (очолював у 1921–1928 рр. Головне управління професійної освіти) та головний редактор (1922–1927 рр.) педагогічного журналу «Шлях освіти» («Путь просвещения») Я.П. Ряппо в своїх наукових доробках визначив концептуальні принципи розвитку вищої освіти в Україні, стану студентства та науково-педагогічних кадрів [30]. Багато в чому він підтримував позиції Г. Гринька в поглядах на майбутнє національної вищої школи [24]. Втім, висловлювався за обмеження доступу до вишів за класовою ознакою. «Право вчитися в початковій і навіть середній школі ми даємо всім громадянам, а право бути підготовленим на командира радянської держави даємо тільки робітникам і селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме й зміцнювати диктатуру пролетаріату, що будуватиме соціалізм», – писав Я. Ряппо в 1928 р. [29, с.34].

Інший працівник Наркомосу УСРР А. О. Машкін, у своїх працях, а також на конференціях і нарадах, які збиралися в ті часи, відстоював українську освітню модель та визначав роль освітньої інтелігенції в цих процесах [24].

Не стояв осторонь дослідження проблеми нарком освіти України (1927–1933 рр.) М.О. Скрипник. В багатьох статтях і розвідках він торкався проблеми перебудови шкільної та вищої освіти, аналізував значення нової інтелігенції в цих процесах, розглянув її участь в дискусіях з проблем українського національно-культурного розвитку [31; 32]. Микола Скрипник, зокрема, писав про помиловість спрощеної системи прийому у виші вихідців з робітників і селян, оскільки це «... не забезпечує робітничої класи своєю пролетарською справжньою інтелігенцією» [33, с.364].

Окремі напрямки культурного життя в Україні 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема, проблеми літературної творчості, висвітлені в праці А.М. Лейтеса та М.Ф. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)» [19]. Автори докладно зупинилися на діяльності літературних організацій в УСРР, розглянули їх програмні маніфести, а також навели партійні документи та виступи партійних та державних діячів, присвячених літературній творчості в республіці.

Одним з найбільш повних досліджень освітньої інтелігенції є праця Якова Звігальського і Миколи Іванова, яка з'явилася 1927 р. (до десятиріччя Жовтня). Тут міститься величезний масив статистичної інформації, таблиць і графіків, аналіз соціальні зміни в стані інтелігенції та студентства, подається кількість середніх навчальних закладів в Україні та особливості їх функціонування за десять років після революції [10].

Наприкінці 1920-х рр. кількість публікацій, присвячених інтелігенції помітно збільшилася. Цікавість до неї зростає через по-

чаток індустріалізації в СРСР, для успішного виконання якої були вкрай необхідні кваліфіковані кадри. З іншого боку, наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. каральними органами були організовані гучні показові справи, головними обвинуваченими в яких виступали представники інтелігенції, як правило, старі спеціалісти. Після кожного з таких процесів терміново виходила серія брошур про «шкідництво».

Так, 1928 р. під редакцією державного обвинувача на Шахтинській справі М.В. Криленко (розстріляний 1938 р.) вийшов з друку збірник матеріалів, який призначався для ознайомлення радянської громадськості з вибраними документами судового процесу й публікації в пресі. Виданню передувала вступна стаття Миколи Криленко, в якій містилася політична оцінка процесу: «Шахтинська справа, по мірі того як розгорталася на суді картина роботи шкідників, виявилася актом класової боротьби, тому, що, сконцентрувавши на собі увагу всіх шарів населення обох класів, воно поставило, нарешті, перед всіма саме цю проблему – проблему «хто – кого», проблему боротьби, яка велася й ведеться буржуазією проти СРСР» [44].

Трактування Шахтинського процесу як «акту класової боротьби» стала директивною для всієї наступної радянської літератури, у тому числі й для інших пропагандистських публікацій кінця 1920-х рр.

Чудовим прикладом слугує брошура, написана головою Весоюзного між секційного бюро інженерів і техніків (ВМБІТ) С.Д. Штейном, який представляв на судовому процесі громадське обвинувачення. У всьому слідуючи офіційній обвинувальній позиції в дусі М.В. Криленко, С.Д. Штейн при цьому відіграв роль своєрідного захисника «старої» інтелігенції: його завданням було довести, що коріння «шахтинської зарази» не мають міцного підґрунтя в середовищі «буржуазних» спеціалістів. У своїй публікації С.Д. Штейн поділив усіх радянських інженерів і техніків на три категорії: ті, які прийняли більшовицьку ідеологію у всій повноті, тих, що займали нейтральну позицію й ще вагалися і противників радянської влади. Далі робився висновок про малу чисельність антирадянського прошарку й послідовне зростання кількості переконаних прихильників комуністичної ідеології серед інженерно-технічних працівників [46, с.87].

Вслід за цими публікаціями з'явилося безліч інших, автори яких до історичної науки відношення не мають, однак, їх тексти чудово окреслюють загальний інформаційний фон, у якому опинилася інтелігенція в період «великого стрибка» до соціалізму наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. [18; 4; 7].

В Україні ця література мала ще одну функцію – боротьби проти «націоналізму» старої української інтелігенції. Особливо ця тема набула популярності після сфальсифікованого процесу «Спілки визволення України» [1; 22].

На початку 1930-х рр. градус ідеологічної напруги в радянському суспільстві продовжував зростати. У ставленні до української інтелігенції це проявлялося в її огульному звинуваченні в українському націоналізмі. Процес СВУ та згортання українізації засвідчили рішучість комуністичної верхівки у викоріненні української культури та мови з метою остаточного вирішення «національного питання» в Україні.

Науковий аналіз названої теми знайдемо в книзі А.Є. Бейліна, присвяченій формуванню кадрового складу спеціалістів в СРСР [3]. Книга рясніє ідеологічно-пропагандистськими догмами про успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, цитатами Леніна і Сталіна, однак, автору все ж вдалося досить об'єктивно підійти до проблеми формування нової інтелігенції (насамперед, технічної) в суспільно-політичних умовах середини 1930-х рр.

1935 р. вийшла друком надзвичайно цікава книга «На фронті культури», яку сучасний вчений Г.В. Касьянов назвав «... своєрідним путівником по всій панорамі репресій і переслідувань інтелігенції України починаючи з 1933 р., і апологією цих репресій» [15, с.21]. Цей збірник свого часу, коли факти масових репресій серед інтелігенції важко було підтвердити документально, фактично був єдиним джерелом інформації про ці події, виданим у Радянському Союзі. На його сторінках ми не знайдемо імен авторів (чи автора), ймовірно вони також були репресовані.

Матеріал, представлений в книзі, є звітом до XIII Всеукраїнського та VII Всесоюзного з'їздів Рад, на яких підбивалися підсумки соціалістичних перемог, які здобув СРСР під керівництвом комуністичної партії. Органи диктатури звітували по здійсненню першої п'ятирічки та роботу над другою, про перетворення країни з аграрної в індустріальну та піднесення матеріального добробуту та культурного рівня трудящих. Розглядаються досягнення в роботі шкіл, бібліотек, наукових установ, музеїв, дитячих будинків тощо.

Починаючи з середини 1930-х рр. проблема розвитку інтелігенції стає малопопулярною. Практично вся наявна література, яка друкувалася в той період, зводиться до коментування висловів Маркса, Леніна, Сталіна про інтелігенцію чи програмних положень більшовицької партії. Пропаганда досягнень соціалізму та радянського способу життя затьмарює будь-який науково-історичний зміст цих видань.

Важливим джерелом інформації про життя та творчість інтелігенції в міжвоєнний період є художня література. З творів окремих письменників найбільший інтерес представляють памфлети Миколи Хвильового «Апологети писаризму», «Думки проти течії», «Камо грядеш», «Наше сьогодні», «Україна чи Малоросія» [45], збірник Миколи Зерова «До джерел» [11], праці Бориса Коваленка [17], та Івана Микитенка [25], присвячені розвитку української радянської літератури.

Таким чином, протягом 1920–1930-х рр. було закладено базу з вивчення інтелігенції в СРСР і, в тому числі, радянській Україні. Дія праць цього часу була властива ідеологічна упередженість, яка полягала в звеличенні ролі комуністичної партії Росії в історичному поступі територій, які були захоплені насильницьким шляхом після більшовицької революції 1917 р., та повторно приєднанні до держави, яка хоча й на словах всіляко відхрещувалася від історичного спадку Російської імперії, однак, на ділі, продовжувала її політику. Українські землі якраз і були чи не головним об'єктом таких зазіхань. Разом з тим, прискіпливий науковий аналіз наявної історіографії історії України міжвоєнного часу, проведений із застосуванням сучасних методологічних підходів та принципів, дозволяє максимально об'єктивно відобразити історичний поступ українців, населення великої частини Східної Європи.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ахматов Л. Українська контрреволюція на культурному і літературному фронті. Харків: Юридичне вид-во, 1930. 153 с.
2. Бачинський Д.В. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 30-х рр.: історіографія питання // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: збірник статей. Київ, 2007. Вип. 12. С. 309-323.
3. Бейлин А.Е. Кадры специалистов в СССР: Их формирование и рост. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР, 1935. 420 с.
4. Бройде С. Вредительство, шпионаж и белый террор. Москва: Госюриздат, 1930. 115 с.
5. Вольфсон С. Интеллигенция как общественная прослойка при капитализме и социализме // *Под знаменем марксизма*. 1939. № 8. С. 16-38.
6. Воровский В.В. Представляет ли интеллигенция общественный класс? // *Русская интеллигенция и русская литература*: сборник статей. Харьков: Пролетарий, 1923. С. 147-164.
7. Вышинский А.Я. Итоги Шахтинского дела // *Революция права*. 1928. № 5. С. 4–13.
8. Горев Б.И. Анархисты, максималисты и махаевцы: Анархические течения в первой русской революции. Петроград: Книга, 1918. 69 с.
9. Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского правительства в области просвещения. Харьков: [Б. в.], 1920. 441 с.
10. Звігальський Я., Іванов В. Професійна освіта на Україні. Харків: НКО УСРР, 1927. 409 с.: таб., граф.
11. Зеров М. До джерел: Літературно-критичні статті. Київ: Слово, 1926. 132 с.
12. Интеллигенция и советская власть. Сборник статей. Москва: [Б. в.], 1919. 121 с.
13. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). Київ: Наук. думка, 1988. 187 с.
14. Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець ХІХ – перше двадцятиріччя ХХІ ст.) // *Укр. іст. журн.* 2020. № 4. С. 137-154.
15. Касянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х-30-х років: соціально-історичний аналіз: дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Київ, 1993. 379 с.
16. Кір'янова О.В. Історіографія діяльності науково-педагогічної і вчительської інтелігенції (1920–1930 рр. ХХ ст.): теоретико-методологічні ас-

- пекти та етапи розвитку // *Україна у світовій історії*. 2014. № 4 (53). С. 179-188.
17. Коваленко Б. Українська пролетарська література. Київ: Бібліотека газети «Пролетарська правда», 1929. 48 с.
 18. Крумин Г. Шахтинский процесс. Москва–Ленинград: Гос. изд.-во, 1928. 76 с.
 19. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). Харків: Держвидав України, 1930. 756 с.
 20. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1970. Т. 51. С. 134-135.
 21. Луначарский А.В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем. Москва: Новая Москва, 1924. 75 с.
 22. Любченко П. Шляхи і банкрутство української контрреволюції. Харків: Юридичне вид-во, 1930. 30 с.
 23. Махайский В.К. Умственный рабочий. Ч. 1. Эволюция социал-демократии / [Новое изд. с предисл. и прил.]. Женева: [Б. и.], 1905. XXIV, 88 с.
 24. Машкін А. Просвітня політика за доби диктатури пролетаріату. Харків: ДВУ, 1924. 56 с.
 25. Микитенко І. За гегемонію пролетарської літератури. Доповідь на пленумі Ради ВУСПП 21 травня 1930 р. Харків: Український робітник, 1930. 92 с.
 26. Пастернак С.П. Из истории освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. Київ: Друкар, 1920. 127 с.
 27. Рейснер М.А. Интеллигенция как предмет изучения в плане научной работы // *Печать и революция*. 1922. № 1. С. 99-106.
 28. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Харків: ДВУ, 1927. 180 с.
 29. Ряппо Я. Радянське студентство. Харків: Д. В. У., 1928. 49 с.
 30. Ряппо Я.П. Радянське студентство: характеристика вузів України. Харків: ДВУ, 1928. 48 с.
 31. Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки // *Шлях Освіти*. 1930. Ч. 11–12. С. 25-42.
 32. Скрипник М. Реконструкція країни і перебудова школи. Доповідь та кінцеве слово на IV Всеукраїнському з'їзді «Робос». Харків: Рад. шк., 1932. 89 с.
 33. Скрипник М. Статті й промови. Харків: Д. В. У., 1930. Т. IV. Ч. 1. 510 с.
 34. Смирнов Владислав. Біля витоків постреволюційної педагогіки (Анатолій Луначарський vs Григорій Гринько) // *Психологічно-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. Вип. 42. С. 298-305.
 35. Смолій В.А. Вступне слово Редактора // *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.)*: монографія: у 2 ч. / [за ред. В.А. Смолія]. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. С. 5-11.
 36. Стрижак Є.М. Проблема освітніх кадрів України 192–1930-х років в історіографії 20–90-х рр. XX ст. // *Гуманітарний вісник*. 2013. Вип. 4. С. 36-45.
 37. Сыркин А.Н. Махаевщина. Москва–Ленинград: Гос. соц.-эк. изд-во, 1931. 80 с.
 38. Сталин И.В. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 года // *Сталин И.В. Сочинения*. Москва: Изд-во «Писатель», 1997. Т. 14. С. 119-147.
 39. Сталин И.В. Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) 10 марта 1939 года // *Сталин И.В. Сочинения*. Москва: Изд-во «Писатель», 1997. Т. 14. С. 290-340.

40. Сталин И.В. Сочинения. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1949. Т. 10. 397 с.
41. Тандит Л. Партия Ленина-Сталина и социалистическая интеллигенция. Москва: Московский рабочий, 1939. 96 с.; Тандит Л. О роли интеллигенции прежде и теперь // *Историк-марксист*. 1939. Кн. 1. С. 71-84.
42. Тарнавська С. В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія // *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 4 (52). С. 275-285.
43. Троцкий Л.Д. Терроризм и коммунизм. Петербург: Гос. изд-во, 1920. 178 с.
44. Экономическая контрреволюция в Донбассе (итоги Шахтинского дела). Статьи и документы. Москва: Юрид. узд-во НКЮ СССР, 1928. 305 с.
45. Хвильовий М. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. 926 с.
46. Штейн С.Д. Суд над экономической контрреволюцией в Донбассе. Заметки общественного обвинителя. Москва-Ленинград: Гос. изд.-во, 1928. 128 с.

A. Mychalyk

Humanitarian intelligence of Ukraine in the 20–30's XX in soviet historiography of that time

The article provides an overview of the existing historiography of the problem of formation and development of the Ukrainian intelligentsia in the 1920s and 1930s. The views of the leaders of the Bolshevik Party and their importance in the study of the intelligentsia by professional historians are analyzed, the general features of the socio-political and cultural situation on the territory of Soviet Ukraine in the interwar period are determined. Attention is paid not only to the official position of the Moscow communist leadership, but also to the views of opposition politicians, as well as Ukrainian statesmen and party figures on the importance of the intelligentsia and its role in public life.

On the example of the analysis of the most interesting from the scientific point of view researches the attempt is made to find out the basic tendencies of progress of historical science during the specified time. Articles and books published during that period perfectly illustrate the changes in social relations, economy, politics and culture that have been particularly noticeable in Ukraine since the late 1920s. If during the 1920s, the period of the NEP and Ukrainization, in the available literature on the intelligentsia we meet quite different positions and opinions, then during the 1930s it all, in fact, comes down to commenting on the statements of Marx, Lenin and Stalin and loses any scientific and historical or scientific and sociological content. A striking example is the articles and intelligence of some "scientists" who saw the light of day after high-profile lawsuits against the intelligentsia (the "mine case", the "ULU case", etc.).

Many studies that emerged in the interwar period are characterized by ideological clutter and subjectivism. Nevertheless, the scientific heritage of that time, provided the successful use of modern methods and principles in approaches to it, serves as a valuable asset of national historical science.

Key words: *historiography, intelligentsia, ideology, totalitarianism, research, communist power, science.*

Отримано: 27.09.2020

С. В. Олійник

(м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ВЛІТКУ – ВОСЕНИ 1919 РОКУ

Стаття присвячена історії функціонування Української Галицької армії на Правобережжі влітку-восени 1919 р. Звертається увага на проблему її фінансового забезпечення. З'ясовується схема фінансування галицького війська. Визначаються головні структурні одиниці, на обов'язки яких і було покладено грошове забезпечення галицьких стрільців. На основі історичних джерел реконструйовано статистику надходження фінансів на потреби Української Галицької армії. З'ясовано співвідношення запланованого і фактичного фінансування. Розкрито негативну роль інфляційного фактору на реальне грошове забезпечення галицьких вояків. На основі аналізу фактичних матеріалів та математичних розрахунків доведено недостатність тогочасного фінансування Української Галицької армії та грошового забезпечення для вирішення нагальних потреб її особовим складом.

Ключові слова: галицьке військо, грошове забезпечення, Правобережжя, Українська Галицька армія, фінансування.

У період революції 1917–1921 рр. Україна стала ареною протистояння як про-українських, так і анти-українських збройних формувань. Активним учасником боротьби за українську державність було галицьке військо. Важливим етапом в його історії стала бойова діяльність на теренах Правобережної України в липні 1919 – травні 1920 рр. Історії Української Галицької армії (УГА) цього періоду присвячено чимало різноманітних публікацій істориків діаспори [2; 15; 17; 18] та вітчизняних науковців [3; 5; 9; 11; 13].

Відомо, що для успішного функціонування будь-якої армії важливе значення набуває її фінансування. Не була виключенням і УГА. Однак ця проблематика в історії функціонування не набула належного висвітлення в історіографії, мало інформативними є й мемуарні джерела [1; 6-8; 12; 14; 16; 19]. Все це й зумовило появу даної статті.

У перші дні після переходу галичанами Збруча перед західно-українським політичним проводом та командуванням УГА постала проблема грошового забезпечення галицьких вояків. Одразу ж, враховуючи нову воєнно-політичну ситуацію, в якій опинилося галицьке військо, слід було пристосовуватися до нових умов фінансування військових кадрів, відмінних від тих, які були в Галичині під час протистояння з поляками в 1918–1919 рр.

Усі тилові функції галицького війська після прибуття його на Велику Україну, а також вирішення проблем забезпечення покла-

далися на Команду етапу УГА [1, с.362]. А безпосередньо питаннями фінансів займалася Начальна інтендантура, як складова етапної служби, створена 4 жовтня 1919 р. [20]. Окрім того, грошовим забезпеченням займався й Диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич, його канцелярія. Найнижчою ланкою, яка займалася розподілом грошового забезпечення на місцях були інтендантури та інтендантські відділи корпусів і бригад УГА. Контроль за цим процесом здійснювали рахункові (ліквідуючі) старшини і підстаршини при корпусах, бригадах, куренях, сотнях тощо. Зазначені старшини і підстаршини завідували касами і здійснювали виплати (побори) військовим своїх частин чи відділів [16, с.263]. Як згадував колишній сотник УГА М. Хробак, інтенданти, часом ризикуючи своїм життям, доставляли отримані кошти у розпорядження своїх частин чи підрозділів [16, с.263].

18 липня, відповідно до постанови Диктатора ЗОУНР, на основі реального стану фінансів у війську було встановлено суму платні усім чинам галицького війська з поділом на бойовий та польовий (див. *табл.*).

Військове звання		Сума платні	
		бойовий	польовий
1.	<i>Підстаршини і стрільці</i>		
	Стрелець	10	7
	Ст. стрелець	10	7
	Вістун	15	12
	Десятник	18	16
	Ст. десятник	25	20
	Бул. ст. десятник	30	25
2.	<i>Старшини</i>		
	Хорунжий	45	35
	Четар	50	40
	Поручник	55	45
	Сотник	60	55
	Отаман	65	55
	Підполковник	70	60
	Полковник	75	65
	Генерал-четар	80	70
Генерал-поручник	85	75	

Тим військовослужбовцям, котрі харчуються самостійно передбачалися грошові виплати в сумі 50 грн. на день. Згідно розпорядження мали місце й щомісячні виплати цивільним санітарам, канцеляристам і допоміжним кадрам. Наприклад, санітарні сестри мали отримувати в місяць по 1000 грн., телефоністки, телеграфістки – по 800 грн., швачки і шевкинї – по 400 грн., кухарки – по 300 грн.

Слід зазначити, що дана постанова хоч і видана була 18 липня, але її дія починалася з 16 липня, з часу прибуття УГА на Поділля [21].

Однак дуже швидко, у вересні, в зв'язку з інфляцією, суми були відповідно змінені. Так, наприклад, генерал-четар (М. Тарнавський) отримував уже 5350 грн., а грошове забезпечення полковника зросло відповідно до 2700 грн. [23]. Щоправда сума могла коливатися, і то в значних розмірах, що зумовлювалося різними службовими доплатами 50 грн., наприклад, на мундири, квартиру тощо [24].

Певні надії галичани покладали на співпрацю з органами влади УНР, зокрема, з Директорією та урядом. В останньому випадку – з Міністерством галицьких справ (Міністерство в справах західних областей республіки) на чолі з С. Вітиком, головою президії Трудового конгресу, вихідцем з Галичини. Однак сподівання виявилися далекими від очікуваних. Адже фінансові і матеріальні статки УНР були досить скромними. Попри це уряд прийняв рішення про задоволення потреб галицького війська щомісячно у сумі 300 млн. грн. [3, с.191]. Більше того, як свідчить лист Державного контролера УНР Є. Петрушевичу від 6 серпня 1919 р., в розпорядження військового міністра на потреби галицького війська було передбачено дещо більшу суму у розмірі 333 млн. 550 тис. грн. [22]. Але, як зазначав у своїх спогадах О. Левицький, у серпні УГА отримала всього 120 млн. грн., а у вересні – лише 80 млн. грн. [8, с.10]. Дефіцит частково компенсувався тим, що 14-15 липня уряд УНР поширив чинність законів про задоволення потреб військ УНР і на УГА [3, с.191]. А вже 18 липня було прийнято законопроект про асигнування Українській Галицькій армії за цією статтею державних витрат 70 млн. грн. [25, арк.28 зв]. Слід зазначити, що гіперінфляція з'їдала значну частину цих сум, зменшуючи тим самим реальні можливості задовольнити найнеобхідніші потреби війська. Тож зрозуміло, що схвалені влітку 1919 р. законопроекти про асигнування на потреби УГА 347200000 грн. були недостатнім кроком у вирішенні фінансової проблеми [25, арк.40].

Галицьке військо не отримало від УНР цілої низки потрібних засобів і матеріалів, і це тоді, коли Директорія фінансувала різні політичні партії, щедро видавала гроші повстанцям і різним авантюристам. Щоб якимось врегулювати процес постачання, наприкінці вересня створюється колегіальний орган, який мав займатися спільним постачанням обох армій. Сюди увійшли як наддніпрянці (наддніпрянець-голова), так і галичани [3, с.192]. О. Доценко у своїй праці навіть доповідь директора кредитової канцелярії П. Барановського до міністра фінансів, у якій зазначається, що за весь час перебування галицького війська на Великій Україні їй асигнували 310 000 000 грн. (за постановами від 19 липня – 70 000 000 та 1 вересня – 240 000 000). На основі цієї доповіді дослідник робить висновок про достатнє фінансування галицьких частин [2, с.306]. У наш час теж простежується недооцінка ролі галицького війська у визвольних змаганнях і закиди на безпідставні скарги стрільців щодо фінансування армії [10].

Щоб розібратися у цьому питанні, зробимо такі підрахунки. Після уточнення з властями УНР 23 липня було встановлено денну пайку харчів для УГА. Вона складала 60 грн. (хліб – 500 г (18 грн.), м'ясо – 300 (15), крупи – 200 (8), сало – 25 (3), сіль – 30 (2), борошно – 20 (1), цукор – 20 (2), кава – 72 (4), інші харчі – 7 грн.). Якщо врахувати, що стрільців нараховувалося 50 тис., то для їх харчування на один день необхідно було витратити 3 млн. грн., а на період з кінця липня до початку листопада 1919 р. приблизно вийде зазначена П. Барановським сума. І це без урахування гіперінфляції. Якщо ж кількісний склад галицького війська був дещо меншим, то все одно на кошти, які залишилися, не можна було забезпечити її потрібною кількістю медикаментів, одягу, взуття, поповнити боєприпаси, виплатити зарплату стрільцям та старшинам тощо. А у вересні одна денна пайка зросла до 75 грн [3, с.192].

Таки чином, важливе значення для функціонування Української Галицької армії на Правобережжі влітку – восени 1919 р. мало її фінансування. Останнє мало свої особливості. Адже потрібно було враховувати нові реалії, відмінні від тих, котрі мали місце під час протистояння з поляками в 1918–1919 рр. Фінансування галицького війська належало до компетенції її спеціальних структур, побудованих у відповідно вертикаль. Важливим джерелом фінансового забезпечення була Директорія та уряд УНР. На фінансові потреби виділялися значні кошти. Але вони не покривали усєї необхідної суми. Ситуацію погіршувала існуюча гіперінфляція. Особовому складу галицького війська за таких умов було дуже складно вирішити нагальні потреби свого життя і побуту.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бемко В. Команда Запілля і Команда Етапу // *Українська Галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*: матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 362-364.
2. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. 362 с.
3. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. 2-е вид., доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
4. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). 4-е вид., змінене і доповн. / [П. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. Львів: Світ, 1992. 702 с.
5. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
6. Кравс А. За українську справу: Спомини про II корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
7. Кузьма О. Обозництво // *Українська Галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*: матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 268-270.
8. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1929. 193 с.
9. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменярь, 1991. 200 с.

10. Литвин С. Симон Петлюра і Західна область УНР (нові джерела про допомогу Директорії Українській Галицькій Армії в 1919 році) // *Галичина*. Івано-Франківськ, 2000. № 4. С. 102-109.
11. Олійник С.В. Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької армії на Поділлі (липень – листопад 1919 р.) // *Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзн. конф.* Кам'янець-Подільський, 1995. С. 293-295.
12. Островецька М. Близькість і темрява: 1918–1919–1920. Нью-Йорк, 1996. 208 с.
13. Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ: Світогляд, 2004. 213 с.
14. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.
15. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. Київ: Україна, 1995. 206 с.
16. Хробак М. Інтендантура // *Українська Галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*: матеріали до історії. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 262-267.
17. Шанковський А. Українська Галицька армія: воєнно-історична студія. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1974. 396 с.
18. Шанковський А. Українська армія у боротьбі за державність. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. 317 с.
19. Шухевич С. Спомини з УГА (1918–1920): у 5 т. Львів, 1929. Т. 4. 147 с.; Т. 5. 164 с.
20. ЦДА України у Львові. Ф. 749. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
21. ЦДАВО України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 108-109.
22. ЦДАВО України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 194.
23. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.
24. ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 44-56.
25. ЦДАВО України. Ф. 3305. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 28 зв., 40.

S. Oliinyk

Financing of the Ukrainian Galician army on the Right Bank in the summer – autumn of 1919

The article is devoted to the history of the functioning of the Ukrainian Galician Army on the Right Bank in the summer and autumn of 1919. Attention is drawn to the problem of its financing. The scheme of financing the Galician army is being clarified. The main structural units, which were responsible for the financial support of the Galician riflemen, are determined. Based on historical sources, the statistics of financial inflows for the needs of the Ukrainian Galician Army have been reconstructed. The ratio of planned and actual funding has been clarified. The negative role of the inflation factor on the real money supply of Galician soldiers is revealed. Based on the analysis of factual materials and mathematical calculations, the insufficiency of the then funding of the Ukrainian Galician Army and financial support to address the urgent needs of its personnel was proved.

Keywords: Galician army, money supply, Right Bank, Ukrainian Galician Army, financing.

Отримано: 20.06.2020

**С. А. Сидорук,
Д. С. Олійник**

(м. Кам'янець-Подільський)

ЕВОЛЮЦІЯ ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРЬКОГО КОМПЛЕКСУ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ ХІХ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена історії подільського краю. Увага акцентується на проблемі еволюції житлово-господарського комплексу подільського села середини ХІХ – другої половини ХХ ст. На основі аналізу джерел та історіографії визначено традиційну для цього краю типологію будівництва хати, забудови селянської садиби та будівельного матеріалу. Окрему увагу приділено місцю в народній архітектурі оселі подільського селянина господарського приміщення. Виділено характерні особливості подільської хати. На конкретних прикладах показано зміни, які мали місце в житлово-господарському комплексі подільського села впродовж середини ХІХ – другої половини ХХ ст. Відмічається, що традиції народної архітектури, які передавалися з покоління в покоління, зазнавали серйозних змін внаслідок соціокультурних трансформацій, пов'язаних, насамперед, із встановленням в регіоні радянської влади та змінами тогочасної політичної кон'юнктури.

Ключові слова: *Поділля, село, хата, житлово-господарський комплекс, народна архітектура.*

Складовою частиною матеріальної культури будь-якого народу є традиції його житлово-господарського будівництва. У цьому контексті, для розуміння всієї палітри народного будівництва українців, вагоме значення має дослідження регіональних варіантів, в т. ч. і подільського. Дослідження цієї проблематики було започатковано ще в середині ХІХ ст. К. Шейковським [24]. Поступово науковий доробок з теми нашого дослідження збагатився монографіями В. Самойловича [16-18], Т. Косміної [8-10], В. Смоляка та О. Тимошенко [21] та працями інших авторів [1-7; 11-15; 19; 20; 22-23]. Попри це, вважаємо необхідним звернути увагу саме на те, як відбувалася еволюція житлово-господарського комплексу подільського села впродовж середини ХІХ – другої половини ХХ ст.

Відомо, що архітектура, в даному випадку народна, яскраво розкриває процес задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства. Не стало виключенням у цьому плані й Поділля. Народна архітектура залежить від географічних умов і господарських потреб. Разом з тим, слід враховувати, що свій вплив на неї мали й спільно-політичні, економічні та культурні трансформації, які відбувалися на території подільського краю впродовж зазначеного періоду.

Відповідно до існуючої класифікації, запропонованої В. Масенком та В. Рокшановим, подільське житло відноситься до центрально-українського правобережного типу [11, с.59]. Подільська хата каркасна, глиняно-солом'яної будови з широким використанням настінного розпису. Дах чотирискілий з острішками. Іноді на крутому схилі під житловим приміщенням влаштували цокольне приміщення з каміння – погріб (півницю).

Велику роль в архітектурному обличчі південних сіл Поділля відіграє місцевий камінь-вапняк і пісковик, які використовують для спорудження будівель і для огорож, мурів, вимощування дворів, підходів до хат та господарських будівель, загород при хлівах, терас коло хат, майданчиків біля криниць тощо. Крім утилітарних вигод, застосування каменю надає певних естетичних якостей цим селам.

Будівничі завжди прагнули вписати свій архітектурний витвір у ландшафт у такий спосіб, щоб він був його продовженням і завершенням [3 с.395]. Вигляд хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У той же час, на Поділлі, наприклад, у конструкціях традиційних будівель зберіглося багато елементів, подібних до тих, які відкривали археологи, починаючи з Трипілля (IV – III тис. до н. е.) [11, с.3].

У XIX – першій половині XX ст. на Поділлі можна було спостерігати найрізноманітнішу забудову садиб, зокрема вільну, однорядну, дворядну. Вільна забудова – всі будівлі двору не об'єднуються спільним дахом, розташовуються безладно, без певного порядку. Однорядна забудова – будівлі ставляться в один ряд із хатою. Можуть частково або суцільно з'єднуватися спільним дахом. Дворядна забудова – господарські будівлі й хата утворюють два паралельні ряди з частковим або суцільним об'єднаним спільним дахом. «Г»-подібна забудова – хата й господарчі будівлі мають форму літери Г. «П»-подібна забудова – хата й господарські будівлі розташовані літерою П. Замкнена забудова – всі будівлі з'єднані між собою спільним дахом [8].

Окрім хати, зводили різноманітні господарчі будівлі. Під час виконання сільськогосподарських робіт подільський селянин користувався такими найбільш характерними господарськими спорудами як хлів, в якому утримувалась велика рогата худоба, стайня – приміщення для утримання коней, куча, – для свиней, курник – для домашньої птиці, вулик, довбня – для бджіл. Урожай, зокрема, зерно, зберігали в коморі, сіно й солому – в сіннику, кукурудзу – у кошниці. Сільськогосподарський реманент зберігали у піднависі, піднакаті, сараї, шопі або повітці. На будівництво господарських будівель витрачали найменш цінні матеріали. Винятком були тільки комора та клауня, які слугували для зберігання найдорожчих запасів землеробської родини. У клауні розта-

шовувався тік, де обмолочували збіжжя, тримали сніпки пшениці, ячменю, обмолочену соломю. На Поділлі кауни більш відомі під назвою «стодола». Її стіни заліплювали глиною та зашивали дошками. Ці споруди мали високі дахи і низькі стіни з високими плетеними воротами [18, с.84].

На початку ХХ ст. з'явилися літні кухні. Проте вони відрізнялися від сучасних за розмірами та способом будування. Це були своєрідні будівлі, які мали тільки дах, що тримався на чотирьох і більше стовпцях. У заможних селян літні кухні будували із стінами. Літні кухні тоді використовувались лише в теплу пору року.

Хлів будували з тих же матеріалів, що й хати, тобто з каменю, деревини, лози або глини, тому він призначався для утримання худоби. Комора – теж важлива споруда в господарстві. Вона призначалася для зберігання запасів зерна, господарського інвентаря та речей вжитку. Комори завжди були при хаті. Лише у заможних селян комора була окремим приміщенням у дворі. Будували їх із дубової плахи. Сіно зберігалося в каунях, на горищах хліва чи стайні [18, с.85].

У ХІХ – першій половині ХХ ст. на Поділлі переважав безсистемний спосіб забудови. Поширення набула стовпова техніка. За основу будівлі правив перший вінець. Його клали безпосередньо на землю, згодом – на каміння або дерев'яні колодки. Вінець звався підвалиною. Стовпи каркаса надовбували в підвалини. На підвалини застосовували, зазвичай, дуб або просмолену сосну. У давнину стовпи закопували глибоко в землю, часом з корінням. У верхній частині стовпів (сохи) робили розколини, куди вкладали платви, а на них ставили крокви [8].

Подільська хата має всередині побілені стіни, внизу – підведені жовтою глиною, стіни й печі оздоблювали, здебільшого, декоративним розписом. Піч у подільській хаті має постійне місце – збоку від входу вздовж стіни, прилеглої до сіней. Інтер'єр хати традиційний. Характерним для Поділля є розміщення в покуті скрині з плоским віком. Перед скринєю ставили ослін. Біля причілкової й чільної стін на кобицях укопані лави [11, с.110].

Характерними особливостями хати на Поділлі вважаються:

- а) каркасно-вальковане та вальковане житлове будівництво;
- б) симетричність у співвідношенні горизонтальної основи й краю стріхи, між вертикалями стін, дверей і вікон;
- в) мальовничість хати – білі стіни з підсиненням заглиблених площин, висунута призьба, змащена рудою глиною. Охайності й виразності додає художній розпис;
- г) видовжена форма хат;
- д) хати мають нахилені до середини стіни. Такий прийом надає хаті більшої міцності.

Ще одна особливість подільських будівель – їхня декоративність завдяки поширенню настінного малювання (в інтер'єрах та екстер'єрах) і пофарбування кольоровими глинами стінових пло-

щин та окремих деталей. Орнаменти у вигляді фризів, гірлянд над вікнами та дверима, вазонів у міжвіконнях і на кутових піястрах, пізніше – рельєфне декорування фасадів, які засоби прикрашання житла зафіксовані у 1-й чв. XX ст.

*Хата, побудована на поч. XX ст. с. Кульчіївці
Кам'янець-Подільського району*

Однак мальовничість та декоративність подільських селянських осель не була буденним явищем. Умови життя подільських селян в другій половині XIX ст. мало чим відрізнялися від попередньої кріпацької епохи. Найпершою ж ознакою низького рівня життя краян було їх житло, яке в багатьох селах традиційно не мало димаря. Лише окремі заможні селяни опалювали свої оселі «по-білому», коли піч мала димар. Скрутне матеріальне становище, бідність абсолютної більшості селян, архаїчно улаштований побут формували зовсім іншу – далеко не романтичну картину життя українського села [12, с. 152].

Хати опалювалися «по-чорному» – без димаря. Тому в таких хатах «курного типу» завжди було повно кіптяви, через що вони були зовсім не схожі на, сформовані в нашій уяві, чепурні розмальовані хати. В буденному житті чистота та охайність української, зокрема й подільської, хати вимагала значних зусиль її господарів.

Ще сьогодні у багатьох селах Поділля є хати, що побудовані наприкінці XIX – на початку XX ст. Звісно багато з них уже частково зруйновані, або не використовуються як житло. Однак є й такі, що зазнавши деякої реконструкції, як зовні так і всередині, ще сьогодні використовуються під житло. Вони залишаються каркасними з традиційним плануванням (сіни + комора + хата + світлиця («велика хата»). Окремі хати, побудовані на початку XX ст. мають і більшу кількість кімнат за рахунок розділення великої житлової кімнати на дві меншого, але не обов'язково однакового розміру. Головним елементом, що розділяє простір житлового приміщен-

ня на дві частини в таких хатах є грубка, яка обігріває обидві кімнати. За таких умов планування хати виглядає дещо видозмінено, що знайшло відображення навіть у назвах приміщень (сіни + комора + хата+ «мала хата» + «велика хата» (світиця)).

Встановлення радянської влади на Поділлі зумовило серйозні зміни в соціокультурному просторі його мешканців, а також відповідно сприяло змінам житлово-господарського комплексу подільського села.

В 20-30-ті рр. ХХ ст. відбулися серйозні зміни в інтер'єрі селянської хати. Пояснюється це тим, що чисто вибілені, підведені фарбою, прикрашені орнаментами стіни для більшовицької орди були ознакою добробуту працюючої селянської родини, яка ставала об'єктом грабунку, знущань та нищення майна. Селянський господарський двір опустів. У хлівах не стало худоби, у стодолах та клунях збіжжя й сіна. Без потреби вони поступово руйнувалися. Як наслідок, помітно погіршився рівень життя та побут краян. Колись чепурні хати перестали білитися щоб не наражатися на грабунки та погроми. В хатах зі стін зникли вишиті рушники та образи, розмальовані печі, стіни забілювались вапном, аби не драгувати непроханих гостей. Тепер селянин, який раніше дбав про свою оселю, намагався зробити її якомога непримітнішою. Через це колись квітуче подільське село справляло гнітюче враження.

Попри всі негаразди подільське житло майже до 50-х рр. ХХ ст. залишалось переважно традиційно трикамерним – з центральним розташуванням входу (сіней, прихожої) та двобічним відносно сіней розміщенням житлових кімнат. Кухня з піччю звичайно виділяється в окреме приміщення, яке займає усталене місце – при тильній північній стіні – з входом через прихожу, сіни або кімнату. Збільшені розміри ширини хати дали можливість при традиційному для Поділля поздовжньому переділі житла виділити повноцінні по ширині та площі кімнати (спальні, дитячої або кімнати літніх батьків) [10, с.56].

У 40–50-х рр. на селі починає впроваджуватись будівництво житла за типовими проектами, які, однак все одно базувалися на традиційному для українців плануванні житла.

Цікавим щодо розвитку «нових» традицій є характер прибудов («прибоків», «притул», «причеп», галерей тощо) у сучасному житлі. В минулому вони були типовою ознакою певних локальних районів Поділля, а ганки характерні переважно для будинків заможних верств сільського населення. В повоєнний час, і особливо в 50-60-х роках при збереженні традиційного планування житла, масового поширення набула прибудова заскленої веранди. При цьому слід зазначити що в житлі Поділля веранда набрала вигляду розвиненого ганку, характерного для попереднього періоду розвитку подільського житла [10, с.57-58].

У переважній більшості сільських будинків ці веранди збереглися і до наших часів у незмінному варіанті. Вони слугу-

ють переважно своєрідним тепловим шлюзом, захищаючи від холоду вхід до житла, і одночасно декорують фасад будинку. Використовувати їх в інших цілях практично не можливо оскільки влітку це приміщення надто перегрівається і не провітрюється, а взимку – охолоджується, що значно зменшує можливість його експлуатації.

*Хата з верандою, побудована в 1962–1963 рр. с. Слобідка-Смотрицька
Чемаровецького р-ну*

В селах з'являється все більше двоповерхових будинків та будинків, споруджених за типовими проектами. Щоправда, планувальні схеми, пропонувані архітекторами індивідуальним забудовникам, у деяких випадках ще не повністю відповідають специфіці сільського побуту. Політика поступового зближення умов життя міста і села фактично нівелювало існуючі традиції житлова-господарського комплексу подільського села.

У самодіяльному будівництві 60–70-х рр. ХХ ст. намітилась тенденція в планових вирішеннях розмежувати парадну частину житла з осібним входом і господарську, яка має вихід до господарського двору. Парадна, чиста кімната («зала») займає від 30 до 40% усєї житлової площі. Частково це данина тогочасній моді, а частково – обумовлено настійними потребами сім'ї. Усі значимі для родини події провадилися саме у «великій хаті» [10, с.59-60].

Обов'язковою для Поділля господарською спорудою був погріб (льох), який викопували на глибину до 3–4 м на подвір'ї. Траплялися випадки, коли льохи розміщували під коморою, літньою кухнею, рідше – під хатою. Коли льох стояв окремо, то над ним споруджували двосхилу покрівлю. Він був призначений для зберігання картоплі, моркви, буряків, інших овочів та фруктів, для солінь. Одним із різновидів льоху була яма, в якій здебільшого зберігали буряки, картоплю та інші овочі, якими годували худобу. Для утримання худоби (корів) будували хлів. Зазвичай його розміщували у дворі. Його розмір, як і колись, залежав насамперед від чисельності худоби. Якщо раніше для утримання свиней будували кучу. То, у другій половині ХХ ст., для цього вже влашту-

вали у хлівах окремі кліті, які, до речі, досі продовжують називати «кучею». У багатьох подільських обійстях біля хліва прибудовували обору, що дало змогу краще доглядати свиней і велику рога-ту худобу теплої пори року.

Таким чином, житлово-господарський комплекс подільсько-го села середини XIX – другої половини XX століття є яскравим прикладом народної архітектури, в еволюції якого зберіглося чимало рис, які стали традиційними і передавалися із покоління в покоління. В той же час, у ньому мали місце й суттєві зміни, зумовлені не стільки модою чи раціоналізаторськими рішеннями, а саме видозміною політичної кон'юнктури, яка найяскравіше простежується у радянські часи.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гудченко З. Традиційне і сучасне в сільській забудові середньої Наддністрянщини // *Народна творчість та етнографія*. 1978. № 5. С. 67-68.
2. Данилюк А.Г. Подільська хата // *Наука і суспільство*. 1987. № 7. С. 73-75.
3. Данилюк А.Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на Західному Поділлі // *Подільська старовина*. Вінниця, 1993. С. 395-401.
4. Данилюк А.Г., Бодревич-Буць О.М. Використання каменю в народному будівництві Поділля // *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 1. С. 85-88.
5. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. URL: http://tourlib.net/books_ukr/danyljuk01.htm (дата звернення 28.11.2019).
6. Етно-національні процеси в Україні: історія та сучасність / [О.Б. Бернштейн, Н.А.Зиневич, В.Г. Зінич та ін.]; за ред В.І. Наулка. Київ: Гол. спеціалз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. 424 с.
7. Етнонаціональні трансформації в Україні / [відп. ред. Б.В. Попов]. Київ: Український Центр духовної культури, 2003. 308 с.
8. Косміна Т. Поселення, житло, забудова // *Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник* / [за ред. А. Пономарьова]. Київ 1993. URL: <http://ethnography.national.org.ua/mynuvshyna/r06.html> (дата звернення 28.11.2019).
9. Косміна Т.В. Локальні особливості народного житла південних районів Поділля // *Народна творчість та етнографія*. 1973. № 4. С. 24-31.
10. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст. Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1980. 192 с.
11. Масненко В.В., Ракшанов В.Б. Українська хата. Науково-популярне видання. Черкаси: Брама-Україна, 2012. 190 с.
12. Меженна Н., Омельяненко О. Сучасне житло і народні традиції // *Архітектура України*. 1991. № 4. С. 24-25.
13. Перетокін А.Г., Рудман І.А. Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII – кінець XIX ст.) // *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2016. № 11. С. 63-68.
14. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / [Л.Ф. Артюх, В.Г. Балущок, З.Є. Болтарович та ін.]. Київ: Доля, 1994. С. 236-260.

15. Пономарьов А. Регіональні барви України й українців // *Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. Опішне: Українське народознавство, 1999. Кн. 1. С. 57-72.*
16. Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество Украины. Київ: Будівельник, 1989. 342 с.
17. Самойлович В.П. Українське народне житло. Кінець XIX – початок XX ст. Київ: Будівельник, 1972. 32 с.
18. Самойлович В.П. Українське селянське житло та господарчі будівлі // *Нариси історії архітектури Української РСР. Київ: Держбудвидав УРСР, 1957. С. 42-154.*
19. Сауляк Б.М. Кам'яне будівництво в подільському селі. URL: <https://ukrghaх.at.ua/publ/1-1-0-2> (дата звернення: 25.11.2019)
20. Сауляк Б. М. Розвиток народного житла на Поділлі (історіографія питання). URL: https://ukrghaх.at.ua/publ/rozvitok_narodnogo_zhitla_na_podilli_istoriografija_pitannja/1-1-0-28 (дата звернення: 15.11.2019)
21. Смоляк В. В., Тимошенко О. Е. Розвиток народного житла на Східному Поділлі в період-кінця XIX – середини XX ст.: монографія. Вінниця: ВТНТУ, 2011. 112 с.
22. Традиційна українська садиба в кінці XIX ст. – на початку XX ст. / [Перегокін А., Аксьонов М., Очеретько М.] // *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. 2016, № 7 (220). С. 45-54.*
23. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии / [под ред. свящ. Е. Сецинского]. Каменец-Подольск, 1901. Вып. 9. 1064 с.
24. Шейковский К. Быт подолян: Т. 1. Вып. 1. Київ: [Б. м.], 1859. 114 с.

S. Sydoruk, D. Oliinyk

Evolution of the housing complex of Podilsk village in the middle of the XIX – second half of the XX century

The article has a local lore character. It is dedicated to the history of the Podolsk region. Attention is focused on the problem of the evolution of the housing and economic complex of the Podolsk village in the middle of the XIX – second half of the XX century. Based on the analysis of sources and historiography, the traditional typology of house construction, construction of a peasant estate and building material is determined for this region. Particular attention is paid to the place in folk architecture of the Podolsk peasant's dwelling. The characteristic features of the Podolsk house are highlighted. Specific examples show the changes that took place in the housing and economic complex of the Podolsk village during the middle of the XIX – second half of the XX century. It is noted that the traditions of folk architecture, which were passed down from generation to generation, underwent serious changes due to socio-cultural transformations, primarily related to the establishment of Soviet power in the region and changes in the political situation at the time.

Key words: Podillya, village, house, housing and economic complex, folk architecture.

Отримано: 17.11.2020

Т. В. Ігнат'єва

(м. Кам'янець-Подільський)
ORSID: 0000-0003-2140-2669

НЕОІМПЕРСЬКІ ГЕОПРОЕКТИ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Мета дослідження – розкрити зміст нових геополітичних проєктів та термінів, що з'явилися на сучасному етапі розвитку геополітичного процесу.

Методологія дослідження базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу, методах аналогії та порівняння тощо.

Наукова новизна полягає у трактуванні нової геополітичної реальності через дослідження сучасних геополітичних проєктів, що трансформують сучасну міжнародну систему.

Висновки. Створення, а особливо реалізація геополітичних проєктів Герусія, Великий Туран свідчать про намагання старих/нових геополітичних гравців переформатувати міжнародну систему шляхом закладання новітніх імперій. Для цього використовуються старі претензії територіального характеру та амбіції засновані на праві сили. Одночасно використовуються нові методики глобального панування, формуючи фінансову залежність країн та цілих регіонів. Так, Китай за допомогою своїх інвестицій, отримав «контрольний пакет» Африки, витісняє російський бізнес із Сербії, загалом, намагається контролювати весь азійський простір; а Великобританія, і після Вгехіт, залишається найбільшим фінансовим центром світу.

Одночасно з усталеними міжнародними акторами, в умовах віртуалізації світового політичного процесу, починають функціонувати новітні утворення на зразок «глибинної держави» – тіньової організації політичних лідерів, топ-менеджерів, державних управлінців тощо. Їх мета – реалізація власних планів і проєктів, досить часто всупереч державно-національним інтересам. Експерти стверджують, що всі країни «золотого мільярда» мають такі згрупування. Засобами управління глибинної держави є персоналіфікована влада, багатство, імітація реформ, а не – закон.

Сучасний світ наповнений винятковими подіями, які вносять дестабілізуючий фактор у функціонування міжнародної системи та отримали назву «чорний лебідь» (Н. Талеб). Це – потрясіння, які змінюють хід звичного розвитку. Хоча автор терміну не вважає пандемію COVID-19 саме чорним лебедем, але її наслідки вже відчуває увесь світ: закриття кордонів, ізоляція країн, геополітичний егоїзм, що став найважливішим трендом 2020 р., падіння еконо-

мічного розвитку тощо. Все це призводить до розхитування нео-ліберальної глобалізації (міжнародної системи, загалом), що в свою чергу, формує ризики руйнування існуючих геополітичних союзів – НАТО, ЄС, СОТ тощо. Світ має усі шанси від глобалізаційних проєктів повернутися до регіоналізації та зміцнення/укрупнення національних одиниць міжнародної системи, в тому числі й у форматі неолімперії до яких намагаються долучити й Україну.

Деякі експерти вважають, що «чорним лебедем» світової геополітики стала Україна. Саме за період ХХІ ст. події в нашій державі та ті, що стосувалися її мали міжнародне значення та призводили до чергової регіональної трансформації: Помаранчева революція та революція Гідності досвід яких застосовувався у Венесуелі та Гонконзі; анексія Криму, війна на Сході України привернула увагу всієї світової спільноти, об'єднавши світ санкціями проти Росії та В. Путіна; президент України В. Зеленський та його спілкування з американським президентом Д. Трампом, фактично, стало початком процедури імпліменту для останнього тощо.

Ключові слова: геополітика, геополітичні терміни, геополітичні проєкти, ГеРусія, Великий Туран, глибинна держава, чорний лебідь, міжнародна система, турбулентність, геополітичні процеси, неолімперії, Україна.

Сучасні трансформації світового розвитку надзвичайно багатогранні та різноманітні. Це і – процеси глобалізації, і регіоналізації, створення нових союзів та блоків і одночасне руйнування вже устаєних міжнародних інституцій, поява нових джерел напруги та військових конфліктів (російсько-українська війна, війна у Сирії, вірмено-азербайджанський конфлікт), економічна нестабільність світу пов'язана із пандемією COVID-19, проблеми політичного характеру (вибори президента США, Brexit, посилення на міжнародній арені Туреччини, розширення зон впливу НАТО) тощо.

Зазвичай, в таких умовах турбулентності світового розвитку сильні міжнародні суб'єкти (або ті, що бажають змінити свою глобальну статусність) відшуковують/створюють можливості отримати додаткові дивіденди за рахунок ослаблених держав та регіонів. Саме тому з'являються нові геополітичні проєкти, концепції, доктрини та терміни. Тому метою статті є з'ясування їх змісту та аналіз їх практичного використання.

Збагачення категоріального апарату геополітики відбувається протягом усього періоду існування цієї наукової дисципліни тому, що саме вона найбільше рефлексує на усі зміни світового та міжнародного простору. Якщо класики геополітики визначили класичні концепції та категорії (Ф. Ратцель, Р. Челлен, Х. Маккіндер, А. Мехен): геополітика, геополітичний простір тощо, якими користувалися науковці майже протягом століття, то у нас час відбувається процес їх інтенсифікації та диверсифікації: кіберпростір, інформаційні війни, асиметричні війни, чорний лебідь тощо (В. Горбатенко, В. Дергачов, В. Горбулін, А. Гальчинський, І. Панарін, М. Лофгрєн, Н. Талеб).

В умовах російсько-української гібридної війни на просторах Internet поширюються ідеї російського політолога Ігоря Панаріна про можливість створення нового геополітичного проекту «ГеРуссія» (далі *Герусія*). Це – ймовірний політико-економічний союз Німеччини і Росії при союзній підтримці Австрії, Італії, Угорщини та Польщі.

Загалом, ця ідея не є новою, тому що ще в другій половині ХХ ст. німецький генерал вермахту Ернст Рьомер ратував за створення єдиної держави німців та росіян – Герусії для протистояння поширенню англо-американського впливу на світові політичні процеси. СРСР у складі цього геополітичного проекту відігравав би роль сировинного джерела, економічні зв'язки з яким були досить важливими для Німеччини. Не останню роль у виборі союзника для Е. Рьомера відіграв расовий чинник – росіяни були «білим народом».

У 1983 р. Е. Рьомер видає «Маніфест німецького визвольного руху» (Граф), де зазначає, що Німеччина має «вижити» та стати єдиною. Для досягнення цілі та задач продовження існування німецького народу їй потрібно вийти з НАТО (в ідеалі – ментально відділитися від Європи), встановивши партнерські відносини (політичні, економічні, культурні, технічні тощо) з Росією. В маніфесті чітко зазначалось, що ведучі світові країни проводять політику подвійних стандартів, заключаючи договори з СРСР та одночасно забороняючи це Німеччині. Головний принцип західної політики, зазначається в документі, залишався незмінним протягом останніх 100 років – німці та росіяни мають бути ворогами та знищувати один одного, а змінити цю ситуацію можна за допомогою реалізації геопроєкту Герусія.

Розпад СРСР і створення РФ ще більше активізував намагання Е. Рьомера теоретично сформулювати необхідність створення конфедерації Німеччини та Росії за умов поглинання країні-лімітрофів Східної Європи зі столицею у Мінську (Толкователь).

У 2006 р. російський політолог (в минулому – військовий аналітик) І. Панарін запропонував геопроєкт щодо подальшого розвитку Євразійської Русі під назвою ЄС-2. Конфігурація нової євразійської структури формувалась би з ядра – союзу Німеччини та Росії, яке б підтримувало вісь Париж – Берлін – Москва – Пекін – Нью-Делі – Тегеран. Це утворення науковець назвав «ною Євразією» і дало б змогу перетворитися РФ у світового гіганта. На думку І. Панаріна, у світі мало залишитися три центри сили: ЄС, Євразійський Союз і Китай, а з'єднувальною ланкою мала б стати саме Росія (Дедеоглу Б.).

З 2019 р. І. Панарін вже у своєму аналітичному огляді «Мировая политика» знову розгортає тему створення Герусії, зауважуючи, що в Німеччині є люди які хочуть такого об'єднання (Политика). Певно він апелює до В'ячеслава Сейвальда, який вважає себе російсько-німецьким патріотом та ініціатором російсько-німецького союзу «Геруссія» (Геруссія).

Панарін вважає, що англо-американська міжнародна політика підштовхує Європу на Схід, до Китаю та Росії. В рамках цього твердження логічно вписувалася політика президента Д. Трампа на відсторонення від європейських справ та зосередження США на своїх проблемах, з однієї сторони та вихід Англії з ЄС – з, іншої. Це саме робить Китай втілюючи в життя геопроєкт «один пояс – один шлях» (із 2010 рр.), намагаючись заповнити європейський геополітичний простір своєю присутністю (економічною, фінансовою, торгівельною тощо).

Деякі геополітичні експерти навіть наголошують на гіпотетичній можливості створення союзу Німеччини та РФ, який залишить США на узбіччі світової «шахівниці». При такій комбінації американські війська у Європі будуть зайвими, а їх місце займуть – російські. Звичайно, проти такого розвитку подій буде виступати ціла низка європейських держав.

Що можуть отримати Німеччина і Росія у випадку створення «Геруссии»? Німеччина – найпотужніша європейська держава, з передовою економікою та технологіями, сильним впливом не тільки на європейські, а й світові політичні процеси. В свою чергу, Росія може стати ресурсною базою Герусії (в тому числі, привнести і людський потенціал), вона володіє передовими космічними технологіями, боєздатною армією та величезним ВПК. Сукупність зазначених факторів зроблять такий союз найсильнішим (і територіально-географічно значимим) геополітичним гравцем планетарного масштабу.

Далі геополітичні «мрійники» планують залучення як стратегічного партнера до Герусії Китай, та створити геополітичну вісь Берлін – Москва – Пекін. Після цього прийде черга залучення Індії, Ірану, СА, Туреччини. Отже, І. Панарін вважає, що прийшов час докорінно змінити геополітичну конфігурацію світу. Під впливом США мають залишитися лише Латинська Америка, Австралія, Японія та Великобританія (загалом західна півкуля).

Геополітичний потенціал країни вважає американський науковець Р. Коллінз (Коллінз, 2008, с.35-52) пов'язаний із їх прагненням до експансії. Там де втрачають позиції одні держави, інші – їх намагаються собі підпорядкувати (не обов'язково цей процес відбувається географічно, а здебільшого – санкціями, ембарго, кібератаками та кіберзагрозами). Саме тому з'являються нові геопроєкти які обґрунтовують необхідність розширення/трансформацію геополітичного простору.

Ще один геополітичний проєкт переструктурування простору XXI ст. – пантюркський проєкт Великий Туран, утворення єдиної держави для всіх етнічних тюрк. Вперше проєкт Великий Туран був сформований ще Кемалем Ататюрком (на зламі XIX–XX ст.) і мав на меті формування світської тюркської держави під патронатом Туреччини.

Перші кроки реалізації даного проєкту відбулися в Стамбулі (1991 р.), де проходив симпозіум тюркського алфавіту. Саме там

на основі латиниці був розроблений єдиний алфавіт для майбутнього Великого Турану. У найближчому часі на нього перейшли Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан та Казахстан. А вже з 1992 р. на постійній основі відбуваються саміти держав тюркської мови. Також у 2009 р. була створена Рада співробітництва тюркомовних держав (окрім зазначених держав туди ввійшли Киргизія та Туреччина).

Президент Казахстану Н. Назарбаєв, виступаючи 2012 р. у Стамбулі звернувся до мрії К. Ататюрка щодо об'єднання усіх тюрк (біля 200 тис.), що могли стати значною силою на політичній карті світу (Нестеров) та альтернативою Європейському Союзові.

Звернемо увагу на одну особливість Великого Турану. Тюрки (казахи, башкири, татари, узбеки тощо) за умов реалізації цього пантюрського проекту не зможуть стати рівноправними етнічними одиницями, а – поступово асимілюються в турецькій нації (стануть щось на зразок «радянського народу», де провідну роль відігравали росіяни).

Черговим кроком реалізації проекту стало оголошення про створення об'єднаної армії тюркських країн (жовтень 2020 р.) в якій має нараховуватися біля 3 млн. військових (Армия).

Туреччина, та її президент Р. Ердоган будують Великий Туран із метрополією у вигляді «новітньої Османської імперії» шести держав і однієї нації (Армия). Саме так вони підсумували завершення європейського інтеграційного процесу Туреччини та розпочали відродження «Великої Туреччини» отуреченням Європи та реалізацією ідеології неоосманізму.

Великий Туран будується різними каналами: турецькі проповідники, серіали, навчання військових із Середньої Азії (зокрема, узбецьких), сумісні військові навчання, фінансування військових потреб та будівництво військової бази (зокрема, в Киргизії) тощо.

Турколог А. Іспарян вважає, що у вересні 2020 р. в Нагірному Карабасі Туреччина зробила чергову спробу просування проекту Великий Туран за допомогою Азербайджана (Турція, 2020). Після початку воєнних дій між Нагірним Карабахом й Азербайджаном, Туреччина оголосила про повну підтримку (в тому числі воєнну) останнього.

Сучасні адепти у сфері геополітики створюють не тільки відповідні проекти переструктурування простору, які намагається зреалізувати політична еліта, вони, одночасно, продукують або адаптують відповідну термінологію – глибинна держава, чорний лебідь.

Експерти стверджують, що термін «глибинна держава» з'явився в 2014 р. з легкої руки Майка Лофгрена, американського письменника, автора книги про глибинну державу та экс помічника Конгресу США від республіканців. Розкриваючи його зміст він зазначає, що це – тіньова організація впливових політиків (і не тільки), в руках яких зосереджена реальна влада. Свою могутність вона черпає з кадрів національної безпеки та розвід-

ки. Саме тому фундаментом глибинної держави є високопосадовці розвідки, армії, судових інститутів та навіть організованих злочинних угруповань. Їх взаємодія формує різноманітні союзи та спілки (із включення топ управлінців). Іншими словами, глибинна держава – це національна еліта, ядром якої є державотворчий істеблшмент. Головне завдання такої держави вважає М. Лофгрєн, управляти макроролітїкою своєї держави (в даному випадку – США), через нав'язування відповідних рішень і дій державним службовцям.

Це призвело до того, що пересічний американець майже усунений від прийняття рішень, він не впливає на процес формування свого уряду, та навіть на свою долю.

Потрібно звернути увагу на те, що існує і традиційно нейтральне розуміння терміну «глибинна держава» – як об'єднання висококваліфікованих спеціалістів: дипломатів, бюрократів, науковців, що сповідують базові цінності та високий професіоналізм (Коронокрїза, 2020).

Функції глибинної держави вражають своєю масштабністю. Це і контроль фінансових потоків/банків (більшість банків знаходиться у власності представників тїньової еліти), міжнародної торгівлі, ЗМІ тощо. Іншими словами, у міжнародному просторі з'явився новий впливовий гравець, який не поступається реальним державам та їх союзам.

Широкє використання терміну «глибинна держава» відбулося з легкої руки американського президента Д. Трампа у 2017 р. який вважав, що глибинна держава була прямою загрозою для його президентства, зазначаючи що її координатором є Б. Обама.

Глибинна держава становить загрозу існуванню своїх держав через заміну елементів державного суверенітету глобальними структурами. Саме такий процес відбувається сьогодні в Україні, яка вже тривалий час живе під зовнішнім керівництвом США, вважають деякі українські топ політики (Тимошенко, 2020).

Про існування двох держав, внутрішньої та зовнішньої, у кордонах України писав Віктор Небоженко (2018 р.). Саме внутрішня держава, як конгломерат топ-управлінців, представників еліти, криміналітету тощо, експлуатує зовнішню. Сергій Гай запропонував називати таку державу – тїньовою. Основні засоби управління глибинної держави Україною: персоніфікована влада, багатство, імітація реформ, а не – закон (Небоженко, 2018).

Олігархічне управління Україною вже призвело до перетворення нашої держави в об'єкт міжнародної політики. Держава перетворилася з промислово-аграрної країни у аграрну. Вона втрачає свій людський капітал через масову трудову міграцію. Відкриття ринку землі призведе до зосередження цього ресурсу в руках місцевих та зарубіжних олігархів. Зауважимо, що все це відбувається в умовах російсько-української війни. Отже, за таких умов держава приречена на подальший занепад.

Поява глибинних держав це – результат: як віртуалізації політичного/геополітичного простору, формування зовсім нових наднаціональних структур управління, так і боротьби за світове панування глобалізаторів (прихильників однополярного світу), що вступили у протистояння із прихильниками багатополярного світу.

Термін «чорний лебідь» ввійшов у науковий обіг через однойменну книгу американського письменника Насіма Талеба, що сьогодні перекладена більше ніж 30 мовами світу. Його зміст автор зводить до появи таких подій, що ламають логіку устаєного життя, які неможливо передбачити, а рух суспільного життя/процесу відбувається завдяки унікальним потрясінням, змінам, «стрибкам». Талеб вважає, що сучасний світ, повністю залежить від дуже виняткових подій (великий масив даних нічого не підтверджує), а поодинокий випадок може перевернути все (Талеб, 2010, с.103, 459).

Теорія «чорного лебедя» досить сильно піддавалась критиці науковців, але коронавірус та й увесь 2020 р. дуже наглядно показав залежність сучасної цивілізації від пандемії (та, мабуть, і від інших видів глобальних небезпек). Хоча, з точки зору Талеба, пандемія не є чорним лебедем, бо їй можна було запобігти (Талеб, 2020).

Наслідки «чорного лебедя» 2019–2020 рр. будуть носити глобальний характер:

- неспроможність подолати/ефективно протистояти пандемії окремими державами та глобальною спільнотою можливо призведе до створення всесвітніх структур епідеміологічного характеру та до реформування ВОЗ, загалом;
- видозміниться структура глобальної торгівлі, значно зменшиться сегмент глобальних послуг, розваг, лакшері;
- з новим натиском буде відбуватися діджиталізація та автоматизація економіки;
- саме діджиталізація, яка з успіхом пройшла апробацію в Китаї під назвою «соціальне рейтингування» може дати поштовх до швидкого поширення глобального цифрового тоталітаризму під гаслом впровадження G5 технологій. А він, в свою чергу, може стати альтернативою сучасній формі глобалізації;
- пандемія може призвести до глобальної кризи через самоізоляцію держав і втрати виробничих зв'язків, що відкине світовий розвиток у минуле;
- для компенсації фінансових втрат під час пандемії країни змушені будуть запустити процес емісії, що також не сприяє їх економічній стабільності. Одночасно буде відбуватися збільшення кількості світових грошей на міжнародному ринку, що призведе до реструктуризації/поділу світу між власниками світових грошей.

Загалом, пандемія COVID-19 провокує світову кризу вихід з якої будуть шукати у формуванні єдиного глобального управління – світового уряду.

Деякі експерти вважають, що «чорним лебедем» світової геополітики стала Україна. Саме за період XXI ст. події в нашій державі та ті, що стосувалися її мали міжнародне значення та призводили до чергової регіональної трансформації: Помаранчева революція та революція Гідності досвід яких застосовувався у Венесуелі та Гонконзі; анексія Криму, війна на Сході України привернула увагу всієї світової спільноти, об'єднавши світ санкціями проти Росії та В. Путіна; президент України В. Зеленський та його спілкування з американським президентом Д. Трампом, фактично, стало початком процедури імпичменту для останнього тощо.

В умовах турбулентності світового розвитку який спричинений тривалою пандемією коронавірусу, появою нових джерел напруги та воєнних вогнищ, лідери світової політики активно формують можливості отримати додаткові дивіденди за рахунок ослаблених держав та регіонів. Саме тому з'являються нові геополітичні проекти, концепції, доктрини та терміни які обслуговують ці геополітичні прагнення.

Створення, а особливо реалізація геополітичних проектів Герусія, Великий Туран свідчать про намагання старих/нових геополітичних гравців переформатувати міжнародну систему шляхом закладання новітніх імперій. Для цього використовуються старі претензії територіального характеру та амбіції засновані праві сили (Медведев, 2020).

Звичайно, у новітній час, з'явилися і нові методики глобального панування засновані на силі фінансового впливу. Так, Китай за допомогою своїх інвестицій, отримав «контрольний пакет» Африки, витісняє російський бізнес із Сербії, загалом, намагається контролювати весь азійський простір. Та ж сама Великобританія, і після Brexit, залишається найбільшим фінансовим центром світу.

Одночасно з усталеними міжнародними акторами, в умовах віртуалізації світового політичного процесу, починають функціонувати новітні утворення на зразок «глибинної держави» – тіньової організації політичних лідерів, топ-менеджерів, державних управлінців тощо. Їх мета реалізація власних планів і проектів, досить часто всупереч державно-національним інтересам. Експерти стверджують, що усі країни «золотого мільярда» мають такі згрупування. Засобами управління «глибинної держави» державою Україна є персоніфікована влада, багатство, імітація реформ, а не – закон.

Сучасний світ, повністю залежить від дуже виняткових подій вважає Н. Талеб. Їх він назвав «чорними лебедями» – потрясіння, які змінюють хід звичного розвитку. Хоча автор терміну не вважає пандемію COVID-19 саме такою подією, але її наслідки вже відчуває увесь світ: закриття кордонів, ізоляція країн, геополітичний егоїзм, що став найважливішим трендом 2020 р., падіння економічного розвитку тощо. Все це призводить до розхи-

тування неоліберальної глобалізації, що в свою чергу, формує ризики руйнування існуючих геополітичних союзів – НАТО, ЄС, СОТ тощо. Світ має усі шанси від глобалізаційних проєктів повернутися до регіоналізації та зміцнення/укрупнення національних одиниць міжнародної системи, в тому числі й у форматі неоімпері до яких намагаються долучити й Україну.

Список використаних джерел і літератури:

1. Армия Великого Турана выстраивается против ОДКБ. URL: <https://news.rambler.ru/middleeast/44808811-armiya-velikogo-turana-vystraivaetsya-protiv-odkb/> (дата звернення 2.09.2020).
2. Геруссия. Росийско-германская аналитика. В. Сейвальд и Д. Таран. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UqgJGu5LfkE> (дата звернення 25.06.2020).
3. Граф Ю. Генерал Отто Ернст Ремер – борец за русско-немецкую дружбу. URL: <https://rami.tv/russia/remer.html> (дата звернення 30.09.2020).
4. Дедеоглу Бериль. Синдром Панарина. URL: <https://inosmi.ru/politic/20161116/238222287.html> (дата звернення 30.09.2020).
5. Колинз Р. Макросоциологическое предсказание: пример колапса СССР // *Социологический журнал*. 2008. № 4. С. 35–52.
6. Клімкін, Умланд. Коронакриза може призвести до зміцнення «глибинної держави» // *ZN, UA*. 2020. 15 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/koronakriza-mozhe-prizvesti-do-zmicnennya-glibinnoyi-derzhavi-eksperti-ukrayinskogo-institutu-maybutnogo-344773_.htm (дата звернення 9.09.2020).
7. Медведев А. Мир взялся за строительство новых империй // *Взгляд*. 2020. 2 октября. URL: <https://yandex.ua/turbo/vz.ru/s/news/2020/10/13/1065077.html> (дата звернення 12.10.2020).
8. Небоженко В. «Глибинна держава» перемогла Україну // *День*. 2018. 3 березня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/glybunna-derzhava-peremogla-ukrayinu> (дата звернення 26.08.2020).
9. Нестеров П. Геополитический проект «Великого Турана». URL: <https://anna-news.info/geopoliticheskij-proekt-velikogo-turana/> (дата звернення 28.07.2020).
10. Политика. Профессор И.Н. Панирин. Геруссия. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IQqNGogNEuo> (дата звернення 25.06.2020).
11. Талеб Н. Черный лебедь // *Под знаком непредсказуемости*. Москва: Колибри, 2010. 528 с.
12. Талеб Насім: пандемія коронавірусу – не чорний лебідь, її можна було уникнути // *Ліга. Новости*. 2020. 31марта. URL: <https://ua-news.liga.net/economics/news/nassim-taleb-pandemiya-koronavirusu---ne-chorniy-lebid-ii-mojna-bulo-uniknuti> (дата звернення 12.10.2020).
13. Україна у світовій політиці: неочікувана роль. URL: <https://matrix-info.com/ukrayina-chornuj-lebid-svitovoyi-geopolityky/> (дата звернення 10.10.2020).
14. Тимошенко Ю. Треба казати правду – Україна опинилась під зовнішнім керівництвом. URL: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-treba-kazati-pravdu-ukra%D1%97na-opinilasya-pid-zovnishnim-upravlinnyam/> (дата звернення 10.10.2020).
15. Толкователь. 23.04.2015. URL: <http://ttolk.ru/2015/04/23/%d0%bd%d0%b5%d0%be%d0%bd%d0%b0%d1%86> (дата звернення 30.09.2020).

16. Турция предпринимает попытку создания «Великого Турана» – тюрколог // ИА Красная весна. 2020. 4 октября. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/e9c2f984> (дата звернення 8.10.2020).
17. Что такое «глубинное государство». URL: <http://www.rodkom.com.ua/chto-takoe-glubinnoe-gosudarstvo/> (дата звернення 2.10.2020).

T. Ihnatyeva

Neo-imperial geopolitics as a factor of transformation of the modern international system

The research objective is to provide the meaning of new geopolitical projects and terms which have appeared at the current stage of development of geopolitical process.

Methodology of the research is based on general scientific methods of analysis, synthesis, methods of analogy and comparison, etc. Novelty of the research is to interpret new geopolitical reality by means of studying modern geopolitical projects which transform modern international system. Conclusions. Formation and implementation of such geopolitical projects as GE Russia and the Great Turan reflect efforts of old/new geopolitical players to restructure the international system by means of establishing new empires. To achieve this aim they use old territorial claims and ambitions based on the rule of force; at the same time new methods of global domination are used to establish financial dependence of some countries and the whole regions. In the view of this, China has got “a controlling stake” in Africa by means of investments, drives Russia out of business in Serbia and generally speaking, tries to dominate in the whole Asian region; and Great Britain remains the world’s largest financial centre even after Brexit.

New formations such as “a deep state”, which is a shadowy organization of political leaders, top managers, government officials etc., begin to function simultaneously with the established international players under conditions of virtualization of the global political process. Their aim is to implement their own plans and projects and quite often without due regard for the national interests. Experts state that such groups exist in all the countries of the Golden Billion. Personified power, wealth, imitation of reforms substitute the law as the means of governing in a deep state.

The modern world is full of exceptional events which contribute to destabilizing factor in functioning of the international system and are called “a black swan” (N. Taleb). These perturbations change the normal course of events. Though the author of the term does not consider COVID-19 pandemics to be the “black swan” but its impact can be traced everywhere in the world: border shutdowns, countries isolation, geopolitical selfishness which has become the global trend in 2020, deterioration of the economic development, etc. All these factors contribute to destabilizing neoliberal globalization (international system in general) and heighten the risk of destroying existing geopolitical alliances such as NATO, the EU, the WTO, etc. Correspondingly, the concept of globalization will change, switching from globalization of principles to globalization of interests.

Key words: geopolitics, geopolitical terms, geopolitical projects, GE Russia, the Great Turan, a deep state, a black swan (event international system, turbulence, geopolitical processes, neo-empire, Ukraine).

Отримано: 16.10.2020

В. С. Лозовий

(м. Київ)

ІСТОРИЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛІТИКИ РОСІЇ

У статті з'ясовано, що у Росії позитивна міфологія Другої світової війни (Великої Вітчизняної війни) використовується для формування національної ідентичності, легітимації владної політики, консолідації та мобілізації суспільства навколо авторитарного режиму, висунання претензій на статус наддержави та геополітичні впливи.

Зазначено, що міф перемоги у Великій вітчизняній війні використовується Кремлем як концептуальна основа для пояснення та тлумачення подій гібридної війни в Україні. Крізь призму подій 75-річної давнини сприймаються сучасні політичні події. Анексія Криму, агресія на Сході України, загострення відносин із західними країнами, все це подається як боротьба Росії з «фашизмом» і її традиційне протистояння підступним, експансіоністським планам Заходу, які цей «фашизм» породжують. У Кремлі вважають, що історична політика західних держав використовується ними для об'їзду власних геополітичних інтересів, а противагу інтересам Росії. Відповідно Росія бореться за історичну правду щоб відстояти свої законні права, раніш забезпечені нормами міжнародного права та визнаними угодами з іншими державами, що були укладені у результаті історичних, у тому числі й воєнних подій 75 років тому.

Констатується, що після розвалу комуністичної системи з'явилася нова інтерпретація подій пов'язаних з Другою світовою війною, яка проводить знак рівності між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом і ставить під сумнів право радянського народу вважати себе «визволителем Європи», оскільки розглядає післявоєнну політику СРСР у Центрально-Східній Європі як нову окупацію або повне обмеження суверенітету. Росія як правонаступник СРСР називає такі твердження фальсифікацією історії, яка шкодить її геополітичним інтересам і різко опонує їм, що призводить до «історичних війн» та міждержавної напруги. Зроблено висновок, що маніпулювання історичною пам'яттю є потужним знаряддям боротьби за геополітичні впливи.

Ключові слова: Росія, Україна, геополітика, Друга Світова війна, Велика Вітчизняна війна, перемога, фашизм, міфологія війни, маніпулювання.

Друга світова війна ще й зараз хвилює багатьох, оскільки її наслідки відчуваються дотепер. 2020 рік проходить під знаком 75-річчя перемоги над нацизмом та закінчення Другої світової війни. Наближення цієї дати ще в 2019 році викликало нову хвилю різних історичних інтерпретацій, дискусій, полеміки та напруги між державами. Але в Росії ця тема найбільше політизується.

Чому саме тема Другої світової війни (у російському варіанті – Великої Вітчизняної війни) найчастіше використовуються Кремлем як інструмент внутрішньої та зовнішньої політики? Науковці пояснюють це тим, що з усієї російської історії перемога у Великій вітчизняній війні є одним з небагатьох епізодів минулого, придатного для політичного використання за критерієм бачення події (і себе в цій події) у позитивному світлі. Велика вітчизняна війна інтерпретується у Росії як велична місія звільнення радянською армією Європи від всесвітнього зла – нацизму та фашизму.

Міф «Великої Вітчизняної війни» і «Великої Перемоги» є базовим державно-консолідуючим міфом сучасної Росії. Символ «Великої Перемоги» завдяки його інтенсивному політичному використанню, з одного боку, і вкоріненості у масовій свідомості, з іншого, виступає у якості важливого підґрунтя сучасної російської ідентичності [1].

Тема війни, значима також для конструювання національно-державних ідентичностей України та більшості європейських країн, тому вона стала грати важливу роль у міжнародній символічній політиці, перетворюючись на об'єкт жорсткого суперництва інтерпретацій. Цим пояснюється наполегливість Москви у «війнах пам'яті», що розгорнулися у Центрально-Східній Європі в останні десятиліття. Після декларування правлячою верхівкою Росії повернення статусу наддержави, історія СРСР виявилася політично придатною для Кремля, насамперед як історія великої держави з якою рахувалися у світі. Так пам'ять про Другу світову війну стала ареною політичної боротьби і вагомою ставкою в геополітичній грі.

Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлювалися В. В'ятровичем, С. Грабовським, В. Гриневичем, А. Портновим, Я. Грицаком, О. Штоквишем, В. Тилішаком тощо. Проте тема використання Росією геополітичного контексту подій Другої світової війни потребує подальшого дослідження.

Мета статті – визначити ключові аспекти інтенсивного використання Росією подій Другої Світової війни як інструменту геополітики, проаналізувати особливості маніпуляції ними.

Історія в Росії традиційно використовувалася для легітимації влади та її політики, як у країні, так і на міжнародній арені. Оскільки головним чинником легітимності є Велика вітчизняна війна, протягом останніх років у Росії святкування перемоги СРСР надзвичайно політизується. Підкреслюється провідна роль російського народу у поразці Німеччини, а участь інших народів СРСР (зокрема і українського) у війні розглядається як другорядна. Применщується внесок західних союзників у перемогу. Для сучасних росіян – Росія бачиться країною-мученицею (27 млн. загиблих) і країною-переможницею.

Зараз російська влада все більше повертається до радянських інтерпретацій історії Великої Вітчизняної війни, викорис-

товуючи їх для вирішення сучасних завдань. Усередині країни режим В. Путіна зайнятий зміцненням своєї влади. З цією метою Кремль наполегливо захищає «священну пам'ять перемоги» у Великій вітчизняній війні. Особливий наголос робиться на тих аспектах історії, які, з точки зору сучасних політиків, могли б допомогти їм зконсолідувати суспільство навколо авторитарного лідера. Йдеться про пропаганду «єднання» правителів та народу. Особливо популяризується Сталін як державний діяч. У російській масовій свідомості образ «Перемоги» пов'язаний із зображенням «твердої та ефективної» влади на чолі з сильним лідером Сталіним, національною єдністю навколо вождя. Він створив державу, яку всі боялися. І міжнародну систему, яка дозволяла нав'язувати свої інтереси іншим країнам. Все це особливо важливе для В. Путіна сьогодні. Пропаганда переконує, що як і в період війни, перетворити країну на одну з найпотужніших держав можливо лише завдяки сильній владі та амбітній державі, і саме таку політику втілює В. Путін. Водночас інформація про злочини тоталітаризму та роль радянської держави у трагедії народів СРСР та Європи замовчується.

Присутність значних рудиментів радянського минулого в ідентичності сучасної Росії тягне за собою важливі наслідки для міжнародної політики. Авторитарна політична система, на чолі якої стоїть «мудрий і сильний національний лідер» вимагає наявності «великої ідеї» і такою ідеєю стала ідея геополітичного реваншу, відновлення світового впливу Росії. Пропаганда історії «Великої Перемоги» формує імперський погляд на світовий порядок, мілітаризацію свідомості, що виражається у гаслі «можемо повторити», тобто перемоги у новій війні. Досвід війни повністю відповідає сьогоднішньому агресивному сприйняттю реальності частини росіян, які підтримують експансіоністську політику Кремля.

Для консолідації та мобілізації російського населення навколо свого режиму Путін нагнітає атмосферу політичного протистояння з «ворожим Заходом» та тими країнами, які за твердженням Кремля виступають його «інструментом у антиросійській боротьбі» – передусім Україною.

У російській історії відомі прецеденти, коли можновладці свої внутрішні проблеми розв'язували за рахунок зовнішньої експансії. Після того як Кремль анексував Крим, розпочав війну на Донбасі, в Росії вдалося роздмухати патріотичну істерію, відволікти суспільство від важливих життєвих проблем, викликати значне занепокоєння в Європі і дещо задовольнити власні комплекси щодо величчя та геополітичного домінування. Приєднання до Росії Криму подали російському народу як успішний крок з відновлення наддержави.

Для легітимації проектів пострадянської інтеграції та «стратегічного партнерства» колишніх республік СРСР, важливим символічно-пропагандистським ресурсом стала пам'ять про

«спільну Перемогу», а для посилення впливу в Європі, концепт «визвольної місії радянської армії». Кремль вважає, що це забезпечує РФ моральне право займати домінуюче становище в регіоні, а також додаткові можливості претендувати на лідерство в сучасній системі міжнародної безпеки.

Водночас «міф Великої Перемоги» також є в певній мірі проблематичним, оскільки уславлення героїзму радянського народу під час Другої світової війни неминуче тягне за собою необхідність оцінки сталінізму і післявоєнної політики СРСР щодо держав Центральної та Східної Європи. Кремль, оспівуючи Велику вітчизняну війну як величний подвиг та самопожертву, що ніс народам визволення, вибілюючи сталінський тоталітаризм, маніпулює історичними фактами та інтерпретує їх так як вигідно путінському режиму. виправдовується радянсько-нацистський пакт, який дозволив разом з німецьким союзником знищити Польщу, окупувати країни Балтії, напасти на Фінляндію. Тиражується інформація про українських та прибалтійських колаборантів, але майже ніколи не згадується про Власовську армію, Локотську республіку та інші російські колаборанські підрозділи, а також масове дезертирство, здачу в полон, помилки радянського командування під час війни, що призводили до величезних втрат.

Росія традиційно використовує історичні факти для надання правомірності своїм політичним діям, зокрема й щодо України. Ще з імперських часів Київська Русь розглядалася як колицка російської державності, стверджувалося, що українці та росіяни один народ. Відтак концепція «збирання руських земель», визволення братів, стала історичним обґрунтуванням політики російської і радянської експансії. Відтак, російська пропаганда пояснює військову операцію армії СРСР на території Польщі у вересні 1939 року як місію захисту українців та білорусів, що проживали на цих землях. Схоже Росія виправдовувала свою анексію Криму. У промові присвяченій приєднанню півострова до Росії, Путін знову звертається до історії Другої світової війни як інструменту легітимації анексії. Звичайно ж він згадує українських націоналістів, а характеризуючи тогочасну владу вдається до персоналізованих історичних аналогій: «українські ідейні спадкоємці Бандери – поплічника Гітлера під час Другої світової війни» [2]. Тобто, українські націоналісти загрожували репресіями кримчанам і Росія приєднала Крим щоб їх захистити.

Російська влада перетворила ідею відродження фашизму в Україні в інструмент внутрішньої та міжнародної політики. Постійно акцентуючи тему «неонацизму», тиражуючи інформацію про «фашистів», кремлівська пропаганда ставить за мету: у внутрішньо-українському контексті розколоти країну і потрактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом; у внутрішньо-російському контексті створити образ ворога і викликати потребу з ним боротися; у зовнішньополітичному кон-

тексті зробити вразливими для критики позиції прихильників України за підтримку нібито «фашистського режиму».

Створюючи навколо Великої Вітчизняної війни мілітаристський культ, демонізуючи «українців-фашистів», проросійська пропаганда закладала ідеологічні засади антиукраїнських подій весни 2014 р. Сепаратистам не довелося вигадувати майже нічого нового, щоб виправдати захоплення влади, заклики до втручання Росії та розв'язування війни проти України [3]. Після перемоги Майдану нагнітання страху перед «українським фашизмом» легітимізувало дії заколотників та владу ДНР і ЛНР. Вони стверджували, що народ Донбасу мобілізувався саме на боротьбу з фашизмом, ставлячи на чільне місце пам'ять про Перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. У квазідержавках відбулося декілька «антифашистських» з'їздів, на яких стверджувалося, що «антифашистська боротьба в Новоросії – продовження боротьби радянського народу з фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни» [4].

Не випадково події війни рясніють аналогіями з сучасністю. Риторика пов'язана з «Великою Вітчизняною війною» («карателі», «нацисти», «ополченці»), стала використовуватися для опису того, що відбувається в Україні.

Очевидним продовженням теми легітимізації претензій Росії на роль глобального геополітичного гравця є захист російської версії подій війни від критиків як поза країною, так і всередині неї.

Після декомунізації Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) і розвалу Радянського Союзу, Росія втратила геополітичний вплив. Державне будівництво посткомуністичних та пострадянських країн, їх просування в ЄС та НАТО поставило на порядок денний питання про нову інтерпретацію подій пов'язаних з Другою світовою війною, ревізію деяких її підсумків.

Згідно нової версії, два тоталітарні режими (нацистський та комуністичний) у 1939 р. підписали пакт про розподіл сфер впливу в Європі, що дало поштовх початку Другої світової війни. Тобто, вони обидвоє несуть відповідальність за розв'язання війни. Однак, лідери цих режимів дивилися на пакт як на тактичний хід і мали на меті власне домінування на континенті. Відповідно, нацисти підкоривши багато європейських країн і встановивши там режим терору, врешті напали на СРСР. Для демократичних країн Заходу, частина яких вже вела війну з Німеччиною, СРСР, не зважаючи, на свою тоталітарну систему, став природним союзником. Нацистська Німеччина, яка проводила політику геноциду та терору і стала уособленням абсолютного зла, зазнала поразки. Союзники США та Британія, піддавшись тиску потужного у воєнному відношенні СРСР, у Ялті та Потсдамі вимушені були визнати домагання Сталіна про поділ Європи на сфери впливу. Після того, низка країн Центральної та Східної Європи, або увійшли в СРСР (країни Балтії), або у них насаджено комуністичні режими

обмеженого суверенітету, що зараз ними трактується як повторна окупація. Надалі розпочинається «холодна війна» – потужне протистояння двох політичних систем – комуністично-тоталітарної і демократичної, яке закінчилося звільненням країн ЦСЄ з-під диктату СРСР, і врешті, розпадом самого СРСР. Таким чином, демократичний Захід здобув перемогу у боротьбі проти двох потужних тоталітарних систем, спочатку нацистської, а потім і комуністичної, і приніс народам Європи свободу і демократію. Пострадянську Росію, як правонаступницю СРСР, за прикладом переможеної післявоєнної Німеччини, закликали покаятися і спокутувати провини за злочинні дії проти низки європейських країн, а також провести повну декомунізацію самої Росії. Перемога СРСР над нацизмом (у Росії її фактично приватизували) була потужним засобом легітимації її статусу великої держави і сфери впливу у Центрально-Східній Європі. Нові історичні інтерпретації щодо «звільнення» або «поневолення» цієї частини континенту Радянським Союзом і заяви, що режими Сталіна та Гітлера однаково злочинні, неминуче підривають статус СРСР як «визволителя Європи» і підважують той символічний капітал, на який могла б спертися Росія у своїх претензіях щодо впливу на європейську політику. Частина центрально й східноєвропейських країн використовують нову історичну інтерпретацію для обґрунтування своєї політики інтеграції в європейській структурі та НАТО з одночасними закликами до стримування експансіоністської Росії.

Україна також заявила, що під час Другої світової війни наша країна стала ареною протистояння «двох тоталітарних режимів». Таке тлумачення показує складність військово-політичної ситуації періоду воєнного протистояння, і поряд з героїчним аспектом війни, визначає її як національну трагедію поневолення. Воно підважує радянсько-російський наратив про «Велику вітчизняну війну» і міфологію «визвольної місії СРСР».

Напередодні 75 річниці перемоги над нацистською Німеччиною, на «історичному фронті» з новою силою розгорілася інформаційна війна. Різно негативно відреагував Кремль на резолюцію Європейського парламенту від 19 вересня 2019 р. «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи»[5]. Ця резолюція, серед іншого, засуджувала злочини, скоєні радянським тоталітарним режимом, звинувачувала СРСР (поряд із нацистами) у початку Другої світової війни.

Реакція Кремля підкреслює важливість розуміння історії Другої світової війни для внутрішньої та міжнародної політики Росії, оскільки пам'ять та історія розглядається як важливе суспільно-політичне поле битви за свідомість росіян та геополітичні впливи. Відтак, маніпулюючи фактами, Москва намагається дати відкоша політичним заявам, які інтерпретують минулі події таким чином, щоб завдати шкоди інтересам Росії, підважуючи наратив визволення Європи СРСР.

Путінський режим вважає, що розкриття історичної правди буде мати негативні наслідки для Росії. З одного боку – на стабільність її політичної системи. Прикладом слугувало викриття багатьох чорних сторінок історії СРСР, зокрема і Великої вітчизняної війни, у період перебудови, що продемонструвало злочинність тоталітарної системи, дискредитувало ідеологію радянської держави, викликало свідомісний колапс, і врешті призвело до її розвалу. З іншого боку – об'єктивні факти можуть зашкодити міжнародному іміджу та інтересам Росії. Адже за часів М. Горбачова було визнано існування пакту Молотова-Ріббентропа, який дав поштовх Другій світовій війні, визнано злочин у Катині, засуджено втручання у Чехословаччину в 1968 році тощо. Розкриваючи історичну правду, М. Горбачов відкрив шлях країнам Центральної та Східної Європи до адекватного трактування своєї національної історії, посилення антикомуністичних рухів, а відтак і до розвалу Варшавського блоку, виходу з-під контролю СРСР та зближення із Заходом.

Показовими є напружені стосунки Росії щодо інтерпретації історичних подій з Польщею і їх суперечка про відповідальність СРСР за початок Другої світової війни. Президент В. Зеленський заявив, що Україна підтримує позицію Польщі в історичній суперечці з Росією щодо злочинної змови тоталітарних режимів та відповідальності СРСР за початок Другої світової війни, що викликало різку заяву МЗС РФ [6].

Як зазначалося, сучасна російська політична ментальність (і керівництва і широкого загалу населення) базується на прагненні здобути міжнародно визнаний статус «великої держави» [7]. Переслідуючи цю мету, Москва висуває на перший план ті історичні факти, які підтримують цей статус, одночасно піддаючи критиці інтерпретації, здатні його підірвати.

Кремль вважає, що для послаблення міжнародного статусу Росії найбільш запеклі атаки спрямовуються на підтримувані нею уявлення про Другу світову війну і Ялтинсько-Потсдамську систему. Причина полягає в тому, що саме ця система затвердила результати війни, поділивши Європу та світ на сфери впливу і зробила Радянський Союз другою світовою наддержавою з домінуючим геополітичним впливом у Європі. Нині, країни Заходу, які самі були партнерами в будівництві Ялтинсько-Потсдамської системи, відкрито ставлять під сумнів аспекти світопорядку зафіксовані у міжнародно-правових документах в інтересах СРСР, правонаступницею якого є Росія. Вони трактують похід у Європу армії СРСР не як визволення, а як «нове поневолення» країн, що опинилися в сфері радянського впливу. Ревізія згаданої системи, на якій будувався післявоєнний порядок у Європі, почалася ще Президентом США Дж. Бушем, який заявив, що довільні кордони, накреслені диктаторами, будуть стерті, і «більше не буде Мюнхена, більше не буде Ялти» [8].

Інтерес Росії багато в чому полягає у збереженні, та якомога повнішому утриманні тих елементів системи міжнародних відносин, що склалися у результаті Другої світової війни, які дозволяли великим країнам мати свої виключні сфери впливу. Російський президент В. Путін, виступаючи в Ізраїлі на заході, присвяченому пам'яті Голокосту під час Другої світової війни, запропонував очільникам США, Китаю, Великобританії та Франції зустрітися для обговорення основних проблем міжнародних відносин (тобто встановлення нового світопорядку) [9]. Політологи трактують його слова як запрошення до нової «Ялти», яка б розділила світ на сфери впливу і зафіксувала як даність результати російської гібридної агресії проти України.

І насамкінець про уроки Другої світової війни і їх проєкцію на сучасність. У промові на параді Перемоги 2012 р. В. Путін звернувся не лише до російського народу, але і до всього людства: «Всі ми зобов'язані пам'ятати, чому почалася війна, і аналізувати її уроки, адже вони як і раніше актуальні. І сьогодні хочу підкреслити: суворе дотримання міжнародних норм, поваги до державного суверенітету і самостійного вибору кожного народу – це одна з безумовних гарантій того, що трагедія минулої війни ніколи більше не повториться» [10]. Через два роки Путін продемонстрував ціну таких заяв в Україні.

Таким чином, маніпулювання історичною пам'яттю є потужним знаряддям управління суспільною свідомістю і інструментом панування владних еліт. У Росії, при В. Путіні позитивна міфологія Великої Вітчизняної війни використовується для формування ідентичності, легітимації владної політики, консолідації та мобілізації суспільства навколо авторитарного режиму, висунування претензій на статус наддержави та геополітичні впливи.

В останній час міф перемоги у Великій вітчизняній війні приправлений імперсько-агресивною, мілітаристською риторикою використовується Кремлем як концептуальна основа для пояснення та тлумачення подій гібридної війни в Україні. Крізь призму подій 75-річної давнини сприймаються сучасні політичні події. Анексія Криму, агресія на Сході України, загострення відносин із західними країнами, все це подається як боротьба Росії з «фашизмом» і її традиційне протистояння підступним, експансіоністським планам Заходу, які цей «фашизм» породжують.

У Кремлі вважають, що історична політика західних держав використовується ними для обґрунтування власних геополітичних інтересів, на противагу інтересам Росії. Відповідно Росія бореться за історичну правду щоб відстояти свої законні права, раніш забезпечені нормами міжнародного права та визнаними угодами з іншими державами, що були укладені у результаті історичних, у тому числі й воєнних подій 75 років тому.

Після розвалу комуністичної системи з'явилася нова інтерпретація подій пов'язаних з Другою світовою війною, що прово-

дить знак рівності між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом і ставить під сумнів право радянського народу вважати себе «визволителем Європи», оскільки розглядає післявоєнну політику СРСР у Центрально-Східній Європі як нову окупацію або повне обмеження суверенітету. Росія як правонаступник СРСР називає такі твердження фальсифікацією історії, яка шкодить її геополітичним інтересам і різко опонує їм, що призводить до «історичних війн» та міждержавної напруги.

Список використаних джерел і літератури:

1. Эпоха развития милитаризма. Лев Гудков: В массовом сознании россиян не осталось других точек опоры, кроме мифа о Великой Победе. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/05/09/80447-epocha-razvitiya-militarizma>
2. Обращение Президента Российской Федерации, 18 марта 2014 г., Москва. Президент России: Официальный сайт. URL: <http://www.kremlin.ru/news/20603>
3. Максим Вихров. Как культ Победы помог начать войну на Донбассе. URL: <https://inforesist.org/kak-kult-pobedy-pomog-nachat-voynu-na-donbasse/>
4. Антифашистская борьба в Новороссии – 20 Мая 2015. URL: https://antifashist.org/news/antifashistskaja_borba_v_novorossii/2015-05-20-3078
5. European Parliament resolution on the 80th anniversary of the start of the Second World War and the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)). URL: <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2019>
6. У Кремлі відреагували на слова Зеленського щодо вини СРСР у початку Другої світової. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zelenskiy-zvinuvativ-srsr-u-pochatku-drugoji-svitovoji-reakciya-kremlya-novini-ukrajini-50066777.html>
18. Великая держава. URL: https://www.levada.ru/tag/gordost/?category_name=press
7. На Ратушной площади Вильнюса Джорджа Буша приветствовали более 10 тысяч горожан. URL: <https://www.rosbalt.ru/main/2002/11/23/74986.html>
8. Свеча памяти не гаснет. Владимир Путин в Иерусалиме открыл памятник героям блокады Ленинграда и выступил на форуме памяти Холокоста. URL: <https://rg.ru/2020/01/23/vladimir-putin-vystupil-na-forume-pamiati-holokosta.html>
9. Речь Владимира Путина на военном параде на Красной площади в Москве. URL: <https://rg.ru/2012/05/09/topol-site.html>

V. Lozovyi

History of the Second World War as an tool of Russian geopolitics

The article finds that in Russia the positive mythology of the Second World War (Great Patriotic War) is used to form identity, legitimize power policy, consolidate and mobilize society around the authoritarian regime, claim superpower status and geopolitical influences.

It is noted that the myth of victory in the Great Patriotic War is used by the Kremlin as a conceptual basis for explaining and interpreting the events of the hybrid war in Ukraine. Modern political events are

perceived through the prism of 75-year-old events. The annexation of Crimea, the aggression in eastern Ukraine, the aggravation of relations with Western countries, all present as Russia's struggle against "fascism" and its traditional opposition to the insidious, expansionist plans of the West that this "fascism" generates. The Kremlin believes that the historical policy of Western powers is used by them to justify their own geopolitical interests, as opposed to Russia's interests. Accordingly, Russia is fighting for the historical truth to defend its legal rights, previously enshrined in international law and recognized agreements with other states that were concluded as a result of historical, including military events 75 years ago.

It is stated that after the collapse of the communist system, a new interpretation of World War II-related events emerged, which marked equality between Nazi Germany and the Soviet Union and called into question the right of the Soviet people to consider themselves "Europe's liberators". in Central and Eastern Europe as a new occupation or a complete restriction of sovereignty. Russia, as the successor to the USSR, calls such allegations a falsification of history that harms and sharply opposes its geopolitical interests, leading to "historical wars" and interstate tensions. It is concluded that the manipulation of historical memory is a powerful tool in the struggle for geopolitical influences.

Key words: *Russia, Ukraine, geopolitics, World War II, Great Patriotic War, victory, fascism, mythology of war, manipulation.*

Отримано: 10.11.2020

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.25(477.43)(091)«195»

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.272-283

О. А. Баженов, А. В. Остапов

(м. Кам'янець-Подільський)

СТАНОВИЩЕ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 50-х рр. ХХ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Узагальнюються та досліджуються відбудова і діяльність Державного архіву в 1950-ті роки, висвітлюється відновлення і розвиток матеріальної бази, зберігання, упорядкування та поповнення фондів новими документальними надходженнями, відкриття в 1950 р. читального залу для дослідників, аналізується процес поліпшення кадрового складу працівників, їх участь в організації, науковій та науково-методичній роботі, поступове перетворення установи в науково-дослідний центр на Хмельниччині. З'ясовуються прогалини і недоліки у функціонуванні облдержархіву в ті роки, що здебільшого носили матеріальний характер.

Ключові слова: Державний архів Хмельницької області, облдержархів, архівна установа, матеріальна база, фонди, одиниці збереження, документи, наукові співробітники, архівісти.

Друга світова війна, що прокотилася теренами України, й період окупації негативно відбилися на стані народного господарства в цілому й архівної справи загалом. Не став винятком й Кам'янець-Подільський обласний державний архів (нині Державний архів Хмельницької області), який зазнав значних документальних й матеріальних втрат у ході війни, а саму роботу з відновлення діяльності архіву та його філій на теренах області у 1944–1949 рр. можна охарактеризувати, як роботу з чистого аркуша і порівнювати з часом 20-х рр. минулого століття. Водночас, певні позитивні зрушення у діяльності архіву простежуються вже з 1948–1949 рр., а у 1950-х рр. ми вже можемо констатувати, що Кам'янець-Подільський обласний державний архів зміг вирішити найбільш актуальні проблемні питання, які стояли перед архівістами і відчинити свої двері перед дослідниками, у чому ми і вбачаємо актуальність даної статті.

Історіографія даної проблеми знаходиться лише на порозі становлення і представлена у вигляді окремих узагальнюючих публікацій, які умовно можна розділити на дві групи. До першої,

слід віднести дослідників 1950–1970-х рр., які вперше здійснили як огляд історії Державного архіву Хмельницької області, так і архівне будівництво на Хмельниччині. Зокрема, це публікації А.Е. Андрейцевої [1], І. Кириченка [2], І.В. Гарнаги [3], О. Мітюкова [4]. Не зважаючи на те, ці публікації були дещо заідеологізовані, у них висвітлювалися основні етапи становлення архівної справи у Хмельницькій області та Україні в цілому. До другої групи слід віднести дослідників сучасного періоду, а саме, слід виділити науковий нарбок С. Борисевича [5], В.Г. Байдича [6], О.М. Завальнюка та Б.О. Комарницького [7], спільну колективну монографію за авторством В.Г. Байдича, О.М. Завальнюка та О.Б. Комарницького «З історії архівної справи на Поділлі (1922–2017 рр.)» [8]. Особливої уваги заслуговує останнє дослідження, у п'ятому розділі якого висвітлено історію архівів області з 1944 по 1991 рр. та проаналізовано основні напрямки роботи архівістів у вказаний період. Однак, не зважаючи на проведену роботу у цьому напрямку науковців, вважаємо, що обрана тема потребує подальших досліджень.

Мета дослідження полягає в тому, щоб систематизувати, узагальнити і проаналізувати розвиток архівної справи в Хмельницькій області у 50-ті рр. ХХ ст., час переходу від сталінського тоталітаризму до «хрущовської відлиги».

Виклад основного матеріалу та результати. Найбільш складним періодом для Державного архіву Хмельницької області виявилися 40–50-ті рр. ХХ ст. Справа у тому, що саме на цей період внаслідок низки адміністративно-територіальних реформ припадають зміни як в управлінні архівною справою країни й підпорядкування архівних установ, так і роботи з відновленням діяльності архівних установ, котрі зазнали величезних документних і матеріальних втрат у ході окупації та подій Другої світової війни. Умовно, усю роботу з відновлення діяльності Державного архіву Хмельницької області та його філій у 40–50-х рр. ХХ ст. можна умовно розділити на декілька етапів. До першого слід віднести час з 1944–1948 рр. Визначальними рисами цього періоду були: відновлення діяльності архіву, який постраждав у ході німецької окупації (1941–1944 рр.), організаційні зміни підпорядкування (з 1938 по 1945 рр. – НКВС, з 1946–1960 рр. – МВС) й самої назви – з 1944 по 1945 р. – Кам'янець-Подільський обласний державний історичний архів, з 1946 по 1954 рр. – Кам'янець-Подільський державний обласний архів, й, безперечно, перша післявоєнна науково-історична експертиза цінностей документальних матеріалів й відбір матеріалів, що не підлягали зберіганню, внаслідок якої 95358 одиниць зберігання було вилучено. Окрім того, до 1950 р. було покращено матеріальну базу архіву.

Другий період хронологічно слід виокремити з 1950-го до 1960 рр. Якщо верхня межа діяльності (1960 р.) визначається чітко, зокрема ліквідацією союзного МВС та передачею його функ-

цій МВС республік й новоствореному Головному архівному управлінню при Раді Міністрів СРСР [9, с.273], то нижня межа (1950 р.) може бути визначена нами доволно, з власного огляду на те, що на 1950 р. робота Кам'янець-Подільського обласного державного архіву з «авральних рейок», в яких він працював з 1944 р., перейшла на більш-менш спокійний режим роботи, свідченням чого є допуск науковців до читального залу й, по-суті, перетворення архіву на провідну науково-дослідну установу, умовне вирішення кадрової проблеми архіву, що особливо було відчутно у середині і другій половині 40-х рр. ХХ ст., та можливості працівників підвищувати свій професійний рівень. Також на 1954 р. припадає ще одна реорганізація архіву, що була пов'язана з перейменуванням Кам'янець-Подільської області на Хмельницьку, що зачепило й Кам'янець-Подільський обласний державний архів, який саме з цієї дати отримав назву Хмельницького обласного державного архіву. Хоча, з організаційних міркувань й пізвітності архіву, 1946–1960 рр. виглядають більш привабливими, однак огляд нашої публікації стосується лише 50-х рр. ХХ ст. Звідси ми і встановлюємо цю дату, зважаючи на певні зміни, що відбулися саме у цей період.

Насамперед охарактеризуємо стан матеріально-технічної бази та кадровий склад Державного архіву Хмельницької області у 50-ті рр. ХХ ст., оскільки саме від цих складових і залежить успішна життєдіяльність установи й сприяє виконанню поставлених перед архівом завдань.

Станом на 1950 р. документні матеріали Державного архіву Хмельницької області були розташовані у чотирьох приміщеннях старої частини м. Кам'янця-Подільського, два з яких були колишніми костедами (Домініканський і Тринітарський). Однак, ці приміщення, хоч і були пристосовані під потреби архіву, мали певні проблеми. Варто зазначити, що найбільш проблемним об'єктом було архівосховище № 2, що розташовувалося у приміщенні Домініканського костелу. Зокрема, фіксується аварійний стан дзвіниці й проблеми з дахом, який протікав, що призводило до підвищеної вологості у самому приміщенні й негативно впливало на збереження у ньому документів.

Врешті-решт, зважаючи на те, що архівосховище № 2 знаходилося в аварійному стані й не могло більше використовуватися для збереження документів, було вирішено у 1956 р. перемістити його документні матеріали (164500 одиниць зберігання) до архівосховища № 3 (Тринітарський костел), що було й здійснено [10, арк.1а; 11, арк.2-3]. У подальшому, дане приміщення в якості архівосховища не використовувалося. Варто зазначити, що архівосховище № 3 було капітально відремонтовано у 1952 р. [12, арк.3]. Що ж стосується архівосховищ № 1, № 3 й № 4, то з 1950 р. й по 1960 р. проводилася поточна електрифікація приміщень й кабінетів, облаштувалися кабінети для працівників, здійснювалися поточні ремонти покрівель, побілка й штукатурні роботи фасадів

приміщень й робочих кімнат, проведення водопостачання в архівосховище № 1 тощо. В архівосховищі № 1 у 1950 р. було обладнано читальний зал, зокрема закуплено чотири письмових столи й 20 стільців, що дало змогу саме в цьому році й відкрити читальний зал архіву для науковців та дослідників [13, арк.20, 52-53]. Варто зазначити, що не зважаючи на усі ці заходи, приміщення архіву і особливо архівосховища потребували постійних ремонтів і проведення централізовано опалення, оскільки не витримувався температурний режим і вологість повітря в холодні пори року, що негативно впливало на збереження документальних матеріалів.

Також, ще однією проблемою, яка є актуальною для архівів загалом, була нестача стелажів для зберігання документів, що впродовжж 50-х рр. XX ст. вирішувалося поступово силами самого архіву. Так, у 1950 р. Державний архів Хмельницької області отримав два вагони лісоматеріалів для виготовлення стелажів, однак через те, що ці матеріали були отримані лише у листопаді, спорудження стелажів було здійснено у 1951 р. [14, арк.20,52]. Зокрема, в архівосховищі № 3 було зведено 1204 погонних метрів стелажів [15, арк.4]. В наступному році в цьому ж архівосховищі продовжувалося нарощування стелажів третьої черги. Згодом, у 1956 р. стелажі з архівосховища № 2 були перевезено до архівосховища № 3 та зведено додатково два чотирьох ярусних стелажів загальною площею 346 погонних метрів [16, арк.3]. Це стосувалося архівосховища № 1, де у фондї Жовтневої революції в 1955 р. стелажі було замінено на нові й цей процес добудови та оновлення тривав до кінця 50-х рр. Безперечно, усі ці заходи сприяли збереженню документних матеріалів та вказували на покращення матеріальної бази і можливостей самого архіву.

Що стосується кадрового забезпечення архіву, по ситуація у порівнянні з другою половиною 40-х рр. значно покращилася. На 1950 р. згідно штатного розпису працювало 19 осіб, з яких 5 осіб належали до адміністративного і господарського апарату архіву, 9 – старших наукових співробітників, 6 – наукових співробітників, 8 – архівно-технічних, 6 охоронців та 5 працівників обслуговуючого персоналу. З числа наукових та архівно-технічних працівників 6 мали вищу освіту, 7 – незакінчену вищу освіту, 8 – середню й 7 незакінчену середню освіту. Водночас, з цього складу працівників 10 осіб мали стаж роботи в архівних установах 8 років, 4 – до 3 років і 1 – до 1 року [17, арк.34]. Варто зауважити, що у порівнянні з попередніми роками кадрова ситуація більш-менш стабілізувалася, якщо не звертати увагу на плінність кадрів, яка була притаманна попереднім рокам. Зазначимо, що штат архіву в наступні роки поступово зменшувався. Так, з 1953 р. він нараховував вже 37 штатних одиниць, у 1956–1935, у 1959 р. – 33. У 1953 та 1956 рр. відбувалося скорочення штату за рахунок охоронців, і у 1958 р. було скорочено штатну одиницю наукового співробітника.

Однак, не зважаючи на ці заходи зі скорочення штату і подальшою роботою архівістів, як відзначено у річному звіті ще у 1954 р., «колектив архіву в цілому здоровий і може справитися з поставленими завданнями перед архівними органами» [18, арк.18]. І це були не пусті слова, оскільки проводилася активна освітня й науково-методична робота з кадрами. Зокрема, у 1950 р. з метою підвищення кваліфікації один раз у тиждень проводилися заняття груп наукових та архівно-технічних співробітників з вивчення теорії і практики архівної справи [19, арк.60]. У 1951 р. ці групи вивчали «Історію і організацію архівної справи в СРСР». Окрім того, було проведено 24 партійних, 8 профспілкових та 7 службових нарад з питань соцмагання, виконання планів робіт, вивчення директивних вказівок архівних органів, звітів агітаторів тощо [20, арк.22]. У 1952 р. ця ж категорія працівників вивчала наказ ГАУ МВС СРСР № 51 («Основні правила опису документальних матеріалів в державних архівах СРСР» [21]) й проводила по ньому семінарські заняття. Окрім цього, наукові співробітники вивчали «Історію держустанов СРСР». Також у Державному архіві Хмельницької області працювала кваліфікаційна комісія УМВС з перевірки знань спеціалістів-практиків з архівознавства та ідейно-політичного виховання. Наслідками цієї перевірки були задовільними. Більшість наукових співробітників показали гарні результати [22, арк.22].

У 1953 р. було проведено чотири службових та два виробничих засідання з питань стану і заходах покращення оформлення одиниць зберігання; вивчення «Огляду державних архівів УРСР з виявлення і використання документальних матеріалів в народно-господарських цілях за 1953 р.» і завдань обдержархіву; підсумків обстеження Архівного відділу державного архіву Хмельницької області комісією АУ МВС УРСР та обговорення плану роботи держархіву на 1954 р. Окрім того, науковими та архівно-технічними працівниками вивчалися інструкції ГАУ НКВС СРСР з виявлення документальних матеріалів, що не підлягали подальшому зберіганню в архівах СРСР, про порядок проведення перевірки наявності і стану документальних матеріалів в держархівах СРСР, а також окремі теми з «Археографії радянського періоду» [23, арк.26]. Що стосується виробничої наради з питань стану і заходів покращення оформлення одиниць зберігання, то вона була викликана тим, що старший архіваріус з відділу дореволюційних фондів З.І. Очаковська допускала помилки у нумерації аркушів, займалася припискою. Аналогічні помилки були виявлені й у фонді «Жовтневої революції».

У 1954 р. працівниками архіву було закінчено вивчення «Археографії радянського періоду», проведено семінарські і практичні заняття й започатковано освоєння нової допоміжної історичної дисципліни «Метрології», продовжували вивчатися окремі теми з «Теорії і практики архівної справи». Окрім цього, вивчалися накази ГАУ МВС СРСР та Архівного управління УРСР [24, арк.17].

У 1955 р. адміністрація архіву приділила увагу підвищенню кваліфікації своїх працівників. Як наслідок, три співробітника поступили на заочне відділення Московського історико-архівного інституту, а один – до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Працівники І.В. Гарнага та В.С. Везденецька пройшли курси публікаторів при Архівному управлінні у м. Львів. Також, у цьому році було завершено вивчення «Метрології» [25, арк.20]. В подальші роки дана робота з підвищення кваліфікації працівників невпинно продовжувалася. Як і раніше, великої уваги приділялося методичній роботі, вивченню наказів, інструкцій та оглядів АУ МВС СРСР та Архівного управління УРСР, правила експертизи цінностей документів та правила обліку архівних документів, проводилися семінарські та практичні заняття з таких тем, як реставрація палітурних робіт й картонування документів тощо. Усі ці заходи й сприяли зростанню фахової кваліфікації архівістів.

Водночас й самі працівники архіву активно включилися у наукову і агітаційну роботу, яка на протязі 50-х рр. ХХ ст. невпинно зростає. Якщо станом на 1950 р. було підготовлено до друку збірник «Боротьба радянських патріотів проти німецько-фашистських загарбників Кам'янець-Подільської області 1941-1944 роки» й прочитано 16 доповідей в архіві і 10 на підприємствах, то у 1951 р. співробітниками архіву було проведено 18 лекцій та доповідей на історичну і політичну тематику. Варто зазначити, що в цьому напрямку у 1951 р. було задіяно 6 працівників: Голубева, М.Б. Мительман, І.В. Гарнага, М.М. Горонескуль, Коваленко й Черенко.

У 1952 р. співробітниками архіву в обласній й міській газетах було опубліковано 4 статті й проведено 19 лекцій й доповідей. У 1953 р. у місцевій газеті «Прапор Жовтня» опубліковано 4 статті й проведено 19 лекцій, при чому для студентів історичного факультету місцевого педагогічного інституту було прочитано три лекції на теми «Значення історико-архівних документів» (директор І. Кириченко), «Публікаторська робота архівів» (ст. науковий співробітник Ц.М. Фірштейн) та «Як працювати дослідникам з документами архіву» (ст. науковий співробітник Коноваєнко) [26, арк.26].

У 1954 р. було опубліковано одну статтю «Творець першого в світі літака А.Ф. Можайський в Україні» у місцевій газеті «Прапор Жовтня». Вона базувалася на виявлених архівних документах, що були не відомі широкому загалу, які свідчили про життя і діяльність дослідника та ніколи не публікувалися. Також, у цьому ж році розпочалася робота над збірником документів, що був присвячений історії колгосп ім. Леніна с. Летава що на Чермереччині, яка тривала наступні роки (до 1959 р.).

У 1955 р. працівниками архіву у газеті «Прапор Жовтня» було опубліковано 5 статей, 1 публікація у районній газеті «Сталінський клич» та 3 статті в обласній газеті «Радянське Поділля». Тематика більшості статей була присвячена революційним подіям на Поділлі

у 1905 р. Також, з грудня 1955 р. за проханням агітаторів архіву видання «Блокнот агітатора» Хмельницького обкому КП України почало публікувати статті під рубрикою «Розповіді про минуле й сучасне Поділля», в якому І.В. Гарнага та Ц.М. Фірштейн опублікували статтю на тему «Революційні події 1905 р. на Поділлі». Також, М.Б. Мітельманом і Соколовською було підготовлено й направлено до друку в журнал «Історичний архів» статтю, що була присвячена поширенню марксистської літератури на Поділлі у 1902–1905 рр. Зазначимо, що найбільш активними у цьому напрямку були І.В. Гарнага, Ц.М. Фірштейн, М.Б. Мітельман, Соколовська та І. Кириченко.

У 1956 р. працівники архіву розпочали роботу над збірником, що був присвячений 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Всього ж працівниками І.В. Гарнагою, Ц.М. Фірштейн, О. Коваленко, В.С. Везденецькою, В.С. Рако, Г.В. Ветряною, А.І. Мамалигою, М.Б. Мітельманом, Р.М. Ревякіною, М.М. Горонескуль було підготовлено 33 статті, що базувалися на архівних матеріалах, в обласну, району і місцеві газети, а також у «Блокнот агітатора». З них опубліковано 29. Переважаюча тематика цих публікацій присвячена революційним подіям 1905–1907 рр., Жовтневій революції та громадянській війні, а також історії преси й освіти на Поділлі. Також у журнал «Історичний архів» була відіслана стаття «Про пересилку нелегальної літератури з-за кордону через Подільську губернію» [27, арк.23-24]. Такий ритм роботи тривав наступного року. У 1958 р. у відповідності з річним планом роботи архіву було підготовлено збірник документів «Боротьба трудящих Поділля в роки громадянської війни». Але, через певні складнощі з малою кількістю архівних документів у Державному архіві Хмельницької області, робота над цим збірником тривала до 1959 р. Загалом за рік було опубліковано 36 статей й зібрань документів у різних виданнях. Слід зауважити, що більшість матеріалів була присвячена революційним подіям на Поділлі 1905 р., боротьбі більшовицьких організацій Поділля під час Жовтневої революції та у роки громадянської війни мали, тобто мали яскраве ідеологічне спрямування. Також співробітники архіву брали участь у написанні статей для науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління. Зокрема, було направлено три статті: «Підвищення кваліфікації архівних працівників», «З досвіду роботи бібліотеки Хмельницького облдержархіву» й «Деякі зауваження до статті С.П. Майбороди» [28, арк.11-12]. У 1959 р. для цього ж видання було підготовлено статті «Бібліотека Хмельницького обласного архіву», «Довідкова робота в Хмельницькому облдержархіві» та рецензія на путівник по фондам Центрального державного історичного архіву УРСР.

Загалом, як ми можемо бачити, кадровий склад Державного архіву Хмельницької області впродовж 50-х рр. ХХ ст. зростав неспинно, покращував свої професійні якості й започаткував про-

цес перетворення архіву загалом на провідну науково-дослідну установу, яка почала вабити дослідників своїми документальними матеріалами для реалізації своїх наукових пошуків. Й дійсно, 1950 року облаштований читальний зал архіву для відвідувачів відчинив свої двері для дослідників. Так, в цьому році в читальному залі працювало 13 дослідників, з яких Першими тут почали вивчати архівні викладачі Кам'янець-Подільського педагогічного інституту М.М. Магден, В.Д. Демиденко, П.А. Трень, Кам'янець-Подільського історичного музею – Т.А. Сис, Р.С. Поготовко, Кам'янець-Подільської прикордонної школи – М.І. Тарасов, І.Н. Губа, кореспондент обласної газети «Радянське Поділля» Х.В. Бейдер, співробітник партархіву Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У та інші. В 1951 р. у своїх науково-пошукових потребах архів відвідало вже 20 осіб, у 1952 р. – 16 осіб, 1953 р. – 7 осіб, 1954 р. – 10 осіб, у 1955 – 14 осіб, у 1956 р. – 28 осіб, 1957 – 48 осіб, 1958 р. – 57 осіб, 1959 р. – 39 осіб. Коло тем, над якими працювали дослідники було різним, однак здебільшого стосувалися революційних подій та селянських рухів, соціально-економічних відносин та становища селян у ХІХ – початку ХХ ст. на території Поділля й України, радянського будівництва на Поділлі. Були й окремі теми, що стосувалися історії Поділля в часи Київської Русі, руських говорів Вінківського району Хмельницької області, асоціацій в технічній діяльності людини, історії сіл та міст й статей регіону тощо.

З-поміж відомих дослідників, що працювали в архіві, слід виокремити відомого українського історика І.А. Гуржія, що працював в Інституті історії АН УРСР, який у 1951 р. працював над темою «Розклад феодально-кріпосницької системи і подальший розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України в першій половині ХІХ ст.» [29, арк.20], у 1956 р. він вже у якості доктора історичних наук, завідувача відділу історії феодалізму АН УРСР працював над темою «Початок формування промислового пролетаріату (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.)» [30, арк.18]. Постійним відвідувачем був ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту І.С. Зеленюк, який впродовж усіх 50-х рр. ХХ ст. активно працював над різними темами, що здебільшого були присвячені революційним рухам на Поділлі у 1907–1917 рр. та боротьбі трудящих Буковини проти румунських окупантів у 1881–1940 рр. З-поміж постійних відвідувачів архіву були й директор Кам'янець-Подільського історичного музею Г.М. Хотюн і науковий співробітник цього ж музею Т.М. Сис, викладачі історичного факультету П.Ф. Щербина, П.І. Свідер, П.А. Цикра, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР А.З. Барабой, а також студенти історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту тощо. Тематика досліджень була тенденційна для тих часів, проте і висвітлювала окремі сторінки історії Поділля в контексті боротьби трудящих за свої права.

Безперечно, окрасою будь-якого архіву є його фонди. Станом на 1950 р. на зберіганні Державного архіву Хмельницької області перебувало 2819 фондів, що нараховували 981127 одиниць зберігання, з яких 2529 фондів (839127 од. зб.) було приведено у повний порядок, тобто піддано науково-технічній обробці. Також у 1950 р. прийнято від філіалу Житомирського облдержархіву в м. Бердичеві 169 фондів (83000 од. зб.); від Київського та Вінницького облдержархівів – 50 фондів (7318 од. зб.). Також прийнято від відомчих архівів з підписами під Стокгольмською відозвою (документ, що прийнятий на сесії Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, що проходила в Стокгольмі з 15 по 19 березня 1950 року за ініціативою Фредеріка Жоліо-Кюрі, що пропонував заборонити ядерну зброю та її застосування) – 30 фондів (317 од. зб.). Натомість було передано Вінницькому облдержархіву невпорядкованих документів – 61 фонд (4530 од. зб.).

Станом на 1951 р. на обліку в Державному архіві Хмельницької області перебувало 3201 фондів, що нараховували 1044958 од. зб., які були вже повністю опрацьовані шляхом науково-технічної обробки. Натомість за вказаний рік на зберігання надійшло від Центрального державного архіву Жовтневої революції та Вінницького облдержархіву 28826 од. зб. документів. Передано до інших архівів 20123 од. зб. документів.

У 1952 р. на зберіганні перебувало 3663 фонди, що нараховували 972884 од. зб.), у тому числі на зберіганні в ОСФ 973 фонди (44642 од. зб.). Водночас, з Центрального державного історичного архіву у м. Ленінграді, Центрального державного історичного архіву УРСР, Вінницького та Ростовського облдержархівів надійшло 22796 од. зб. архівних документів. Зокрема, більшість переданих документів стосувались діяльності судових органів Подільської губернії, магістрату, виборів у Державну думу, міської думи та дворянського зібрання тощо. У 1953 р. на зберіганні перебувало 3726 фондів та 982503 од. зб. Водночас, проводилася робота з вдосконалення науково-довідкового апарату. У 1954 р. в архіві нараховувалося 3492 фонди і 971797 од. зб. Від інших облдержархівів на зберігання надійшло 6 фондів 1114 одиниць зберігання. У 1955 р. на зберіганні вже перебувало 3492 фонди, що нараховували 953649 од. зб. У 1956 р. кількість фондів збільшилася незначно – до 3530 і 956727 од. зб. Така ситуація простежується й у наступні 1957 р. (3543 фондів й 955053 од. зб.), 1958 р. (3555 фондів, 957605 од. зб.) та 1959 р. (3577 фондів, 959381 од. зб.). Варто зазначити, що з метою покращення зберігання документів, постійно проводилася робота з обезпилювання й дезінфекції архівних документів, дератизації приміщень. Також, упродовж 1950-х років здійснювалася науково-технічна обробка матеріалів та вдосконалення науково-довідкового апарату. З 1956 р. архівні працівники опанували картонажні та реставраційні роботи з документами.

Таким чином, упродовж кінця 1944–1960 рр. спільними зусиллями влади та ентузіазму й ініціативності колективу працівників вдалося поступово відновити матеріальну базу Державного архіву Хмельницької області, забезпечити відповідне зберігання архівних фондів, їх облік, систематизацію і упорядкування та реставрацію пошкоджених документів, а також здійснити їх наповнення чисельними новоприйнятими документами архівної спадщини, що, з рештою, призвело до відкриття читального залу та доступу до вивчення писемних історичних джерел науковцями, краєзнавцями, пошуковцями та іншими зацікавленими громадянами. З іншого боку, працівники установи стали докладати чималих зусиль для організації науково-методичних досліджень матеріалів фондів та їх популяризації серед населення, що призвело до поступового перетворення своєї установи в науково-дослідний центр на Поділлі-Хмельниччині. Водночас у зв'язку з постійним недофінсуванням цього облдержархіву, розташування архівних фондів у не пристованих будівлях костелів та інших старих приміщень, неможливості в них дотримання належних умов для збереження документів, тоталітарних підходів до використання дослідниками архівної спадщини та інших негативних причин, у роботі облдержархіву з кожним роком накопичувалися кризові проблеми, як з часом призведуть до того, що ця архівна установа з кінця 1990-х рр. буде переведена з Кам'янця-Подільського до м. Хмельницького, де була підготовлена база зберігання документів до європейського рівня вимог.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрейцева Є. Історія Хмельницького Держархіву області // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. 1965. № 3.
2. Кириченко І. Архівне будівництво у Хмельницькій області // *Архіви України*. 1968. № 4. С. 14-16.
3. Гарнага І.В. Організація наукової роботи в обласному архіві // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. 1960. № 2. С. 9-11.
4. Мітюков О.Г. Архівне будівництво на Україні (1917–1973). Київ: Наук. думка, 1975. 271 с.
5. Борисевич С.О. Історична доля Кам'янець-Подільського архіву // *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 528-530.
6. Байдич В.Г. З історії архівної справи на Поділлі (1922-2017 рр.) // *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»* / ред. кол. Байдич В., Олійник Ю., Галатир В. Хмельницький, 2017.
7. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. З історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XIV-XXI ст. // *Архівна справа на Хмельниччині*: зб. док., матер. і світлин. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2» 2012. С. 8-42.
8. Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність // *Серія «Праці Державного архіву Хмельницької області»*. Вип. 17/ підбірка док.: Ю.В. Олійник, В.В. Галатир. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 392 с.

9. Чайковський А.С. Архіви України у 1938–1960 рр.: історія питання // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 273.
10. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1955 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 180. Арк. 1а
11. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1956 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 2-3.
12. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1952 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 3.
13. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1950 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 90а. Арк. 20, 52-53.
14. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1950 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 90а. Арк. 20, 52.
15. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1951 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 4.
16. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1956 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 3.
17. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1956 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 34.
18. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1954 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 167. Арк. 18.
19. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1950 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 90а. Арк. 60.
20. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1951 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 22.
21. Основные правила описания документальных материалов в государственных архивах СССР // *Приказ Министра внутренних дел Союза СССР от 30 августа 1951 г. № 51*. Москва, 1951. 126 с.
22. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1952 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 22.
23. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1953 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 26.
24. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1954 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 167. Арк. 17.
25. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1955 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 180. Арк. 20.
26. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1953 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 26.
27. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1956 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 23-24.
28. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1958 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 226. Арк. 11-12.
29. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1951 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 20.
30. Державний архів Хмельницької області. Річний звіт про роботу за 1956 р. Ф.Р-1530. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 18.

O. L. Bazhenov, A. W. Ostapov

The situation and development of the State Archive of the Khmelnytsky region in the 50s xx century (according to the materials of the State Archive of the Khmelnytsky region)

The recovery and activities of the State Archives of Khmelnytsky region in the 1950s are summarized and investigated, the restoration, develop-

ment and state of the material base, storage, ordering and replenishment of funds with new documentary receipts, the opening of a reading room for researchers in 1950 is analyzed, the process of improving participation in organizational, scientific and scientific-methodological work, the gradual transformation of the institution into a research centre in the Khmelnytsky region. The problems and shortcomings in the functioning of the regional state archive in those years are being clarified.

Key words: State Archives of Khmelnytsky region, regional state archive, archival institution, material base, funds, storage units, documents, researchers, archivists.

Отримано: 15.09.2020

УДК 378(477.44)«17/18»

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.283-294

А. М. Боднар

(м. Кам'янець-Подільський)

ХАРАКТЕРНІ ЗМІНИ В СПРЯМОВАНІСТІ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті зроблено спробу осмислити на сучасній методологічній основі тенденції, специфіку змін в організації навчання і виховання дітей у Подільській губернії в умовах Російської імперії впродовж кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Проведено тезу про те, що функціонування навчальних закладів відбувалося під впливом як російського і польського, так і європейського чинників. Наголошено, що навчання в різних типах закладів освіти слугувало інструментом впливу російських і польських колонізаторів, а також чинником, який загрожував українцям втратою національної ідентичності, посиленням процесів денационалізації. Саме цим пояснено загалом негативне ставлення подільських селян до навчання їх дітей. Наголошено про зростаючі об'єктивні умови для дедалі більшого охоплення дітей навчанням і вихованням у різних типах закладів освіти. Відзначено, що в дослідженому періоді стали відбуватися істотні зміни в домашньому вихованні дітей, в якому ключовим залишалася підготовка до виконання ними певних виробничих завдань нарівні з дорослими.

Ключові слова: знання, зміни, заклади освіти, сім'я, освітньо-побутовий, Поділля.

Актуальність даної теми полягає в тому, що вона стосується досі ще мало вивчених, але важливих для історичної науки проблем. Геополітичні зміни в Європі наприкінці ХVІІІ ст. мали безпосередній вплив на політичну, суспільно-економічну, культурну, духовну, освітню ситуацію на території Правобережної України. В історії цієї галузі Подільського краю був започаткований новий період, зумовлений його приєднанням до Російської імперії. Адж

поряд із процесами полонізації та окатоличення тут розгорнулися процеси русифікації, поширення і консервування феодално-кріпосницьких відносин, які не лише гальмували, але й відкинули назад її соціально-становий і господарсько-економічний розвиток. Відбувалося державне підпорядкування північно-східній метрополії, яке спричинило занепад мережі навчальних закладів.

У своїй діяльності навчальні заклади переживали всезростаючу залежність і контроль з боку російської влади і посилення польського впливу, особливо католицької церкви. Зі страху перед революцією Павло I заборонив використання у навчальних закладах всіх книг, виданих під впливом «французької революції». Через рік для того, щоб жоден опозиційний голос не порушив ідейних підвалин російського деспотизму, імператор заборонив усі закордонні книги і навіть ноти [4, арк.23-27]. У зв'язку з цим 1801 р. в школах Поділля було проведено ревізію підручників. У ході перевірки з'ясувалося, що у Барському училищі в користуванні перебувало 12 екземплярів книг із Краківської академії, пронизаних антимонархічними ідеями. Всіх їх вилучили з навчального закладу і заборонили для будь-якого використання у навчальному процесі в наступні роки; після війни з Наполеоном цензура на навчальну літературу стала ще більш жорсткою і суворою [1, арк.3].

Важливим засобом, який стимулював успішність учнів, були екзамени, під час яких перевірялись знання учнів. Вони проводилися наприкінці кожної третини навчального року і називалися «внутрішніми» (перед різдвяними та великодніми канікулами) і «зовнішніми» (напередодні літніх канікул). Такі екзамени заохочували не тільки до навчання, але й до хорошої поведінки. На екзаменах був присутній один із членів семінарського правління, переважно ректор чи інспектор семінарії. Перевірка екзаменів, як правило, завершувалася конкретними вказівками щодо усунення недоліків навчальної роботи [13, с.1].

В училищах діяв принцип залишення невстигаючих на другий рік у тих класах, в яких вони навчалися. Крім того, організовувалися так звані причетницькі класи, в яких учні не ставили великих цілей у досягненні освіти, а готувалися до майбутньої посади причетника [7, арк.1-4]. Переведення в такий клас здійснювалося за вказівкою правління семінарії і регламентувалося училищним статутом. Право навчатися у них мали лише учні середніх і вищих відділень і ті, що закінчили курс навчання в училищі, але не були удостоєні переведенням у семінарію [19, с.13].

Широке застосування в училищах мали різного роду покарання учнів: у вигляді стояння на колінах, залишення без обіду і особливо ударів різками. Дійшло до того, що в 1827 р. з дирекції і учителів училища брали підписку про те, що вони не будуть допускати покарань дітей різками, цьому послужив вчинок інспектора семінарії Г. Левицького, який карав учнів тілесними прочуhanами. Незважаючи на це, покарання учнів різками все ж таки

продовжувалось. У 1832 р. наглядач училища Г. Левицький був звільнений за жорстоке ставлення до учнів. В Барському училищі покарання учнів різкими продовжувало застосовуватися до 1854 р., а в Кам'янецькому – до 1865 р. [26, с.319].

Визначальний тягар піднесення народної освіти на території Поділля лягав на церкву. У парафіях при храмах функціонували школи для початкової освіти дітей корінних жителів. Священнослужителі опікувалися початковою освітою, навчали дітей читати та писати. Школа залежала від місцевого архієрея, який піклувався про її матеріальне становище, забезпечував науковими силами та сприяв в освітньому та виховному розвитку учнів [26, с.251-262]. Історичні умови релігійного і національного життя мешканців Подільського краю, засудженого як і всіх українців Російської імперії, на вікову боротьбу за віру і народність, сприяли виникненню освітніх закладів на релігійно-національній основі. Польський уряд підтримував існування православних шкіл при церквах із вчителями з числа священників і дячків. Саме такі школи найбільше підходили для простого селянства [17, с.93-94]. Як свідчать архівні матеріали, ці школи лягли тяжким ярмом на плечі приходських священників. На їх відкриття не було ні приміщення, ні коштів. Тому не всі священники мали змогу відкривати парафіяльні школи.

Одноманітного характеру парафіяльні школи стали набувати тільки в самому кінці XVIII ст., коли шкільну справу взяв у свої руки російський Св. Синод. Однак, важливим питанням для цих шкіл були матеріальне забезпечення та грошові засоби. Держава на них нічого не виділяла, і вони й надалі існували завдяки місцевим пожертвам. Основним джерелом для їх утримання були монастирські маєтки (розташовувалися вони у монастирях), прибутки з яких були не завжди достатні [2, арк.2-3].

У парафіяльних училищах могли навчатись різностатеві діти, хлопчики – не молодші семи років, а дівчатка – не старше одинадцяти років. Із батьків вступників ніякі кошти на навчання не брались [3, арк.3-7]. В училищах навчали: Закону Божому, церковному співу, чистописанню, арифметики, і обов'язково по півгодини в день вивчати карту Росії, знайомлячи з її природними властивостями.

Вчителів для середніх навчальних закладів у першій половині XIX століття готували у Волинському ліцеї в місті Кременець (діяв з 1819 по 1831 рр.), а з 1834 р. – у Київському університеті святого Володимира, Ніжинському ліцеї, пізніше – в Ніжинському історико-філологічному інституті. Значна частина випускників цих закладів працювала у школах Поділля. У парафіяльних училищах учителями, як правило, були звільненні зі служби чиновники, недоучки різних навчальних закладів, відставні солдати, писарі, які не знали педагогіки [15, с.421-432]. У багатьох училищах педагогами працювали випускники духовних училищ, рідше – семінарій, але й вони займалися учительською діяльністю для отримання

місця священика або дяка. Тому основу педагогічних кадрів у народних школах складали особи, які не закінчували навчального закладу або, у кращому випадку, були відраховані з нього і мали досить поверхову уяву про методику викладання [5, арк.38-42].

Педагоги (із членів кліру), навчальні підручники (церковно-богослужбові книги) та сам характер тодішньої освіти прив'язували місцеву школу з церквою, а тому парафіяльні храми, монастирі та єпископські кафедри були тими осередками, де містилися школи, які були далекими від шкіл нашого часу своєю організацією, методами, порядками та завданнями навчання. Описуючи навчальні методи місцевого учителя дяка Івана, один подільський священик на початку XIX ст. в своїх спогадах зауважував, що той вимагав від учнів голосного, докладного й виразного читання, щоб воно при Апостолі було співучим, «у всім іншим рівним, як струна» [16, с.565]. При співі вчитель дуже пильнував, щоб учні дивилися «до Бога», тобто вгору. І всі його вихованці, навіть священики, переймали цей спосіб: при співі підіймали високо голову і співали з глибоким почуттям. В обсяг співу входили також домашні духовні пісні, яких тодішні дяки знали дуже багато. Але не всі вчителі мали такий освітньо-методичний рівень, як названий дяк. Найчастіше ними були малотямущі дяки, що суворістю намагалися приховати своє незнання й знущалися над своїми учнями [18, с.10-17].

З огляду на тодішню дорожнечу на літературу (професійних шкільних підручників не було) підручниками служили звичайні церковно-богослужбові книги. Вслід за вивченням азбуки та складів (буквара) учні приступали до їх читання. Первинною такою книгою був Часослов, який містив у собі всі ті елементи богослужіння, які щоденно вживалися під час відправ. За Часословом приходила черга до Псалтиря. Вслід за цим вивчали «Апостол» – богослужбову книгу, що складалася з книги Діянь Апостольських і листів Апостольських [17, с.121-123]. Далі для охочих використовували інші богослужбові книги, перекладну та оригінальну літературу.

Діти духовенства у своїй більшості навчалися дома, за місцем проживання, спочатку в школах дяків, а потім при парафіяльних церквах під керівництвом священиків і дяків, які знали святе письмо і церковне богослужіння. Їх освіта обмежувалася виключно релігійними поняттями, вивченням Біблії та церковних богослужінь. Причетники були ще менш забезпеченні і не мали можливості утримувати своїх дітей в училищі та оплачувати їх навчання. Тому вони переважно вчилися у батьків церковному читанню та співу і навіть не мріяли про заможніше життя своїх родин. Щоб спонукати священиків і причетників віддавати дітей в духовні училища для отримання освіти були вжиті спеціальні заходи. За розпорядженням єпархіальних властей благочинні вели облік синів священиків та причетників із зазначенням їх віку і через духовні правління направляли списки в училище. Більш системного характеру ця робота набрала після поділу єпархії на учи-

лищні округи та запровадження за нею з боку духовних правлінь, керівництва семінарій і духовних училищ [23, с.108-110].

В 1819 р. постановою архієпископа Іоанікія «ставилось в обов'язок духовним правлінням епархії щорічно представляти списки синів церковнослужителів від 8 до 16 років від народження, які не навчалися в училищах, щоб вони навчалися вдома, а у вересні кожного року прибували в повітові та парафіяльні (школи) училища для випробувань у домашній підготовці». Тоді ж була видана програма для домашнього навчання дітей. Після випробувань діти, що навчалися вдома, отримували свідоцтва із зазначенням предметів для майбутніх випробувань і визначення ступеня їх засвоєння на екзаменах [6, арк.44-49].

Характерно, що батьки, родичі або опікуни власноручно рувалися підписами за навчальні успіхи дітей і за своєчасне прибуття їх на випробування. Курс домашнього навчання полягав у підготовці для вступу в 1 чи 2 класи парафіяльного училища. А діти в домашніх умовах вивчали чистописання, російське і слов'янське читання, початки арифметики та Закону Божого. Навчання в оселях батьків і родичів в основному продовжувалося 2-4 роки. Після цього діти поступали в 1-й або 2-й клас парафіяльного училища [8, арк.37-42].

До того ж рівень освіченості самого духовенства та церковнослужителів у багатьох випадках не відповідав вимогам до вчителів парафіяльних училищ. Це було відомо й Синоду, який, щоб хоч якось подолати цю невідповідність, запровадив порядок, згідно з яким священнослужителі та церковнослужителі, які навчалися у духовних училищах чи семінаріях, мали навчати в сільських училищах не лише дітей парафіян, але і неосвічених причетників, готуючи їх собі в помічники та наступники [10, с.11-13].

За таких умов не викликає здивування, що народна освіта на Поділлі, як і в усій Наддніпрянській Україні, була у крайній занедбаному стані. Тогочасна система освіти і політика царизму в цій галузі спрямовувалась на те, щоб утримувати трудящих у темряві і покорі. Царський уряд робив усе, щоб народні маси залишалися неосвіченими. Шлях до навчання був відкритий дворянству, чиновництву, духівництву. Міністр народної освіти О. Шишков, акцентуючи становий характер освітньої політики царизму, в 1824 р вказав: «Навчати грамоти весь народ ... завдало б більше шкоди, ніж користі» [9, арк.29]. До того ж царський уряд, проводячи великодержавницьку політику і руйнуючи українську культуру, не дозволяв в Україні викладання та вивчення в школах української мови.

По всій Росії не вистачало шкіл і вчителів, навчання велось на низькому рівні, проводилась політика обмеження доступу бідноти до всіх типів шкіл. Чиновницький апарат міністерства «народної освіти» не дуже старався нести освіту в народні маси.

Входження до Російської імперії означало для України втрату самобутності української освіти, набуття нею рис уніфікованої

імперської системи. Починаючи з кінця XVIII ст., імперська влада намагалася знищити не тільки традиційну українську освіченість, але й народне шкільництво. Конфіскація земельних маєтків в українських монастирів була відчутним ударом для українських шкіл, занепад яких входив у плани царського уряду.

Політика, що проводилася російським самодержавством, призвела до загального падіння рівня освіченості та грамотності подолан. Це випливало з того, що найнижчою і найслабшою ланкою системи освіти, яка формувалася в краї, було початкове навчання, зокрема парафіяльні училища, що не мали ні матеріальної бази, ні належного забезпечення учительськими кадрами. Тим більше, що їх утримували за рахунок казни та на кошти парафіян [11, с.261].

Нові ідеї урядової політики в галузі освіти – «російські засади православ'я, самодержавства і народності» – почали здійснюватися з 1833 р. при міністрі освіти С. Уварові. Ця позиція стала обґрунтуванням дворянсько-монархічної ідеології. Виховання будувалося на релігійній та християнській моралі, відданості царю і монархічному способу управління, а в свідомість мешканців вселяли покірність та ненависть до революційних ідей [22, с.139-140].

Освітня політика російського царизму щодо Поділля зумовлювалася значною мірою специфікою краю. Правобережжя тривалий час перебувало під владою Польщі і Литви. Неабиякий вплив на суспільне життя мало католицьке шкільництво (езуїтське, уніатське, василіанське), яке навіть після приєднання Поділля до Росії продовжувало до початку 30-х р. XIX ст. займати домінуюче становище [29].

У ході релігійних перетворень одночасно відбувалася трансформація освітнього рівня корінних мешканців Правобережжя. Важливо підкреслити, що не менш вагомою причиною, що гальмувала освітній процес, було існування кріпацтва. Ситуація вирізнялася складністю ще й далеко неоднозначним ставленням самих парафіян до освіти своїх дітей. Адже надто поширеною була думка про те, що навчання має негативні наслідки, бо відволікає учнів від сільськогосподарської праці. Кріпаки не хотіли віддавати своїх дітей на навчання, тому що це не змінювало до кращого їхнього підневільного життя. Селяни цілими днями працювали безкоштовно на панщині, а діти повинні були доглядати худобу, птицю, молодших братів і сестер. Це робили діти, яким, відповідно, навчатися було ніколи [21]. Селяни вважали, що освіта – це прикрий додаток до панщини, який забирає робочу силу з господарства. Поміщики, в свою чергу, розглядали освіту своїх «холопів» як даремну трату часу. Їм було переважно байдуже – письменними чи безграмотними селянами збирається врожай на їхній ниві. Польські магнати змушували залежних від них священників припиняти в школах заняття від ранньої весни до пізньої осені. Освітній процес у подільських селах уповільнювало і те, що не було дієвої державної підтримки. З огляду на всі ці обставини

духовні правління в своїх рапортах у консисторію серед причин відсутності шкіл при церквах називали небажання парафіян віддавати своїх дітей до школи, протидію і свавілля поміщиків, нестачу приміщень, підручників тощо. Доступ селянських дітей до вищих ланок освіти всіляко обмежувався [7, арк.2-4].

Брак шкільних приміщень, навчальної літератури обмежували доступ українській дитині до знань, а серед народу сіяли недовіру до тогочасної системи освіти. Подільський люд був позбавлений елементарних знань і свобод, зростало його зубожіння. Матеріальні нестатки, безперспективність освіти простих селянських дітей стали причиною масового відходу їх від школи. З архівних джерел ми дізнаємось, що батьки досить часто сплачували штрафи, щоб дітей не віддавати до школи [8, арк.48-52].

Перш ніж прийти до школи діти виховувалися батьками й приносили до неї закладений ними світогляд, а він у заможних верств Правобережжя був пропольським. Ось як описав цю ситуацію в 1833 р. попечитель Київського навчального округу Є. фон-Братке: «... те відчуття фанатизму та брехливого патріотизму, яке з самого ніжного віку плакається у дітей, стає непереборною перешкодою зближення місцевих мешканців з російськими ... за незначним винятком усі діти з цими почуттями вступають до училищ і через це всякий вплив на них є досить проблемним» [24, с.54-60].

Позбавлені можливості одержувати систематичні шкільні знання, мешканці Поділля, як і всі українці, активно використовували з освітньою метою засоби усної народної творчості, яка була джерелом історичних, природничих, астрономічних й інших галузей знань. Не без домішок фантазій, проте загалом правдиво від покоління до покоління передавали вони відомості про історичних діячів, про найактивніші події історії за допомогою народних казок, приказок, оповідань, переказів, легенд, пісень [25, с.140-263].

Народні знання подолян насамперед ґрунтувалися на спостереженнях над природою і оточуючим середовищем. На їх підставі склався землеробський календар [27, с.43-44], у якому зосереджувалися уявлення про те, коли розпочинати ті чи інші сільськогосподарські роботи, і фіксувалися вміння передавати погоду, лікувати людей і домашніх тварин.

В освітньо-побутовій практиці подолян першочергового значення надавалося розвитку мовлення дітей. Хороша мова завжди вважалася ознакою вихованості людини. Зайва балакучість, як і надмірна замкнутість і мовчазність, низька культура мови в народі сприймалися як негативні риси характеру людини. Жива народна мова заклала у дітей перші поняття про навколишній світ. «Засвоюючи рідну мову, дитина засвоювала не самі тільки слова, їх комбінації та видозміни, але безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку та філософію мови».

Початковою лектурою дитини були колискові пісні; пізніше у збагаченні її словникового запасу велику роль починають відігравати казки, дитячі пісеньки, пестушки, утішки. Правильне розуміння смислу слів у дітей розвивали скоромовки. Для розвитку їх пам'яті українська народна педагогіка застосовувала невеличкі, а часом досить довгі вірші переважно жартівливого характеру.

Для розвитку математичного мислення дітей українська народна педагогіка користувалася народною математикою. У практичній діяльності подоляни задовольнялися порівняно невеликими числами й користувалися народними засобами таких арифметичних дій, як додавання, віднімання, множення й ділення. При цьому всі задачі розв'язувалися усно. Для легшого запам'ятовування та для економії лічби в господарській діяльності вживали різні числові групи: пари, трійки, п'ятірки, копи, сотні [20, с.324-327].

Народні знання з математики передавалися дітям у процесі праці. Велике місце в розвитку їх математичного мислення мали домашні «уроки» математики, а також математичні «заняття» (уроки) самих дітей за допомогою різноманітних задач і головоломок, які проводилися на природі під час випасання худоби і птиці на дозвіллі.

Вагоме місце трудового виховання підростаючого покоління в регіоні відзначав великий український мислитель і поет Т. Шевченко (1814–1861). Зокрема, він наголошував, що праця займає головне місце в житті українських родин, що без праці людина втрачає всі людські риси. Він змалював життя родини звичайних сільських трудівників, де хоча й панувала бідність, проте щоденна праця дорослих була прикладом для дітей. У творах «Музикант», «Художник» з усією силою наголошував, що саме простим людям властиві найкращі риси: працьовитість, благородство душі, справжній гуманізм, що моральна чистота властива головним чином людям праці. Т. Шевченко проникливо, дзеркально точно, з білю та тривою в серці відтворив в одній фразі становище і ті процеси, що відбувалися у шкільництві регіону в першій половині XIX ст.: «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь...». Ми в своїй основній масі цю знамениту фразу українського генія сприймали як настанову чи пораду. Проте висловлена у 1845 р. вона давала пояснення того, що школа була не лише засобом впливу колонізаторів, а й чинником загрозливої для українців кризи національної ідентичності, посилення процесів денаціоналізації, виведення їх за межі національних ідейно-смислових координат [12, с.42]. Адже вчили чужі і чужому – чи то поляки, чи то росіяни, чи то іноземні гувернери. І вчили, щоб виховати покірних і послушних рабів. Можливо, саме тому подоляни, як і всі українці, з недовірою ставились до створюваних визволителями-колонізаторами навчальних закладів, мужньо обороняючи свою внутрішню свободу навколо тотального поне-

волення. Але вчитись треба було, адже незнання лише закріплювало та посилювало гноблення [27, с.43-44]. Тим більше, що всупереч освітній політиці царизму, серед педагогів були й свідомі українці, такі, як молодший учитель Кам'янець-Подільської гімназії П. Чуйкевич – випускник Київського університету, приятель М. Костомарова, П. Куліша і Т. Шевченка. А відтак серед подолань були талановиті учні, у тому числі С. Руданський, М. Некрасов, брати М. і С. Гогоцькі, М. Леонтович тощо.

Вивчення наукової літератури і джерел показує, що навчання та виховання у народній педагогіці охоплювало різні сфери життя дитини. Життєздатними визнавалися не лише зміст і методи виховання працелюбності, а й форми залучення дітей і молоді до праці. Вивчення народних трудових традицій потрібні для розкриття процесу формування і розвитку в підростаючого покоління потягу до праці, постійної готовності до будь-якого її виду, переконаності в необхідності трудитися. У загальній трудовій атмосфері української родини навіть народження дитини розглядали як появу на світ майбутнього трудівника.

В Україні побутував звичай, за яким повитуха відтинала новонародженій дівчинці пуп «до гребня», щоб вміла добре прясти, а новонародженому хлопчикові – «до сокири», щоб був добрим майстром. Пупок засихав, його зберігали в різьбленій скриньці, яка лежала в скрині. А коли дитині час було йти до школи, їй давали свій пупець розв'язати, щоб розум не був зав'язаний [17, с.80].

Відомий сучасний знавець народної педагогіки М. Стельмахович навчання і виховання у народній педагогіці умовно виділяє три етапи: вступний, або ігровий (від 2-х до 6-7-ми років), помічний, чи визначальний (від 7-ми до 15-ти років), і основний, або завершальний (від п'ятнадцяти до двадцяти років). На першому етапі, протягом другого й третього років дитина за правильного виховання набуває певної самостійності (в їжі, роздяганні, вмиванні), засвоює правила користування предметами та елементарні норми поведінки.

Відкриття обдарованості припадало переважно на молодший вік. Приміром, мати-кравчиня змалку прищеплювала дочці любов до своєї професії. А батько-хлібороб – навчав свого сина, що хліборобство є найголовнішою професією на землі, доводячи це не словами, а ділом, коли брав хлопчика у поле, саджаючи на віз чи верхи на коня, подаючи приклад, як сіяти гречку, овес. А тому професійний вибір для підлітків міг впливати з його нахилів, роду занять батьків, а також тих видів праці, які були поширені в тій чи іншій місцевості. Вже на ранньому етапі здійснювалася певна спеціалізація знань для хлопчиків і дівчаток. Здебільшого дітей готували до роботи в сільському господарстві. Навчання їх здійснювалось за правилом: «Вчися того, з чого живеш» [18, с.55-57]. Ремісники передавали свій фах своїм дітям. Майже всі фахівці у тій чи іншій галузі народних ремесел проходили перший вишкіл вдома.

Аналіз документальних джерел, опублікованих етнографічних та етнологічних праць свідчить, що у зазначений період селяни православної і римо-католицької віри мали більше спільного, ніж відмінного, перебуваючи у добросусідських відносинах. Одні й другі їли однаковий хліб, одягалися в подібний одяг, підперізувалися однаковим поясом, мешкали в однакових хатах, розмовляли однією малоросійською (українською) мовою, співали тих же народних пісень, водили між собою хліб-сіль, вступали між собою у шлюб. Значна частина католиків не знали та не вміли розмовляти польською, за винятком загальноновживаних слів, головним чином, привітань. Українські католики з простих людей не «цурались своїх православних братів» [28], брали участь один в одного на різних okazях: родинях, хрестинах, шлюбах, похоронах тощо – як рідні, сусіди, куми, свати і т. п.

Остаточне формування подолян як працівників відбувалося на третьому, основному, або завершальному етапі трудового виховання, коли юнаки й дівчата утверджувалися професійно, беручи безпосередню участь у всіх виробничих діях і вчинках нарівні з дорослими. Скажімо, якщо в батька-ткача син на другому етапі трудового виховання був помічником, виконуючи його вказівки та поради, підготовляв човник, намотував на нього нитки, вимочував пряжу в спеціальному розчині тощо, то на третьому етапі він уже міг самостійно стати за ткацький верстат і під керівництвом свого наставника виткати штору полотна. Завершеним етапом трудового виховання вважалося те, коли юнак повністю міг узяти тканина на себе, замінивши досвідченого ткача, і розпочати цілком самостійну трудову діяльність. Народ прагнув і стаціонарних форм навчання, долаючи всілякі перешкоди. Як показує статистика стану народної освіти, навіть початкових шкіл для селянських дітей на початку XIX ст. не вистачало. Щоб діти одержали хоч елементарну грамоту, селяни влаштовували домашні школи.

Між тим, місцева адміністрація приділяла деяку увагу покращенню народної освіти на Поділлі. Про це свідчить листування директора училищ Подільської губернії з попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу, в якому згадується про можливість відкриття шкіл із безкоштовним навчанням, але під суворим наглядом. Але чи такі школи були відкриті в повіті, невідомо, бо немає ніяких документів. Крім того, органи «народної освіти» не спішили їх відкривати. Церкви і монастирі виступали як джерело морального гніту народних мас. Крім того, проповідуючи покірність господарям і вірність царю, служителі релігійного культу були великими землевласниками і жорстоко гнобили трудящих. Виступи селян Кам'янецького повіту, як і селян всієї України, були прямим наслідком їх важкого життя. Вони справили вирішальний вплив на суспільний розвиток, розхитуючи основи феодално-кріпосницького ладу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України в Києві). Ф. 182. Оп. 1. Спр. 11. 41 Арк.
2. ЦДА України в Києві. Ф. 182. Оп. 1. Спр. 148. 14 Арк.
3. ЦДА України в Києві. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 52. Арк. 12.
4. ЦДА України в Києві. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1019. 54 Арк.
5. ЦДА України в Києві. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 202. 498 Арк.
6. ЦДА України в Києві. Ф. 442. Оп. 788 а. Спр. 223. Арк. 112.
7. ЦДА України в Києві. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 732. Арк. 52.
8. ЦДА України в Києві. Ф. 1711. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 67.
9. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (Далі – РГИАСПБ). Ф. 733. Оп. 1. Д. 300. 45 л.
10. РГИАСПБ. Ф. 1285. Оп. 8. Д. 1698. 52 л.
11. Указы и сообщения губернского правления // *Подольские губернские ведомости. Часть официальная*. 1838. № 1. С. 261.
12. Записки украинца из времени польского восстания 1861–1864 года. Киев: Универ. типография, 1869. 61+68+40+42 с.
13. Каменец-Подольская гимназия. Историческая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833–1883): в двух частях с приложениями / [сост. И. Михалевич]. Каменец-Подольск, 1883. 434 с.
14. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // *Киевская старина*. 1906. Март-апрель. С. 421-432.
15. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // *Подольские епархиальные ведомости. Прибавление*. 1890. № 45. С. 1028-1040.
16. Подолия. Историческое описание. Съ Высочайшего соизволения издано при министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1891. XXXII, 264, 100 с.; 6 ил., карт.
17. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ: ИНТЕЛ, 1996. 415 с.
18. Біднов В. Школа й освіта на Україні // *Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича* / [упор. С.В. Ульяновська; вст. ст. І.М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського]. Київ: Либідь, 1993. С. 40-71.
19. Дорошенко Д.І. Історія України: у 2-х т. Київ: Глобус, 1991. Т. 2: Від половини XVII століття. 349 с.
20. История педагогики / [Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева]. Москва: Просвещение, 1982. 447 с. URL: <http://www.detskysad.ru/ped/ped103.html>
21. Огнева О. Тадеуш Чацький в історії Волині // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka*. Konferencja naukowa. Zamość, 2000. S. 139-140.
22. Павлюк В.В. Стан польської освіти на Правобережній Україні на початку XIX ст. // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині»: науковий збірник*. Житомир, 1998. Т. 18. С. 108-110.
23. Поліщук М.С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. // *Укр. іст. журн.* 1994. № 4. С. 54-60.
24. Сіропалко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка. 2001. 912 с.
25. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия на Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. управления, 1872. 530 с.

26. Степовик Д. Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст. Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1996. 111 с.
27. Таскін О. Юзефград-Балта: Історія заснування і розвитку Балти у версії дослідника. URL: <http://www.balta.od.ua/history/yuzefgrad-balta-istoriya-osnovaniya-i-razvitiya-balty-v-versii-issledovatelya-aleksandra-taskina.html>
28. Chmielowski P. Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny. Peterburg: Nakładem Kazimierza Grendyszynskiego, 1898. 119 s.

A. Bodnar

Characteristic changes in the direction of education and upbringing of children in the Podolsk province in the late eighteenth – in the first half of the nineteenth century

The article attempts to comprehend on a modern methodological basis the trends, the specifics of changes in the organization of education and upbringing of children in the Podolsk province in the Russian Empire during the late eighteenth – first half of the nineteenth century. The thesis is that the functioning of educational institutions was influenced by both Russian and Polish, as well as European factors. It was emphasized that education in various types of educational institutions served as an instrument of influence of Russian and Polish colonizers, as well as a factor that threatened Ukrainians with the loss of national identity, intensification of denationalization processes.

This explains the generally negative attitude of Podolsk peasants to the education of their children. Emphasis is placed on the growing objective conditions for the increasing coverage of children with education and upbringing in various types of educational institutions. It is noted that in the studied period there were significant changes in the home upbringing of children, in which the key was to prepare them to perform certain production tasks along with adults.

Key words: *knowledge, changes, educational institutions, family, educational and household, Podillya.*

Отримано: 16.06.2020

O. A. Havryliuk

(Częstochow, Polska; Winnica, Ukraina)

JEZYKOWE ŚLADY PRZESZŁOŚCI W DZIEWIĘTNASTOWIECZNYCH INSKRYPCJACH NAGROBNYCH Z CMENARZY PODOLA

W artykule przedstawiono informację i analizę inskrypcji nagrobnych z cmentarzy katolickich Podola jako tekstów mających cechy gramatyczne języka polskiego XIX – początku XX wieku oraz jako teksty kulturowe. Materiał do artykułu został zebrany drogą osobistej eksploracji cmentarzy. Artykuł mieści analizę przedstawionych napisów nagrobnych pod kątem gramatyki ówczesnej polszczyzny, wykorzystania środków artystycznych do wyrażania uczuć utraty bliskich. Przeanalizowano formy imion i nazwisk, przeniesienie faktu śmierci osoby za pomocą odpowiednich wyrazów, wskazano sposoby wyrażania uczuć fundatorów nagrobków.

Słowa kluczowe: Kresy, napisy nagrobne, polskie cmentarze katolickie, Polska.

Celem artykułu jest przedstawienie, jakie ślady przeszłości można odczytać w polskich inskrypcjach katolickich z terenu Podola. Badawczym materiałem są inskrypcje na zabytkowych cmentarzach Podola, które pochodzą z XIX wieku do początków XX wieku.

Inskrypcje zostały zebrane przeze mnie w terenie: zapisane i sfotografowane podczas Akcji «Mogiłę pradziada ocal od zapomnienia». W ciągu dziesięciu lat organizacja społeczna «Konfederacja Polaków Podola XXI wieku» opiekuje się dziewiętnastowiecznymi cmentarzami polskimi w Mowczanach (Molczanach), Krasnym i Iwanowie (Janowie) obwodu Winnickiego. Również razem z młodzieżą z Polski co lata sprzątamy i ratujemy stare polskie nekropolie. Także zrobiono opis i zdjęcia katolickich cmentarzy w Kamieńcu Podolskim i okolicach. Wykorzystuję również albumy «Mogiłę pradziada ocal od zapomnienia» (2013, 2014, 2019) [9].

Podole od dawna uważano za pogranicze kresowe. Wpływ różnych narodowości, religii, języków, zwłaszcza ukraińskiego, wytworzył też pograniczną kulturę polską. I z tego powodu bardzo ciekawe dla badań językowo-kulturowych są inskrypcje nagrobne na zabytkowych polskich cmentarzach katolickich z tego terenu. W inskrypcjach zapisane są losy tego pogranicza, jego mieszkańców. Feliks Czyżewski w artykule «Cmentarze po obu stronach Bugu»: po co i jak badać inskrypcje nagrobne – uwagi metodyczne» potwierdza, że stale istnieje potrzeba badań na cmentarzach obszaru polsko-ukraińskiego. Takie badania mają duży wymiar poznawczy, bo cmentarze są znakami kultury i pokazują złożoną historię na pograniczu etnicznym, językowym i wyznaniowym» [3].

W moim artykule przyjmuję definicję inskrypcji Kazimierza Długosza, który pisze: Inskrypcja nagrobna to krótki napis nagrob-

kowy; najczęściej wierszowany, a także utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymane w stylu takim napisy, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych, będący komunikatem językowym» [4].

Po Unii Lubelskiej, po długim sporze, Podole posiada Polska. Żeby utwierdzić swoją władzę na ziemiach Podolskich w bardzo krótkim czasie (1430 a 1434) znaczna ilość ziem na Podolu była rozdana przybyłym z Polski, z zaznaczeniem, że obdarowany ma zamieszkać na nowym miejscu.

Od 1434 r. Podole ostatecznie zostało zamienione na województwo, a Kamieniec stał się stolicą całego województwa, z rezydencją wojewody, kasztelana, starosty, rezydencją biskupów obrządku łacińskiego. Do końca XIX – początku XX wieku można było spotkać w literaturze naukowej zaznaczenia Podola jako kraju. To również zostało utrwalone w inskrypcjach nagrobnych z tego terenu.

W zaludnieniu Ukrainy w XVI, XVII wieku wielką rolę odegrali włościanie, drobna szlachta, kupcy i rzemieślnicy z Korony [12, s.24]. Ukraina dla nich stała ziemią obiecaną. Powstawały także na tym terenie cmentarze katolickie.

Oczywiście, że szlachta polska, zamieszkując na stałe na ziemiach podolskich, przybywała tu z liczną rodziną, służbą. Budowano dwory i dworki, powstawały pałacyki i pałacyki, kościoły. I już nowe pokolenia Polaków czuło się z tą ziemią związane jako ziemią rodzinną.

Cmentarze Podola jako osobne miejsca pochowku a zarówno i pamięci, przenoszono na początku XIX wieku z kościołów, które znajdowały się w centrum miast, na okolice, gdzie było dużo miejsca. Tak działo się w całej Europie, i oczywiście, w Polsce, a także na Podolu. I. Steczko w artykule «Stan i perspektywy badań lingwistycznych nad XIX – wiecznymi napisami z pomników cmentarza krakowskiego» cytuje Jacka Kolbuszewskiego [8], że od 1 połowy XIX wieku, wraz z nową sytuacją kulturową związaną z przenoszeniem cmentarzy od kościołów z miasta, osiedla «...upowszechnił się [bowiem] i ostatecznie zdemokratyzował zwyczaj umieszczenia na grobach względnie trwałych [...] inskrypcji». Autorka zaznacza, że zmiany stosują się również nagrobnej epitafiki: «Znamiennie staje się tu przede wszystkim wyraźnie zaznaczające się w tych tekstach dążenie fundatorów do opatrywania grobów swoich bliższych rozmaitymi wyróżniającymi je napisami» [11, s.425].

Osoby z zamożnych rodzin mogły być pochowane w kryptach kościołów, ale i tam było mało miejsca. Nowe cmentarze dawały możliwość dostojnie uczcić, uszanować wszystkich zmarłych. Co jest bardzo ważne, najczęściej cmentarze katolickie nazywano na Podolu polskimi. Katolik to Polak, tak uważa się do dziś.

Jak i w Polsce, tak na historycznych cmentarzach Podola przeważnie inskrypcje nagrobne mają ustaloną formę, wydzielają się w nich części obligatoryjne i fakultatywne. Stałe elementy inskrypcji to imiona i nazwiska, daty urodzenia i śmierci, niestałe (fakultatywne) elementy – miejsce urodzenia, miejsce pochodzenia, zawód, tekst

przesłania, dodatkowa informacja o zmarłym, prezentacja nadawcy. Szczególnie dodatkowe elementy inskrypcji są ważne ze względów kulturowych, mówią wiele o zmarłych i o osobach, którzy ich upamiętniali [5, s.19-26].

Najczęściej na cmentarzach katolickich Podola mamy inskrypcje o takiej budowie:

*D.O.M.
Ś. P.
ANDRZEJ
MICHALEWSKI
żył lat 50
umarł 29 Grudnia
1893 r. (Żwaniec, obwód Chmielnicki)
JAN BINKIEWICZ
żył lat 25 + 9 czerwca 1883 r. (Krasne, obwód Winnicki)*

*DOM
Tu Leży
Antoni zagorski
żył lat 78
umarł 9 Lutego
R. 1862. Prosi
o westchnienie
Do Boga*

Przeważnie napis inskrypcyjny zaczyna się od skrótów D.O.M. albo DOM (łac. «Deo Optimo Maximo: «Bogu Najlepszemu, Największemu – napis na świątyniach rzymskich, później też na kościołach i nagrobkach»), śp. («świętej pamięci») [13].

W badanych inskrypcjach występuje bogaty słownik imion jak żeńskich, jak i męskich. Najczęściej w inskrypcjach spotykamy imiona polskiego pochodzenia, ale również i obcego. Można zaznaczyć, że niektóre z nich były bardzo popularne w XIX wieku [2, s.15-49]. Na przykład, zawsze spotykamy Anna, Maria, Marya, ale także faktycznie na każdym cmentarzu jest imię Tekla.

Jak już zaznaczałam, różnorodność imion jest jest bardzo szeroka. Między żeńskimi imionami oprócz wyżej zaznaczonych są: *Adela, Aneta, Apolonya, Anastazyja, Anielija, Dyoniza, Pelagija, Honorata, Karolina (Karolena), Zofia, Wiktoria, Wiktoryna, Emilia, Konstancja (Konstancja), Józefa, Marianna, Ludwika, Eleonora, Leonora, Helena, Jadwiga, Franciszka, Kamilla, Bronisława, Julia, Teresa, Antonina, Olimpia, Magdalena, Leokadya, Czesława* i in.

Męskie imiona też cieszą różnorodnością: *Jan, Izydor, Michał, Jerzy, Romuald, Cezary, Leon, Ignacy, Tadeusz, Seweryn, Wincenty, Bonifacy, Ludwik, Witalis, Aleksander, Romuald, Kajetan, Józef, Andzej, Jakób, Antoni, Marcin, Lambert, Edward, Franciszek, Modest, Stanisław, Bolesław, Bazyljan, Hipolit, Lukasz, Juliusz, Floryan, Paweł, Witold, Niepomucen, Dominik, Konstanty, Tomasz, Władysław* i in.

Większość nazwisk zmarłych w inskrypcjach też wskazuje na polskie pochodzenie [10]: najczęściej mają zakończenie na -ski (-ska), mniej na -cki (-cka): *Rajecki, Husarska, Dzikowski, Skibiński, Olszewska, Bednarowska, Bobrowska, Jasińska, Czajkowski, Sokołowski, Gumkowski, Pisarczykowska, Szczamburski, Białkowski, Wituszyński, Nosalewski, Krzeczkowski, Rudzińska, Opacki, Berezowska, Lewicka, Nowotarska, Trzecińska, Sawicki, Czarnecka, Sarrecki.*

Nie w takiej ilości, ale są nazwiska na -icz: *Błaszczykiewicz, Bernakiewicz, Stankiewicz, Kazmirowicz, Kuszniiewicz, Andrzejkowicz, Janyszkiewicz.*

Na katolickich cmentarzach na Podolu są też nazwiska polskie w innej formie, też i obcego pochodzenia (jak słowiańskiego, tak przedstawicieli innych narodowości): *Hupzenko, Padura, Wizir, Bitner, Moliolis, Huppmann.*

Na nagrobkach zamężnych kobiet tradycyjnie wskazuje się nazwisko domowe (rodowe) [6, s.3-13]:

*ANNA Feliksowa
KROPELNICKA
z domu
NARAJEWSKICH
ż. Lat 40
+ 1928*

Ta inskrypcja jest ciekawa jeszcze i formą dzierżawczą, jaką podano: *Feliksowa* [7, s.24].

Osobną grupą, którą można wydzielić są napisy inskrypcyjne na grobach dzieci. Mają one bardzo emocjonalną siłę, zawierają formy zdrobniałe imion. Te formy wskazują na relacje: zmarłe dziecko – rodzice. Pierwsza inskrypcja zawiera symbol krzyża, zaznacza się śmierć jako spoczynek («Tu spoczywa»), forma nazwiska jest z zakończeniem – ówna (forma dla kobiet niezamężnych):

*+
Tu spoczywa
Ziunia Bilwinówna
ur. 28 Listop. 1903 r.
+ 25 Sier. 1904 r. (Żwaniec)*

Bliskie miejsca pochówków, nazwiska zmarłych świadczą o dzieciach jednej rodziny:

***MARYNCIA**
HUSARSKA
ur. d. 26 Listopada
1884 r.
umarła 10 Marca
1885 r. (Żwaniec)*

Winia
Husars
ka ur. d 1
marca
1890) (Żwaniec)

NIUNIA
HUSARSKA
uro. d. 14 Września
1878 r.
Umarła d. 31 Marca
1886 r. (Żwaniec)

Na tymże cmentarzu są takie napisy na mogiłach dzieci:

Oleś
ZEBROWSKI
15 Lutego + 7 Kwietnia (Żwaniec) 1878

Następna inskrypcja zachowała się częściowo, górna część zaginęła, a na dolnej czytamy taki napis, jaki wskazuje na fundatorkę pomnika, szczególnie jej utraty:

(.....)
WŁADZIO
DZIKOWSKI
żył lat 7
7 Września
1878
*Pamięci męża i jedynego dziecka poświęca
żona i matka (Żwaniec)*

Fakt śmierci może być zapisany w różny sposób. Oczwiescie, najczęściej używano słowo «**umrzeć**» i różne formy tego słowa: **umarł, umarła, zmarł, zmatła, um**. Ale spotykamy bogate synonimy metaforyczne, np., **spoczywać, spać** i in. [1, s.13-22]. Takie określenia śmierci występują często na cmentarzach katolickich, też w inskrypcjach w Polsce do dziś.

Na jednym z nagrobków w Kitajgorodzie napis mało czytelny, ale część zdania widoczna, zaczyna się takimi słowami: «**Zaszło jej słońce...**». W poniżej przedstawionych inskrypcjach są takie zaznaczenia faktu śmierci:

D.O.M.
MARIA
z
SKIBICKICH
OLSZEWSKA

Bogu ducha oddata
d. 29 Sycznia 1888 r.
Prosi o Anioł Pańskij (obok Katrdry Kamienieckiej)

DOM

Ś.p. Apolonya z Strzałkowskich

BEDNAROWSKA

Żyła lat 85

skończyła życie

d. 1° Marca 1871 r.

Wieczny odpoczynek

Tu

Spoczywają

zwłoki Ś. P.

Karoleny córki

Piotra z Mań

kowskich Pas

zyńskiej która

przeżywszy lat 90

przeniosła się do wiecz

ności²⁸90

Marca IX 92

roku Prosi
przechodnich

o modlitwę
do Boga z ow
jej duszę

Wdzięczny syn

dobrej i tros

kliwej matce (Kitajgorod)

ten pomnik

poświęca

S.P.

WANDA PACIORKOWSKA

Zgasa w kwiecie wieku

d. 26 Listopada 1889 r. (Berdyczów)

Ś.P.

STANISŁAW

SZCZAMBUKSKI

+ dnia 9 Grudnia 1889

zasnął w Panu w 22

roku życia zostawiając

po sobie nie utulony

żał Rodziców krew

nych i przyjaciół

Synu mój

niech ci ta

ziemia bę

dzie lekka (Krasne)

W ciekawy sposób wyrażone są elementy fakultatywne inskrypcji z Podola. One są bardzo ważne, bo utrwalają pewne cechy, które były ważne dla społeczności polskiej pogranicza [14, s.9-76]. Podam przykłady aksjologizacji zmarłego.

Często zaznacza się w inskrypcjach **rodzinne role zmarłego**. Jeden z napisów nagrobnych w Hwardijskim (Goldsztyn) informuje o sierotach, którzy pozostali bez rodzica:

Czuwaj **Mamo** za gro
bem nad nami czwor
giem osieroconych dzieci
Twoich.

Ważnym elementem fakultatywnym jest informacja o pełnieniu obowiązków w życiu, o zawodach. Również ważnym dla czytelników, którzy przychodzili na cmentarze, była informacja o fundatorach nagrobnych pomników:

Ś. P.
Ksiądz
JÓZEF
MOCZULSKI
Proboszcz
Mając lat 52
23 lipca 18(...) r. (Zińkowce)

Na pomniku ks. Jana Sawickiego podana szczegółna informacja o pełnieniu duszpasterstwa w konkretnej miejscowości, podana ilość lat, przypomin się o zasługach księdza, a także o fundatorach.

+
Ks. Kanonik
JAN SAWICKI
Proboszcz Żwaniecki
od 1855 do 1902
26 Lipca 1902
żył lat 82
Pamięci zacnego
proboszcz
wdzięczni parafianie (Żwaniec)

Inny nagrobki w Żwańcu mieszczą informację o zawodach wojskowego, doktora:

D O M
Ś. P.
Półkownik Ignacy
BATORSKI
żył lat 58
zmarł. d. IV Grud.
1857 r.
Pokój jego duszy

*D. O. M.
Ś. + P.
Doktor Jan
HUPPMANN
urod. 1820 r.
umarl 1886 r.
Wieczny odpoczynek
Racz Mu dać Panie*

Spółceństwo pamiętało zasługi ludzi, którzy swoim życiem, talentem wslawiali ten kraj, miłe Podole. W Kościele Katedralnym św. Piotra i Pawła umieszczona tablica, która podaje nazwisko, zawody i zasługi, których uczczony:

***Dr. ANTONI JÓZEF**
ROLLE
LEKARZ I HISTORYK
*1830 w **HENRYKOWCE**
+1894 w **Kamińcu PODOL**
SYN TEJ ZIEMI
PRZESZŁOŚĆ JEJ UMİŁOWAŁ
ODGRZEBYWAŁ I OPOWIADAŁ
A SKARBY JEJ CZCIĆ UCZYŁ
NIECH ODPOCZYWA
W POKOJU*

Ta ziemia, Podole (Podol) – nazwy, jak wcześniej zaznaczono, ciągle, aż do początku XX wieku, wiązały się z krajem, a nie częścią województwa czy gubernii, np., na nagrobku Floryana Opackiego czytamy:

*D. O. M.
FLORYAN
OPACKI
Urodzony na UKRAINIE
d. 4 Maja 1802 r.
+ na **Podolu** d. 3 Lutego
1885 r.
Pamięci Ojca
wdzięczne dzieci*

Podole jako ziemia rodzinna występuje dość systematycznie w inskrypcjach nagrobnych na różnych cmentarzach jako ziemia rodzinna, osobna ziemia: ta ziemia, Podole:

*Ś. + P.
FRANCISZKA ZIELIŃSKA
ZM.2/IX. w **WAPNIARCE NA PODOLU**
PRZEŻYWSZY LAT 68*

Wieczny odpoczynek racz jej dać Panie (Żytomież)

Ciekawą osobliwością jest zaznaczenie nazwiska rzeźbiarza w inskrypcji. Ponieważ w pobliskich okolicach były kopalnie i gra-

nitu, i marmuru, i piaskowca, rzemiosło rzeźbiarza było aktualne. Miejscowy lud pospolity i bogatsze rodziny, a nawet szlachta zamawiali nagrobne pomniki u miejscowych rzeźbiarzy, ale także bardzo często wykonywano za granicą.

Na Żwanieckim cmentarzu pomnik ze wskazaniem na rzeźbiarza, w tym przypadku to już nazwisko obce:

*D. O. M.
JAKÓB
ROGOZIŃSKI
żył lat 56
umarł 30 Maja
1881
Pokój jego duszy*

BERTOLINO

W Janowie spotykamy taki napis:

*Ś. P.
Z Tokarzewskich
Zofia Soczyńska
żyła lat 62
+ d 12 Marca 1905
Najdroższej Matce.
Córka, Zięć i Wnuki.*

Rizzolatti

Kieff

Bardzo ciekawą jest historia nagrobnego napisu na mogile polskiego poety ukraińskiej szkoły Tomasza Padury, znanego także jako autora pieśni «Hej, sokoly!». Teraz we wsi Machnówka na płycie nagrobnej jest napis, jaki zaczyna się elementenami obligatoryjnymi, przywołując do zasług zmarłego, a także zaznaczają fundatorów. Forma napisu również zmieniona, nie jest kanoniczną, chociaż mieści imię, nazwisko, daty urodzenia i śmierci.

*W PAMIĘĆ
TOMASZOWI PARURZE
Pieśniarzowi Ukrainy
RODACY
położyli kamień
1880 r.*

Ur.21 Grud. zmarł 8 Wrześ. 1871 r.

Szukając informację do tematu, napotkałam w starych czasopiśmie (Kłosy. Nr. 580. – Tom XXIII) opis pomnika i napisu, jaki czy mógł być, czy był wcześniej na mogile poety. Za jakiej sytuacji, z jakich przyczyn nie stało pomnika i czy był on przywieziony i postawiony, kiedy i kim zmieniono zapis, jeśli taki był umieszczony, – niewiadomo. Ale opis pomnika roboty znanego rzeźbiarza Wiktora Brodskiego jest bardzo dobrze opisany:

«Wreście Brodski ukończył w tej chwili marmurowy nagrobek wielkiego ukraińskiego wieszczka, Tomasza Padurra, pełen dziwnej prostoty i piękności. Szczyt jego wieńczy lutnia, pióro i zwój pisma z tytułami głównych pieśni nieboszczyka: *Lirnyk*, *Zaporożec*, *Zołotaja Boroda*, *Kozaczyzna*, *Fantazyja*. Po środku widać wklęsłość w kształcie czary, oplecionej laurowym wieńcem, a w niej popiersie poety w wypukłorzeźbie, przedstawiające szlachetne jego rysy, w trzech ćwierciach wykonane, w czym długo miało niemało trudności do zwalczania. Niżej dwie wywrócone pochodnie tworzą jakoby dwie małe kolumny po obu stronach dolnej części grobowca. Między nimi herb Sas, rodowy klejnot ukraińskiego piewcy, liczącego się do najstarszej ruskiej szlachty, a nad nim napis, składający się z dwóch oddzielnych części, z wiersza i następnym wyrazów:

Tomasz Padurra
Urodził się 21 grudnia 1801,
Umarł 8 września 1871,
Przyjacielowi
ten kamień położył
Marjan Wasiutyński,
Wykonał w Rzymie 1876 roku
Wiktor Brodski.

Przedstawiłam tylko część moich badań nad inskrypcjami historycznego Podola. Podole i nadal pozostaje miejscem odkrycia polskiej kultury i języka polskiego. Nagrobne napisy dają nam informacje o życiu Polaków na Podolu, pomagają odczytać historię i kulturę, odczytać wartości, jakie były ważne dla tej wspólnoty katolickiej. «**Podolia semper fidelis**» (Podole zawsze wierne) napisane na jednym z kartuszy w Kamienieckiej Katedrze. Podole zostaje i nadal wierne swojej historii, kulturze.

Lista wykorzystanych źródeł i literatury:

1. Bartmiński J. Język w kontekście kultury // *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001. S. 13-22.
2. Breza E. Niektóre rzadsze imiona męskie (IV), «Rozprawy Komisji Językowej ŁTN», 60, 2014. S. 15-49.
3. Czyżewski F. Cmentarze po obu stronach Bugu»: po co i jak badać inskrypcje nagrobne – uwagi metodyczne // *Cmentarze po obu stronach Bugu*, 2014.
4. Długosz K. Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym. Wydanie II zmienione i rozszerzone, Gorzów Wielkopolski, 2010.
5. Havryliuk O. Językowe wyrażanie śmierci w inskrypcjach nagrobnych na cmentarzach Podola // *Zbiór prac naukowych międzynarodowej konferencji międzydiscyplinarnej naukowej i praktycznej krajoznawczej «Losy Polaków i losy Ojczyzny: przegląd przez stulecia»*, Winnica 2019. S. 19-26.
6. Kieniewicz S. Kresy. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej, «Przegląd wschodni», t.1, z.1, 1991. S. 3-13.
7. Klemiśiewicz Z. *Historis języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2015.

8. Kolbuszewski J. Cmentarze. Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996. URL: <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/115000/cmentarze>
9. Mogiłę pradziada ocal od zapomnienia. Fundacja Studio Wschód. W służbie pamięci, Wrocław, 2019. URL: <https://polonika.pl/programy/programy-grantowe/programy-grantowe-instytutu/-mogle-pradziada-ocal-od-zapomnienia-2020->
10. Rymut K. Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny, Kraków: Wydaw. Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999. 504 s.
11. Steczko I. Stan i perspektywy badań lingwistycznych nad XIX-wiecznymi «Napisami z pomników cmentarza krakowskiego» // *Badania historycznojęzyczne. Stan, topologia, perspektywy*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków, 2019. S. 425.
12. Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. [w:] *Pamiętnik kijowski*, t.1. Londyn, 1959. S. 24.
13. Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN, Warszawa, 2011. URL: <https://ksiegarnia.pwn.pl/Wielki-slownik-poprawnej-polszczyzny-PWN,68429016,p.html>
14. Zowczak M. O długim trwaniu Polaków na Podolu. Imponderabilia tożsamości // *Podole i Wołyń. Szkice etnograficzne*. URL: <https://www.etnologia.uw.edu.pl/instytut/publikacje/podole-i-wolyn-szkice-etnograficzne>

О. А. Гаврилюк

Мовні сліди минулого на надгробних написах дев'ятнадцятого століття з подільських кладовищ

У статті подано інформацію і проаналізовано надгробні написи з католицьких цвинтарів Поділля як тексти, які мають граматичні особливості польської мови XIX – початку XX століття та як тексти культури. Матеріал для статті зібраний автором особисто. Метою є аналіз представлених надгробних написів щодо граматики польської мови того часу, використання художніх засобів для передачі почуттів від втрати близьких людей. Проаналізовано форми імен, прізвищ, передачу відповідними виразами факти смерті людини, показано способи вираження почуттів фундаторів надгробних пам'ятників.

Ключові слова: Креси, надгробні написи, Поділля, польські католицькі цвинтарі, Польща.

O. A. Havryliuk

Linguistic traces of the past on the tombstones of the nineteenth century from the Podolsk cemeteries

The article contains the information and the analyzed tombstone inscriptions of Catholic cemeteries of Podillya as the texts having grammatical features of the Polish language XIX – early XX centuries and as the cultural texts. The information for the article was collected by the author personally. The aim is to analyse the Polish grammar of the following tombstone inscriptions of that period, the using of the artistic means to convey the feelings of loss of loved ones. The forms of names, surnames, the fact transference of death by the appropriate expressions are analyzed, the ways of expressing the feelings of the tombstones' founders are shown.

Key words: Cress, tombstone inscriptions, Podillya, Polish Catholic cemeteries, Poland.

Отримано: 15.08.2020

О. М. Завальнюк

(м. Кам'янець-Подільський)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У СІЧНІ – СЕРЕДИНІ КВІТНЯ 1919 РОКУ: ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

На основі архівних і опублікованих джерел, праць українських істориків висвітлюється питання про політичне і культурно-освітнє життя Кам'янця-Подільського за української влади – взимку-навесні 1919 р. З'ясовано зміну місцевих владних інституцій після приходу до влади Директорії УНР та їх вплив на соціальне становище кам'янчан, спробу більшовиків підняти антиукраїнське повстання в місцевому гарнізоні, а також досить гучну подію всеукраїнського масштабу – створення, діяльність і саморозпуск Комітету охорони революції. Звернено увагу на діяльність у місті окремих міністерств народної республіки. Висвітлено культурно-освітні складові піднятої проблеми, зокрема, заснування і роботу Українського клубу, поширення україномовної преси, спробу творення наукової інституції, вдосконалення роботи державного українського університету у весняному семестрі 1918–1919 н. р., реформування шкільної мережі, влаштування заходів на відзначення важливих культурних подій, зокрема 105-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка. Показано зрушення у театральному житті, діяльність міського національного хору та перебування у місті Української республіканської капели під керівництвом О. Кошиця.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, українська влада, міністерства УНР, українське військо, політичне життя, соціально-економічні проблеми, український університет, освітня мережа, театральне життя, Кам'янецький національний хор, Українська республіканська капела.

Важливу роль в Українській революції 1917–1921 рр. відігравали губернські міста Правобережної України як адміністративні, економічні, політичні і культурні центри своїх регіонів, що склалися історично. Вони концентрували значні інтелектуальні, культурні сили, що мали різне політичне забарвлення, здійснювали певний вплив на місцеве населення, ставали ареною збройної боротьби за контроль над ним, домінування в краї і розгортання відповідних процесів з організації владних структур та реалізації певних політичних цілей. Одним із таких міст був 60-тисячний Кам'янець-Подільський, який знаходився в зоні порубіжжя з Бессарабією-Буковиною та Галичиною, на шляху до Європи, і мав стратегічне значення для організації і захисту державної території у Лівобережному Придністров'ї. Через нього пролягала залізниця з Проскурова, Ярмолинців, якою можна було потрапити, з одного боку, до Східної Галичини Гусятинсько вітка), а з іншого,

у Бессарабію (Дністровська вітка). Цим становищем намагалися скористатися протиборчі сторони, які розцінювали місто як важливий стратегічний пункт, який давав можливість виходу на різні географічні напрямки.

Піднята проблема в українській історіографії спеціально ще не досліджувалася, хоча певні дотичні напрацювання у висвітленні окремих її складових зроблено у працях П. Христюка [68], І. Мазепи [48], В. Лозового [46], [47], М. Кукурудзяка [45], П. Гай-Нижника [1], [2], О. Завальнюка [37], О. Завальнюка і О. Комарницького [38], [39], А. Машталіра [50], В.Б. Стецюка [63], А.А. Трембіцького і А.М. Трембіцького [64] та ін. Утім, в силу різних причин, пов'язаних переважно із досягненням своїх ширших/вужчих дослідницьких цілей, зазначені автори уникли системного підходу до вивчення окресленої теми, що позначилося на повноті представлення загальної картини процесу непростого національного відродження упродовж перших кількох місяців 1919 р.

Мета статті полягає у комплексному з'ясуванні перебігу подій, які засвідчують основні здобутки національного відродження у політичній і культурній сферах Кам'янця-Подільського взимку – навесні третього року революції як складової не завершеного загальнонаціонального процесу.

Після перемоги антигетьманського повстання і призначення до Кам'янця-Подільським губернським комісаром Г. Степури розпочалася складний процес організації нової влади на місцях. Відбулося формування правління губернського і повітового комісарів, на бік нової влади переходили розташовані у місті військові частини. Населення оповіщали про демократичний характер влади, її непримириме і жорстоке ставлення до ворогів Української Народної Республіки (наводили приклади розстрілу військовослужбовців, які вдавалися погромної агітації проти євреїв, вчиняли самовільні арешти тощо) [1, с.31]. Серед мешканців міста і повіту розповсюдили «Інструкцію для виборів на конгрес Трудового народу України» (ТКУ), якою, відповідно до встановленої квоти, необхідно було обрати делегатів до цього виборного органу, який, на думку П. Гай-Нижника, має більше підстав, ніж Українська Центральна Рада, вважатися парламентом [2, с.132]. 11 січня у Кам'янці-Подільському відбулося засідання представників від політичних сил, які входили до складу Подільської губернської організації Українського Національного Союзу, на який прибули 43 особи. Обговорювали питання про депутатів до ТКУ (про погоджену кандидатуру не повідомили). Через 5 днів, 16 січня у місті відбулося засідання уповноважених від селян Кам'янецького повіту, які обрали депутатами на ТКУ лівих есерів Шимановича і Язловецького, співчуваючу есерам Пашенко, і соціал-самостійника Ільчишина (кандидатами у депутати есери стали Макогоненко і Гладун) [7]. Про роботу кам'янчан на Трудовому конгресі України 23-28 січня 1919 р. джерела не повідомляють.

Утвердження і функціонування органів влади Директорії відбувалося за складних обставин: місцеві мешканці вже звикли до нестабільності влади, не зовсім розбиралися у свіжих політичних подіях і могли дати їм належну оцінку, до того у місті поширювалася більшовицька, антиуенерівська агітація, яку проводили створені на початку січня 1919 р. підпільні повітові комітет КП(б)У і ревком та під вплив якої потрапляли мешканці. Саме через підривну роботу більшовиків вже 15 січня 1919 р. потрапили солдати 8-го Подільського пішого і 4-го кінно-артилерійського полків в той час, як армія радянської Росії майже два тижні воювали на території УНР з метою її повалення, підняли повстання. Вони, за повідомлення отамана Ф. Колодія, «обеззброїли міліцію, захопили губерніяльний будинок і банки, поставили охорону». Дестабілізація тривала недовго. Начальник окремої групи військ отаман Г. Степура 17 січня видав наказ, що стосувався місцевої залоги. «В зв'язку з безпорядками, учиняємими зрадниками української трудової республіки належними до війська Кам'янецької залоги, а також цивільними особами в м. Кам'янець-Подільський й його околицях з цього менту оголошую Кам'янець-Подільський з околицями на осадному положенню зо всіма його наслідками». Бунтівним військовикам наказувалось здати всю стрілецьку зброю, кулемети та гармати. Запроваджувалася комендантська година з 18.00 до 7.00. Порушникам цих вимог загрожувало ув'язнення, а при наявності зброї – розстріл на місці [7]. Оцінюючи виступ військ залоги у Кам'янці-Подільському, С. Петлюра назвав його «ножем у спину» і зрадою Україні [62, с.368]

Після відповідних розпоряджень Ставки, до міста прибули вірні Директорії війська, які роззброїли повстанців. Розпочалося слідство з метою «притягнення всіх винуватих до суду» [56, с.129; 57, с.33; 1, с.310]. Упродовж двох наступних місяців, коли воєнно-стратегічне становище країни погіршувалося, обстановка у місті залишалася нестабільною, що засвідчив, зокрема, один із свідків – М. Завадський: «Подільський полк, що стояв у Кам'янці, взагалі позбавлений і раніш дисципліни, остаточно збольшевичився; другі військові частини утворили козацьку раду на зразок совдепа; настрій у місті нервовий, були спроби улаштувати єврейські погроми» [51]. З метою завоювання довіри у мешканців міста і повіту, в ніч з 24 на 25 січня міліція заарештувала 15 поміщиків, які мешкали у Кам'янці-Подільському, а за гетьманщини прославилися накладанням контрибуції на сільські громади, які в добу Центральної Ради займалися ліквідацією землеволодіння місцевих дворян [10; 11]. Наприкінці лютого (за іншими даними, в середині березня) більшовики організували страйк місцевих друкарів і перукарів з економічними вимогами. Агітаторів, які розповсюджували листівки з антидержавним змістом, було заарештовано [67; 57, с.142].

Мешканці міста з тривогою стежили за кровопролитними подіями кінця січня, які відбувалися у сусідній Хотинщині.

Тут відбувся антирумунський збройний виступ українців, який не увінчался успіхом. Уцілілим повстанцям, цивільним мешканцям, яких загалом нараховувалося близько 3 тисяч осіб, довелося рятуватися від репресій на лівому березні Дністра. Більшість їх поселилися в селах повіту, а 300 біженців знайшли притулок у Кам'янці-Подільському. Міська управа разом представниками губернського і повітового земств сприяла їхньому розміщенню у казармах Ковальського, а 4 лютого відкрили пункт харчування. Враховуючи відсутність у них засобів до життя, міська дума ухвалила виділити зі свого скромного бюджету на харчування упродовж одного місяця спочатку 5 тис. крб., а потім збільшила цю суму до 50 тис. крб. [16]. Студенти місцевого університету упродовж 14–16 лютого організували комісію на чолі з Л. Відною для збору грошей в різних інституціях та карнавами на вулицях міста, щоб допомогти вихідцям з Хотинщини, які мали великі матеріальні проблеми. Зібрані 1594 крб. (у т.ч. 50 крб. від дружини міністра освіти І. Огієнка – Домни Данилівни) були передані в розпорядження Подільського губернського комісара [17; 18; 40, с.303-304]. Серед них були і політичні активні українці, які зорганізувалися і брали певну участь у місцевому житті (зокрема йдеться про хотинську Директорію на чолі з Дунгером). Поверненням біженців опікувалася спеціально створена державна комісія на чолі з Д. Дорошенком, яка провела низку переговорів з румунськими військовими представниками і досягла певних позитивних результатів. Утім ті, хто тримав у руках зброю (румуні називали їх більшовиками), додому не поспішали, оскільки на них чекали суворої покарання. Начальник місцевої залози О. Жуковський почав формувати з повстанців полки, до яких увійшли 200 осіб [6, с.423; 43, с.304]. Щоправда, як зазначає П. Христюк, вони «створювали нездорову атмосферу», через що на початку березня їх спробували передислокувати в район Заславля – Острога. Але «неспокійні бессарабці» спинилися коло м – ка Дунаївці Ушицького повіту, за 30 верст від Кам'янця-Подільського [68, т.4, с.106]. Згодом вони перейшли на бік Червоної армії [43, с.304-305].

Через втрату своєї території уряду і міністерствам УНР доводилося змінювати місце роботи. Коли небезпека захоплення нависла над Вінницею, вища влада розпорядилася евакуювати звідси вищі органи державного управління. 24 лютого сюди першим прибуло малочисельне Міністерство освіти на чолі з Іваном Огієнком, яке за короткий час (до 28 березня) зуміло провести певні заходи і виробити низку важливих документів, зокрема кілька законопроектів, що стосувалися різних шкіл (нижчої і вищої початкової, середньої, професійної, і вищої), підготовки педагогічних кадрів. Усі ці акти набули юридичної сили. 9 березня І. Огієнко звернувся до губернських і повітових народних управ з роз'ясненням, що нова українська школа повинна виховувати учнів у національному дусі, на основі культурної традиції українського народу [47].

У Кам'янці-Подільському на короткий час осіли й інші міністерства: внутрішніх справ, культів, військових справ, фінансів і земельних справ, а також низка різних центральних органів державного управління [31]. Про їх діяльність відомо небагато. Зокрема, повідомлялось, що у Міністерстві культів, яке прибуло до міста 26 лютого, визнали недійсним наказ керівника подільської єпархії єпископа Пимена про звільнення з посади Подільської духовної консисторії Соколовського за його проукраїнську позицію і пропонували повернути звільненого на попереднє місце роботи [27]. Утім більш рішучих дій міністр І. Липа собі не дозволив. Зрештою, він не відреагував на критичний газетний матеріал про роботу дворічної духовної школи, яка готувала псаломщиків для церкви. Навчання тут продовжувалося російською мовою, історію України не викладали (утім діти вивчали «отечественную историю», російську мову). Як стверджував анонім, що заховався під іменем Побратим, «такий стан – це навмисне калічення, фабрикування перевертів з юнаків біднішого селянства, які ніяк не спромоглися віддати дітей до кращих шкіл. Це є злочин, за який народний суд мусить карати суворіш, ніж за державну зраду. Цьому варт покласти кінець раз на завше. І чим скоріше – краще» [32].

До адміністративного центру Поділля перебазувалися чимало відомих політичних діячів (І. Мазепа, П. Феденко, С. Вікул, І. Романченко, В. Чехівський, М. Таченко, В. Голубович, М. Грушевський та ін.), різних органів державного управління. Як зазначав І. Мазепа, «невеличкий Кам'янець був переповнений урядовцями різних державних установ, що були евакуйовані з Вінниці» [46, с.184]. Набагато ширші свідчення про той період залишив Д. Дорошенко. У своїй мемуарній праці він зафіксував таке: «Усі помешкання в місті переповнилися. З своєю звичайною безцеремонністю «отаманщина» реквізувала для себе хати направо й наліво по інституціях, по приватних мешканнях. Обиватель почав ремствувати Ціни на всі продукти й на крам відразу підскочили вгору ... В місті почалось перемальовування вивісок, різні «обов'язкові» постанови, яких ніхто не виконував і які перечили одна одній. Настрій населення робився все більш ворожий до директорської влади... Поприїздили й деякі міністри, між ін., військовий міністр, капітан Г. Сиротенко, котрий у своїм поїзді привіз вагон з арештованими гетьманськими міністрами. ... В Кам'янці їх посадили в місцеву тюрму» [6, с.427-428].

Місто все більш і більше політизувалося. Осередком політичного життя став Український клуб, де, крім розважальних заходів, проходили партійні зібрання, читалися лекції про сучасне становище, влаштовувалися дискусії щодо політики уряду Директорії, які засвідчували про опозицію до неї. У цих заходах брали участь і чимало кам'янчан. 20–22 березня під впливом лівоесерівських діячів (М. Грушевський, А. Степаненко, І. Лизанівський та ін.) від-

бувся повітовий селянський з'їзд (інша назва – повітовий Трудовий конгрес), який обрав своїм почесним головою М. Грушевського і висловився за радянську форму влади, негайні переговори з більшовиками та створення соціалістичного уряду. За І. Мазепою, з цим солідаризувалися й есдек та есдеки-незалежники., які, після переговорів з есерами, разом утворили Комітет охорони революції (КОР) [46, с.186-187]. П. Христюк стверджує, що у творенні цього органу, який складався з 11 осіб, а головував у ньому В. Чехівський, брали участь, крім названих ініціаторів, ще й «Трудовий Конгрес і Козацька Рада місцевої залоги» [68, т.4, с.111]. Щоправда, академічні історики наполягають, що цей орган утворився безпосередньо на самому з'їзді [49, с.33]. КОР, як свідчить його відозва від 22 березня 1919 р., утворився «з огляду на дезорганізацію державного апарату і можливі через це порушення спокою», з метою «тимчасового представництва центральної влади Республіки» і вирішення таких завдань: забезпечити охорону порядку і спокою, припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі та початок перемовин з урядом УСРР, щоб добитися визнання Москвою та Харковом самостійності й незалежності УСРР, українського характеру цього державного утворення, припинення бойових дій, виведення російських військ з території України, формування нового складу уряду зазначеної республіки тощо. Комітет направив своїх делегатів до Директорії (вони повернулися з Гусятина без очікуваних результатів), спрямував комісарів до міністерств, налагодив стосунки з частинами місцевої залоги тощо. В знак солідарності з цією політичною програмою, частина місцевих робітників вийшли на вулиці «з червоними стрічками на грудях», а місцева організація більшовиків заявила про бажання співпрацювати з КОР [68, т.4, с.112-113; 46, с.190-191]. Можливо, останній факт дав підстави радянським історикам стверджувати, що 23 березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулось «одне із найбільших в Україні» повстання робітників «заводів, фабрик і майстерень», до яких «приєдналася частина солдатів петлюрівського гарнізону, які відмовились виступати на фронт проти радянських військ. Викликавши з фронту батальйон відданих йому військ, петлюрівське командування наказало відкрити по повсталих артилерійський вогонь. В результаті вжитих заходів йому вдалося придушити повстання» [64, с.99]. Про збунтування у «революційно настроєних солдатів і робітників міста» 24 березня 1919 р. згадують у примітках до куцої інформації газети «Красная Армия» від 28 лютого 1919 р. про «невдале повстання в Кам'янці-Подільському, яке були придушене з великими труднощами» [50, с.148], укладачі збірника документів і матеріалів «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.)» [54, с.434]. Щоправда, джерела не підтверджують ніяких боїв у місті 23 чи 24 березня 1919 р. Його із незрозумілих причин пропустили і автори нарисів про Кам'янець-Подільський, вмі-

щеного в «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область» 1971 року [39, с.310.], як й інші, що готували «Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації» [50, с.60]. На жаль, цей «факт» перейшов і у деякі сучасні видання. Насправді жодного повстання у місті не було. За Д. Дорошенком, «останні кілька тисяч зібраних у Кам'янці й побіля нього [у лютому – березні 1919 р. у місті і повіті проходила військова мобілізація до Дієвої армії УНР. – О.З.], відмовились іти на фронт, склали свій «ревком» і почали розбігатися додому» [6, с.430]. П. Христюк та І. Мазепа, які у той час мешкали у Кам'янці-Подільському, про цю подію не згадують зовсім, що дає підстави вважати її мало резонансною як для політикуму, так міської громади.

Зрозумівши безперспективність запропонованої лінії за незначної підтримки політиків і населення та боячись спровокувати непотрібне кровопролиття, 26 березня члени Комітету вирішили самоліквідуватись і припинити діяльність, про що повідомив наступного дня. Зміну Директорією складу уряду із правого на соціалістичний І. Мазепа пояснював саме діяльністю КОР [46, с.195]. А 28 березня урядові структури з гнітючим настроєм покинули Кам'янець-Подільський, що, як зазначала місцева преса, викликало переполох, який поширився і на місцеве населення (частина місцевих працівників розбіглася по закутках) [28]. Разом з ними відбули і політичні діячі, які займалися кипучою діяльністю. М. Грушевський виїхав 31 березня на Скалу-Подільську, Тернопіль, Станіслав, щоб дістатися Праги. У поїзді його супроводжував син Ю. Сіцінського – 25-річний Володимир Січинський, відомий у громадських колах діяч [54, с.374].

Керівні органи прагнули забезпечити життя кам'янчан, намагалися вилучити у громадян зброю, яка незаконно осіла в різних домоволодіннях і була загрозою стабільності. Міліцейські рейди давали змогу виявити тих осіб, які не мали дозволу на володіння зброєю, притягали їх до адміністративної відповідальності, про що повідомлялося у місцевій пресі [26]. Щоправда, покінчити з цим протизаконним явищем раз і назавжди не вдавалося.

Центральна українська влада продовжувала розглядати Кам'янець-Подільський як важливий стратегічний центр, що давав змогу утримувати частину Придністров'я і був «вікном» до Європи. Не випадково сюди направляли запасні військові частини, дві військові школи, які готувати кадри для Дієвої армії УНР, надійний галицький батальйон під командуванням сотника Байрака. Крім того, 2 квітня сюди прибули рештки військ Східного фронту, де з усіх недобитків Чорноморської дивізії було сформовано 1-й Чорноморський курінь. Синьожупанний полк та кілька інших частин були зведені в 1-й Сірожупанний курінь. Також тут знаходились кадри 7-ї пішої дивізії [64, с.38-39]. Це свідчило, що військова влада збиралася захищати «фортецю коло Дністра». За Д. Дорошенком, тут зосередилося до 5 тис. українських військо-

виків, але не всі вони були надійними і боєздатними. У залози мали місце різного роду порушення військової дисципліни, етичних норм тощо. На жаль, бракувало харчів, що серйозно позначалося на політичних настроях козаків [6, с.433; 63, с.138-139]. Щоправда, як заявляв авторитетний генерал-хорунжий Армії УНР М. Безручко, «ми висилаємо на фронт не вояків, а змобілізованих хлопців, яких за дві-три неділі учимо тільки як тримати і стріляти з кріса. Добрий вояк потребує найменше ще однорічної муштри, щоб набрався військового духа і змоги орієнтуватися в різних ситуаціях на боєвому фронті» [цит. за: 72, с.478]. Тож не випадково, щойно мобілізовані чоловіки не прагнули відразу потрапити в район бойового зіткнення, оскільки не мали необхідного військового досвіду. А якщо це і траплялося, то їхня ефективність була невисокою. Щоб продемонструвати військову виучку, 15 лютого на гімназійній площі у Старому місті з нагоди Шевченківського свята було проведено парад військ залози, якому передувала літургія і молебен. Преса повідомляла, що «вигляд війська був дуже гарний. На параді було дуже багато публіки» [19].

Після евакуації державних і структур і політичних діячів ситуація у Кам'янці-Подільському стала на якийсь час спокійною. Щоправда, нагадала про себе створена з ініціативи М. Грушевського повітова трудова Рада селянських і робітничих депутатів, яка ще наприкінці березня сумнівно заявила, що «бере під свій контроль всю владу в повіті». 6 квітня на її засіданні було вироблено своє бачення проведення в УНР земельної реформи, задоволення потреб селянства у живому і мертвому інвентарі під час весняних польових робіт [30; 33]. Але цей факт залишився мало поміченим у міській громаді, яка переймалася переважно матеріальними питаннями. Зате розголосу набрав конфлікт між міською думою і управою, про що 9 квітня повідомила преса. Невідповідність соціального складу і політичного забарвлення обох органів місцевого самоврядування (дума – «буржуазна», до управи ж входили представники соціалістичних партій). В результаті, як стверджував автор замітки, «дума з управою розійшлися, почалась криза... Люди-обивателі терплять, а дума свариться між собою і побіждає». Прикладів неефективної роботи думи-управи не наведено, хоча й зроблено закид представницькому органу, що він у теперішньому складі «є приємною говорильнею» у той час, як управа «занадто хватила до ділового тону» [35].

У місті поширювався плямистий тиф, інші інфекційні хвороби, кількість хворих зростало дуже швидко. Вже 26 січня газета «Життя Поділля» повідомляла, що в «Кам'янці помічається епідемія тифу, завдяки цьому почали розпускати [припинили рою лоту. – Авт.] нижші школи» [10]. А наприкінці березня інший періодичний орган сповіщав про таке: «Всі кам'янецькі лікарні переповнені хворими на всілякі слабости. Слабі займають не тільки покої, але також і передпокої лікарень». Проблему поширення ін-

фекційних захворювань у місті обговорили 26 січня і 17 лютого члени Товариства подільських лікарів [10; 18; 61].

Не вистачало харчових ресурсів, що викликало великий ажіотаж. Ще на початку лютого припинила роботу міська пекарня, яка належала до власності громади. Щоб якомога швидше відновити її роботу і випікати відносно дешевший хліб, міська дума ухвалила рішення про укладення угоди з губернською комісією постачання на отримання з її фонду 30 тис. пудів пшениці і 10 тис. пудів вівса [11]. Утім виконання цього рішення не дало змоги зняти проблему. Тому 29 березня міська дума на своєму засіданні вирішила звернутися до кам'янчан із роз'ясненням причин перебоїв із постачанням на прилавок випеченого хліба. Тоді ж вона проголосувала звернення до Головного отамана С. Петлюри з проханням, щоб українська держава надала їй позику в розмірі 3 млн. крб. на п'ятирічний термін, під 6 річних відсотків, «позаяк фінансове становище міста знаходиться у важкому положенню» [33]. Сума була чималою. Утім, український уряд відгукнувся на прохання керівництва міста, і 12 квітня, під час перебування у Рівному, вніс це питання у порядок денний, щоправда, розмір позики зменшили до 1 млн. крб. На жаль, позитивного рішення ухвалено не було. Члени Ради Народних Міністрів УНР передали це питання на розгляд фінансової комісії, якій надали для висновку 3 дні [5, с.305-306]. Утім до повторного розгляду більше не поверталися, оскільки на той час стратегічне становище УНР загалом погіршилось: 6 квітня Червона армія увійшла в Проскурів, звідки відкривався шлях, зокрема, у південному напрямку. Під загрозою втрати опинився і Кам'янець-Подільський. Тож міністри, які по суті відклали надання допомоги, не ризикнули спрямувати чималу суму коштів у місто, де незабаром могли бути більшовики.

Продовольча проблема була досить складною. Як писали у місцевій пресі, «люди говорять про хліб. Говорять, пишуть. Навіть передовиці газет хлібові присвячуються». Попит на ринку був не лише на зерно, борошно і випечений хліб, а й на субпродукти, зокрема відходи із зерна, переробленого збіжжя, які продавали у млинах Цукор кам'янчани могли придбати в кооперативах через картки [31].

Через гострий дефіцит хліба та інших продуктів першої необхідності, ціни на них були високими, у місті процвітала спекуляція, яку не вдавалося викоренити. Доводилося застосовувати проти любителів наживи на дефіциті крайні заходи. Лише у ніч на 3 квітня 1919 р. військовики із загону отамана Хомодовського заарештували у місті та його околицях 15 торгівців, які спекулювали сіллю. Зниженню цін на харчі сприяла торгівля на новопланівському базарі, куди щонеділі привозили сільгосппродукти селяни навколишніх сіл [33; 34]. Утім навіть базарні продукти були доступними далеко не усім кам'янчанам. Так, працівники санітарного обозу звернулися до міської управи з проханням «аби їх

постачали міським хлібом, бо тих 5 карб., які вони одержують в день, не стає до життя». Щоб збільшити випічку більш дешевого хліба у міській пекарні, «батьки міста» у лютому провели перемовини з військовою владою і отримала дозвіл на доставку із Старокостянтинівського повіту Волинської губернії 20 вагонів з борошном «для населення м. Кам'янця» [19].

Відбувалися зміни у контексті культурного відродження. На виконання розпорядження Міністерства внутрішніх справ канцелярія Подільського губернського комісара вже наприкінці січня 1919 р. перейшла на листування з цим органом державного управління українською мовою. У цьому їй добре сприяв, опублікований видавничим відділом Подільської губернської народної управи, великий «Російсько-український словник» (укладачі Ф. Шумлянський і С. Іваницький), який набув неабиякої популярності [26]. Продовжувала виходити україномовна преса (щоденна просвітянська газета «Життя Поділля», яку називали «великою українською, незалежною і демократичною» (редактором був приват-доцент К-ПДУУ Л. Т. Білецький; згодом його функції перейшли до комітету соціалістичних партій), журнали Подільської губернської народної управи – «Село» (відп. редактор В. Приходько, редактор П. Бутовський) та «Освіта» (відп. редактор В. Приходько, редактор Є. Кондрацький), які відповідно до наказу губернського коменданта отамана Бондаренка, проходили обов'язкову процедуру цензури. Примірники української та інших газет передплачували різні організації, а місцеві хлопчачки продавали її роздрібно за встановлену мінімальну плату. Серйозною перешкодою для розвитку газетної справи була невтішна ринкова ситуація, яка негативно позначалася на ціні як друкарського паперу, так і готової продукції. Про це редакції змушені були роз'яснювати своїм стурбованим читачам.

За наказом ч. 12 особливого коменданта міста отамана Хомодовського від 1 квітня 1919 р., у триденний термін власники крамниць, ресторанів, чайних, пивних та інших дрібних підприємств приступили до заміни вивісок на україномовні. Різноманітну літературу державною мовою взялася друкувати Правобережна філія Українського видавництва в Катеринославі (очолювала Л. Біднова, дружина професора К-ПДУУ В. Біднова) [16, с.31 33]. Крім того, відновило свою діяльність раніш засноване популярне українське видавництво «Дністер» [56]. Друкарня Подільської губнаруправи, виконуючи замовлення видавничого відділу керівного органу губернського земства, випустила для вжитку: у січні-лютому – перший випуск читанки для учнів нижчих початкових шкіл третього і четвертого років навчання (автор – С. Козицький), перший випуск читанки для учнів вищих початкових шкіл третього і четвертого років навчання (автор Садківський), обидві накладом по 10 тис. примірників [52, с.27]; у березні – 50-сторінкову брошуру приват-доцента Д. Дорошенка «Про минулі часи на

Поділля. (Коротенька історія краю)» [41, с.508], яка відразу викликала великий попит молодих кам'янчан і стала раритетом.

Активізувала свою діяльність Подільська «Просвіта». Її читальня працювала по 11 годин кожного робочого дня, обслуговуючи усіх бажаючих. У тому ж приміщенні знаходилася книгарня, яка надавала послуги упродовж 7 годин. Крім того, просвітяни створили книгозбірні у військових частинах залоги. Починаючи з 5 квітня, у приміщенні «Просвіти» запрацювали курси з дошкільного виховання, які відвідували багато молоді, як дівчата, так і хлопці. Лекції для них професійно читали відомі науковці і педагоги, зокрема приват-доцент М. Васильківський, С. Русова [8]. Вболіваючи за безперерйну роботу навчальних закладів Кам'янця-Подільського, рада «Просвіти» надіслала міністрові освіти телеграму, у якій за протестувала проти практики реквізиції шкільних приміщень. У відповіді П. Холодного наголошувалося, що уряд заборонив проводити подібні огульні заходи, в окремих випадках її мають погоджувати «зацікавлені відомства» [58, с.292-293, 296]. Зрештою, розбиратися треба було у кожному конкретному випадку.

З метою розширення своєї діяльності кам'янецькі просвітяни вирішили закласти видавництво. Утім їм бракувало на вказану мету кількох десятків тисяч крб. Щоб розпочати формування відповідного фонду, рада «Просвіти» звернулася за грошовою допомогою в розмірі 5 тис. крб. до міністра освіти [58, с.333-334]. І. Огієнко оперативно відгукнувся на це прохання, і вже 26 січня доповідав про нього на засіданні Ради Народних Міністрів УНР. Урядовці одностайно підтримали свого колегу, і ухвалили виділити зазначену суму «як одноразову допомогу» одній із найбільш активних просвітянських організацій України [5, с.213].

Згодом, реагуючи на звернення від 9 березня 1919 р. міністра освіти І. Огієнка активізувати діяльність, зокрема й «Просвіт», щодо друку навчальної літератури для українських шкіл, просвітяни вирішили закласти спеціальну друкарню, яка б виготовляла шкільні підручники, на що попросили у міністра одноразову позику в розмірі 1,5 млн. на 5 років, під річні 4 відсотки. 14 березня міністр І. Огієнко, який перебував у Кам'янці-Подільському, зробив на документі таку резолюцію: «Видати на наших умовах поки що 750000, а пізніше, коли буде придбано друкарню, тоді можна буде видати ще» [58, с.351-352]. Утім, через погіршення воєнно-стратегічної ситуації і від'їзд працівників усіх розташованих у місті міністерств до Рівного, це питання так і не було вирішено. Хоча й був чинним закон про видавничий фонд УНР, який станом на 14 березня 1919 р. нараховував 30 млн. крб., 10 млн. з яких вже були в розпорядженні Міністерства освіти [28].

Інтелігенція, яка вболівала за долю Української автокефальної православної церкви, шукала шляхи її конституювання в Подільському регіоні. Зокрема, було звернено увагу на колишні церковні братства, які відіграли велику роль у релігійно-

му і культурно-освітньому житті XV – XVII ст. 16 лютого в приміщенні К-ПДУУ відбулася нарада українських дячів, які вирішили заснувати у місті Подільське Кирило-Мефодіївське церковне братство (інша назва – церковне братство імені святих Кирила і Мефодія), у зв'язку з чим обрали комісію з підготовки статуту організації. До неї увійшли представники професорсько-викладацького складу К-ПДУУ – В. Біднов, Ю. Сіцінський і М. Васильківський (за основу взяли статут подібного братства, яке діяло у Києві). Крім з'ясування мети своєї діяльності, майбутні братчики обмірковували питання, що стосувалися церковно-громадського життя, національної української церкви, її собороправності та автокефалії [19].

Відбувалися якісні міни у шкільній системі. У навчальних закладах з'явилися предмети українознавства, які нерідко викладали українською мовою. Але до повної українізації шкіл було ще далеко. Враховуючи бажання дорослого населення здобувати початкову освіту, міська управа 22 січня, після виступу члена цього органу П. Савицького, ухвалила рішення про відкриття 6 вечірніх при існуючих денних початкових освітніх закладах – Пирогівській, Блазнівській (с. Біланівка), Мукшанській (с. Мукша Китайгородська), Русько-фільварецькій і Шевченківській (їхня робота розпочалася через кілька днів після цієї ухвали). Навчали «вечірників» учителі денних шкіл, яким міська влада додатково доплачувала за виконану роботу [9].

На прогвагу міському російському «Професіональному союзу учителів» (ПСУ), який загалом не сприймав українського відродження, свідоме учительство організувалося в українську Спілку учителів Кам'янця-Подільського, що обстоювала українізацію освітньої сфери і підтримувала педагогів, які дотримувалися державних вимог щодо цієї політики. На установчі збори, які відбулися 26 січня 1919 р., прибули 18 осіб (частина учителів-українців міських шкіл не встигла повернутися додому після різдвяних вакацій). Вони підтримали рішення Ради Всеукраїнської учительської спілки (ВУС) про необхідність розмежування російських і українських учительських спілок з наступним їх об'єднанням, як автономних структур, у ВУС. Крім того, присутні ухвалили назву своєї організації – «Учительська спілка м. Кам'янця-Подільського», яка входила до складу Всеподільської учительської спілки, а відтак і до ВУС. Було обрано тимчасову праву (Іваницький, Назаревич, Кишковський, Журман), яка повідомила керівництво ПСУ про те, що Учительська спілка виходить зі складу їхньої організації [52, с.24-25; 58]. Після цього розпочався запис учителів до спілки.

В контексті здійснення курсу на розвиток мережі початкових шкіл, Міністерство освіти УНР, на прохання Подільської губернської народної управи, дозволило відкрити при К-ПДУУ дворічні учительські курси з підготовки фахівців для вищих почат-

кових шкіл на Поділлі. Цей україномовний навчальний заклад відкрили 10 лютого 1919 р. в будинку університету. Директором курсів призначили приват-доцента М.А. Чайковського, який мав відповідний досвід роботи. На курсах навчалось 150 юнаків і дівчат [3; 58; 70]. 22 лютого Рада Народних Міністрів УНР прийняла закон про прийняття цих курсів на державні кошти [5, с.278], що мало полегшити навантаження на бюджет губерньського земства. У зв'язку з від'їздом міністерств до Рівного, звільнилися реквізовані приміщення, які вони до того займали – кількох початкових і вищих початкових шкіл, у цих закладах відновився навчальний процес [33].

Українська інтелігенція взялася за відзначення 105-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка як всеукраїнської, державної події, яка мала важливе значення для консолідації суспільства, згуртування його навколо національних цінностей. У місті створили оргкомітет. Для масовості і посилення національного виховання підростаючого покоління міністр освіти І. Огієнко підписав наказ, за яким 10 березня всі державні школи припинили навчання, замість нього проводили літературні ранки і вечори, де виголошували промови про значення роль Тараса Шевченка у житті українців, значення його поетичної творчості для визволення «з духовної та політичної неволі» [48, с.143].

До свята будинки усіх державних і громадських установ, чимало приватних споруд святково прикрасили національними прапорами, ялинковим гіллям. Були виставлені портрети Великого Кобзаря. О 10.00 на Соборну площу рушили учнівські колони. Парадним строем, із музичним супроводом туди прибули курсанти військових шкіл З'явилось керівництво міста, військовики, представники міського і повітового самоврядування, професура університету. Святі отці провели панахиду по рабу Божому Тарасові. Один із священників виступив українською мовою про заслуги Шевченка перед своїм народом. Співав національний хор.

Після панахиди слово взяв професор В. Біднов, який наголосив на ролі поета і пророка у житті української спільноти, згадав старі часи, коли подібні заходи були заборонені царатом. Після виконання хором «Заповіту», пройшов парад курсантів, а учні з українськими прапорами рушили до гімназійної площі у Старому місті. У цих заходах взяли участь багато дорослих мешканців міста. У духовній семінарії, хлоп'ячій гімназії ім. С. Руданського, комерційній школі Р. Мазінга, учительській семінарії, приватної жіночої гімназії С. Славутинської, трьох вищих початкових школах та ін. відбулися ранки та вечори, присвячені пам'яті Т. Шевченка [54, с.20-21]. І. Огієнко разом з дружиною взяв участь у літературно-музичному ранку, де учні декламували вірші Кобзаря, поставили одноактову п'єсу, виконали низку українських пісень [69].

Наступного дня шевченківське свято провели в юнацькій військовій школі, а дещо пізніше в Українському клубі, де слово про поета-світоча виголосив М. Грушевський, і К-ПДУУ (на урочистому засіданні ради професорів виступили з доповідями приват-доценти Л. Білецький, М. Василюкський і Д. Дорошенко) [29]. Шевченкові присвятили свої статті М. Грушевський, П. Клепатський, Є. Кондрацький, Ф. Садківський, С. Черкасенко, А. Воронець, А. Животко, П. Клунний, та ін., вміщені на сторінках «Освіти», «Села», «Життя Поділля».

17 лютого на всіх трьох факультетах (історико-філологічному, фізико-математичному і богословському) університету розпочався весняний семестр 1918-1919 навчального року (різдвяні канікули розпочалися ще напередодні 25 грудня 1918 р.). [17]. До викладацької роботи приступили призначені міністром освіти 15 нових осіб, які добре володіли українською мовою і підсилили науково-педагогічний потенціал університету. Їх загальна кількість становила 23 [6, с.413-414] і навчали вони, за нашими підрахунками, 490 студентів [4]. Більшість викладачів, що посили посади професорів і приват-доцентів по різних кафедрах, прочитали вступні лекції з тих навчальних предметів, які їм було доручено факультетами. Ці відкриті лекційні заняття відвідували, крім студентів і викладачів, чимало кам'ячан, які бажали послухати науки виступи і відчутти унікальну академічну атмосферу [16; 17; 18; 34; 52, с.26]. Навчальний процес був добре організований. Викладачі вже у лютому вирішили утворити своє наукове товариство, виробили проект його статуту. М. Грушевський спробував у березні заручитися підтримкою вчених і заснувати в місті філію Українського наукового товариства (УНР), яке він очолював. Утім з цього нічого не вийшло, бо присутні на організаційних зборах в Українському клубі представники університету заявили керівникові УНТ, що вони збираються довести до логічного завершення створення своєї наукової організації, а в пропонованій структурі немає сенсу, оскільки вона, в разі юридичного оформлення, сприятиме розпорошенню наукових сил, яких у місті і так небагато [70]. До науково-дослідної роботи прагнула певна частина студентів. Під керівництвом викладачів почали працювати студентські наукові гуртки: фізико-математичний [20], астрономічний [24], дослідників природи [25].

Розвивалася університетська фундаментальна бібліотека, яка у січня 1919 р. нараховувала близько 10 тис. примірників [6, с.415], хоча україномовних видань було обмаль. Викладачі активно пропагували наукові знання українською мовою під час публічних лекцій, доповідей на кількох урочистих зібраннях з нагоди 105-річниці від дня народження Т. Шевченка, які відбулися в університеті, на майдані коло кафедрального собору св. Олександра Невського і міському театрі [53, с.20-22]. Низку публіцистичних, пізнавальних матеріалів, присвячених різним суспіль-

ним проблемам та історичним подіям, розмістили у місцевій пресі приват-доценти: Д. Дорошенко [12; 14; 59, с.23-25] і М. Плевако [13; 15; 21; 22; 26; 53, с.7-8], що сприяло посиленню уваги кам'янчан до українознавчим проблем

27 лютого відбулося відкриття Українського клубу (офіційна назва «Український Клуб у Кам'янці на Поділля», про що засвідчує членська картка № 70, виписана на ім'я І.Р. Сікори), на чолі якого стояла Рада старшин (голова приват-доцент Л. Білецький). Мета клубу полягала в просвітній діяльності, відзначенні представниками української громади міста важливих подій культурного життя країни. Для населення тут читали лекції, проводили святкові зібрання тощо. Тут на свої розважальні вечірки збиралися різні прошарки міської громади, зокрема й майбутні учителі, які навчалися на 2-дворічних педкурсах [28]. В приміщенні клубу упродовж кількох тижнів проходили репетиції Української республіканської капели під орудою О. Кошиця, яка готувалася виїхати за кордон для пропаганди української пісні [42, с.30].

Народну пісенну традицію підтримував Кам'янецький національний хор (31 березня головним диригентом обрали Бєсядовського). Рада цього творчого колективу запросила композитора К. Стеценка для читання лекцій з постановки голосу [31; 33]. Колектив брав участь у відзначенні шевченківських днів. Масове культурне життя забезпечували також театри, зокрема Товариство українських артистів (керівник М. Садовський у середині лютого захворів на висипний тиф), які давали в Народному будинку вистави за творами українських драматургів С. Черкасенка, М. Кропивницького та ін. [18; 23].

Багатогранне політичне і культурне життя українського міста, яке зазнавало позитивних змін в контексті національного відродження, в середині квітня, через наступ Червоної армії, перейшло під радянський режим, який поклав край короткому періоду існуванню тут органів УНР і започаткував нові порядки, якісно відмінні від попередніх.

Отож, за перших 3,5 місяці 1919 р. Кам'янець-Подільський увійшов у правове поле УНР, що спричинило як позитивні, так і негативні явища його життя. Як стратегічний центр у подільському Придністров'ї, був свідком невдалих спроб повалення пробільшовицькими військовими силами місцевої залоги української влади, силової зміни політичного курсу уряду Директорії. Місто надало прихисток різним українським міністерствам і політичним діячам, які опинилися тут через відступ збройних сил країни у західному напрямку. Політичну стабільність певний час забезпечували вірні українській владі військові сили. Місцева влада намагалася вирішувати покладені на неї обов'язки, утім в умовах кризи далеко не все вдавалося здійснити. Значні зрушення відбулися в життєдіяльності державного українського університету, який нарісонував свій потенціал і став найбільш важливим місцевим чин-

ником у розвитку національного відродження. На національних засадах перебудовували свою роботу заклади освіти. Великого резонансу набуло відзначення шевченківських днів. В інформаційному просторі зміцнили свої позиції українські періодичні органи, читачі отримували добротні матеріали, які формували у них національну самосвідомість. Посилилася видавнича діяльність земства, спрямована на українізацію школи. Робилися спроби згуртувати інтелігентні сили для підтримки ідеї автокефальності православної церкви. Зорганізувалося українське учительство. Культурну програму наповнювали виступи національних творчих колективів. Найбільші зрушення у житті міста забезпечили десятки приїжджих українських діячів, для яких воно стало своїм і якому вони намагалися віддати максимум творчих сил.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гай-Нижник П.П. Взаємини Директорії та уряду УНР в період їхнього прибуття до Кам'янця-Подільського і до остаточного виходу на чужину (березень 1919 – листопад 1920 рр.) // *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. С. 162-183.
2. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). Київ: ЩеК, 2010. 304 с.
3. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 3-3зв.
4. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 1-1зв.
5. Директорія і Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.): наук.-популярне вид. Київ: Темпора, 2007. 632 с.: іл.
7. Життя Поділля. Кам'янець на Поділлі, 1919. 17 січня.
8. Життя Поділля. 1919. 18 січня.
9. Життя Поділля. 1919. 25 січня.
10. Життя Поділля. 1919. 26, січня.
11. Життя Поділля. 1919. 28 січня.
12. Життя Поділля. 1919. 7 лютого.
13. Життя Поділля. 1919. 8 лютого.
14. Життя Поділля. 1919. 9 лютого.
15. Життя Поділля. 1919. 11 лютого.
16. Життя Поділля. 1919. 12 лютого.
17. Життя Поділля. 1919. 13 лютого.
18. Життя Поділля. 1919. 14 лютого.
19. Життя Поділля. 1919. 18 лютого.
20. Життя Поділля. 1919. 19 лютого.
21. Життя Поділля. 1919. 20 лютого.
22. Життя Поділля. 1919. 21 лютого.
23. Життя Поділля. 1919. 23 лютого.
24. Життя Поділля. 1919. 25 лютого.
25. Життя Поділля. 1919. 26 лютого.
26. Життя Поділля. 1919. 27 лютого.

27. Життя Поділля. 1919. 28 лютого.
28. Життя Поділля. 1919. 14 березня.
29. Життя Поділля. 1919. 21 березня.
30. Життя Поділля. 1919. 28 березня.
31. Життя Поділля. 1919. 29 березня.
32. Життя Поділля. 1919. 30 березня.
33. Життя Поділля. 1919. 1 квітня.
34. Життя Поділля. 1919. 3 квітня.
35. Життя Поділля. 1919. 9 квітня.
36. Життя Поділля. 1919. 13 квітня.
37. Завальнюк О.М. Відзначення 105-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка науковою і педагогічною громадськістю Кам'янець-Подільського // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 13. Т. 1. С. 20-21.
38. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.: навч. посіб. зі спецкурсу. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.
39. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. 136 с.: іл.
40. Історія міст і сіл УРСР Хмельницька область / [редкол. тому: Мехеда М.І. (голова) та ін.]. Київ: Ін-т іст. АН УРСР, Головна редакція УРЕ. АН УРСР, 1971. 706 с.
41. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / [уклад. й автор статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.
42. Кошиць О. З піснею через світ (подорож Української республіканської капели). Вінніпег: Культура й освіта, 1952. Т. 1. 196 с.
43. Кукурудзяк М.Г. Учасники Хотинського повстання 1919 р. в громадянській війні на Подолі // *Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 304-307.
44. Лозовий В.С. Діяльність Михайла Грушевського у кам'янець-подільський період (1919 р.) // *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність*: зб. наук. пр. за підсумками міжн. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2004. С. 140-143.
45. Лозовий В.С. Комітет охорони республіки в Кам'янці-Подільському // *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства* (м. Луцьк, вересень-жовтень 1993 р.): [матеріали конференції]. Ковель: Ковельська міська друкарня, 1993. С. 49-50.
46. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917–1821. Дніпропетровськ: Січ, 2001. Ч. I, II. 416 с.
47. Марчук О. Діяльність Міністерства освіти УНР на чолі з Іваном Огієнком у Кам'янці-Подільському (лютий – березень 1920 року) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Т. 30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смоля. С. 349-362.
48. Машталір А.І. Відзначення Шевченківських днів громадськістю Кам'янець-Подільського у 1919 році // *Поділля у добу Української ре-*

- волюції 1917–1921 рр.: матеріали круглих столів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2013. С. 142–154.
49. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 2012. Кн. 2. 464 с.
50. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. 2-е вид., перероб. / [редкол.: В.І. Купратий (голова) та ін.]. Львів: Каменяр, 1982. 271 с.
51. Наш шлях. Кам'янець-Подільський, 1920. 4 лютого.
52. Освіта: двохижневий педагогічний журнал / Видання Подільської Губернської Народньої Управи. Кам'янець на Поділлі, 1919. 15 лютого. №4. С. 24–25, 26, 27.
53. Освіта. 1919. 1 березня. № 5. С. 7–8.
54. Освіта: 1919. 15 березня. № 6. С. 20–22, 23–25.
55. Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2017. 576 с.: іл..
56. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.): документи й матеріали. [Б. м.]: Вінницьке книжко-газетне вид-во, 1959. 488 с.
57. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919–1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921–1924): зб. док. і матеріалів / [упоряд.: Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В. та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2015. 536 с.
58. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник док. і матеріалів / [упоряд., вст. ст. В. Адамського, Б. Крищука]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2014. 571 с.
59. Село: видання Подільської Губерніяльної Народньої Управи. Кам'янець на Поділлі, 1919. 19 лютого. № 7. С. 25.
60. Село. 1919. 15 березня. № 11. С. 23–25.
61. Село. 1919. 30 березня. № 12. С. 23.
62. Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2016. 632 с.
63. Стецюк В.Б. Залога Кам'янця-Подільського в грудні 1918 – травні 1919 рр. // *Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.: матеріали круглих столів*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2013. С. 135–142.
64. Тинченко Я. 1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2017. 164 с.: іл.
65. Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. Роль подолян у діяльності Української Республіканської капели // *Матеріали XIV Подільської історико-краєзнавчої конференції (14–15 листопада 2014 року)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. С. 296–328.
66. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920. В трьох томах. Київ: Політвидав України, 1968. Т. 2. 424 с.
67. Українська ставка. 1919. 1 березня.
68. Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. [Репринтне видання]. Київ: Академкнига, 2011. Т. 3. 160 с.; Т. 4. 192 с.
69. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 52.
70. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 93в.
71. ЦДАВО України. Ф. 3876. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 110зв.
72. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини й роздуми / [упоряд. В. Верстюк]. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2016. 512 с.

Kamianets-Podilskyi in january – mid-april 1919: policy and cultural processes within Ukrainian national revival

Based on archival and published sources, as well as the works of Ukrainian historians, the issues of Kamianets-Podilskyi political and cultural-educational life under Ukrainian rule in winter and spring of 1919 are accentuated. The authorities variations after the Directory of the Ukrainian People's Republic came to power and their influence upon the social situation of the city, the Bolsheviks' attempt to raise an anti-Ukrainian uprising in the local garrison, and a rather high-profile event of creation, activity, and self-dissolution of the Revolutionary Protection Committee are revealed. Attention is paid to the activities of some ministries of the People's Republic in the city. The cultural and educational components of the problem mentioned are being covered in the article as well, in particular, the establishment and the work of the Ukrainian Club, the spread of the Ukrainian-language press, the attempt to create a scientific institution, improving the work of the Ukrainian State University in the spring semester of 1918–1919, reforming the school network, organizing events to celebrate important cultural events, including the 105th anniversary of Taras Shevchenko's birth. The shifts in theatrical life, the activity of the city National choir and the Ukrainian Republican Chapel under the direction of O. Koshyts, which was staying in the city at that time, are explored.

Keywords: *Kamianets-Podilskyi, Ukrainian authorities, ministries of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian army, political life, socio-economic problems, Ukrainian university, educational network, theatrical life, Kamianets-Podilskyi National Choir, Ukrainian Republican Chapel.*

Отримано: 12.09.2020

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ, ОГЛЯДИ

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.325-327

Gérard Soufflet
(Paris, Francia)

LES UKRAINIENS DANS LES MOUVEMENTS DE RESISTANCE EUROPÉENS: INTRODUCTION

La recherche sur le maquis soviétique «Détachement Léninegrad», lié au maquis polonais de Saône-et-Loire, m'a amené à prendre contact avec des correspondants ukrainiens, qui m'ont aidé à retrouver la famille du colonel «Nicolas» (Yvan Skripaï, commandant du maquis soviétique «Maxime Gorki» de Côte-d'Or) et à reconstituer sa biographie.

L'un d'eux, Yuri Klimtchuk, jeune historien, préparait sa thèse d'histoire sur le thème de la participation d'Ukrainiens à la résistance dans les pays de l'Europe occupée. Je découvris ainsi combien le champ de l'histoire était un sujet important pour une nation devenue indépendante à la disparition de l'Union soviétique, car le sujet de Yuri revient à écrire les pages d'une histoire propre de l'Ukraine, extraite d'un récit soviétique jusque-là globalisant. Analyser les aspects originaux, reconnaître et nommer les acteurs, pas facile sans doute quand on dépasse le seul groupe des nationalistes dissidents et qu'on veut retrouver l'Ukrainien derrière le Soviétique!

Aujourd'hui les travaux de Yuri Klimtchuk sont édités et, en plein confinement, j'en ai reçu un exemplaire...

Vous trouverez une présentation traduite par mon ami Viktor Batashov.

Faut-il préciser que le livre est en langue ukrainienne, donc assez hermétique à la plupart d'entre nous...

Présentation du livre (traduction de Viktor Batashov)

À la fin de l'année dernière, est paru en Ukraine le livre «*Sur les champs de bataille de la Seconde guerre mondiale: les ressortissants d'Ukraine dans les Mouvements de résistance européens*» (éditions de l'université nationale de KAMIANETS-PODILSKIY).

Le jeune chercheur Yuri Arkadiovitch Klimtchuk, qui se penche sur ce problème depuis 10 ans environ, est l'auteur principal, responsable exécutif du projet, dont la coordination éditoriale a été as-

surée par le professeur A.G. Filiniuk, docteur en histoire, membre de l'académie des sciences de l'éducation supérieure d'Ukraine.

L'édition est précédée d'un long article introductif du professeur Filiniuk et de Yuri Klimtchuk. (...) En quatre chapitres et des annexes est présentée une énorme masse documentaire issue de centres d'archives, de musées, de collections privées, le tout illustré de très nombreuses photos et complété par des entretiens avec des survivants. Est ainsi parcourue toute l'histoire de la participation des Ukrainiens à la lutte contre les envahisseurs hitlériens sur le territoire des pays qu'ils avaient occupés (Pologne, Tchécoslovaquie, Yougoslavie, France, Italie, Belgique, Norvège, Grèce) ainsi que dans les camps de concentration: Mauthausen, Dachau et Buchenwald. (...)

L'article introductif est concentré sur les aspects clés suivants: (a) rôle et place des mouvements de résistance dans la victoire contre l'Allemagne hitlérienne; (b) raisons de l'implication et place d'immigrés Ukrainiens dans ces mouvements de résistance des pays européens, notamment, français; (c) vérité historique objective, mythes et falsifications de la participation des Soviétiques à ces mouvements; face à ces entraves à la bonne compréhension des événements du passé, la recherche devrait au contraire éclaircir les leçons à tirer de la Seconde guerre mondiale et contribuer à l'unification des efforts pacifistes d'aujourd'hui.

Il est également important de souligner que les auteurs ont fait figurer les noms de nombreux Ukrainiens et de représentants des ethnies minoritaires d'Ukraine qui, au prix de leurs vies, subirent l'esclavage au profit des nazis et de leurs alliés ainsi que les camps de concentration, et plus tard participèrent à la lutte contre l'ennemi commun au sein des mouvements de la résistance européenne.

Le livre est destiné à tous ceux qui s'intéressent au rôle des étrangers, dont les Ukrainiens, durant la période de la Seconde guerre mondiale, en particulier à travers des biographies ou des portraits de héros régionaux ou locaux.

Signalons que les chercheurs français devraient trouver intérêt dans le chapitre deux de l'ouvrage, intitulé «Les Ukrainiens participants au Mouvement de la Résistance Français, Italien, Belge, Grec, Norvège», qui utilise des sources très variées montrant le rôle dans la résistance française de gens tels que Petro Bilobrane, Mykola Bigoun, ressortissants de la région de Tcherkassy, Volodymyr Boyko, natif du Donbass, Grigori Viktorov, de la région de Tchernigov, Jacob Godebskii de la région de Kherson, Fédor Gorovii, Joseph Kalinitchenko, Pavlo Mykolenko et Ioukhim Chevtchenko de la région de Kiev, Petro Diatchouk, Oleksii Forsyk et Hanna Cheptitska de la région de Ternopil, Iouri Karpenko de la région de Jitomir, Serhii Kouprine et Afanasii Plakhotnii de la région de Dnipropetrovsk, Vassili Logvinov de la ville d'Odessa, Volodymyr Orlov de la ville de Kryviy Rig, Ivan Protsenko de la région de Kirovograd, Grigori Tretiak de la ville de Zaporijjia, Georgi Charpak de la région de Rivne.

En tant qu'exemple de la mémoire conservée de la lutte franco-ukrainienne contre le nazisme durant la Seconde guerre mondiale, référons-nous à l'extrait suivant du livre, en page 81:

«... en juillet 2003, une délégation d'agriculteurs français de la coopérative «Dijon Sérail» de la ville de Dijon (Bourgogne), s'est rendue dans le village d'Ossitniajtsy (région de Kirovograd). Ils y ont été reçus par un ancien combattant de la résistance française dans la région de Bordeaux, Volodymyr Samoylovitch Boyko. La rencontre a été passionnante et pleine d'émotions. Les visiteurs ont offert à l'ancien combattant une carte de l'Europe, symbole de l'intangibilité des frontières. *«Vous nous avez transposés de 60 ans en arrière, – dit l'agriculteur Pierre Sinier à l'ancien combattant, – Nous ne pouvons pas vous remettre de médaille, mais nous vous sommes profondément reconnaissants pour ce que vous avez fait pour la France, notre peuple ne vous oubliera pas!»*

Les auteurs du livre expriment leurs remerciements aux participants encore vivants des mouvements de la résistance européenne et à leurs proches qui ont accepté de donner des interviews et de livrer leurs souvenirs, souvent aussi de leur confier de nombreux documents et des photos.

D'une manière générale, le livre de Yuri Klimtchuk *«Sur les champs de bataille de la Seconde guerre mondiale: les ressortissants d'Ukraine dans les Mouvement de Résistance européens»* devrait devenir un outil de référence, tant pour l'Ukraine que pour plusieurs pays européens où des ressortissants Ukrainiens ont lutté contre le fascisme et le nazisme.

Отримано: 17.03.2020

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.327-329

В. В. Кундельський
(м. Хмельницький)

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ СЕРГІЯ ТКАЧА ТА ДМИТРА
РЕШЕТЧЕНКА «ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
монографія: у 2 книгах / [за наук. ред. до-ра іст. наук
О. М. Федькова]. Кам'янець-Подільський:
ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. 368 с.»**

Розвиток Української держави на сучасному етапі зумовлюється не лише соціально-економічним розвитком, а й політичними та етнопатріотичними відносинами в суспільстві. Сьогодні з особливою гостротою постають питання формування багатопартійної політичної системи, що є основою розвитку громадянського суспільства. Важливим є осмислення історично-

го досвіду суспільно-політичного життя початку ХХ ст., коли в Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії, відбувався процес створення та розвитку політичних партій.

У цьому зв'язку дослідження кандидатів історичних наук С. Ткача та Д. Решетченка «Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія: у 2 книгах / [за наук. ред. до-ра іст. наук О.М. Федькова]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2020. 368 с. є вдалою спробою розширення спектру наукових знань про характер, сутність і спрямованість партійно-політичного життя на Поділлі на початку ХХ ст. Адже ті політичні процеси, які відбувалися в Наддніпрянській Україні, були характерними і для Поділля, хоча й мали свої особливості та специфіку.

У монографії автори (автор другої книги «Від реакції до демократичної революції» – С. Ткач) зуміли запропонувати свої варіанти відповідей на поставлені дослідницькі завдання, виявити та належним чином опрацювати джерельну базу, застосувати методологічні підходи до вивченої теми, вивчити наукові здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії з даної теми та окреслити перспективи подальших наукових досліджень.

Структура монографії чітко продумана і визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями, що дозволяє цілісно розкрити обрану тему. Монографія складається з двох книг. Перша книга «Політичні організації напередодні та в добу першої російської революції 1905–1907 рр.» складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (551 посилання; з них – 271 архівний матеріал). Книга 2 «Від реакції до демократичної революції» (охоплює період з 1907-1917 рр.) складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (321 посилання; зокрема 217 – на архівні матеріали).

Основу джерельної бази склали документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Центрального державного архіву органів влади та управління України у м. Києві, державних архівів Вінницької, Хмельницької області, Кам'янець-Подільського державного архіву (м. Кам'янець-Подільський). Характерно, що більшість архівних джерел вперше введено в науковий обіг авторами монографії.

Монографію якісно доповнюють матеріали періодичних видань («Местная хроника Подолии», «Корреспонденция Подолии», «Останні вісти», «Письма з сел» та ін.), статистичні видання, мемуари та епістолярні видання (Дорошенко Д.І. «Мої спомини», Єфремов С. «Шоденник», Приходько В. «Під сонцем Поділля», Чикаленко Є. «Спогади» та ін.). У дослідженні подано 35 додатків, є географічний та іменний покажчики.

Авторами ґрунтовно розглянуто історіографію проблеми, як поділена на чотири основні періоди. Найбільш важливим у ви-

вченні проблеми став останній (четвертий) період розвитку історіографії, який розпочався з середини 1950-х рр. і триває до наших днів. З'явилася низка досліджень, у яких відображені зміни партійно-політичного життя на Поділлі в означений історичний період (І. Зеленюк, С. Плахотнюк, Л. Баженов, О. Степенко, І. Довганюк, С. Гуменюк, М. Кукурудзяк, В. Прокопчук, І. Курас, Г. Касьянов, О. Федьков, О. Реєнт, Т. Гунчак, А. Глушковецький, В. Савченко, А. Хоптяр, О. Симчишин та ін.).

У книзі 1 «Політичні організації напередодні та в добу першої російської революції 1905–1907 рр.» автори докладно розкривають політичне, соціально-економічне становище та подають етнонаціональну характеристику населення Поділля; висвітлюють формування та діяльність політичних партій на теренах краю, зокрема політичні процеси під час виборів до I та II Державних дум.

В другій книзі «Від реакції до демократичної революції» (автор – С. Ткач) йдеться про політичні партії та організації краю напередодні та в період Першої світової війни (1910 – лютий 1917 рр.).

Прикметною ознакою монографії є доволі продумані та достатньо аргументовані узагальнення та висновки, зроблені як наприкінці підрозділів, так і в кожному з розділів зокрема, а також у прикінцевій частині монографії.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати, що монографія С. Ткача та Д. Решетченка є результатом самостійного пошуку і стане в нагоді науковцям, студентам і тим, хто цікавиться історією.

Отримано: 24.10.2020

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.329-334

В. С. Прокопчук
(м. Дунаївці)

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: «НА ПОЛЯХ БИТВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ: ВИХІДЦІ З УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ:**

наук.-док. вид. / упоряд. А. Г. Філінюк (голова редкол.),

В. Г. Байдич (відп. ред.), Ю. А. Клімчук (відп. секр.);

вст. ст.: А. Г. Філінюк, Ю. А. Клімчук.

Хмельницький: Мельник А.А., 2019. 296 с.»

Чи міг хтось уявити, що через більш як 70 років з часу закінчення Другої світової війни прийдеться доводити росіянам, передовсім президенту Російської Федерації, що Україна і українці в тій війні взяли на свої плечі левову долю зусиль, що 40 відсотків матеріальних збитків Радянського Союзу – це втрати України, а ще – 8-10 млн. людських жертв, що серед більш ніж 12 тис. Героїв Радянського Союзу – учасників тієї війни українців – 2319, друге місце після росіян, українець І.М. Кожедуб удостоєний цього зван-

ня тричі, партизанські командири О.Ф. Федоров і С.А. Ковпак – двічі; що саме за внесок українців у перемогу над нацизмом Українська РСР стала співзасновником і членом Організації Об'єднаних Націй. Тому поява науково-документального дослідження про участь українців в європейському Русі Опору впродовж 1939–1945 рр., то вагомий аргумент у справі утвердження історичної правди про події Другої світової війни.

Є ще один аспект на користь твердження про актуальність книги. Відомо, що полонені та примусово вивезені німцями на роботу до Німеччини, країн-сателітів та окупованих нацистами держав ні повагою, ні турботою держави не користувалися. Навіть – учасники Руху Опору. Всі вони проходили принизливу фільтрацію, більшості не повертали офіцерські звання, нагороди, багатьох чекали штрафбати, табори, відбудова зруйнованих війною об'єктів.

Пам'ятаю Олексія Карловича Садовського з Маліівців на Дунаєвеччині, який разом із тисячами солдатів, офіцерів і, навіть, генералів 6-ої та 12-ої армій попав в оточення і полон на Кіровоградщині, прекрасного учителя і директора школи. Не раз бачив, як незручно й ущербно почував він себе в середовищі педагогів-фронтовиків, бо сталінська формула «У нас полонених не має, це – зрадники» незримо діяла навіть після смерті «вождя всіх народів», точніше – заляканих репресіями народів.

Довгий час з тієї ж причини ми на Дунаєвеччині нічого не знали про легендарного у Франції Івана Солодковського з Гірчичної – керівника підпілля в таборі військовополонених, який організував втечу групи полонених, створив і очолив у Франції цілий партизанський батальйон, брав участь у визволенні Лілля, Рубе і загинув під час штурму Форт-де-Монсе. Лише через 25 років після його загибелі у коротенькій восьмиабзаційній довідці «Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» про с. Гірчична з'явилось речення: *«Житель села І.М. Солодковський у роки Великої Вітчизняної війни командував партизанським загonom у Франції і загинув у фортеці Форт-де-Монсе»* (с. 257). І – більш нічого. Шок репресій і самоцензура не покидали дослідників десь до середини 1980-х. А коли кинулись, вже померла мати, брат Борис з дружиною Надією виїхали в Молдавію, дітей не мали, там і померли. А хату знесли і на тому місці з'явився двоповерховий житловий будинок, де свого часу був навіть дитячий садок. Щось додати, знайти хоча б якісь дані про довоєнне життя, не виявляється можливим. Зате автори рецензованого видання доповнили скромну інформацію хмельницького тому ще кількома епізодами ратного подвигу нашого земляка.

І не тільки нашого. Вони віднайшли документи і матеріали про багатьох інших героїв європейського театру боротьби проти нацизму, чимало опублікованих вперше, таким чином повідали нинішньому поколінню невідому для них сторінку боротьби на-

ших земляків проти гітлерівського фашизму далеко за межами рідної України, піддавши багатьох конкретних героїв науковій і моральній реабілітації.

Дослідження здійснене ґрунтовно, за всіма правилами науки. Автори використали доступну їм джерельну базу. У першу чергу – архівні матеріали, зокрема фільтраційні справи колишніх військовополонених та остарбайтерів, оцифровані фонди Архіву міністерства оборони РФ, що в м. Подольську, розміщені на сайтах «Меморіал», «Подвиг народа», «Память народа» та ін. Долучені матеріали періодичних видань – з нагоди 25-річчя Перемоги і після того в радянських газетах і журналах почали з'являтися розповіді про учасників Руху Опору, їх спогади, а також спогади рідних про своїх загиблих або померлих синів, чоловіків і батьків. Наприклад, 1965 року газета «Сельская новь» (№ 46) опублікувала спогади Петра Корнева, який втік з полону, приєднався до італійських партизанів, став свідком страти «італійського фашиста № 1» дуче Беніто Муссоліні, його коханки Клари Петаччі та ще 13 генералів-утікачів з Італії, схоплених 27 квітня 1945 року на дорозі Комо-Мілан поблизу містечка Донго. Юрій Аркадійович Клімчук побував у багатьох архівах, музеях та школах України, де зумів віднайти низку документів, матеріалів та фотографій учасників Руху Опору. Він зустрівся з ще живими героями, зокрема у селі Затурці на Волині – з Іваном Морозом, що воював у партизанському загоні в Італії, у Білій Церкві – з Іваном Чайкою, учасником підпільно-партизанської боротьби у Белгії, родичами загиблих і померлих, взяв інтерв'ю, записав спогади. Немало документів, матеріалів і фотографій зібрав він, побувавши в науковому відрядженні в Італії. Опрацювали автори вітчизняні та зарубіжні видання, що стосуються предмета їх дослідження, не обійшли увагою інтернет-ресурси.

На основі цих джерел було зроблене дослідження й підготовлене науково-документальне видання обсягом 17,8 обл.-вид. аркушів, яке складається з чотирьох розділів, вступної статті, додатків та розширеної анотації англійською мовою. Окремим четвертим розділом автори уклали 92 фотодокументи: фотографії героїв європейського Руху Опору, фотокопії їх особистих та нагородних документів, світліни із зображенням пам'ятників та пам'ятних місць, тощо. Важливим додатком є алфавітний та іменний покажчики, які відсилають читача на конкретну сторінку, де йдеться про одного із 48 героїв видання та згаданих у книзі людей.

Важливим елементом книги є вступна стаття. Написана вона кваліфіковано і на основі глибокого аналізу та узагальнення зібраного матеріалу дає відповіді на чимало питань, пов'язаних з порушеною проблемою, полегшує сприйняття читачем мозаїки вміщеної у виданні інформації.

У книзі читач знайде відповіді на низку питань. Скажімо, про джерело поповнення європейського Руху Опору українцями.

Це, насамперед – військовополонені, що утримувалися в таборах у Німеччині, країнах – сателітах та державах, окупованих нацистами. Авторі оприлюднюють відомі цифри: на кінець 1941 року радянських військовополонених налічувалося 3 млн. 350 тис., а в лютому 1945 року – 5 734 528 осіб (с. 9). Ряди борців з гітлерівським фашизмом поповнювали також «остарбайтери». Воювали в рядах партизанів і колишні емігранти з України.

Виразно проглядає географія Руху Опору, в якому брали участь герої книги. Це – підпільні організації, партизанські загони в складі національних партизанських з'єднань, бригад, Французького іноземного легіону, окремі роти і батальйони радянських патріотів на території Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Норвегії, Бельгії, Франції, Греції, Італії, Югославії та Болгарії. Не важко прослідкувати й хронологію подій: її відкриває участь наших співвітчизників 1936 року в боротьбі з фашистами Франко в Іспанії, 1939 року в складі польської армії – проти німецької навали в Польщі і – до повної перемоги над нацизмом 1945 року. Окремий невеликий розділ присвятили автори підпільній боротьбі українців у німецьких концентраційних таборах, зокрема – повстанню в'язнів табору смерті Маутхаузен, розташованого в Австрії, де був закатований генерал – лейтенант Д.М. Карбишев.

Низка документів і матеріалів надруковані вперше. Особливо вразив мене щоденник дружини льотчика капітана Вікторова Григорія Петровича, уродженця с. Смолянка на Чернігівщині. Він був збитий під Смоленськом, попав у полон, утримувався в таборах на островах Джерсі і Олдерні у протоці Ла-Манш, разом з В.С. Бойком здійснив втечу і протягом 1943-1944 років очолював партизанську роту в складі 1-ої Альпійської дивізії макі. Загинув в бою біля с. Варкуаран. Так було. А дружині в грудні 1941 року надійшло повідомлення, що її чоловік, командир ескадрильї 32-го винищувального полку, загинув 4 листопада. І з цим вона жила 39 років, поки не просочилася інформація про життя її чоловіка після 4 листопада 1941 року. Настирливий пошук, зустріч з Володимиром Самойловичем Бойком, пошук могили чоловіка через Червоний Хрест, поїздка у Францію і, нарешті, зустріч з тим, вірність котрому пронесла через усе життя, не може залишити спокійним читача. Заберу у вас зайву хвилинку, прочитую епізод тієї зустрічі: *«Всі ми поїхали в місто Вільєрбан на військове кладовище... Нам ще в Москві був вручений документ з чітким маршрутом, куди їхати, в який сектор на кладовищі йти... Я йшла першою, побачила напис на камені: «Капітан Петров – Вікторов Григорій». Я побігла до нього, моє серце билося все частіше. Біля каменя опустилася на коліна, міцно обняла його і довго невтішно ридала. Бо ж скільки років я шукала цей клаптик землі. Крізь ридання говорила: «Сонечко моє, я стільки років йшла до тебе і нарешті прийшла». Скільки я плакала, не знаю, але мене ніхто не потривожив, всі стояли мовчки, поки я сама не піднялась. Так, я*

40 років йшла до цього місця, щоб поклонитися праху рідної людини, яка залишилася молодою, яка віддала своє життя за всіх живих на землі...».

З хвилюванням читаючи ці рядки, я подумав, що не тільки людське ество має біоенергетику, а й, мабуть, – слово мовлене і, навіть, писане, бо викликає хвилювання, співчуття, співпереживання. А може то тільки моє таке сприйняття, бо пережив аналогічну ситуації, у 28-річному віці вперше побувавши на могилі батька у Польщі, де він загинув 31 січня 1945 року у віці 28 років, свої почуття перелив у нарис «Зустріч з батьком», який і сьогодні викликає щиру сльозу.

Взагалі вся майже трьохсотсторінкова книга читається з великим інтересом, адже в кожному сюжеті відображена трагічна і, водночас, героїчна доля співвітчизника. Особливо – «своїх», територіально ближчих, з Хмельниччини, Поділля. А таких розповідей чимало. І про хірурга І.М. Лизуна з Старої Пісочни тоді Смотрицького району, який у різних концтаборах врятував життя сотням полонених, вже згадуваного Івана Михайловича Солодковського з Гірчичної, емігранта Сергія Івановича Касмана з нігинським корінням, Георгія Діонисовича Ліпницького з Теофіпольщини, що вижив і після війни учителював у м. Городку, Валентина Леонідовича Бобка, Івана Савовича Мороза, Бориса Григоровича Шангіна з Вінниччини. Читаючи книгу, кожного разу чекав вечірньої зустрічі з героями книги, з вдячністю згадуючи й авторів.

А вони, Анатолій Григорович Філінюк, відомий український історик, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, та Юрій Аркадійович Клімчук, вихованець історичного факультету цього ж університету, нині учитель історії Кульчиєвської ЗОШ І-ІІІ ст., науковий керівник по лінії МАН і здобувач наукового ступеня доктора філософії (кандидата історичних наук), заслуговують великої вдячності. Насамперед, за вибір дослідницької проблеми, на перший погляд ніби й простої, а насправді такої, що потребує важкого й тривалого пошуку і неабиякого хисту аналітика й узагальнювача. А ще подякувати за те, що зробили цей перший пробний крок, оприлюднивши невідомі або маловідомі біографії, документи і матеріали та ґрунтовну узагальнюючу статтю. Цим, ніби сталкери, застовпивши свою нішу в дослідженні недостатньо розкритої сторінки історії Другої світової війни – участі наших співвітчизників у боротьбі з нацизмом у здавалося безвихідній ситуації за межами своєї країни, водночас запропонували проміжні напрацювання на апробацію.

Варто погодитися з думкою авторів про те, що інколи їм не вистачало інформації, деякі сюжети саме із-за цього не відзначаються глибиною розкриття, зокрема й розділ «Про участь представників України в боротьбі з гітлерівськими окупантами в кон-

центраційних таборах у країнах Європи». У книзі є окремі граматичні помилки, схоже технічного характеру, скажімо – «покаЗчик» замість «покаЖчик». Нинішнім видавцям, взявши на себе таку важливу і відповідальну місію оприлюднення праць науковців, письменників, треба дбати не тільки про кількість виданих книг, а отже – дохід, а й про їх лінгвістичний бік, утримувати добре оплачуваного і підготовленого до своєї праці коректора.

Думаю, що рецензована книга є першою,
але не останньою.

Отримано: 29.10.2020

DOI: 10.32626/2309-8074.2020-13.335-343

А. М. Трембіцький
(Хмельницький)**ІСТОРИК, ПЕДАГОГ, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ПОДОЛЯНИН
БОНДАРЕНКО ГЕННАДІЙ ВАСИЛЬОВИЧ –
ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

У статті висвітлено життєпис та педагогічну, науково-дослідницьку і громадсько-просвітницьку діяльність професора, кандидата історичних наук, професора Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, директора Центру дослідів Волині, голови Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступника голови Геральдичної комісії Волинської облдержадміністрації, Почесного краєзнавця України, Почесного наукового співробітника Волинського краєзнавчого музею, автора майже п'ятисяти наукових праць, подільянина і волиняка Геннадія Васильовича Бондаренка.

Ключові слова: історик, краєзнавець, педагог, Геннадій Бондаренко, Поділля, Волинь.

«Людина в краєзнавстві є одночасно і творцем, і дослідником, і споживачем історії, охоронцем матеріальних і духовних цінностей краю», оскільки саме «краєзнавство завжди біля витоків відродження» – стверджує відомий історик і краєзнавець Волинського краю, кандидат історичних наук, професор Геннадій Васильович Бондаренко. Саме це розкриває і «його особисту життєву позицію, і напрями діяльності вченого і педагога» [10, с.124].

В українській історіографії останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. інтерес до життя, науково-дослідницької, педагогічної, громадсько-просвітницької діяльності Геннадія Бондаренка, проявився оприлюдненням нечисленних переважно стислих біографічних розвідок істориками та краєзнавцями Волині та Поділля. Так, певний внесок у висвітлення його життєвих шляхів, наукової, педагогічної та суспільної діяльності, дослідження ним історії та культури Волині, зробили такі знані сучасні українські дослідники, як-от: Л. Баженов (*Кам'янець-Подільський*, 1993) [1], І. Рибак (*Кам'янець-Подільський*, 2003) [12], М. Костриця (*Житомир*, 2004) [9], А. Силук (*Луцьк*, 2006, 2015) [13; 14], Н. Кот і Г. Романчук (*Луцьк*, 2011) [10] та ін.

Короткі статті-гасла про нього подано в енциклопедично-довідкових виданнях, зокрема, у довіднику «Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю)» (Київ; Кам'янець-Подільський, 2003) [5], «Енциклопедії сучасної України» (Київ, 2004) [9], «Календарях знаменних і пам'ятних дат Волині» (Луцьк, 2006, 2015) [13; 14], у «Вікіпедії» [2] та Інтернет-сайтах [3].

Крім того, волинські дослідники А. Силук і С. Яцечко підготували та видали біобібліографічний покажчик «Бондаренко Геннадій Васильович: сторінки життя і діяльності» (Луцьк, 2011) [4], а найближчим часом з нагоди відзначення 75-річчя з дня народження вийде 2-е видання покажчика.

Український історик, краєзнавець, педагог і визначний організатор історико-регіональних досліджень Волинського краю Геннадій Васильович Бондаренко народився 19 січня 1946 р. у стародавньому подільському містечку Сатанів (*нині – Городоцького району Хмельницької області*) у родині військовослужбовця. Невдовзі батька перевели у м. Ізяслав Хмельницької області, куди й переїхала вся родина. Тут Геннадій навчався у середній школі № 2, а після її закінчення у 1964–1968 рр. працював у районній бібліотеці для дітей та юнацтва. У 1968 р. без відриву від виробництва закінчив Кам'янець-Подільське культурно-освітнє училище і одержав фах бібліотекаря і маючи потяг до навчання, вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського державно-педагогічного інституту (*нині – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*). Після завершення навчання у 1972–1974 рр. працював вчителем історії та суспільствознавства середньої школи № 3 м. Полонне Хмельницької обл. [2; 3; 9; 14, с.30].

У 1974–1977 рр. Геннадій Васильович навчався в аспірантурі при Київському державному педінституті імені О.М. Горького по спеціальності «історія СРСР». Після її закінчення у 1977 р. був направлений у Луцький педінститут (з 1993 р. – *Волинський державний університет імені Лесі Українки*, з 2007 – *Волинський національний університет імені Лесі Українки*, а з 2012 – *Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*), де і до нині працює на різних посадах на історичному факультеті [2; 3; 10, с.124; 14, с.30].

У 1981 р. науковець захистив дисертацію на тему «Комітети бідноти 1918–1920 рр. на Україні» та отримав диплом кандидата історичних наук по спеціальності – 07.00.01 «історія України», у 1984 р. – атестат доцента кафедри історії СРСР та УРСР. Від 1981 р. Геннадій Бондаренко старший викладач, доцент, а з 2006 р. – професор кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін, у 2015–2020 рр. – завідувач кафедри документознавства і музейної справи, упродовж 1987–1993 рр. – проректор із заочного навчання [2; 3; 9; 11; 14, с.30]. Із 2008 р. – член спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій з істо-

рії України у національному університеті імені Лесі Українки [14, с.31]. Вчений постійно керує написанням дипломних і магістерських робіт, науковою роботою з історії Волині аспірантів та пошукувачів, троє з яких під його керівництвом стали кандидатами історичних наук [3; 10, с.126]. Зокрема, Валентина Кихтюк захистила дисертацію на тему «Історична топоніміка Волині: формування, джерела, зв'язок із розвитком суспільства» (2010).

Більше як 40 років Геннадій Васильович на педагогічній та викладацькій роботі, і за цей час читав курси «Історична географія», «Історія України», «Спеціальні історичні дисципліни», «Теорія та методологія історії» та інші спецкурси і спецсеминари. На запрошення Міністерства освіти брав участь у підготовці навчальних програм із курсів «Спеціальні історичні дисципліни» та «Історична географія», залучався Національною спілкою краєзнавців України до написання підручника «Основи краєзнавства» [2; 14, с.30].

Для шкільного курсу історії з тематики «Наш край» підготував ґрунтовну програму «Історія Волині з найдавніших часів», розраховану на студентів історичних факультетів і слухачів системи підвищення кваліфікації. Значним здобутком у розвитку краєзнавства в області стало запровадження з ініціативи Геннадія Васильовича викладання у школах Волинської області з 1 вересня 2005 р. факультативного курсу «Волинезнавство». Історик і педагог є автором-упорядником програми, де запропоновано факультативи для учнів усіх класів загальноосвітніх шкіл: «Моя Волинь» (1–4 класи), «Пам'ятні місця і пам'ятки історії, культури та природи краю» (5–6 класи), «Волинь і козацтво» (7–9 класи), «Історичні постаті краю» (10–11 класи). У 2009 р. педагоги Волині отримали підготовлену авторським колективом на чолі з вченим електронну версію посібника «Волинезнавство», де зібрані матеріали за такими розділами: загальні відомості про Волинську область; сторінки історії краю; історичні постаті; з історії населених пунктів; пам'яткознавство і культура. Окрім цього, науковець розробив програми факультативних курсів «Наш край в роки Другої світової війни», «Історія України і Волині в нумізматиці, боністиці, геральдиці, генеалогії, фалеристиці та вексилогії» [2; 3; 10, с.125; 14, с.31].

У колі наукових інтересів Геннадія Бондаренка історія України і Волині, історіографія, історіософія, спеціальні історичні дисципліни, історико-краєзнавчі дослідження Волинського краю, методологічні та методичні проблеми сучасного історичного краєзнавства, підготовка молодих науковців і майбутніх педагогів до вивчення й наукового осмислення історії та культури рідного краю. Вчений є автором майже півтисячі публікацій, у т.ч. монографій: («Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине» (у співавторстві, *Kuiv*, 1986); «Історичне краєзнавство Волині» (у 2-х кн., *Луцьк*, 2003)), яка є вагомим підсумком краєзнавчого пошуку вченого, де він розкрив основні напрями й тенденції розвитку краєзнавчого руху та історичних досліджень у

Волинській області від 40-х років ХХ ст. і до початку ХХІ ст.; книг («Луцьк у пам'ятниках і пам'ятних знаках. Історичні події та поста-ті» (Луцьк, 2013)); підручників і посібників («Спеціальні історичні дисципліни» (Луцьк, 1997, 2015), «Історичне пізнання: питання теорії і практики» (Луцьк, 1998), «Теорія та методологія історії: програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій» (Луцьк, 2011), «Історична топоніміка» (у співавторстві, Луцьк, 2012), «Теорія і методологія історії: поняття і категорії історично-го пізнання» (Луцьк, 2015)); наукових статей з історії України та Волині, спеціальних історичних дисциплін (геральдики, нумізматики), історичного краєзнавства, теорії та практики історичного пізнання тощо [3; 9; 10, с.124; 14, с.31-32].

Серед важливих напрямів діяльності вченого і педагога – активна участь у багатьох авторських колективах і редколегіях із підготовки краєзнавчих видань: «Волинської універсальної енциклопедії», тому «Звід пам'яток історії та культури. Волинська область», серії видань «Реабілітовані історією». Він також був членом авторського колективу «Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів» (Львів, 1988), яка охоплювала політичну, соціально-економічну історію та історію культури краю. До співпраці він активно залучає відомих дослідників Волино-Поліського краю. Дослідник є автором проекту і упорядником книги «Інтелектуальна еліта Волині» (Луцьк, 2012), своєї рідної хрестоматії, присвяченої представникам волинської еліти, політикам, полководцям, знатним родинам, відомих людям Волинського краю різних часів. У розділі першому «Еліта на різних етапах історії» вміщено публікації про князів Острозьких, родину Левчанівських, Ігоря Стравінського, Миколу Лоського. У другому – «Еліта княжої доби» розповідається про Данила Галицького, Володимира Васильковича, князів Сангушко і Святополк-Четвертинських. У третьому – «Церковна еліта в історії краю» вміщено статті про Адама Киселя, Миколу Теодоровича, Полієкта Гапановича, Арсена Річинського. Четвертий – присвячено генеалогії окремих родів волинської аристократії: Гулевичів, Заславських, Острозьких, Сангушків, Радзивілів тощо. У п'ятому – «Історичні постаті краю ХІХ – до середини ХХ ст.» представлені біографічні нариси про Юзефа Ігнація Крашевського, родину Олізарів, Лесю Українку та родину Косачів, Володимира Караваєва, Антонія Мошинського, Андроника Лазарчука, Леоніда Маслова, родину Перетятковичів». А у співавторстві з А. Силуком наукового збірника «Некрополі Волині» (Луцьк, 2015), присвяченого історії та сучасному стану некрополів краю.

У 2003–2012 рр. історик, як член авторського колективу, залучався до виконання таких держбюджетних та госпрозрахункових, як-от: «Волинь в долях видатних діячів культури краю», «Західне Полісся: історія та культура» (Луцьк, 2012). Брав участь у наукових проектах за програмами ЄС українсько-польського співробітництва «Євро регіону Буг», тощо [3].

У 1997–2007 рр. вчений, не полишаючи праці в університеті, завідував кафедрою теорії і методик викладання Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (ВІППО), де у 1998 р. було зорганізовано видання навчально-методичного вісника «Педагогічний пошук». З ініціативи члена редакційної колегії Геннадія Васильовича у віснику започатковано рубрику «Краєзнавство», в якій він представив майже три десятки власних матеріалів. Велику увагу педагог надавав підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів, проблемі формування історичного мислення та громадянського виховання школярів, залученню до науково-краєзнавчого пошуку науковців і педагогів різних фахів [2; 3; 9; 10, с.124-125; 11; 14, с.30-31]. Домагаючись тематичного розмаїття друкованих у рубриці «Краєзнавство» наукових статей і повідомлень, акцентував увагу на нових підходах до географічного, історичного, літературного та мистецького краєзнавства. Під його постійною увагою перебували теми: історичні постаті краю, історія населених пунктів, воєн і революцій, історія розвитку культури і мистецтва, лесезнавство, традиційно-побутова культура краю, тощо. Матеріали рубрики забезпечували науково-інформаційний і науково-методичний розвиток краєзнавства на Волині. Рубрика стала важливою ланкою здійснення краєзнавчої освіти, оскільки постійно друкувала списки нової краєзнавчої літератури «На книжкову полицю краєзнавця», рецензії на праці волинських дослідників, висвітлювала основні події краєзнавчого життя краю, подавала матеріали для занять та заходів із волинства, уроків з історії та культури краю, проведення гурткової та позакласної краєзнавчої роботи [10, с.125].

Активна організаторська діяльність Геннадія Бондаренка у сфері історико-регіональних досліджень сприяла об'єднанню навколо нього під гаслом «у краєзнавчій освіті найважливішим кроком є той, що веде до пізнання самих себе і духовного збагачення» групи ентузіастів, працівників ВІППО і педагогів щодо відкриття при ВІППО у День працівників освіти (2003) музею «Історії освіти Волині», який й досі виконує такі важливі завдання: представлення розвитку освіти і педагогічної думки на теренах краю з найдавніших часів; ознайомлення з сучасними досягненнями навчальних і позашкільних закладів з метою навчання та запозичення досвіду роботи, зібраного за багато років з усіх куточків краю. У травні 2011 р. у ВІППО Камінь-Каширський відділ освіти та районний методичний кабінет провели конкурс-виставку «Творчі сходинок педагогів Волині», на якій були представлені кращі матеріали пошуково-дослідницьких робіт за 2010–2011 навчальний рік «Моя рідна школа: минуле й сьогодення», які дали змогу відслідковувати розвиток краєзнавчо-пошукової роботи у школах Волинського краю. Геннадій Васильович в огляді виставки наголошував, що «виховна робота, історія, географія, українська мова і література, хімія і математика, інші предмети по-

казують, що освітяни області намагаються якнайширше залучати місцевий матеріал», а краєзнавчі матеріали, що презентують усі напрями навчання і виховання, «показують якісно нову сходинку розвитку краєзнавчої освіти, яка визначає важливі напрями у вихованні патріота і громадянина. Більшість матеріалів сприятимуть поширенню знань про рідну землю – Волинь і Полісся, людей та їхнє життя» [10, с.125].

Упродовж багатьох років історик і педагог – член Волинського відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Комітету з присудження обласних літературно-мистецьких премій, ініціатор впровадження у 2008 р. обласної премії в галузі історичних досліджень та краєзнавства імені Олександра Цинкаловського, з 2008 р. член Комітету з присудження премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України [10, с.126; 14, с.32].

Крім того, з 2006 р. Геннадій Бондаренко виконавчий директор Відділення інституту дослідів Волині у Вінніпезі при Волинському державному університеті імені Лесі Українки, а з 2007 р. – директор Відділення, нині – Центру дослідів Волині при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки. Основними напрямками діяльності Відділення-Центру є координація досліджень з історії, культури та природи Волинського краю, організація пошукової і краєзнавчої роботи, проведення історико-краєзнавчих конференцій, видання наукового часопису «Літопис Волині» (*історик є членом редколегії часопису*), поширення краєзнавчої освіти та волинезнавства. До співпраці вчений активно залучає істориків і краєзнавців Волині та Поділля, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів, студентів та учнів [3; 10, с.126; 14, с.31].

Від 1997 р. Геннадій Васильович член Громадської ради і заступник голови геральдичної комісії Волинської облдержадміністрації. Він брав безпосередню участь у творенні нової волинської символіки, адже переконаний, що вона має важливий виховний потенціал для формування самосвідомості та самоідентифікації громадян, оскільки у «символах закладено важливі алгоритми з місцевої історії, філософії, світогляду, які визначають поняття ментальності, – духовно-генетичної основи поведінки людей». Ці постулати дослідник різними засобами пропагує серед педагогічної громадськості з метою забезпечення використання символіки краю у виховній роботі. З його ініціативи на основі історичних традицій краю розроблено та затверджено герб і прапор Волинської області, створено проекти місцевої геральдики, зокрема, гербів сільських громад Ковельського, Старовижівського і Шацького районів [2; 3; 10, с.126; 14, с.31].

З приїздом у 1977 р. на роботу на Волинь Геннадій Бондаренко активно включився в краєзнавчий рух: стає активним членом клубу «Краєзнавець» при обласній бібліотеці; бере участь у розроб-

ці краєзнавчої тематики регіону; залучає студентів-істориків до цієї роботи; стає організатором науково-краєзнавчих заходів. Із 1989 р. він незмінний голова Волинського обласного товариства краєзнавців, а з 2009 р. – голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, з 1996 р. член правління Спілки. Обирався делегатом I, II, III з'їздів Всеукраїнської спілки краєзнавців (1990, 1996, 2000) та IV і V з'їздів Національної спілки краєзнавців України (2008, 2012); член-кореспондент Української Академії історичних наук (з 1999 р.) [2; 3; 9; 10, с.124; 14, с.30-31].

За понад двадцять років існування краєзнавчого товариства, він став організатором і активним учасником понад 150 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових історико-краєзнавчих заходів різних за формою (конференцій, семінарів, симпозіумів, пам'ятних академій, круглих столів, читань, виставок, презентацій краєзнавчих видань, відкриття пам'ятних дошок, вшанування відомих краєзнавців області, тощо) та змістовною насиченістю, які відбуваються у Волинській області і в межах Великої Волині, зокрема, майже шести десятків наукових історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся» [3; 9; 10, с.125; 14, с.31], з виданням наукових збірників тез (1–7-ий вип.) і матеріалів (з 8-го вип.) як загального, так і тематичного характеру. Важливо зауважити, що проведення Волинських конференцій у Луцьку, містах та районних центрах, історичних населених пунктах краю, значно активізувало вивчення краєзнавчої проблематики у змістовому спрямуванні досліджень. До них долучилася значна когорта вчителів, для яких це стало справою життя [10, с.124]. Учасники наукових заходів, як правило, відвідують цікаві для краєзнавців куточки Волинського краю: Державний історико-культурний заповідник «Старий Луцьк» і музейні заклади на його території («Музей книги», «Музей дзвонів», «Музей-аптека», «Лесина вітальня», художній музей); музеї міста Луцька; музей Ігоря Стравінського в Устилузі; музей-садибу Лесі Українки в Колодяжному; Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»; стародавній Володимир-Волинський з його пам'ятками; Шацькі озера та ін.

За подвизництва Геннадія Васильовича у Волинській області з 2002 р. відбувається конкурс «Пам'яті зниклих населених пунктів Волині» на кращу учнівську, студентську наукову роботу чи історичний нарис про села, хутори, колонії, які зникали за різних обставин з карти України (виселення, військових акцій, внаслідок урбанізації, колективізації, переселення, тощо), але які ще є у пам'яті людей і у документах про їх місце народження. Вся підготовка та організаційна робота, розробка положення про конкурс, організація діяльності журі, відзначення переможців, презентації матеріалів конкурсу у засобах масової інформації, залучення вчителів та учнів до краєзнавчого пошуку, виконується безпосе-

редньо ученим, або за його керівництва. Також за його участі з 2004 р. проводяться краєзнавчі літературно-педагогічні читання «Освіта і виховання в родині Косачів», присвячені дням народження Олени Пчілки і річницям Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Участь у цих читаннях беруть науковці, краєзнавці, вчителі, працівники освіти та культури з Волині та інших регіонів України [10, с.126].

Копітка самовіддана праця Геннадія Васильовича Бондаренка на науково-освітній та краєзнавчій ниві гідно відзначена. За значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху на Волині та збереження національної історико-культурної спадщини він отримав почесні звання, премії та нагороди: «Відмінник освіти України» (1988); «Заслужений працівник народної освіти України» (15 липня 1993 р.); лауреат премії імені Дмитра Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців (1993); лауреат обласної премії Волинського фонду культури імені Галшки Гулевичівни (1996); лауреат премії імені Героя України Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України (2015) [2; 3; 9; 11; 14, с.29–30]; нагороджений Почесними грамотами Волинської обласної ради (2006) та Волинської обласної державної адміністрації (2008), Грамотою Верховної Ради України (2008), а за вагомий внесок у розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти та з нагоди 20-річчя НСКУ – срібним нагрудним знаком Волинського національного університету імені Лесі Українки (2009) [3; 10, с.126; 14, с.32]. У 2014 р. отримав дипломи «Почесний краєзнавець України» та «Почесний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею» [2; 11; 14, с.30]. У грудні 2019 р. Президент України призначив видатному історику державну стипендію [11]. Крім того, рішенням Великої козацької Ради (Ради Отаманів) йому надано козацький чин генерал-осавул (реєстраційний № 1301) [3].

Вчений і сьгодні, не зважаючи на свій вік, невтомно трудиться, постійно у пошуку, у вирі життя, продовжує втілювати нові плани і задуми щодо Бондаренко розвитку історичного краєзнавства Волинського краю.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бондаренко Геннадій Васильович. *Баженов А.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали.* Кам'янець-Подільський, 1993. С. 132–133.
2. Бондаренко Геннадій Васильович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бондаренко_Геннадій_Васильович (дата звернення: 20.10.2020). Назва з екрану.
3. Бондаренко Геннадій Васильович. Професор, кандидат історичних наук. URL: <https://eenu.edu.ua/uk/structure/bondarenko-gennadiyvasilovich> (дата звернення: 20.10.2020). Назва з екрану.
4. Бондаренко Геннадій Васильович: сторінки життя і діяльності: біобібліографічний показчик / упоряд. та авт. тексту: А.М. Сялюк, С.В. Яцечко; ред. А.П. Бондар]. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 152 с.

5. Вернидубов О. Бондаренко Геннадій Васильович // *Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник*. Київ; Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 1. С. 24-25.
6. Західне Полісся: історія та культура: монографія / [авт. кол.: Г.В. Бондаренко, О.Н. Гаврилюк, А.А. Дмитренко, О.М. Каріна та ін.; наук. ред. В.К. Баран]. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 784 с.
7. Інтелектуальна еліта Волині / [авт. проекту і упоряд. Г.В. Бондаренко]. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. 276 с.
8. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [авт. кол.: Г.В. Бондаренко, О.Г. Михайлюк, І.В. Кичій, М.Д. Півницький та ін.]. Львів: Вища шк., 1988. 238 с.
9. Костриця М.Ю. Бондаренко Геннадій Васильович // *Енциклопедія сучасної України: у 30 т* / [ред. кол. І.М. Дзюба та ін.]. Київ, 2004. Т. 3: Біо-Бя. С. 260. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36909 (дата звернення: 22.10.2020). Назва з екрану.
10. Кот Н., Романчук Г. Краєзнавець, вчений, педагог (Геннадій Васильович Бондаренко) // *Краєзнавство* (Київ). 2011. № 3. С. 124-128. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/32628> (дата звернення: 27.10.2020). Назва з екрану.
11. Президент призначив стипендію волинському історика. URL: <http://www.volynpost.com/news/155030-prezydent-pryznachyv-stypendiyu-volynskomu-istoryku> (дата звернення: 27.10.2020). Назва з екрану.
12. Рибак І.В. Геннадій Васильович Бондаренко // *Кам'янець-Подільський державний університет в особах*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 1. С. 706-713.
13. Силюк Анатолій. 60 років від дня народження Г.В. Бондаренка (1946) – українського історика і педагога // *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2006 р.* Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 23-29.
14. Силюк Анатолій. 19 січня 70 років від дня народження Г.В. Бондаренка (1946) – українського історика, педагога, краєзнавця // *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2016 рік* / [ред.-упоряд.: Є.І. Ковальчук, А.А. Понагайба]. Луцьк: Терези, 2015. С. 29-35.

A. Trembickiy

Historian, teacher, local scientist, podolyanyn Bondarenko Hennadiy Vasylovych – a significant figure of historical and regional research (until the 75th anniversary of the day)

The article covers the biography and research, pedagogical, public and educational activities of Professor, Candidate of Historical Sciences, Professor of Lesia Ukrainka East European National University, Director of the Volyn Research Centre, Chairman of the Volyn Regional Organization of the National Union of Local Historians of Ukraine, Deputy Chairman of the Heraldry Commission. author of almost half a thousand scientific works, Honorary Local Historian of Ukraine, Honorary Researcher of the Volyn Museum of Local Lore, Podolia resident and Volyn resident Hennadiy Vasyliovych Bondarenko.

Key words: *historian, local historian, teacher, Gennady Bondarenko, Podillya, Volyn.*

Отримано: 16.11.2020

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамовський Володимир Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженів Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільський національного університету імені Івана Огієнка, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, академік УАН, член НСКУ.

Баженів Олександр Львович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Баженова Стефанія Едуардівна (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, завідувач, професор кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАН ВО України, член НСКУ.

Блажевич Юрій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

Боднар Алла Миколаївна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, асистент кафедри теоретико-правових і соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.

Бучаста Світлана Іванівна (м. Чугуїв Харківської області), кандидат історичних наук, директор Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна у м. Чугуєві.

Гаврилюк Олена Андріївна (м. Ченстохов, Республіка Польща; м. Вінниця Україна), докторант Доктoрської школи Гуманістично-природничого університету в Ченстохові, викладач Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Григор'єв Роман Володимирович (м. Бар), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гриськова Наталія Романівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАН ВО України, член НСКУ.

Заводовський Анатолій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільський національного університету імені Івана Огієнка.

Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Ігнат'єва Тетяна Володимирівна (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і філософії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кабанець Роман Юрійович (м. Київ), співробітник Управління державної охорони України, здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільський національного університету імені Івана Огієнка.

Кліщинський Павло Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарніцький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАН ВО України, член НСКУ.

Кундельський Валерій Васильович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, учитель вищої категорії, вчитель-методист Хмельницького технологічного багатопрофільного ліцею імені Артема Мазура, член НСЖУ, член НСКУ.

Лінник Наталія Василівна (м. Київ), кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права НАН України.

Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, головний консультант відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру сус-

пільних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, член НСКУ.

Маркова Світлана Василівна (м. Київ), доктор історичних наук, доцент, директор Інституту Голодомору, член НСКУ.

Михайлик Артур Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Олійник Дмитро Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), студент історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Омельчук Володимир Васильович (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, заступник головного редактора Української літературної газети.

Остапов Артур Віталійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Прокопчук Віктор Степанович (м. Дунаївці), доктор історичних наук, професор, академік УАН, член НСКУ.

Ребрик Олександр Васильович (м. Київ), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сидорук Любов Віталіївна (м. Кам'янець-Подільський), завідувачка архівно-інформаційного відділу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член-кореспондент НАН ВО України, член НСКУ.

Сінченко Ірина Вікторівна (м. Київ), магістр державного управління, заступник директора Центрального Державного Кінофотодоноархіву України імені Г.С. Пшеничного.

Скрипник Анатолій Юрійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент, викладач кафедри фундаментальних і спеціальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу, член НСКУ.

Стецюк Вадим Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Трембiцький Анатолій Михайлович (м. Хмельницький), доктор історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ і НСКУ, почесний краєзнавець України.

Трубчанiнов Сергій Васильович (м. м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Федьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік НАН ВО України, член НСКУ.

Шугальова Інна Михайлівна (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Gérard Soufflet (Paris, Francia), дослідник польського Руху Опору в Франції.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 13

**ПРИСВЯЧЕНИЙ 75-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА Л. В. БАЖЕНОВА**

Підписано до друку 24.12.2020 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 20,2. Обл.-вид. арк. 23,9.
Тираж 80. Зам. № 920.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.